Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Harald Høffding.
Titel | Title:	Den menneskelige Tanke : dens Former og dens Opgaver
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København ; Kristiania : Gyldendal, 1910
Fysiske størrelse | Physical extent:	392 s.

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

DEN MENNESKELIGE TANKE

DENS FORMER OG DENS OPGAVER

AF

HARALD HØFFDING

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

MDCCCCX

HARALD HØFFDING

DEN MENNESKELIGE TANKE

DENS FORMER OG DENS OPGAVER

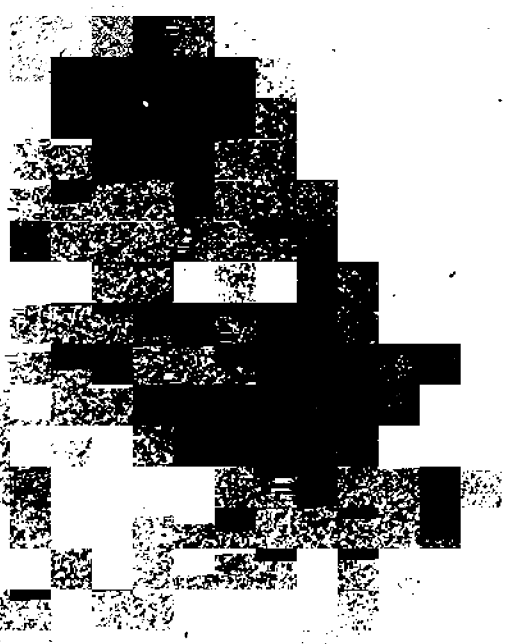
HARALD HØFFDING

DEN MENNESKELIGE TANKE

DENS FORMER OG DENS OPGAVER

KØBENHAVN OG KRISTIANIA
GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

MDCCCCX

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

KØBENHAVN — FORLAGSTRYKKERIET

INDHOLD

Side

I. **Tankens Psykologi** (Funktioner) 1
A. *Psykisk Energi* 1
B. *Anskuen, Association og Sammenligning* 37
a. Sansning 37
b. Genkendelse 47
c. Erindrings- og Fantasianskuelse 52
d. Forestillingsassociation 59
e. Sammenligning 63
C. *Dømmen* 154
a. Domsdannelse 71
b. Hindringer for Domsdannelse 74
c. Subjekt og Prædikat 82
d. Dommens Gyldighed 99

II. **Tankens Historie** 109
A. *Animisme, Platonisme og Positivisme* 109
B. *Antik og moderne Tænkning* 123

III. **Tankens Former** (Kategorier) 135
A. *Kategorilærens Historie og Metode* 135
B. *Fundamentale Kategorier* (Syntese, Relation, Kontinuitet — Diskontinuitet, Lighed — Forskel) 154
C. *Formale Kategorier* 175
a. Identitet 177
b. Kvalitetsforhold (og deres Reduktion) 180
1. Tid 186
2. Tal 189
3. Grad 193
4. Sted 197
c. Negation 201
d. Rationalitet 204
D. *Reale Kategorier* 207
a. Kausalitet 208
b. Totalitet 218
c. Udvikling 227

Side

E. *Ideale Kategorier* 237
1. Formale Værdiforhold 241
2. Reale Værdiforhold 243

IV. **Tankens Opgaver** (Problemer) 246
A. *Erkendelsen* 254
a. Former og Principer 254
b. Former og Emner 274
α. Kvalitet og Kvantitet 274
β. Succession og Kausalitet 278
χ. Subjekt og Objekt 295
B. *Verdensanskuelse* 306
a. Videnskab og Verdensanskuelse 306
b. Enhed og Mangfoldighed 319
c. Aand og Materie 329
d. Bestaaen og Udvikling 338
C. *Vurdering* 347
a. Det etiske Problem 350
α. Det etiske Arbejde (Formal Etik) 350
β. Den etiske Vurderings Rationalitet (Real Etik) 359
b. Det religiøse Problem 369
α. Religionens psykologiske Sted 374
β. Den historiske og den filosofiske Betragtning 385

FORORD

Dette Skrift giver paa én Gang de første Forudsætninger for de Fremstillinger, jeg har givet af Psykologien, Etiken og Religionsfilosofien, og de afsluttende Tanker, til hvilke Arbejdet paa de nævnte Fags Omraade har ført mig. Der krævedes en hel Række Forarbejder, før jeg kunde gøre Rede for de Forudsætninger, der for mig ere de første, og de Slutninger, der for mig ere de sidste. Saadanne Forarbejder har jeg dels nedlagt i en Række Afhandlinger i Videnskabernes Selskabs Skrifter og Oversigter (Psykologiske Undersøgelser 1889; Det psykologiske Grundlag for logiske Domme 1899; Om Kategorier 1908), dels i mit Universitetsprogram 1902 (Filosofiske Problemer). Det vigtigste Indhold af disse Afhandlinger er indarbejdet i nærværende Skrift, undertiden saaledes, at jeg har beholdt Fremstillingsmaaden, naar jeg ikke kunde forbedre den.

Ogsaa mine Arbejder over Filosofiens Historie have dannet Forudsætning for dette nye Arbejde, ikke blot mit Værk over den nyere Filosofis Historie og andre historiske Fremstillinger, men særligt ogsaa min Afhandling om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang (Videnskabernes Selskabs Skrifter. 1893). Jeg har i al Ringhed under dette Arbejde stræbt at bygge videre paa, hvad store Tænkere have fundet af blivende Betydning, og har gennemgaaende lagt Vægt paa den positive Sammenhæng med Fortidens Tænkere. Efter min Erfaring er historisk Sans og Pietet ingenlunde uforenelig med principiel Kritik og Modsætning, endog paa afgørende Punkter.

Tankelivet, som det er min Bogs Opgave at skildre, er inderligt sammenvævet med Aandslivets andre Sider. Jeg har søgt at vise, at Tanken ikke kan tjene Aandslivet idethele, naar den ikke først og fremmest bliver Herre paa sit eget Omraade og udfolder sig efter sine egne Love som en selvstændig Side af Aandslivet. At denne Udfoldelse, naar den ret gennemføres, vil medføre store og indgribende Ændringer i det personlige Liv idethele, derom bliver jeg mere og mere overbevist. Der er her Modsætninger og Problemer, som ville antage stedse skarpere Former, og jeg føler ingen Beundring for dem, der her ikke føle nogen Brod, skønt de have tilstrækkelig Adgang til at lære Tankelivet at kende.

Som jeg idethele har betonet den personlige Faktor i al Tænken, jo mere denne nærmer sig Grænseomraaderne, saaledes har jeg heller ikke lagt Skjul paa, at min egen Holdning paa Tankens sidste Station har en personlig Karakter, og jeg har ikke kunnet undlade at udtale, hvorledes man efter min Erfaring er tilmode paa denne Station.

Jeg har endnu Meget at lære. Udfyldning og Berigtigelse vil mit Arbejde trænge til paa mange Punkter. Men ud over den Ramme, jeg her har givet, kommer jeg ikke. Og den afgiver for mig en god Arbejdsplads. Maatte der være En og Anden, som ogsaa kunde finde Arbejde her, selvom dette Arbejde skulde føre ham til at ændre baade ved Rammen og ved dens Indhold.

August 1910. *Harald Høffding.*

I

TANKENS PSYKOLOGI

A. Psykisk Energi.

1. Den Opgave, jeg har sat mig i denne Bog, er at undersøge den menneskelige Tanke — en Opgave, alle Filosofer have sat sig, hvad enten de have været sig det bevidst eller ikke. Ti alle Spørgsmaal, der kunne opkastes angaaende Livet og Tilværelsen, afhænge — baade med Hensyn til den Maade, paa hvilken de stilles, og med Hensyn til den Maade, paa hvilken de besvares — af den Opfattelse, man har af Tankens Natur og Virkemaade. Det er da ogsaa et Omrids af min Filosofi, jeg her vil give. Det vil sige: jeg vil give en Fremstilling af de Tanker, til hvilke jeg atter og atter er kommen tilbage, naar jeg har syslet med saadanne Spørgsmaal som: Videnskabens Forudsætninger, Betydningen af Videnskabens Resultater for Livsanskuelsen og Forholdet mellem videnskabelig Erkendelse og andre Sider af det menneskelige Aandsliv.

2. Vi kende Tanken bedst som Eftertanke. Ordet Eftertanke bruger jeg ikke blot i den egentlige Betydning „i sin Tænken at *søge efter* Noget eller *forfølge* Noget", men ogsaa i den Betydning, at Tanken *kommer bagefter* en umiddelbar Oplevelse. Eftertanken forudsætter da, at vi have set, følt, oplevet Noget. Under Oplevelsen gik vi maaske helt op i det; men nu søge vi at fremdrage det paany enten for at dvæle ved det Oplevede igen, eller for at gennemgaa dets forskellige Dele eller Egenskaber eller dets Forhold til andre Oplevelser. I den blotte Dvælen er Eftertanken Et med en Skuen, en blot Forestillen. Men en saadan Dvælen vil neppe

kunne vedvare længe i fuldstændigt hvilende Form. Uvilkaarligt vil der — maaske netop paa Grund af den Interesse, det Oplevede har, udløses en Tankebevægelse, der tjener til at fremhæve dets indre og ydre Forhold. Saaledes naar Digteren uvilkaarligt griber til Lignelser og Billeder for ret at lade sit Emne komme til Udtryk. Eller naar maaske netop Kontrasten til andre Oplevelser virker til Belysning af den enkelte Oplevelses ejendommelige Karakter. Baade Lighed og Forskel kunne saaledes virke til at kaste et klarere Lys over, hvad der var givet i den oprindelige Oplevelse, og Eftertanken staar derfor ikke nødvendigvis i Modsætning til denne, men kan virke i dens Tjeneste og i dens Aand, naar den selv er forsvunden.

Vi tænke ved Ordet Oplevelse nærmest paa Tilstande, ved hvilke vi væsentligst vare modtagende. Men Eftertanken kan ogsaa tjene det uvilkaarlige Aandsliv, hvor dette fremtræder som Trang eller Stræben. Paa instinktiv eller genial Maade føres den uvilkaarlige Stræben ofte til Maalet, uden at nogen Eftertanke behøves, og maaske bedre end det kunde ske ved nogen Eftertankes Hjælp. Naar Eftertanken kommer til at virke i vor Handlen, vil det være, fordi den uvilkaarlige Stræben fandt Modstand. Der kan da behøves en Besindelse over, hvad det egentligt er, der stræbes efter, over dette Maals Forhold til andre mulige eller virkelige Bestræbelser og over de Veje og Midler, der kunne føre til Maalet. Ogsaa her er det gennem Fremdragen af Ligheder og Forskelle, at Eftertanken yder sin Tjeneste. Og ogsaa her kan der fremtræde en Forskel mellem Dvælen og Bevægelse. Det kan være, at Forestillingen om Maalet holdes fast uden store Svingninger, og at Forholdet til Veje og Midler eller til andre Muligheder spiller en underordnet Rolle, ligesom naar Styrmanden stirrer paa Kompasset eller Sømærket, og Haanden uvilkaarligt bevæger Roret efter hvad han ser. Men det kan ogsaa være, at der foregaar og maa foregaa den stærkeste Bevægelse frem og tilbage mellem forskellige Muligheder, inden den afgjørende Koncentration, der kaldes Beslutning, indtræder.

Eftertankens Opstaaen er som en Slags Opvaagnen, ikke fra Søvn eller fra Ubevidsthed, men fra det uvilkaarlige Sjæleliv og dets Oplevelser, fra Tilstande, der foreløbigt kunne karakteriseres som Sansning, Anskuen, Forestillen, Stemning, Sindsbevægelse, Trang og Stræben. I sin dvælende Form staar Eftertanken nærmest ved det uvilkaarlige Sjæleliv. I sin Stræben efter at fremdrage Ligheder og Forskelle fjerner den sig mere fra det Uvilkaarlige. Sprogbrugen betegner ret træffende denne Forskel ved at skelne mellem at *tænke paa Noget* og at *tænke over Noget*. Det er den sidste Art af Eftertanke, den diskursive, bevægelige, vi i det Følgende mest faa Brug for, da det er den, vi bedst kunne iagttage, og tillige den, der spiller den afgørende Rolle ved Tankens Opgaver. Kun for denne Art Eftertanke existerer der Problemer. I det Følgende forstaar jeg derfor ved Tænkning denne Art af Eftertanke. Og dog er der kun en Gradsforskel mellem de to Arter. Kun et kort Øjeblik er dvælende Forestillen, Fastholden af et Erindringsbillede mulig; nøjagtig Iagttagelse viser, at vi i større eller mindre Rytmer gaa til og fra det Emne, vi tænke paa. Og enhver Tilbagevenden kan medføre en Genkendelse, saa at Lighedsforholdet kommer til at spille en Rolle ligesom ved den diskursive Eftertanke. Maaske var Forestillingen os ny i første Øjeblik; men gennem den gentagne Dvælen bliver den kendt. Ogsaa afset herfra udelukker den dvælende Eftertanke ingenlunde, at mangehaande andre Forestillinger og Erfaringer kunne medvirke og maaske netop betinge den Interesse, der gør fortsat Fastholden af en enkelt Forestilling mulig. Hvad der gælder for den diskursive Eftertanke, vil derfor ogsaa til en vis Grad gælde for den dvælende.

Det fremgaar af denne Beskrivelse, at Tankens Arbejde bestaar i Sammenligning, i at skelne eller at finde Ligheder. Naar jeg tænker over Noget, søger jeg at bestemme dets Forhold til noget Andet, og jo flere Ligheds- og Forskelsforhold, jeg finder, des bedre har jeg gennemtænkt det. Det gælder naturligvis ogsaa, naar det er et og samme Emne, jeg undersøger i forskellig Sammenhæng og under forskel-

lige Forhold; jeg sammenligner da de forskellige Maader, Emnet optræder paa i de forskellige Tilfælde.

Men Sammenligning forudsætter igen Sammenholden eller Sammenfatten, Syntese. Jeg kan kun sammenligne to Emner, naar jeg enten har dem givne samtidigt for mig i min Sansning, i min Erindring eller i min Fantasi, eller ogsaa bevarer en Forestilling om det ene, medens det andet foreligger for sanselig Iagttagelse. Hvis stadigt det ene Emne ganske forsvandt, naar det andet dukkede op, vilde ingen Sammenligning kunne finde Sted. Tankearbejdet bestaar i en Sammenfatten, ved hvilken Ligheder og Forskelle blive bestemmende for de Forhold, i hvilke Emnerne stilles til hverandre i den Sammenhæng, der bliver Resultatet af Arbejdet. Syntesen er Udslag af Energi, af Evne til at udføre et Arbejde.

Modstanden, som overvindes gennem dette Arbejde, skyldes de Emner, mod hvilke Eftertanken rettes, og som ere givne i det uvilkaarlige Sjæleliv, — i Sansefornemmelse, Erindring eller Fantasi, Lyst- og Ulystfølelse, Trang og Stræben.

Det sammenfattende Arbejde maa blive des vanskeligere, jo større den Mangfoldighed af Emner er, der skulle bringes i Forhold til hverandre. Indholdsfylden kan være saa stor, at den psykiske Energi, der i det enkelte Tilfælde er forhaanden, ikke kan magte den. Det truer da med Opløsning af Sjælelivet, med Overgang til Kaos.

Dog kommer det ikke blot an paa Mangfoldigheden, men ogsaa paa den Grad af Forskellighed, som Emnerne frembyde. Jo mere de ligne hverandre, saa at de kunne sammensmelte, eller at dog det Arbejde, der er gjort for det enes Vedkommende, ikke behøver at gentages for det andets Vedkommende, des mindre Arbejde kræves der. Emner, der staa i stærk indbyrdes Modsætning eller maaske endog Modstrid, kræve en stor Energi, naar de alle skulle medoptages i Sjælelivets bevidste Sammenhæng. Det gælder baade for Forskeren, der skal finde et Synspunkt, ud fra hvilket det Stridende kan staa som Et, og for den praktisk Stræbende,

der skal underordne de stridende Tilskyndelser og Interesser under Tanken om et stort og ledende Formaal.

Det vil for det Tredie komme an paa, hvor selvstændig en Plads de enkelte Emner skulle indtage i den Sammenhæng, paa hvilken der arbejdes. En skematisk Helhed er lettere at danne end en Helhed, der lader de enkelte Emners Ejendommeligheder hver for sig komme til deres Ret. Netop Ligheden kan her gøre en Vanskelighed, da den let fører til Sammensmeltning og derved til Ophævelse af enkelte Emners Selvstændighed. Paa den anden Side kan fra dette Synspunkt udpræget Forskel eller Modsætning være en Lettelse.

Der kræves fremdeles et større Arbejde, jo fjernere Emnerne ligge hverandre i Tid og Rum. Det Samtidige og det Nære slutter sig uvilkaarligt sammen, og Sammenhængen paatvinger sig maaske endog. Og forlade vi de foreliggende Emner for at fordybe os i Erindringens og Fantasiens Verden, kan ogsaa her Sammenhængen ofte danne sig med Lethed; „med stor Lethed fæste Tankerne Bo hos hverandre". Men naar det gælder at sammenholde et nærværende Emne med fjerne Erindringer eller med Idealer, der kun i enkelte begejstrede Øjeblikke have været ret fremme i Sjælen, da stilles der særlige Fordringer til psykisk Energi. I Øjeblikkets Situation at have sine Erfaringer, sin Eftertankes og sin Idealitets Skatte til fuld Raadighed er maaske det største Vidnesbyrd om sjælelig Energi.

Det spiller endeligt en Rolle, hvor nøje og inderligt en Forbindelse Emnerne trods deres Forskellighed skulle indgaa. Der er her mange Grader, ligefra helt udvortes Sammenstillen og Grupperen til den indre Sammenhæng, som et videnskabeligt Begreb, et kunstnerisk udformet Billede eller en stor Beslutning kan udtrykke.

Foruden disse fem Forhold — der kunne siges at danne en Analogi til, hvad Massen er ved den fysiske Energi — maa der ogsaa tages Hensyn til den Hurtighed, hvormed Syntesen foregaar. Geniet og Villiesmennesket kunne i et Nu anvende en Energikapital, som andre Mennesker maa

fordele paa et længere Tidsrum. Paa Følelseslivets Omraade fremtræder denne Modsætning som en Modsætning mellem Heftighed og Inderlighed, Sindsbevægelse og Sindelag*), og analoge Modsætninger gælde for de andre Sider af Sjælelivet. I Forskningen danner Opdagelsen ofte en Analogi til Sindsbevægelsen, Bevisførelsen til Sindelaget. —

Den psykiske Energi, der ytrer sig i Syntesen, maale vi ved at tage Hensyn til alle disse Omstændigheder. Om exakt Maaling er der her naturligvis ikke Tale, kun om et vurderende Skøn. Men saasnart vi søge at begrunde, hvorfor et Tankearbejde, en Aandsretning, en Livsanskuelse kan kaldes lavere eller højere end en anden, maa vi tage Hensyn til alle disse Omstændigheder, og vi gøre det i Virkeligheden ogsaa, mere eller mindre bevidst, og mere eller mindre nøjagtigt. Der er mindre psykisk Energi til Raadighed i Drømmetilstanden, hvor de skiftende Emner udløse hvert sit Forestillingsløb, end i den vaagne Tilstand, hvor herskende Formaalstanker medføre en Hovedretning. Det er en rent psykologisk Maalestok, vi her anvende. Og selvom vi ved Dannelsen af Begrebet psykisk Energi have havt Vejledning i Analogien med den fysiske Energis Begreb, saa er hint Begreb dog bygget paa sine særegne Erfaringer, ved hvilke fysiske eller fysiologiske Iagttagelser og Undersøgelser ikke behøve at spille nogen afgørende Rolle. Derfor behøve vi ikke at miskende Betydningen af de Forsøg, der fra experimental-psykologisk og fysiologisk Side ere gjorte paa at maale det Hjernearbejde, der forudsættes ved visse elementære Aandsvirksomheder, f. Ex. Regnen eller Husken, gennem dets Forhold til det Muskelarbejde, der kan øves samtidigt dermed. Man kan mærke saadant Tankearbejde ved den Forminskelse, det fremkalder i det samtidigt udførte Muskelarbejde. Men selve denne Maaling forudsætter, at man ad rent psykologisk Vej kan skelne mellem vanskeligere og lettere Aandsarbejde; ellers bevæger man sig i en Kreds. Det Hjernearbejde, der svarer til det i det Foregaaende beskrevne aandelige Arbejde, kender man jo ikke direkte,

*) Se herom min *Psykologi* IV, 7; VI E, 4—5.

kun gennem selve det Aandsarbejde, til hvilket det antages at svare.

3. Eftertanken forudsætter Emner, paa hvilke den kan øve sin sammenfattende og sammenlignende Virksomhed. Men nu disse Emner? Gælder Syntesens Lov ogsaa for dem? Vi staa her ved et Spørgsmaal af en ejendommelig Vanskelighed, der hænger nøje sammen med Sjælelivets hele Natur.

Det er først Eftertanken, der lærer os Emnerne at kende. Den er det Medium, gennem hvilket de ere os tilgængelige. Det uvilkaarlige Sjæleliv i dets umiddelbare Udfoldelse maa ikke uden videre beskrives og bedømmes efter den Maade, paa hvilken det viser sig for Eftertanken. Det er et Liv, indenfor hvilket vi ikke have Lov til at forudsætte Egenskaber og Bestemmelser, der først blive til gennem Eftertankens Arbejde. Naar vi i enkelte Øjeblikke kunne fordybe os i dette uvilkaarlige, men derfor ikke ubevidste Liv saaledes, at vi senere kunne bevare en Erindring om det, staar det for os som en Strøm, en Hengliden af mangfoldige Emner, hvilke vi betegne som Sansninger, Erindringer, Stemninger, Bestræbelser o. s. v. Det er ikke et Kaos af selvstændige Emner; der er allerede i det uvilkaarlige Sjæleliv Sammenhænge og Helheder saavel som Forskelligheder og Modsætninger. Ethvert Ord, vi bruge om det, vi kunne fastholde fra de uvilkaarlige Tilstande, vidner derom. Mest paafaldende er vel Kontinuiteten; derfor frembyder Ordet „Strøm“ sig saa let om det, vi kalde det umiddelbart Givne. Men det er ikke nogen ensformig Strøm. Der gør sig Kvalitetsforskelle gældende; ellers kunde vi ikke skelne mellem de Arter af Emner, der ovenfor kaldtes Sansninger, Erindringer o. s. v. Og der kan være Hvirvler i Strømmen, eller Slyngninger, saa at Retningen ikke holdes i lige Linie. Det vil sige, der kan gøre sig Stræben gældende af forskellig Tendens, af mere eller mindre modsat Retning. Dermed hænger det igen sammen, at der kan indtræde Hæmninger, medens der i andre Tilfælde, hvor de forskellige Tendenser gaa i samme Retning, kan fremtræde en Lettelse eller en Fremskynden.

Gennem de ubestemte og billedlige Udtryk, der ene staa til vor Raadighed til at antyde det Grundlag af Emner, Eftertanken forudsætter, skinner det igennem, at det ikke danner nogen absolut Modsætning til, hvad der fremkommer som Følge af Eftertankens Arbejde. Vi finde ogsaa hist baade Enhed og Mangfold, baade Kontinuitet og Diskontinuitet, og vi finde mange Grader og Nuancer af disse Forhold. Det er altsaa ikke berettiget med den ældre engelske Skole (Locke, Hume, Mill) at opfatte det umiddelbart Givne i Sjælelivet paa atomistisk Maade, som om det bestod i en Mangfoldighed af indbyrdes selvstændige Elementer. Baade paa det psykiske og paa det fysiske Omraade er det først Eftertanken, der fører til at danne Atombegreber, ledet af Trangen til at gøre Forskellighederne saa tydelige som muligt, for at Forbindelsen af dem kan blive saa klar og anskuelig som muligt. Den Enhed, hvorom Eftertanken vidner, og som den selv søger at tilvejebringe, bliver derved gaadefuld. Men det er ogsaa ubetiget, som i vore Dage især William James*) og Henri Bergson**) have forsøgt, at fremstille hint uvilkaarlige Liv som staaende i den skarpeste Modsætning til Eftertanken og dens Arbejde. Det bliver da til Syvende og Sidst det Ubeskrivelige og Ubegribelige, og det vilde blive en uløselig Gaade, hvorledes der overhovedet kan gives Kundskab om hint „umiddelbart Givne", af hvilket dog Eftertanken stadigt skal øse. James og Bergson betegne en betydningsfuld Reaktion mod Intellektualismens Misforstaaelse og Overvurdering af Eftertankens Betydning, en Reaktion, der i flere Henseender minder om Hamann's, Herder's og Jacobi's Optræden mod Kant. Ikke den rene Fornuft, men det aandelige Livs umiddelbare Strøm er, hævde de, det Højeste og bringer Sandheden frem. Tankens Distinktioner og Definitioner ere nødvendige, for at vi praktisk kunne finde os til Rette i Livet. Og den analyserende Videnskab har ført Modsæt-

*) *The Stream of Thought.* Mind 1884 (genoptrykt som Kap. 9 i Principles of Psychology). Senere især *A pluralistic universe* (1909), Sect. 7.

**) *Les données immédiates de la conscience* (1888). Senere især i *Introduction à la Métaphysique.* (Revue de Métaphysique et de Morale 1903).

ningen til det umiddelbart Givne videre, en Modsætning, allerede selve Sproget begunstiger ved at danne selvstændige Ord for de enkelte Emner og ved at lægge rumlige Forhold til Grund for vore Anskuelsesbilleder. Det er, som om der er sket et Syndefald, da Eftertanken vaagnede og vendte sig forskende mod det uvilkaarlige Liv, af hvilket den selv er udsprungen.

Uden et Slægtskab mellem det uvilkaarlige Sjæleliv og Eftertanken vilde det være umuligt at forstaa, hvorledes denne kunde opstaa. Men i selve de Beskrivelser, James og Bergson give af, hvad der for dem i skarp Modsætning til al Tankebearbejdelse er det umiddelbart Givne, — Beskrivelser, der ere Mesterstykker af deskriptiv Psykologi, — angives det dog udtrykkeligt, at der i dette „Givne" findes Forskelligheder og Sammenhænge, Kvaliteter og Kontinuiteter. James fremhæver især de stadige Overgange (continuous transitions) og Vanskeligheden ved at skelne mellem Forhold og Led (relation and matter related); Bergson betoner især den indre Strøms usondrede og dog uensartede Væsen (durée hétérogène et indistinete; durée dont les moments se pénètrent). Men hermed er da angivet en indre Mulighed for Eftertankens Opstaaen. Hele Vægten maa ikke lægges paa de ydre Aarsager (det praktiske Behov, Sprogets Mekanik og Videnskabens Teknik). Motivet til Eftertankens Vaagnen er given med Modsætningen mellem Kontinuitet og kvalitativ Mangfoldighed, mellem Forbindelsen og de enkelte Elementer. Herved er der Mulighed for en Hæmning af den uvilkaarlige Strøm, en Hæmning, hvorpaa kun den diskursive Eftertanke kan raade Bod ved den Klarhed og Bestemthed, den formaar at bringe. Som en Sammenfatten, der fuldbyrdes gennem Sammenligning, kan Eftertanken tilvejebringe Klarhed over Forholdet mellem Kontinuitet og Diskontinuitet, Enhed og Mangfoldighed. Og det er ikke noget helt Fremmed, den bringer ind ved sit Arbejde; ti allerede i det umiddelbart Givne fremtræde jo Ligheder og Forskelle, Sammenhæng og Mangfoldighed — og tillige, hvad der især

er af Betydning, en uvilkaarlig Stræben efter at bringe Harmoni tilstede mellem de forskellige Tendenser. Hvis der ikke var en saadan oprindelig Stræben, vilde det være uberettiget at tale om en Strøm, om en continuité mouvante, en unité de direction*)! Der viser sig da her en Analogi til det, vi for Eftertankens Vedkommende kaldte Syntese, en Tendens til at samle og forene. Og Eftertanken vaagner, naar der er særlig Trang til en fuldere Gennemførelse af denne Tendens, end muligt er indenfor det uvilkaarlige Sjæleliv. Allerede indenfor dette, ikke først efterat Eftertanken er vaagnet, kan der opstaa Kriser og Katastrofer og trues med Kaos. Der kan kræves et Arbejde, allerede før Eftertanken kan vaagne; men Vanskelighederne opstaa, bearbejdes og løses paa andre Vilkaar i det uvilkaarlige Sjæleliv, end hvor Eftertanken har taget Styret. Maaske foregaar noget af det Betydningsfuldeste i vort Sjæleliv i Regionerne nedenunder Eftertankens Omraade, og det er ofte kun Eftervirkningerne af disse dybtliggende Processer, Eftertanken faar at tumle med. Det vil altid være umuligt at godtgøre, at vi paa noget Punkt staa overfor et umiddelbart Givet i absolut Betydning, det vil sige et saadant, hvor der aldeles intet psykisk Arbejde er gjort. Hvad vi i hvert enkelt Tilfælde kalde umiddelbart givet, fortjener kun dette Navn i Forhold til et vist bestemt psykisk Arbejde, medens det i Sammenligning med andre Emner maaske vilde være at betragte som Resultatet af et Arbejde.

4. Ved at gaa ud fra Eftertanken og søge at blive klar over dens Maade at virke paa, kom vi til Begrebet Syntese, og vi fandt derefter, at dette Begreb ogsaa kunde finde Anvendelse paa det uvilkaarlige Sjæleliv, der danner det stadige Grundlag, af hvilket Eftertanken udspringer for der-

*) En af mine unge Tilhørere skrev for nogle Aar siden til mig: „Jeg kan sige mig fri for ethvert Formaal, ligesom for enhver Interesse eller Tro paa Noget udenfor eller indeni mig. Jeg føler ganske vist noget Villende, Fremadhastende, men det lever ligesom sit eget Liv, skubber Alt tilside, der kommer ivejen, og begaar sikkert aldrig nogen Handling, der ikke er til dets eget Bedste.“ — Her har Eftertanken intet Resultat bragt, kun Opløsning; men det uvilkaarlige Liv har holdt sig i sin Enhed og i sin bestemte Retning, der for den unge Psykolog har været saa meget des mere paafaldende, jo mindre hans Eftertanke har kunnet naa til noget fast Stade.

paa at gøre det selv til Emne for sin Virken. Vi maa gøre os fortrolige med, at det uvilkaarlige Sjæleliv, saaledes som det udfolder sig forud for Eftertankens Vaagnen, kun kan belyses og betegnes ad Analogiens Vej. Vi opfatte det kun i Analogi med den klare Eftertanke, og Sprogets Udtryk ere gennemgaaende hentede fra Eftertankens Verden. Det er saa langt fra, at hint uvilkaarlige Sjæleliv skulde være det, der var lettest at opfatte, at der netop hører stor Kunst til ret at faa Øje for det i dets Forskel fra det gennem Eftertanken udformede Sjæleliv. Hvad man kalder den sunde Menneskeforstand, opererer i sin Psykologi med Begreber, der ere hentede fra Eftertankens Verden. Der gør sig en barnlig Tilbøjelighed gældende til at betragte Alt i Sjælelivet som Frugt af klart bevidst Tænken, af Overlæg og Beregning. Man personificerer saa at sige ikke blot den ydre, men ogsaa den indre Natur, lægger en Person bagved Personen. Selve det personlige Liv i dets uvilkaarlige Udfoldelse forklarer den barnlige Psykologi ved, at der bag det er en Person, der bevidst tænker, hvad der rører sig i det, ligesom man i ældre Arbejder over Optik kan finde afbildet en Mand inde i Hovedet — seende paa det Billede, Lysstraalerne danne paa Nethinden!

Der maa Eftertanke til for at opdage og opfatte det uvilkaarlige Sjæleliv, og dog bestaar dettes Ejendommelighed i, at Eftertanken ikke spiller nogen Rolle. Denne Vanskelighed kan kun løses ved, at vi, forsaavidt nogen Erindring om det Uvilkaarlige holder sig efter Eftertankens Opvaagnen, opfatte og udtrykke det i Analogi med, hvad vi med Klarhed kende fra selve Eftertankens Verden. Det er dette, vi gøre, naar vi sige, at Syntesen er Grundformen, ikke blot for den sammenlignende Eftertanke, men ogsaa for det uvilkaarlige Sjæleliv, og altsaa er det mest omfattende psykologiske Begreb. —

Men der opstaar nu en ny Vanskelighed, Syntese betyder Sammenfatten — men der maa da være Noget, som sammenfattes, og dette Noget maa være en Mangfoldighed. De Emner, Eftertanken retter sig imod for at sammenholde og sammen-

ligne dem, danne en sammenhængende Mangfoldighed; hvert enkelt Emne bliver til for os ved en Skelnen. Og ved et enkelt Emne kunne vi igen skelne enkelte Sider, Egenskaber eller Dele, som vi kunne kalde Elementer. Resultatet synes da at være, at vi ende i en Modsætning mellem Syntese og Elementer, og at Elementernes Mangfoldighed er den stadige Forudsætning for, at Syntesen kan virke! Heraf kunde man da drage den Slutning, at det Oprindelige i Sjælelivet var en Mangfoldighed af Elementer, og at først paa et senere Punkt af Udviklingen den sammenfattende Virken greb ind. Denne Opfattelse blev ogsaa i sin Tid gjort gældende af John Locke, og den spøger endnu ofte i Psykologien. Den støtter sig til Analogien med en mekanisk Helheds Dannelse af Elementer, der i Forvejen kunde paavises hvert for sig, som naar en Sanddynge dannes af Sandkorn, der forhen laa hvert paa sit Sted og nu først føres sammen. Spørgsmaalet bliver om denne Analogis Berettigelse.

Naar Eftertanken vaagner, begynder dog Sjælelivet ikke med den; saa vilde den ingen Emner have. De Elementer, det vil sige, de Dele, Sider eller Egenskaber, Eftertanken kan skelne i Emnet eller Emnerne, og som den kan bestemme gennem deres indbyrdes Ligheder og Forskelle, ere jo netop Frugt af et Tankearbejde. De ere uddragne af den Sammenhæng, i hvilken de uvilkaarligt forekom, og stillede i en vis Modsætning til hinanden, en Modsætning, uden hvilken de ikke kunde blive Genstande for klar Bevidsthed. Og den Karakteristik, hvert enkelt Element, og derigennem hvert enkelt Emne faar, betinges ved dets Forhold til andre Elementer eller Emner. Paa intet Punkt staar det som beretiget at antage isolerede, hvert for sig absolut selvstændige Elementer i Sjælelivet, en Art absolute psykiske Atomer. Det er at forvexle Eftertankens Virkning med Eftertankens eget Grundlag, — i Grunden atter et Exempel paa den naive Psykologi, der jo har en Tendens til at forvexle Forskelle, som først Tanken gør, med oprindeligt givne Forskelle.

Og forsaavidt det lykkes os at bevare Erindring om den Tilstand, vi ere i, naar Uvilkaarligheden raader, fremtræder

denne Tilstand — deri have den deskriptive Psykologis Mestre utvivlsomt Ret — ikke som et Kaos af selvstændige Dele, men som en Strøm, en Pulsering, dog ikke forskelsløs, men saaledes, at der er en Sammenhæng selv mellem de laveste Bølgedale og de højeste Bølgebjerge. Vi finde, saavidt det kan skønnes, Enhed og Mangfoldighed saaledes indvævede i hinanden, at de ikke paa udvortes Maade kunne sondres. Det var jo netop i Trangen til at faa større Klarhed over deres Forhold, at vi fandt Mulighed og Motiv for Eftertankens Vaagnen.

Ved intet Element kunne vi paa Sjælelivets (saalidt som paa Materiens) Omraade stanse som absolut isoleret eller som absolut enkelt. Der stiller sig stadigt den Opgave for Eftertanken at finde Forbindelse mellem de Elementer eller Emner, der kunde synes at være isolerede, og at finde en indre Mangfoldighed i de Elementer eller Emner, der fremtræde som enkelte. Det er Tegn paa Eftertankens Sløvhed, naar den i nogen af disse Henseender stanser for tidligt. Med andre Ord: Syntesens Lov maa stedse gennemføres paany for selve Emnernes eller Elementernes Vedkommende.

Paa den anden Side kan der heller ikke gives nogen absolut afsluttende Syntese. Saalænge Sjælelivet varer, optages nye Emner i den uvilkaarlige Strøm og indarbejdes uvilkaarligt i denne. Det er nye Draaber, eller maaske nye Bække, der dels omformes af Strømmen, dels ogsaa kunne faa Indflydelse paa dens Beskaffenhed og dens Løb. Dertil kommer Beskaffenheden af de nye Flodsenge, Strømmen maa danne sig, naar Terrainet ændres. Og saalænge Eftertanken er vaagen, vil den stadigt kunne stille sig den Opgave at tilvejebringe større, mere omfattende og mere inderlig Syntese end før. Der er stadigt et psykisk Arbejde at gøre. Den Syntese, der hidtil har omsluttet Sjælelivets Mangfoldighed, kan igen komme til at staa som Emne eller Element for en senere Syntese. Saasnart vi blive os vore foregaaende sjælelige Tilstande og Virksomheder bevidst, sker der en saadan Overgang til en ny Syntese, hvad enten dette nu betegner et Fremskridt, en mere værdifuld Tilstand, eller ikke. Det er et

nyt Jeg, der bliver sig vore tidligere Jeger bevidst. Ingen Syntese er definitiv. Selv den Filosofi, der talte mest om højere Enhed, kom dog stedse i Forlegenhed, naar den skulde tale om den højeste Enhed.

Det kan selvfølgeligt være fuldt berettiget i en speciel Sammenhæng, overfor en særlig Undersøgelse, at se bort fra disse principielle Vanskeligheder og betragte Elementer eller Emner, som om de vare absolute og enkelte. Enhver speciel videnskabelig Undersøgelse forudsætter en vis Abstraktion. Hvis f. Ex. den experimentale Psykologi virkeligt behøver at operere med en Art psykiske Atomer eller Glimt som selvstændige og enkelte, saa kan det være ligesaa berettiget, som naar man i Naturvidenskaben opererer med materielle Atomer. Men man maa undgaa den Dogmatisme, der forvexler Begreber, vi have lagt til Rette til en Undersøgelses Behov, med sidste Realiteter. Og ligeledes kan det være berettiget, at vi i daglig Tale eller i praktisk, f. Ex. etisk eller juridisk Henseende betragte det enkelte Individ som en absolut Enhed med en afsluttet Syntese, uden Hensyn til, at Syntese i Grunden betegner et Arbejde, en Virken, ikke et en Gang for alle Givet. Der er et irrationelt Forhold mellem Sjælelivet og det, vi kalde dets Elementer. Det gælder nu at finde saa mange Elementer som muligt; men det kan være berettiget og nødvendigt at holde sig til nogle faa Decimaler, naar man blot ikke glemmer, at Spørgsmaalet da ikke er udtømt. Det Irrationelle er her som overalt baade en Skranke og en Opgave.

Der ytrer sig her en Antinomi, der hænger nøje sammen med Sjælelivets Væsen og er ejendommelig for Personlighedsbegrebet. Sjæleliv og Personlighed kunne ikke opfattes som Produkter af forud givne Elementer, idet de Elementer, vi kende, stedse selv have deres Egenskaber netop ved at være Led i Sjælelivet. Vi komme her til at bevæge os i en Kreds, naar vi ikke ere klare over, at der raader en uudtømmelig Vexelvirkning: Delene ere bestemte ved Helheden, og Helheden ved Delene. I hvert enkelt Tilfælde, ved hver enkelt psykologisk Betragtning maa vi undersøge,

hvorvidt Syntesen, Helhedsdannelsen er fremskreden, og paa Grundlag heraf iagttage, hvorledes et nyt Emnes Opdukken virker. Men selve Sondringen mellem Syntese og Emne er stedse mere eller mindre kunstig i Forhold til det stadige Vexelspil af Møden og Skillen, af Kontinuitet og Diskontinuitet, af Helhed og Opløsning. Der er her en sjælelig Rytmik, som danner en Analogi til — eller rettere et Forbillede for — de Rytmer, der karakterisere det organiske Livs Gang, en Rytmik, der ingenlunde begynder med Eftertanken, men efter Alt, vi kunne skønne, allerede gør sig gældende i det uvilkaarlige Sjæleliv. Ja, denne Rytmik kommer igen i selve Forholdet mellem Eftertanken og Sjælelivets uvilkaarlige Løb. Vanskeligheden ved at forstaa Sjælelivets Opstaaen beror netop paa, at det ikke kan forklares som Produkt af forud givne Elementer, men lige fra sit første Øjeblik bevæger sig i en Rytme — og det i en Rytme af den ejendommelige Art, at intet af Leddene i Rytmen kan have absolut Prioritet overfor det andet.

5. I Syntesebegrebets Historie har denne Antinomi været en Anstødssten. Syntesebegrebet selv er en gammel Tanke, der kan spores hos Platon og Aristoteles, og især hos Plotinos i Oldtiden, og som fra Leibniz's Tid af stedse med mere eller mindre Energi er gjort gældende i Psykologien og i Filosofien idethele*).

Hume overhuggede Knuden ved at opløse Sjælelivet i absolut selvstændige Elementer, og konsekvent fandt han derfor en uløselig Gaade i al Enhed og Sammenhæng i Bevidstheden. Enhedsprincipet (the uniting principle) var for ham det Uforstaaelige. Kant gik ud fra det modsatte Synspunkt, at det netop er det Sammenhængsløse, det Isolerede og indbyrdes Uafhængige, der er os uforstaaeligt, baade i Psykologien og hvor vi ellers møde det. Men han fastholdt endnu Lockes Forudsætning om, at der som Grundlag for

---

*) Om Syntesebegrebets Historie i nyere Tid se *Georges Dwelshauvers: La synthèse mentale* (Paris 1908), p. 179—223 (Fremstilling af Syntesebegrebet hos Leibniz, Kant, Wundt, Høffding og Pierre Janet). — Hos *S. Kierkegaard* fremtræder dette Begreb paa energisk og dybsindig Maade, især i den Maalestok, han anvender i sin Lære om Stadierne. Se min Bog *Danske Filosofer.* p. 153 f.; p. 165 f.

Tankens sammenfattende og ordnende Virken var givet en Mangfoldighed, der først nu skulde forbindes. Derved kom han til sin skæbnesvangre Distinktion mellem Erkendelsens Form og dens Stof. Det var ogsaa at hugge Knuden over. Og dog manglede der hos Kant ikke den Indsigt, at der allerede i det uvilkaarlige Sjæleliv virker Former analoge med dem, den klare Eftertanke anvender. Syntesen er, siger han, Virkning af en blind, men uundværlig Sjælefunktion, uden hvilken vi slet ingen Erkendelse vilde have, men som vi kun sjeldent blive os bevidst. Det er Tankens Opgave at forme Syntesen til et Begreb. Og denne samme blinde Sjælefunktion (Kant kalder den Indbildningskraft) er det tillige, der betinger Sammenhængen mellem vor Erkendelses to Yderpunkter, „Sansningen" og „Forstanden". Det var sikkert kun Kants Uvillie mod at give psykologiske Betragtninger for stor en Plads i sin Undersøgelse, der holdt ham tilbage fra at give en fyldigere Karakteristik af Sjælelivets uvilkaarlige Løb. J. F. Fries udviklede fra denne Side Kants Lære videre og betragtes endog af sine Disciple som den egentlige Opdager af det uvilkaarlige Grundlag*). Men han mente saa i dette Grundlag, den spontane Stræben, den umiddelbare Erkendelse, at have en over al Vildfarelse ophøjet Sandhedsregel. Desværre er denne Regel uudsigelig, idet den kun paa ufuldkommen og brudstykkeagtig Maade kan komme til Bevidsthed gennem Eftertanken! Der kommer en Dogmatisme frem i den faste Tro paa det uvilkaarlige Sjælelivs Gyldighed, en Dogmatisme, der betegner et afgjort Tilbageskridt i Forhold til Kant. Allerede naar Fries antager, at „Spontaneiteten" ikke blot er kontinuerlig, men ogsaa konstant, siger han Mere, end nogen Eftertanke vil kunne godtgøre. Det irrationelle Forhold mellem Umiddelbarhed og Eftertanke er ikke strengt fastholdt.

Meget skarpt betones, som allerede omtalt, dette Forhold af Henri Bergson. Denne Forsker er ikke tilfredsstillet ved Syntesebegrebet, fordi dette stedse forudsætter en Modsætning mellem Enhed og Mangfoldighed. Er det ikke en

*) Se herimod min Anmeldelse i *Göttinger Gelehrte Anzeiger* (1907) af „Abhandlungen der Frieseschen Schule. Neue Folge".

Modsætning — spørger han — som kommer igen, hvad man saa tænker paa eller taler om? Hvad det kommer an paa er at sige, *hvilken* Art Enhed og *hvilken* Art Mangfoldighed vi have i Sjælelivet. Personlighedens strømmende Liv kan ikke defineres ved Hjælp af Begreber, der stedse staa i et vist Modsætningsforhold til hinanden. Man kan ikke gennem Tese og Antitese naa til en virkelig Enhed. Man maa omvendt fordybe sig i Sjælelivets umiddelbare Strøm for at se Modsætningen fremgaa af den. Den umiddelbare Skuen (intuition) maa træde i Eftertankens Sted*).

Bergsons Standpunkt minder fra en Side set om Fries', kun at han med langt større Mesterskab giver os en Forstaaelse af, hvad der menes med „Spontaneiteten". Men medens Fries og hans Disciple mente, at den sande Erkendelse naaedes ved, saa godt vi kunne, at omsætte hint spontane Grundlag i Eftertankens Former, fordrer Bergson, at vi skulle betvinge Eftertanken og ved en Villiesakt dukke ned igen i det Umiddelbare, føle os Et med det. Det staar her som en Gaade, hvorledes en Erkendelses Gyldighed kan paavises uden Eftertanke. Et af de specielle Tankeproblemer vil senere give os Lejlighed til at fremdrage dette vanskelige Punkt i den aandfulde franske Tænkers Filosofi.

Overfor den Bemærkning, at de Begreber, vi i vor Eftertanke bruge til at karakterisere Sjælelivet, — Syntese, Enhed, Mangfoldighed o. lign., — finde Anvendelse paa alle Emner, vil jeg hævde, at Grunden til, at hin Gruppe af Begreber stadigt finde Anvendelse og maa finde Anvendelse paa alle Emner, netop maa søges i, at de udtrykke de Former, i hvilke Sjælelivet og særligt Erkendelsen udfolder sig. Kun ved Anvendelse af disse Former bliver den Tilegnelse, den Optagen i vort eget Væsens Sammenhæng, hvori al Forstaaelse, al Erkendelse bestaar, mulig. Intet Under, at alle Erkendelsesprodukter bære deres Præg! Vor Erkendelse bestaar i en bevidst eller ubevidst Analogi med vort eget Væsen. —

*) *Introduction à la Métaphysique.* (Revue de Métaphysique et de Morale 1903, p. 15—17.)

Det Modsætningsforhold, som under forskellige Udtryk (Emne og Eftertanke, Stof og Form, Spontaneitet og Reflexion, Intuition og Analyse) er drøftet i det Foregaaende, betegner Stumpf som et Modsætningsforhold mellem Fænomener og psykiske Funktioner*). Med Hensyn til dette Forhold opstiller han, med alt muligt Forbehold, den Hypotese, at psykiske Fænomener ikke forandres, fordi de analyseres. Naar vi blive opmærksomme paa Noget i en Iagttagelse, som vi i første Øjeblik ikke bemærkede, saa skal dette ikke bevirke nogen Ændring i selve vor Iagttagelse, men kun i den Grad af udtrykkelig Bevidsthed, vi anvende ved den. En Klang lyder ens, hvad enten jeg bemærker enkelte Toner i den, eller ikke; en Spise gør samme Indtryk, hvad enten jeg kan skelne noget Surt eller Sødt i dens Smag, eller denne virker som samlet Hele. Det er efter mit Skøn paa Forhaand ikke sandsynligt, at det forholder sig saaledes. Den sondrede og sondrende Opmærksomhed, hvori Analysen bestaar, maa ændre Objektet for os. Det at vi have opdaget en Plet i et ellers smukt Billede, en Plet, vi i første Øjeblik ikke bemærkede, kan give hele Billedet en anden Karakter. Klangfarven forandres; der er jo ligefrem kommet et Element til, som ikke var med i det første Blik. Og Forholdet mellem de enkelte Dele er i hvert Tilfælde et andet efter Analysen end før. Det kan koste en Villiesanspændelse at vende tilbage til den umiddelbare Skuen, hvor Enkelthederne endnu ikke ere blevne Genstand for særlig Opfattelse. Der er her en Forskel mellem Oplevelse og Eftertanke, der neppe kan udslettes. Der er naturligvis mange Grader, som vi i det Følgende, ved Undersøgelsen af Forholdet mellem Anskuen og Dømmen, ville komme til at se. Og der gør sig sikkert ogsaa individuelle Forskelligheder gældende. Hos elastiske Naturer vil Overgangen forholdsvis let ske fra Oplevelse til Eftertanke, og omvendt, og dog skulde jeg tro, at der ogsaa hos dem vil gøre sig en vis Kontrastvirkning gældende mellem de to Tilstande.

---

*) *Erscheinungen und psychische Funktionen.* (Abhdl. der preussischen Gesellschaft der Wiss. 1907). p. 15—21.

Stumpf vil iøvrigt kun hævde Muligheden af en sondret Bestaaen under Oplevelsen af det, der først sondres med Bevidsthed under Eftertanken. Og han indrømmer, at der sandsynligvis ikke er en absolut Uafhængighed i Forholdet mellem Fænomen og Funktion „under det psykiske Forløbs sædvanlige, komplicerede Omstændigheder". Hvorvidt experimentale Undersøgelser, som han formoder, her kunne føre til noget Resultat, er tvivlsomt. Det er ikke let at se, hvorledes Forskellen mellem umiddelbar Oplevelse og Eftertanke skulde kunne falde bort. Og ved et psykologisk Experiment er det vanskeligt at faa en aldeles umiddelbar Oplevelse.

Kemikerne sige ofte, at Grundstoffernes Atomer findes i de sammensatte Stoffer, saa f. Ex. Kulstof og Ilt virkeligt ere tilstede i Kulsyren. Og Stumpf mener, at Psykologen maa have den samme Ret paa sit Omraade. Jeg synes dog, der er en Forskel. Ti Kemikeren kan paavise, at der er ligesaa mange Vægtdele i Kulsyren som i Kulstof og Ilt hvert for sig; og det er i Grunden ikke Andet, han mener ved hin Udtryksmaade. En saadan Ækvivalens er Psykologen af gode Grunde afskaaren fra at paavise. — Iøvrigt har en Kemiker som Sir William Ramsay udtrykkeligt benegtet Retten til at tage hin Udtryksmaade bogstaveligt, og Ernst Mach har udtalt sig i samme Retning. Analogien er altsaa tvivlsom. —

Vi komme ikke ud over en Antinomi mellem Oplevelse og Eftertanke og tør ikke uden videre overføre paa den ene, hvad der gælder for den anden. Selve Oplevelsen tør vi hverken tænke os som absolut Kontinuitet eller som et Kaos af Forskelligheder. Det Kontinuerlige og det Diskontinuerlige forekomme i den i alle mulige Grader, og det er først Eftertanken, der tager Modsætningen mellem Kontinuitet og Diskontinuitet skarpt i Øje, idet den — som det senere vil blive vist — faar den dobbelte Opgave at finde Forskelle, hvor der umiddelbart var givet Kontinuitet, og Mellemled, hvor der umiddelbart var givet Diskontinuitet.

6. I Begrebet Syntese ligger, som vi have set, en Modsæt-

ning mellem Emne og Form, der giver Anledning til store Vanskeligheder, som blive uovervindelige, naar man ved Emne forstaar et absolut uformet Stof. Som allerede antydet, vil ethvert Emne stille en dobbelt Opgave for den sammenfattende Tanke: at bestemme dets Forhold til andre Emner, og at udfinde Forskelligheder og Forhold indenfor selve Emnet. Herved fremkommer den stadige Stræben efter at gøre det Diskontinuerlige kontinuerligt og det Kontinuerlige diskontinuerligt.

Men naar vi ikke skille Tanken fra Sjælelivets andre Sider, er der endnu et tredie Element, foruden Form og Emne, vi maa fremdrage. Naar der stilles en Opgave, forudsættes der en Trang til at faa Opgaven løst. Arbejdet paa Løsningen faar da Værdi, idet vi som værdifuldt betegne Alt, hvad der tilfredsstiller en Trang, hvad enten denne Trang nu udtrykkeligt kundgør sig, eller vi først af den Tilfredsstillelse, vi føle ved Arbejdet eller dets Resultat, slutte, at der har været en Mangel, som nu er bleven udfyldt.

Tanken har biologisk Betydning, idet Agtpaagivenhed overfor Forandringer i Omverdenen gør, at Farer kunne forebygges og Fordele opnaas. Men ogsaa her viser Syntesens Betydning sig, idet det kun er under meget elementære Forhold, at Agtpaagivenhed overfor en enkelt Forandring er tilstrækkelig; det vil være af Betydning, at den enkelte Erfaring bringes i Forbindelse og Vexelvirkning med andre, nuværende eller tidligere Erfaringer; først da kan ogsaa Reaktionen mod det Erfarede blive helt hensigtsmæssig. Kun Instinktet reagerer ved en elementær Paavirkning; naar Eftertanken er vakt, er en alvorligere Orientering og dermed et rigere Forhold til den omgivende Tilværelse mulig. Et interessant Exempel paa en Syntese, der maaske er af rent fysiologisk Art, afgiver, hvad Pawlow*) har kaldet betingede Reflexer. Spytudsondring kan ikke blot fremkaldes ved direkte Paavirkning med et Stof, der bringes ind i Munden, men ogsaa ved Paavirkning af Syn, Hørelse,

*) *The Lancet.* 6. Oktbr. 1906.

Lugtesans eller Hudsans, under Betingelse af, at disse Sansepaavirkninger ikke for lang Tid iforvejen ere forekomne sammen med hint Stofs Indvirken. Her virker en associativ Syntese, der gør det muligt, at en Art Paavirkning kan træde istedetfor en anden, med hvilken den oprindeligt ikke havde Noget at gøre. Allerede i et saa simpelt Tilfælde som dette foregaar der en Kombination af nærværende og tidligere Tilstande. Hvad der viser sig i dette simple Exempel, gentager sig paa de højere Trin af psykisk Udvikling.

Umiddelbar Værdi har fra først af Resultatet, i det givne Exempel Spytudsondringen (som naturligvis, hvad vi her kunne se bort fra, selv igen har sin Værdi som Led i Fordøjelsesprocessen). De Sansefornemmelser, der indirekte fremkalde den, faa fra først af kun middelbar Værdi. Og paa mere udviklede Trin vil det i Lighed hermed være Eftertankens Resultat, der har Værdi, medens Eftertanken selv kun er et Middel. Men det er meget vel muligt, at en Værdi kan gaa over fra at være middelbar til at blive umiddelbar. Der sker da, hvad vi i Psykologien kalde en Motivforskydning.

Naar det er den bitre Nød, der fører til at tænke, staar Værdien eller Motivet i et rent udvortes Forhold til Tanken. Værdien er her selv Emne, idet den, da den ikke umiddelbart kan opnaas, stiller den Opgave at finde Veje og Midler, og derved kommer til at staa som Formaal. I det bestemte og paatvungne Forhold mellem Formaal og Middel have vi Menneskets første Møde med Tankenødvendighed. Vil han A (Formaalet), maa han ogsaa ville B (Midlet). Ad denne Vej kommer Mennesket ind i Eftertankens Verden, selv hvor der ikke er mere direkte Motiver til at komme derind. Men det kan faa en selvstændig Værdi, blive Genstand for direkte Interesse at undersøge hint nødvendige Forhold mellem Formaal og Middel, der jo er det samme som Forholdet mellem Virkning og Aarsag, og Værdien er da knyttet til selve Eftertanken og dens Arbejde. Den kommer til at staa som en Virksomhed, det er tiltrækkende at øve, hvilket Resultat den saa fører til.

Naar der er naat et Trin, hvor Værdien eller Motivet slutter sig nøje om selve Tankevirksomheden, saa at denne er baade Maal og Middel, — naar der med andre Ord har udviklet sig en intellektuel Følelse, en Glæde ved selve Tanken, saaledes som denne udfolder sig efter sine egne Love og efter Emnernes Krav, — saa behøve vi ikke særligt at minde om Motiver og Værdier for Erkendelsens Vedkommende. Vi ville da ikke anden Tilfredsstillelse end den, der er knyttet til Brugen af vor Tænkeevne.

Det er et saadant Trin, vi forudsætte i en Undersøgelse af den menneskelige Tanke. Alle andre Formaal end selve det at se, hvorhen konsekvent Tænkning fører, existere da ikke, og vi behøve ikke stadigt at minde om Værdisynspunktet; dette er en Gang for alle givet sammen med selve Trangen til at iagttage og at slutte. Selv hvor der faktisk gør sig andre Motiver gældende ved en Tankebevægelse end selve den intellektuelle Interesse, vil det dog være heldigt, om saadanne Motiver, i Forhold til hvilke Tankearbejdet kun staar som Middel, gennem Motivforskydning for en Stund gaa over til rent intellektuelle Motiver. Derved bliver Arbejdet bedst gjort. Og det vil i hvert Tilfælde stedse tilsidst være en af rent intellektuelle Motiver anstillet Prøvelse, der maa revidere det Arbejde, der er øvet ud fra andre Motiver, hvilke disse saa end maatte have været.

7. Begrebet Energi i den Betydning, i hvilken vi her have taget det, har sit Udspring i Naturvidenskaben, og det er ad Analogiens Vej, vi have forsøgt at overføre det paa Sjælelivets Omraade. Alle psykologiske Udtryk ere jo overførte fra det Materielle til det Aandelige, fra Rummets Verden til Aandens og Tankens Verden. Men der er Vanskeligheder ved Gennemførslen af Analogien. En exakt Maaling er paa det psykiske Omraade kun mulig, hvad forholdsvis elementære sjælelige Fænomener angaar og aldrig paa saa fuldkommen Maade som for den materielle Energis Vedkommende. Den moderne Fysiologi staar, hvad Metode angaar, paa det Standpunkt, at den kræver fysiologiske Tilstande forklarede af fysiologiske Aarsager, for-

saavidt ikke fysiske Aarsager fra Omverdenen gribe ind. Enhver Hjernetilstand eller Hjernevirksomhed skal derfor ogsaa forklares ud fra Hjernens og Organismens tidligere Tilstande. Efter strengt naturvidenskabelig Metode maa enhver materiel Tilstand i og udenfor Organismen finde sin Forklaring ved at ses som opstaaet ved Omsætning i ny Form af den fysiske Energi, der ytrede sig i forudgaaende materielle Tilstande. Naar to Hjernetilstande altsaa afløse hinanden, vil derfor Forklaringen først være funden, naar det paavises, at al den Energi, der ytrede sig i den første Tilstand, uden Rest er bleven omsat i den anden Tilstand, forsaavidt den ikke er straalet ud i andre fysiologiske Processer. Det er maaske umuligt at gennemføre Experimenter i denne Retning; men saadanne vilde betegne Fuldendelsen af den fysiologiske Metode, der som sit Motto kan sætte Spinozas Ord, at en Forklaring af en legemlig Tilstand ved Sjælens Indgriben er Et med en Indrømmelse af, at man ikke kan forklare den. Selvom nu et af de Forsøg, man kunde gøre, syntes at vise, at der ved en organisk Tilstands Opstaaen opstod eller forsvandt fysisk Energi uden fysisk Ækvivalent, vilde man fra et rent naturvidenskabeligt Standpunkt snarere tro, at der var en Fejl ved Experimentet, end slaa sig til Ro ved, at man havde opdaget en Grænse for den fysiske Energis Bestaaen. „Principet om Energiens Bestaaen," siger Maxwell*), „har faaet saa stor videnskabelig Vægt, at ingen Fysiolog vilde have nogen Tillid til et Forsøg, der viste en betydelig Forskel mellem det af et levende Væsen udførte Arbejde og Summen af modtagen og forbrugt Energi." Siden Maxwell nedskrev denne Sætning, er der foretaget Forsøg, der — indenfor visse Fejlgrænser — vise, at Stof- og Kraftskiftet under Udførelse af aandeligt og legemligt Arbejde frembyder Ækvivalens mellem, hvad Organismen optog, og hvad den forbrugte**). Det vil herefter blive endnu vanskeligere end før at antage, at der i nogen Del af Organismen skulde foregaa Noget, der strider mod Energisætningen.

*) *Scientific Papers.* II. p. 759.

**) *Atwater: Neue Versuche über Stoff- und Kraftwechsel des menschlichen Kørpers* (Ergebnisse der Physiologie III, 1. 1904).

Men hvorledes vil det da under disse Forhold blive muligt at fastholde den psykiske Energi som en særegen Form for Energi? Er det da ikke rimeligere at antage, at al Energi er fysisk, og at den psykiske Energi, vi i det Foregaaende have talt om, kun er et Symptom paa en fysisk Energi, vi ingen direkte Adgang have til? — Vi kunne jo ikke gennemføre Ækvivalensprincipet paa selve det psykiske Omraade, saaledes som paa det fysiske Omraade. Der sker Afbrydelser indenfor et og samme individuelt Bevidsthedsliv (ved Søvn, Afmagt o. s. v.), og imellem forskellige individuelle Bevidstheder kunne vi ikke paavise psykisk Kontinuitet, saaledes som vi mellem forskellige Legemer, f. Ex. mellem to Organismer, kunne paavise fysisk Kontinuitet.

Man har da ogsaa opstillet den Fordring, at de psykologiske Definitioner skulle afløses af fysiologiske. Hos os har Carl Lange (i sin „Nydelsernes Fysiologi") gjort denne Fordring gældende. I streng erkendelsesteoretisk og psykologisk Form har Richard Avenarius i sit skarpsindige Værk *Kritik der reinen Erfahrung* hævdet en lignende Opfattelse. Fuld videnskabelig Forstaaelse opnaas, mener han, kun, naar de psykiske Tilstande føres tilbage til de tilsvarende fysiologiske Tilstande: derfor kalder han de psykiske Tilstandes Række den afhængige Vitalrække, de fysiologiske Tilstandes Række den uafhængige Vitalrække. Og hans Begrundelse er, at vi kun paa denne Maade kunne reducere de kvalitative Forskelligheder, de psykiske Fænomener frembyde, til kvantitative, saa at en exakt Formulering af Forholdet mellem de skiftende Tilstande bliver mulig. Vor Erkendelses Fuldendelse vil altsaa bestaa i en Reduktion af det Psykiske til det Fysiske*).

Overfor de Anskuelser, der saaledes fordre en Reduktion af Psykologi til Fysiologi, forat en videnskabelig Psykologi skal blive mulig, — altsaa egenligt ville ophæve Psykologien for at gøre den til Videnskab, — maa det anerkendes, at den faktiske Diskontinuitet og den kvalitative Forskel-

*) Smlg. min Karakteristik af *Avenarius'* Filosofi i *Moderne Filosofer*. p. 98 - 106.

lighed mellem de psykiske Fænomener indbyrdes, stedse ville sætte Grænser for en streng Gennemførelse af Psykologien som Videnskab. Men Spørgsmaalet er, om den Vej, de anvise, fører til Maalet, — om den Metode, de prise, ikke i Grunden indeholder en haandgribelig Selvmodsigelse.

Naar det fordres, at de psykologiske Definitioner skulle *afløses* af fysiologiske Definitioner, saa maa jo dog Forudsætningen herfor være, at de psykologiske Definitioner ere færdige og nøjagtige. Men at skaffe disse Definitioner tilveje er Psykologiens egen Sag, og kan den ikke skaffe saadanne Definitioner tilveje, kan Fysiologien ikke vide, hvad det er, den skal søge Forklaring paa i Hjernen. Naar det, der skal afløses, er vagt og vaklende, maa Afløsningen blive derefter. Der vil ingen Sikkerhed være for, at man virkeligt har fundet de Hjernetilstande, der svare til de bestemte psykiske Fænomener, man har for Øje. Psykologiens Selvstændighed maa derfor i hvert Tilfælde anerkendes, da den skal give os den Symptomlære, der stiller Fysiologien dens Opgaver. Nu er det for enhver Erfaringsvidenskab et langt og vanskeligt Arbejde at naa til afsluttende Definitioner; saadanne ere først mulige, naar Erfaringsvidenskaben i det Væsentlige er færdig; de komme i Slutningen, ikke i Begyndelsen af Undersøgelserne. Altfor ofte opereres der med ufærdige psykologiske Definitioner, der betragtes som tilforladelige Udgangspunkter for hjernefysiologisk Tolkning. Saaledes betragtede Descartes, og i nyere Tid Lotze selve Begrebet „Sjæl“ som saa tydeligt og fast, at man trygt kunde opfordre Fysiologer og Anatomer til at søge efter „Sjælens Sæde“. Og i den nyeste Tid har Flechsig*) betragtet Begrebet Forestillingsassociation som saa simpelt og klart, at han har kunnet mene at finde særegne Baner i Hjernen for Processer, der skulle tilvejebringe Forbindelsen mellem de enkelte Forestillingers fysiologiske Korrelata. Det er i Virkeligheden en stor Abstraktion, Flechsig arbejder med, naar han stiller selve Forbindelsen (Associationen) i Modsætning til de Elementer (Forestillinger), der skulle forbindes,

*) *Gehirn und Seele.* Leipzig 1896 p. 24 f.

saaledes at hin skulde kunne tænkes lokaliseret andre Steder end disse. Han overser herved ganske den ovenfor fremdragne psykologiske Antinomi, der advarer mod uden videre at forvexle de Forskelle og Distinktioner, Undersøgelsen nødvendiggør, med Modsætninger i selve Sjælelivets Udfoldelse. Der gives intet „Element" i et Sjæleliv, der ikke staar i og bestemmes ved en eller anden Forbindelse, en eller anden Relation. Naar en Forestilling gør Modstand mod at indtræde i en vis, tilsyneladende naturlig Association, vil Grunden være at søge i, at den er Led i en anden, inderligere Association og ikke kan løses af den. Forholdene ere her meget indviklede, og med et rent mekanisk Skema kommer hverken Fysiologien eller Psykologien til sin Ret.

Men lad os tænke os, at de psykologiske Definitioner ere færdige og fuldkomne. Selv da vil der staa store, uløste Problemer tilbage. Hvorledes kunne fysiologiske Tilstande have psykologiske Symptomer? Hvorledes kunne kvalitative Forskelligheder svare til kvantitative, og hvorledes kan der til kontinuerlige Processer være knyttet diskontinuerlige Fænomener? Langtfra at saadanne Spørgsmaal falde bort ved „Reduktionen" af Psykologi til Fysiologi, skærpes de netop ved denne og fremtræde i mere grel Form. Og i ethvert Tilfælde staar det som en uløst Gaade, hvorledes de kvalitative Forskelligheder og Diskontinuiteterne blive til. Selvom det maatte lykkes at paavise, at to Fænomener, A og B, som man hidtil har betragtet som forskellige, i Virkeligheden ere identiske, saa at man kan sætte A = B, har man dermed ikke forklaret, hvorledes A og B fra først af kunde staa som forskellige. At kalde denne Forskellighed „subjektiv" hjælper ikke; derved skaffes den ikke ud af Tilværelsen. Det er jo netop den Kendsgerning, at der er noget „Subjektivt" i Verden, der gør Psykologien baade mulig og nødvendig. Det er desuden indenfor dette „Subjektive", at al Erkendelse af den materielle Natur, ogsaa Fysiologien, og med den Kundskaben om vort eget Legeme, specielt om vor egen Hjerne, bliver til. Erkendelsen er selv en psykisk Funktion, baade hvor den optræder som Sansning, og hvor den

optræder som Tænkning. Ved at betragte psykiske Tilstande og Virksomheder som tilfældige Vedhæng („Epifænomener") vilde Naturforskeren save den Gren, hvorpaa han sidder, over. At studere selve denne Gren er ganske vist ikke hans Opgave; men han gør dog vel i ikke at glemme, hvor han sidder.

Naar Avenarius forsøger at gennemføre Reduktionen af Læren om „den afhængige Vitalrække" (Psykologien) til Læren om „den uafhængige Vitalrække" (Fysiologien), ses det dog gennem hans Fremstilling, at han stadigt slutter fra den „afhængige" til den „uafhængige" Række, ikke omvendt. Det er ud fra de psykologiske Iagttagelser, han har samlet, at han konstruerer det fysiologiske Skema, som for ham er Videnskabens egentlige Genstand, og man kan ikke forstaa, hvad der siges om den „uafhængige" Række, uden ved Hjælp af de Kendsgerninger, den „afhængige" Række indeholder. Overhovedet viser det sig, at Hjernefysiologien endnu langtfra er udviklet nok til at give en indgaaende Oplysning om de materielle Processer, til hvilke den store, rigt nuancerede Verden af psykiske Processer paa en eller anden Maade er knyttet. Hvad man i denne Henseende finder hos fysiologiske Psykologer og Experimentalpsykologer, er blotte Skemaer, som menes at „forklare", hvad psykologisk Erfaring frembyder. Ingen har mere Anledning til at erfare dette end en Sindssygelæge, der tillige er en erfaren og kritisk Psykolog. Saaledes har Pierre Janet udtalt, at afset fra enkelte Iagttagelser og histologiske Undersøgelser er de fysiologiske Fortolkninger kun Oversættelser af de psykologiske Begreber paa et andet Sprog, og at hvis man kun vil tænke anatomisk, maa man helt opgive at tænke psykiatrisk*).

8. Det er Diskontinuiteten og de kvalitative Forskelligheder, der volde Psykologiens Vanskeligheder. Men der lægges ofte større Vægt paa dem, end Erfaringen berettiger til. Nøjagtig Eftertanke fører ofte til at opdage, at selv hvor der

*) *Les Obsessions et la Psychasthénie.* I p. 496; 605. Lignende Udtalelser af Wundt *(Philos. Studien* XIII p. 363) og af Ramon y Cajal (citeret hos Herrlin: *Minnet* p. 21).

syntes at være et psykisk tomt Rum, var der i Virkeligheden givet et psykisk Indhold, skønt det ikke fattedes af Opmærksomheden eller af Genkendelsen eller glemtes strax efter Oplevelsen. Og hvad de kvalitative Forskelligheder angaar, vil Iagttagelsen ofte finde flere og finere Nuancer end dem, man først stansede ved og maaske trygt erklærede for aldeles disparate. Kontinuiteten i Bevidsthedslivet er sikkert større, end man ofte antager, og der kan ligge en videnskabelig Fare i for stærkt at proklamere Diskontinuitet og Kvalitetsforskellighed som Bevidstfænomenernes Særkende. Den indre Sammenhæng i Bevidstheden, — den Kendsgerning, at jo mere vi fordybe os i og gøre os til Et med Sjælelivets uvilkaarlige Forløb, des mere fremtræder dette for os som en Helhed, en Strømmen, — den er og bliver Urfænomenet paa det psykologiske Omraade. Vi overse det kun saa let, fordi vi i daglig Tale og idethele i det praktiske Liv have mest Brug for visse enkelte Draaber eller Bølger i den glidende Strøm. Vi maa foretage en Integration, naar vi fra vor mere eller mindre mekaniske Praxis gaa tilbage til det umiddelbart Givne. Og selvom vi holde os til Funktioner, der kunne øves med klar Bevidsthed, f. Ex. Erindring og Sammenligning, saa vidne netop de om en indre Sammenhæng bag Enkelthederne. De ere Former for Syntese, for den Tendens til Sammenfatten og Sammenholden, der godtgør Sjælelivets stadige Stræben efter at være en Helhed. Det Usammenhængende er det psykologisk Gaadefulde, det, der stiller Psykologien dens Problemer. Psykologiens Opgave er at finde Sammenhæng mellem Bevidsthedens Elementer saavel som mellem dens forskellige Tilstande.

Leibniz har den Fortjeneste med Energi at have hævdet Kontinuitetsprincipet paa det psykiske saavel som paa det fysiske Omraade, især ved at henvise til de i Forhold til de klart bevidste Tilstande forsvindende smaa Elementer, der først ved at opsummeres og kombineres frembringe et for uøvet Selviagttagelse tilgængeligt Resultat. Allerede en Sammenligning mellem moderne og antik eller middelalder-

lig Poesi viser, hvor langt flere sjælelige Nuancer Selviagttagelsen nu har faaet Øje for. Det er neppe blot, fordi Nuanceringen paa det psykiske Omraade nu i sig selv er større end i tidligere Tider, at denne større Rigdom findes. Det er tildels netop Kundskaben til og Forstaaelsen af selve det Umiddelbare og Uvilkaarlige i Sjælelivet, der er voxet. Den barnlige og primitive Psykologi er tilbøjelig til at opfatte Alt hvad der foregaar i Sjælen som klart bevidst og alle Handlinger som foretagne med Overlæg og Forsæt. Nu kræves der en udtrykkelig Godtgørelse af, at der har været Eftertanke og Overlæg tilstede i det enkelte Tilfælde. Selve Overgangene mellem det Ubevidste og det Bevidste, og mellem det Uvilkaarlige og det Vilkaarlige kunne ske gennem mange Mellemformer, mange Grader. Jo mere øvet Selviagttagelsen og Kritiken er, des vanskeligere befindes det at være at sætte Fingeren paa et bestemt Sted, hvor Grænsen skulde ligge.

Leibniz var tilbøjelig til at betragte alle psykiske Forskelligheder som Gradsforskelligheder i Henseende til Klarhed og Dunkelhed. Dette Forsøg var betegnende for Oplysningens Aarhundrede, som Leibniz indledede. Men der er andre Veje, ad hvilke Psykologien kan finde en kontinuerlig Sammenhæng trods de kvalitative Forskelligheder. Der foregaar stadigt Sammensmeltninger og Sammensætninger paa Bevidsthedslivets Omraade af Fornemmelser, Forestillinger, Følelser og Bestræbelser. Og der foregaar Forskydninger, ved hvilke det, der først stod i Forgrunden, fortrænges af det, der først var Baggrund, — hvor det, der først kun havde middelbar Værdi, kommer til at staa som umiddelbart værdifuldt. Og hos de helstøbte Karakterer, Psykologiens højeste og ædleste Genstande, fremtræder for Betragtningen en saa inderlig Afhængighed af Alt, hvad der rører sig i Sjælen, overfor ét Formaal, én ledende Tanke, at vi her have en Kausalsammenhæng, der er nok saa fast og bestemt som nogen paa det fysiske Omraade. Hver enkelt Forestilling, hver enkelt Stemning og hver enkelt Drift er i en saadan Karakter tydeligt bestemt ved sin Plads inden-

for den Helhed, den tilhører, og som den selv bidrager til at forme.

Hvor der trods Alt viser sig en Mangel paa Sammenhæng paa det psykiske Omraade, behøve vi dog ikke at opgive Kontinuitetens Princip, ligesaa lidt som Fysikeren opgiver det, naar Energien synes at være forsvunden i en Hvile- eller Ligevægtstilstand. Ligesom Fysikeren indfører Begrebet potentiel fysisk Energi for at udtrykke den Kendsgerning, at hvad der syntes at være forsvundet, kan udløses igen, saaledes vil Psykologen være berettiget til at tale om potentiel psykisk Energi, især støttende sig til den Kendsgerning, at psykiske Elementer kunne reproduceres efter et Mellemrum, i hvilket de ikke have været i Bevidstheden. Ord som „Anlæg", „Mulighed", „Disposition", „Evne", „Spor", „Tendens" udtrykke det Samme som Ordet potentiel Energi. Psykologen er dog ved Anvendelsen af dette Begreb uheldigere stillet end Fysikeren ved Anvendelsen af sit tilsvarende Begreb. For det første kan Fysikeren ligefrem pege paa det Fænomen, i hvilket den potentielle Energi har sit Sæde, f. Ex. den spændte Fjeder eller den hvilende Sten paa Taget. Derimod betyder paa det psykiske Omraade fuldstændig Ligevægt (Hvile) det Samme som Ubevidsthed, altsaa noget for Iagttagelsen Utilgængeligt (hvad det saa ellers i sig selv maatte være). Og for det Andet kan man paa det fysiske Omraade foretage Omsætninger, der vise, at der kan udløses et Kvantum af Energi, som svarer til det Kvantum, der tilsyneladende forsvandt ved Overgang til den „potentielle" Tilstand. Men paa det psykiske Omraade kan det ikke paa denne Maade godtgøres, at Anlæg og Udvikling svare til hinanden. Naar Begrebet potentiel psykisk Energi alligevel har sin Berettigelse, er det, fordi det staar som Udtryk for en uløst, men uafviselig Opgave, og fordi den indeholder en Opfordring til stedse at gaa videre i Iagttagelse og Analyse for at finde saa megen Kontinuitet som muligt mellem Sjælelivets forskellige Tilstande. Der er en lang Vej til absolut Hvile — og det kunde jo være, at den ligesaalidt forekommer paa det psykiske som

paa det fysiske Omraade. Mulighed bestaar overalt i en Virkelighed, hvad enten denne er os tilgængelig eller ikke.

9. Den eneste Maade, paa hvilken Psykologi og Fysiologi kunne arbejde sammen, uden at nogen af dem kommer til at gøre Brud paa sine ledende Tanker, tilvejebringes ved, at de psykiske Fænomener betragtes som Symptomer for fysiologiske Tilstande — og omvendt fysiologiske Fænomener betragtes som Symptomer paa psykiske Tilstande. Vi kunne da *slutte* fra den ene Række af Fænomener til den anden, skønt vi ikke kunne *udlede* den ene af den anden.

Det er den naturvidenskabelige Metode, der Skridt for Skridt fører til en saadan Opfattelse. Inertisætningen kræver, at enhver Forandring i et materielt Punkts Tilstand (af Hvile eller retliniet Bevægelse med en vis Hastighed) skal udledes af et andet materielt Punkts Indflydelse. Dermed er det udelukket, at en ikke-materiel (d. v. s. ikke-rumlig) Aarsag kan faa naturvidenskabelig Betydning. Derved er det Princip fastslaaet, at et materielt Fænomen skal have en materiel Aarsag. Maxwell finder Inertisætningens Erfaringsbevis deri, at vi, hvergang vi træffe en Forandring i et Legemes Bevægelsestilstand, kunne føre denne Forandring tilbage til en Virken mellem dette Legeme og et andet Legeme. Dette Erfaringsbevis er Naturvidenskaben stadigt ifærd med at føre. — Til Inertisætningen slutter sig Sætningen om den fysiske Energis Bestaaen, der som allerede omtalt synes at maatte fastholdes ogsaa for den organiske Naturs Vedkommende.

Der er i vor Tids Fysik Antydninger af, at de nævnte Sætninger trods deres store Betydning for hele Naturopfattelsen, dog ere afledede af Love og Forhold, der gælde for de Ætersvingninger, i hvilke man mere og mere ser det Fundamentale. Filosofisk set vilde dette Intet ændre i Opfattelsen af Problemet om Forholdet mellem det Aandelige og det Materielle. Den imponderable Æters Svingninger ere ligesaa forskellige fra de psykiske Fænomener, som de ponderable Atomers Bevægelser. Problemet vedbliver at være det samme, selvom Elektroner træde istedetfor Atomer. Det er den

rumlige Beskaffenhed, der for Filosofien er den afgørende Egenskab ved Materien; heri har Descartes set rigtigt. Det maa her ikke lede vild, at Fysikere undertiden bruge Udtrykket det Immaterielle i Betydning af det Imponderable. —

Hvis nu dette forholder sig saaledes, kan der ikke findes nogen Plads til Sjælelivet i de fysiske, henholdsvis fysiologiske Fænomeners Række. Den eneste Mulighed bliver da den Opfattelse, at vi i Sjælelivet have det Udtryk, Selviagttagelsen giver os for, hvad der for vore Sanser fremtræder som organiske Processer. Sjæl og Legeme ere da ikke to forskellige Ting eller Væsener, men to Sprog, i hvilke Tilværelsen taler til os. Vi kunne maaske oversætte fra det ene Sprog til det andet; men vi kunne ikke udlede det ene Sprog af det andet.

Da Sjælelivet ikke kan udledes af den materielle Naturs Love og Kræfter, maa vi antage, at der ved al materiel Virksomhed, foruden de Egenskaber, Naturvidenskaben godtgør Tilstedeværelsen af, medvirker andre Egenskaber, der ikke ere tilgængelige for Sansningen, og i hvilke Sjælelivet vilde kunne finde sin Forklaring. Filosofisk set kan Naturvidenskabens Materiebegreb ikke udtømme Tilværelsen. Men ved de „Anlæg“ eller „Dispositioner“, vi forudsætte for at forstaa Muligheden af Sjælelivets Opstaaen i Naturen, rokke vi ikke i mindste Maade ved den Anvendelse, Naturvidenskaben gør af det Lærte og Sete. —

Den Opfattelse, vi her slutte os til, vender egentligt tilbage til den barnlige og praktiske Anskuelse, der betragter Legemet som det ydre, for Sanserne tilgængelige Udtryk for Personligheden. Og vi faa derved tillige den bedste og mest holdbare Arbejdshypotese, idet vi opfordres til paa en Gang at følge de psykologiske og de fysiologiske Fænomeners Rækker hver for sig saa langt som overhovedet muligt, og at undersøge Forholdet mellem dem, Analogierne og Proportionaliteterne, saa nøje som muligt. Det er et Funktionsforhold i matematisk Betydning af Ordet, denne Opfattelse antager mellem de sjælelige og de materielle Fænomener:

vi søge, og ofte finde vi ogsaa, at en Varieren af de sjælelige Tilstande svarer til en Varieren af de legemlige Tilstande, særligt Hjernetilstandene, og omvendt. Og hertil indskrænker sig i Virkeligheden den Viden, vi have om disse Ting. Vor Hypotese (for hvilken det mest passende Navn er Identitetshypotesen, da den ikke antager, at Sjæl og Legeme ere to forskellige Væsener) betragte vi foreløbigt kun som en Arbejdshypotese. Om den giver en afsluttende Forklaring af Forholdet mellem det Aandelige og det Materielle, mellem psykisk og fysisk Energi, er et andet Spørgsmaal, som i en senere Sammenhæng vil blive drøftet. Selv Forskere, der forkaste vor Hypotese som en definitiv Løsning, indrømme dog, at den er en nyttig Arbejdshypotese. Saaledes H. Bergson og C. Stumpf. Om denne Indrømmelse fra deres Standpunkt er konsekvent, er et Spørgsmaal for sig. En Hypotese, der slet ikke har nogen Grund i Tingenes Natur, vil ikke i Længden egne sig til Arbejdshypotese. —

Man har undertiden ment, at Gaaden kunde løses ved at antage (eller sige), at psykisk Energi ikke er Andet end Nerveenergi. Men naar man ikke antager, at al Nerveenergi er forbunden med psykiske Fænomener, maa der skelnes mellem bevidst og ubevidst Nerveenergi — og Problemet stilles da paany. Desuden vide vi saa godt som Intet om denne saakaldte Nerveenergi og om dens Forhold til andre Former for fysisk Energi, og det nytter ikke at give den Nerveenergi, til hvilken psykiske Fænomener ere knyttede, et særeget Navn. Derved indfører man kun en qvalitas occulta og slaar sig til Ro ved den. Det naturvidenskabelige Energibegreb er, hvor man saa møder det, stedse dannet ud fra Fænomener med rumlige, geometriske Egenskaber. Naturvidenskaben kender kun Energi som Udtryk for Forhold mellem Fænomener i Rummet. Og vi kunne desværre ikke danne et Energibegreb, af hvilket det fysiske og det psykiske Energibegreb skulde kunne udledes som særegne Former. I hvert Tilfælde vilde ethvert Forsøg paa at danne et saadant Begreb falde udenfor Psykologiens Græn-

ser. I en senere Sammenhæng ville vi komme tilbage til det Problem, vi her forlade*).

10. Vi have i det Foregaaende bestemt Tanken som psykisk Energi og søgt at vise, hvorledes vi foreløbigt og rent metodisk maa betragte den i Forhold til den fysiske Energi. Men der vil maaske hos Mange opstaa det Spørgsmaal, *hvem* der *har* eller *udøver* denne Energi? Man mener da som saa: „Enhver Virksomhed maa udøves af Nogen eller Noget. Vi maa skelne mellem det, som virker, og selve Virksomheden. Særligt maa vi paa det psykologiske Omraade skelne mellem det, der tænker, føler og vil, og selve Tænkningen, Følelsen og Villien."

En saadan Opfattelse, der ikke blot forekommer i daglig Tale, men ogsaa hos Filosofer, Spiritualister og Materialister i broderlig Forening, skyldes dels Indflydelse af Sprogets Udtryksmaade, dels Indflydelse af materielle Analogier.

Sproget skelner mellem Subjekt og Prædikat og betegner i Regelen hvert af dem med et eget Ord. Der dannes derfor et Ord for det virkende Væsen, et andet for dets Virksomhed. Selv hvor det er vanskeligt for Anskuelsen at gøre denne Sondring mellem det Virkende og Virksomheden, anvender Sproget dog ofte et formelt Subjekt, saaledes i „upersonlige" Sætninger af Formen „det regner". Det er et grammatisk Skema, der raader her, et Skema, man ikke har Ret til at give filosofisk Betydning, hverken psykologisk eller metafysisk. Forlængst har den skarpsindige Sprogforsker Højsgaard**) indskærpet Forskellen mellem Grammatik og Filosofi. „Grammatice," siger han, „betragtes et Ord eller en Tale, naar man seer ikke saa meget paa Tingene, der ved Ordene forstaaes, som paa Ordene selv, deres Orden og Tilfælde, og paa deres indbyrdes Dependance eller Relationer til hverandre. Hvorimod en Philosoph betragter kun Tingene, Ordene minde om." Denne Advarsel er stadigt fornøden.

---

*) Med Hensyn til mange Enkeltheder med Hensyn til dette Problem henviser jeg til min *Psykologi.* Kap. II og III.

**) *Methodisk Forsøg til en fuldstændig dansk Syntax.* Kbhvn. 1752. (Afsnittet „Register og Forklaringer").

Fordi Sproget ofte behøver to Ord for at udtrykke, hvad der sker, naar der virkes, følger ikke, at vi have to „Ting" for os. Og hvorledes skulde egentligt Forholdet mellem disse to Ting tænkes — Forholdet mellem Bevidstheden og den, der „har" den, mellem Energien og den, der „udøver" den?

Ved materielle Fænomener, som netop have øvet den største Indflydelse paa Sprogets Udtryksmaade, skelne vi med Lethed mellem Virksomhedens (Bevægelsens) Subjekt og selve Virksomheden (Bevægelsen). Vi have ofte set det Legeme, der nu er i Bevægelse, ligge tilsyneladende roligt paa sin Plads, og vi kende det altsaa baade som hvilende og i Bevægelse. Naar vi sige, at Legemet bevæger sig, er det egentligt disse to Tilstande, vi sammenligne. Vi komme derfor i Forlegenhed, naar vi opdage, at der ikke med Rette kan antages nogen absolut Hvile. Og særligt kommer Sproget i Forlegenhed, naar man skal tale ikke om „ponderabel", men om „imponderabel" Materie, da denne sidste forudsættes at være i stadig Bølgebevægelse. „Æter" kan derfor kun defineres som det Bølgende. Det er nu Analogien med den ponderable Materie og med den tilsyneladende Forskel mellem Ligevægt og Bevægelse, der virker, naar man skelner mellem Sjælen (Jeget) og dens Virken. Men Sjælen kende vi (ligesom Æteren) kun som virkende. Hvad vi her kende, er netop psykisk Energi, ikke noget hvilende „Væsen". Sjælens Væsen eller Natur er Virksomhed. Det er en skuende, ofte en doven Fantasi, ikke en egentlig Tænkning, der fører Ordet, naar man foretager hin Sondring mellem det Tænkende og Tænkningen. Rumlige Billeder eller Symboler forvexles med psykologiske Begreber. Trangen til faste, hvilende Billeder, saaledes som den materielle Natur synes at frembyde dem, hindrer i at fastholde Begrebet Virksomhed eller Energi i dets Ejendommelighed og Konsekvens. Eller man frygter for, at Sjælelivet skal forflygtiges, naar det ikke hænges op paa et „Noget", en „Substans" som paa en forsvarlig Krog, skønt man ikke er saa konsekvent at spørge om, hvorpaa denne Krog er gjort fast. „Substansen" kunde ligesaa godt behøve en „Bærer" som Virksomheden. Ligesom man

før spurgte, hvem der „har" Energien, kunde man her spørge, hvem der „har" Sjælen eller Jeget. — Tænkere som Fichte, Sibbern og Wundt have den Fortjeneste at have set klart paa dette Punkt.

Vi kunne meget vel sige, hvad vi mene med „os selv" eller „vort Jeg", uden at gaa ind paa nogen spiritualistisk eller materialistisk Hypotese. Idet vi holde os til Erfaringen, se vi Sjælelivet udfolde sig gennem forskellige Stadier og under forskellige Former, og vi søge at beskrive disse og at forklare Overgangene mellem dem. Paa ethvert givet Udviklingstrin have vi da Sjælelivet for os med visse Egenskaber og Dispositioner, og det gælder da at udfinde, hvad der under visse Betingelser kan udvikle sig af dem. (Smlgn. 8). „Vi selv" eller „vort Jeg" har paa ethvert Trin sit Indhold i de Egenskaber og Dispositioner, Bevidsthedsfænomenerne kundgøre, og sin Form i den Grad og Maade, paa hvilken de sammenfattes og ordnes.

Jo mere nu den fortsatte sjælelige Udvikling betinges ved de givne Egenskaber og Dispositioner i deres indbyrdes Forhold, des mere Energi tillægge vi Sjælelivet og des mere aktivt siges dette at være. Jo mere den fortsatte sjælelige Udvikling derimod betinges ved Indflydelser, der gøre sig gældende uafhængigt af det individuelle Sjælelivs Fortid, des mere passivt siges dette at være.

Ligesom Kloderne i vort Verdenssystem løsrev sig med en vis Begyndelseshastighed og Begyndelsesretning fra den store Taagemasse, saaledes begynder Sjælelivet — paa det Punkt, hvor det vaagner fra Ubevidsthedens Nat — med at virke efter samme Love, som det senere følger. Det begynder med ejendommelige Dispositioner, der give det en vis Selvstændighed overfor ydre Indflydelser. Hermed stemmer den Kendsgerning, at Nervesystemet er en af de Dele af Organismen, der først fremtræde med Tydelighed, og at det fra først af indtager en central Stilling i Forhold til andre Dele af Organismen. Nervesystemets Funktioner, til hvilke de sjælelige Virksomheder svare, ere ikke blotte Virkninger

af ydre Indflydelse, men bestemte i Form og Retning fra Individets første Tilblivelse af. —

I det Følgende undersøge vi, til nærmere Belysning af den menneskelige Tankes Natur, først den mere umiddelbare og uvilkaarlige Maade, paa hvilken den ytrer sig i Anskuen, Association og Sammenligning (B), dernæst den mere bevidste og nøjagtige Form, den antager i Dommen (C).

B. Anskuen, Association og Sammenligning.

a. Sansning.

11. Naar man ofte skelner skarpt mellem Sansning og Tænkning, er det, fordi man opfatter Sansning som en rent passiv Tilbliven af nyt psykisk Indhold, medens man i Tænkningen ser en Bearbejdelse af saadant Indhold. Men man kan ikke paa noget Punkt aldeles sondre mellem Passivitet og Aktivitet, d. v. s. mellem Tilstande, hvis Aarsager ligge helt udenfor et Individs forudgaaende Tilstande, og saadanne, der helt skulde skyldes disse. Der viser sig stedse Spor af psykisk Arbejde, selv ved de simpleste Bevidsthedselementer, der kunne skelnes. Vi kunne være mere eller mindre aktive, d. v. s. Aarsagerne til de Forandringer, der foregaa med os, kunne i større eller mindre Grad ligge i os selv, i vor Karakter og vore forudgaaende Oplevelser; men helt passive ere vi aldrig.

Fremdrage vi Betingelserne for en enkelt Sansefornemmelses, f. Ex. en Lysfornemmelses Opstaaen, viser det sig, at Betingelsen for denne Opstaaen er en Forandring, som har en vis Grad af Styrke, en vis Grad af Pludselighed og en vis Grad af kvalitativ Forskel — Alt i Forhold til Bevidsthedens givne Tilstand. En Fornemmelse opstaar kun, naar det Nye i de nævnte tre Henseender staar i et vist bestemt Modsætningsforhold til det forud Givne. Maa-

ske er af de tre Betingelser Pludseligheden den vigtigste, hvilket fra et praktisk biologisk Synspunkt er let forstaaeligt, da det er af Betydning under Kampen for Tilværelsen at vækkes til Opmærksomhed for Forandringer i Omverdenen, ogsaa afset fra saadanne Forandringers Grad og Beskaffenhed. Men alle tre Betingelser pege psykologisk set i samme Retning. Jo svagere Forandringen er, jo langsommere den indtræder, og jo mere ensartede den nye og den tidligere Tilstand ere, des mindre Mulighed er der for en selvstændig Fornemmelses Opstaaen; derfor kan man med Rette betegne enhver Sansning som en Skelnen.

Det er ganske vist en Skelnen af rent elementær Art. Den enkelte Fornemmelse træder frem i Bevidstheden med sin bestemte Grad af Selvstændighed og med sin bestemte Kvalitet, og det er kun indirekte, især ad fysisk og fysiologisk Undersøgelses Vej, at vi her kunne paavise lignende, i hvert Tilfælde analoge Betingelser som de, der betinge en med Eftertanke og Forsæt foretagen Skelnen. Naar vi sætte os for at opfatte Forskellen mellem to Ting tydeligt, kunne vi ikke gøre Andet dertil end at bringe disse to Ting i umiddelbar Nærhed af hinanden — saa melder Forskellen sig uvilkaarligt, springer ligesom frem, idet hver af de to Ting uvilkaarligt staa hver med sin Ejendommelighed. Vi frembringe her ved udtrykkelig Sammenholden den til en Skelnen fornødne Modsætning; men Forskelsopfattelsen fremkalde vi kun indirekte. Og saaledes er ogsaa ved de simpleste Fornemmelsers Opstaaen de givne Forandringer eller Modsætninger kun udløsende Betingelser. Fornemmelsen opstaar, *somom* den var et Sammenligningsresultat; men de to Modsætningsled kendes her ikke hvert for sig; det er først den ved Modsætningen udløste Ændring i Tilstanden, der fremtræder som Element i Bevidstheden.

Det er da en berettiget Analogi at kalde Fornemmelsen en Skelnen — og forsaavidt en Tænken, og allerede i den at finde et Udtryk for psykisk Energi. Sproget, der har dannet sig under Indflydelse af Eftertanken, har ikke Udtryk for saa simple sjælelige Funktioner som dem, vi her

staa overfor. Sprogbrugen er snart tilbøjelig til at sætte en meget stor Forskel mellem de simpleste psykiske Funktioner og de mere udviklede, snart til uden videre at lægge „Slutninger" og andre Former for Eftertanke ind i de simpleste Bevidsthedsytringer. Men ved Begrebet Analogi kunne paa en Gang Slægtskabet og Afstanden mellem Sansning og Tænkning komme til deres Ret. — Hvorledes man opfatter det ubevidste Grundlag, af hvilket Bevidsthedslivets simpleste Ytringer saaledes udløses ved Modsætningernes Magt, — om man erklærer det blot at være rent fysiologiske Processer, eller om man i det Ubevidste vil se et potentielt Sjæleliv, — det er i denne Sammenhæng ligegyldigt. Hovedsagen er, at vi allerede her spore Sjælelivets Hovedform. Iøvrigt viser det sig allerede ved en rent fysiologisk Betragtning, hvor lidet Sansefornemmelsen kan opfattes som en passiv Virkning af Paavirkninger udefra. Det fysiske Indtryk gennemløber paa sin Vej fra det ydre Sanseorgan til den store Hjerne saa mange Lag af Nerveceller, at det kun højst uegentligt kan siges at være det samme Indtryk, naar det naar Hjernen, som naar det kommer til Sanseorganet. Og i Hjernen selv udløses der en Vexelvirkning af en Mængde Celler som Følge af Paavirkning. Hvad der opdukker i Bevidstheden som en Fornemmelse, svarer altsaa, fysiologisk set, til en Mangfoldighed af Processer; der er i den samlet til Enhed, hvad der fysiologisk staar som en Flerhed.

12. At Fornemmelserne saaledes ikke ere simple, passive Virkninger af Paavirkninger udefra, men kunne betragtes som elementære Former for psykisk Energi, bliver af væsentlig Betydning med Hensyn til den Gyldighed, der kan tillægges dem som Midler til Erkendelse. Vi bygge vort Verdensbillede op paa Grundlag af dem, og dog blev man meget tidligt opmærksom paa, at de ikke uden videre kunde bruges til at danne et sammenhængende og forstaaeligt Verdensbillede. Eftertanken maa paa én Gang bruge dem og se bort fra dem, hvis den skal naa sit Maal. Grunden hertil er, at de ikke blot ere Udtryk for noget fra vor Bevidsthed For-

skelligt, men tillige for selve vor Bevidstheds Natur og Virkemaade.

Paa karakteristisk Maade fremtræder Eftertankens dobbeltsidige Forhold til Fornemmelsen allerede i et af Demokritos' Fragmenter, i hvilket Sanserne tale saaledes til Forstanden: „Du arme Forstand, du henter dine Grunde fra os og vil dog omstyrte os! Derved bereder du dit eget Fald." — Ved den moderne Naturvidenskabs Grundlæggelse fremtræder igen denne Paradoxi, idet Galilei, Descartes og Hobbes omtrent samtidigt og paa Grundlag af de samme Betragtninger opstille Læren om Sansekvaliteternes rent subjektive Gyldighed, alt imedens den nye Videnskab dog grundedes paa Sanseiagttagelser. Hos Kant møde vi den igen i hans Distinktion mellem Stof og Form, idet han til Stoffet regner alle Sansefornemmelser og kun betragter Formen — der dog aldrig forekommer sondret fra Stoffet — som det, hvormed Videnskaben har at gøre.

Dersom Sansningen var rent passiv, kunde den antages ligefrem at gengive, hvad der udefra fremkalder den. Sansekvaliteternes Subjektivitet grunder sig netop paa, at de fremkomme som Følge af en Aktivitet fra Bevidsthedens Side. At der existerer et Erkendelsesproblem, beror — som det senere hen vil vise sig — netop paa, at vi ere selvvirksomme i vor Erkendelse. Hvorledes kunne vi ved vor egen Aktivitet erkende noget fra os Forskelligt? Ved selve vor Aktivitet omforme vi det jo efter vor Bevidstheds Love. Erkendelsen er vort Værk. Og i denne Henseende er der ifølge det Foregaaende ingen principiel Forskel mellem Sansning og Tænkning. Paradoxien forsvinder da, naar man opgiver den absolute Forskel mellem Sansning og Tænkning, Stof og Form. Eftertankens Arbejde staar da som en Fortsættelse af det psykiske Arbejde, Sansningen allerede har begyndt.

Forsaavidt Eftertanken gør Sansningens Arbejde om, er det altsaa ikke, fordi der med den træder et helt nyt Princip i Kraft. Det er kun den psykiske Energi, der virker paa en anden, for Løsningen af Erkendelsens Opgave mere hensigtsmæssig Maade. Forstanden kan saaledes godt paa en

Gang bruge og omstyrte Sansningen. Og „Omstyrtningen" sker tildels ved Sansningens egen Hjælp, idet den ene Sans kontrollerer den anden. Til Forholdet mellem Kvaliteterne indenfor den ene Sans kan der svare Forhold mellem Kvaliteter indenfor den anden Sans, og det er gennem de Analogier, der her kunne paavises, at Eftertanken naar til sit Resultat. De Sanser, ved hvilke Syntesens Former tydeligst lægge sig for Dagen, og ved hvilke den højeste Grad af Kontinuitet kan opnaas, lægges til Grund. Og det er især de Sanser, der tilstede klar Opfattelse af Bevægelse. Man kunde kalde dem de rationelle Sanser. Hertil høre Syn, Hørelse, Berøringssans og især Bevægelsesfornemmelser. Fornemmelsen af Bevægelse sker tydeligt ved en Syntese, da der forudsættes Sammenholden af det Bevægedes successive Stillinger og Stadier; kun ved en saadan Sammenholden bliver Bevægelsen Genstand for Bevidsthed. De specielle Kvaliteter — Farve, Haardhed eller Blødhed, Klang — der svare til Bevægelsens forskellige Stadier, kunde i og for sig tænkes ombyttede med andre, naar blot Forholdet mellem Kvaliteterne indbyrdes vedblev at være det samme. Man kan da se bort fra dem, og Fornemmelserne blive da, naar de staa i Erkendelsens Tjeneste, kun Symboler for visse Stadier eller Steder i kontinuerlige Bevægelsesprocesser. I en Sansefornemmelse med dens Selvstændighedsgrad og dens ejendommelige Kvalitet er der sket en Koncentration, en Sammenfatten af, hvad der fysisk og fysiologisk set er en Mangfoldighed. Moderne fysiske Teorier fortolke det, der for os kun er Genstand for en enkelt Sanseakt, som et Aggregat af Smaadele i stadig Bevægelse. Vor Sansning fremtræder her analog med et statistisk Resultat af en Mængde Enkeltheder, der hver for sig ikke ere os tilgængelige, og som staa i den mest indviklede indbyrdes Sammenhæng. Den kinetiske Gasteori er især et Exempel herpaa. Ifølge den er enhver Luftart et elastisk Fluidum, hvis Elementer ere i stadig Bevægelse med talrige Sammenstød mod hverandre og mod Skrankerne og deraf følgende Retnings- og Hastighedsændringer. For vor Sansning fremtræder den dog som et Hele,

indenfor hvilken vi Intet skelne. Og det Samme gælder, som allerede tidligere bemærket, om Fornemmelsernes Forhold til Hjerneprocesserne. Hvad der i vor Bevidsthed fremtræder som en enkelt Sansning, svarer til en meget sammensat Vexelvirkning mellem den store Hjernes Millioner af Celler og mellem disse og Hjernens øvrige Dele.

Hvad der foregaar i Nervesystemet og i Hjernen, ligner ikke det, der udefra paavirker Sanseorganet. Og hvad der foregaar i Hjernen, ligner sandsynligvis ikke hvad der foregaar i Sanseorgan, indadgaaende Nerve og lavere Centra, som Indtrykkene passere paa deres Vej. Sansefornemmelsen ligner hverken nogen af disse fysiologiske Processer eller de ydre Paavirkninger, der udløse dem.

Utallige Gaader skjule sig her. Og dog er det en Kendsgerning, at Sansefornemmelser kunne lede de levende Væsener under deres Kamp for Tilværelsen. Vore Tilstande kunne meget vel være afgørende bestemte ved vor egen Natur, naar de blot føre til Udløsning af Virksomheder, ved hvilke vi kunne hævde os overfor Omverdenen. I Instinktet, der udløses ved bestemte Sansepaavirkninger, fremtræder dette især tydeligt. Der svares paa en helt anden Maade, end der spørges. I Instinktet ere Trang og Evne saaledes forenede, at de begge udløses og virke sammen, naar en vis bestemt Forandring indtræder i det levende Væsens Tilstand. Saaledes naar den svangre Fugl bygger Rede, eller naar den nysudrugede Kylling skraber, hvis den mærker Grus under sine Fødder.

Allerede de første Tænkere, som bleve klare over Sansekvaliteternes subjektive Natur, fremhævede i Sammenhæng dermed Fornemmelsernes praktiske Betydning som den oprindelige, den teoretiske Betydning som den afledede. Saaledes især Descartes, Malebranche og Berkeley. Den moderne Udviklingslære har igen fremdraget dette Synspunkt. Sansning er først og fremmest et Middel i Kampen for Livet, kun sekundært et Middel til at lære Tilværelsens Natur at kende. Sammenhængen mellem dens praktiske og dens teo-

retiske Betydning ligger i Begrebet Tegn eller Symbol. Tegnet kan være Signal til Handling; men det kan ogsaa blive et Signal, der kundgør Indtrædelsen af en vis Forandring, afset fra den ved denne Forandring nødvendige Handling. Der er mange Mellemgrader mellem disse to Betydninger. Men i ingen af de to Betydninger behøves der nogen Lighed mellem Tegnet og det, der skal betegnes. Og Tegnet virker maaske bedst ved at være saa simpelt som muligt, — ved at fremstille som Enhed, hvad der i og for sig er en Mangfoldighed. Hovedsagen er, at det kan tjene som Indledning enten til en Handling eller til en Tankerække, der kunne godtgøre deres Gyldighed, — Handlingen ved at føre til en Trangs Tilfredsstillelse, Tankerækken ved at føre til Forstaaelse og til Overensstemmelse med nye Sansninger. Ogsaa i dette sidste Tilfælde drejer det sig om Tilfredsstillesse af en Trang — nemlig af selve Trangen til Forstaaelse, til vor Eftertankes Overensstemmelse med saa mange Sansninger som muligt. Motiv (Værdi), Form og Emne virke saaledes stedse sammen. (Smlgn. 6).

De specielle Kvaliteter, med hvilke de forskellige Sansefornemmelser opstaa, indeholde dog et stort, maaske uløseligt Problem. Ti fra et biologisk saavel som fra et erkendelsesteoretisk Synspunkt gælder det, at hvilken Kvalitet en Fornemmelse saa optræder med, saa kan Sansningen udføre sin Funktion i Livets og i Eftertankens Tjeneste, naar den blot formaar at udløse Virksomheder eller Tankerækker, der kunne fyldestgøre det praktiske eller teoretiske Behov. Hvorfor netop disse bestemte Farver opstaa for os, naar visse elektromagnetiske Paavirkninger gennem Rummet have forplantet sig til vort Øje, eller hvorfor vi netop høre disse bestemte Toner, naar visse Luftbølger have forplantet sig til vort Øre, staar som en stadig Gaade. Vi staa her ved blotte Fakta og maa foreløbigt blive staaende ved dem.

Hver enkelt af vore Sanser har sin Kvalitetsrække, mere eller mindre kontinuerlig og systematisk. Selv hvor Kontinuiteten er størst, som paa Synssansens Omraade, afbrydes den dog paa bestemte Steder, og Kvalitetsrækken er stedse

begrænset. Ultrarøde Straaler er Nethinden ikke modtagelig for, og ultraviolette Straaler paavirke den kun ved særligt stor Styrkegrad. Denne Begrænsning, der sandsynligvis har sin Grund i visse fysiske eller fysiologiske Forhold, og maaske har sin Hensigtsmæssighed, medfører en Begrænsning af Kundskabsmulighederne.

Hvert Sanseorgan har sit særegne Fortrin. Øret besidder den fine Skelneevne, ved hvilken Deltoner kunne kendes indenfor den Klang, i hvilken de forekomme. Øjets Skelneevne viser sig især som Evne til at lokalisere de forskellige Synsindtryk. Hos de forskellige levende Væsener, alt efter deres Livsvilkaar, vise forskellige Sanser sig særligt udviklede. Alle saadanne specielle Udviklingsgrader maa, ligesaavel som Begrænsningen, antages at være opstaaede ved Vexelvirkning mellem de indre og de ydre Livsbetingelser.

Naar der her tales om levende Væsener og om en Omverden, benytte vi en Kundskab, der som al anden Kundskab selv er vunden paa Grundlag af Fornemmelser og ved Eftertankens Arbejde paa dette Grundlag. Der forudsættes da, at den psykiske Energi, som allerede ytrer sig i Sansningen, har udviklet sig i Eftertankens Form. Den biologiske Kundskab, vi gøre Brug af til Forstaaelse af de psykiske Virksomheders Udvikling, er selv et Produkt af disse Virksomheder.

13. Det har allerede ovenfor vist sig, at en enkelt Fornemmelse er en Abstraktion. Enhver Fornemmelses Beskaffenhed beror paa Forholdet mellem de Betingelser, under hvilke den opstaar, og de Betingelser, under hvilke samtidige eller forudgaaende Fornemmelser opstaa. Og der viste sig her en Analogi mellem dens Opstaaen og den ved Eftertanke bevirkede Opdagelse af en Forskel. Det var derfor, vi kunde kalde den en Skelnen.

Den psykiske Ligevægt maa ophæves, forat en Fornemmelse skal opstaa. Men der ytrer sig stedse en Tendens til at udligne denne Forstyrrelse. Og denne Tendens fremtræder i to Former, en mere elementær, der bestaar i Sammen-

smeltning, og en højere, der bestaar i Dannelse af en Sanseanskuelse.

Sammensmeltning indtræder, som allerede antydet, naar den ved Indtrykket fremkaldte Forandring er ringe i Forhold til den Tilstand, hvori vi allerede ere, eller naar Forandringer følge meget hurtigt efter hverandre. Exempler paa Sammensmeltning have vi i Toners Klangfarve og i farvede og ufarvede Lysindtryks Samvirken ved Lysfornemmelsernes Tilbliven. I et Synsbillede, der skyldes Seen med et Øje, mærkes det ikke, at den blinde Plet paa Nethinden ikke giver noget Bidrag til Billedets Udfyldning. Naar der finder en regelmæssig Skiften Sted af Lyspaavirkning i Tiden a og fuldstændig Upaavirkethed i Tiden b, faas dog, naar Tiden a + b er meget kort, en kontinuerlig Fornemmelse. Selv Forandringer, der samtidigt foregaa paa forskellige Sanseomraader, smelte forsaavidt sammen, som de indbyrdes hæmme eller forstærke hverandre.

Det vilde neppe være rigtigt i en saadan Sammensmeltning, ved hvilken de enkelte Elementer ikke kunne gøre sig selvstændigt gældende, at se Bevidsthedslivets oprindelige Form, saa at et „udifferentieret Kontinuum" skulde være Udgangspunktet for den sjælelige Udvikling*). Alt Bevidsthedsliv er neppe nogensinde sammensmeltet; der vil i hvert Tilfælde sandsynligvis staa forskellige sammensmeltede Komplexer overfor hverandre. En fuldstændig Sammensmeltethedstilstand vilde være en Hviletilstand, der vilde være Et med en Tilstand af Ubevidsthed. En vis Brydning af Modsætninger eller dog af Forskelle er nødvendig for Bevidsthedslivets Bestaaen.

Naar Sammensmeltning ikke er mulig, og der dog ytrer sig en Trang til Udligning, kan der danne sig en Sanseanskuelse, idet Fornemmelserne ordnes saaledes, at hver enkelt kan gøre sig gældende uden at opsluge eller fortrænge de andre. Med mindst mulig Forandring indlemmes da det nye Indhold, en Fornemmelse bringer, i Bevidst-

*) Einar Buch: *Om Fornemmelsers Sammensmeltning, særlig ved Klangindtryk.* Kbhvn. 1898. p. 31—35; 60 f.

hedens hele Sammenhæng. Sanseanskuelsen løser en dobbelt Opgave, idet den paa en Gang lader den enkelte Fornemmelses Nyhed og Ejendommelighed og Bevidsthedslivets Sammenhæng komme til deres Ret. Den frembyder paa en Gang Mangfoldighed og Enhed, medens Sammensmeltningen ophævede Mangfoldigheden. Tydeligst er Sanseanskuelsen, naar Forskellighederne forud ere optraadte hver for sig og først derpaa forbindes saaledes, at en enkelt Opmærksomhedsakt kan overskue dem. Den tydeligste Form for en saadan Overskuen er Rumsanskuelsen, som vi derfor have en udpræget Tendens til at bruge som Skema for Alt hvad vi ville tydeliggøre os. Navnligt bliver en Tidsanskuelse først mulig ved symbolsk Benyttelse af Rumsanskuelse, skønt vi naturligvis meget vel kunne opfatte Forandring og Succession, f. Ex. af Toner eller af vore egne indre Tilstande, uden at benytte et Rumsskema.

Sanseanskuelse betegner et højere Trin af psykisk Energi end Sammensmeltning. Mangfoldigheden er bevaret gennem en uvilkaarlig Ordning. Der vil stedse være et eller flere enkelte Elementer, der bestemme Ordningen, og om hvilke de andre gruppere sig, — nemlig de, der svare til den herskende Trang eller Interesse. Derfor vil enhver uvilkaarlig Sanseanskuelse være artikuleret, tilspidset i en bestemt Retning, den, i hvilken Opmærksomheden er koncentreret. Denne Retningsbestemthed danner en Analogi til, hvad der senere staar som Formaal for Stræben og Genstand for Eftertanke. Ud fra denne Koncentration fortone de andre Led i Sanseanskuelsen sig ud i det Ubestemte og Dunkle. —

Ved denne Beskrivelse maa vi stadigt erindre, hvad der ovenfor blev kaldt den psykiske Antinomi. Naar der siges, at Elementer sammensmeltes eller blive Led i en Sanseanskuelse, saa er Meningen ikke, at Elementerne afset fra disse Arter af Syntese have samme Beskaffenhed, som de de have indenfor Synteserne. Det er kun i vort abstrakte Sprog, at vi kunne lade Elementerne gaa ind og ud af de forskellige Forbindelser som en Slags Atomer.

b. Genkendelse.

14. En ren Sanseanskuelse vilde være en saadan, i hvilken en Mangfoldighed uvilkaarligt ordnes, uden at tidligere Oplevelser eller Erfaringer medvirkede. Afset fra de mest primitive Tilstande forekommer en saadan ren Sansning neppe. Saasnart der i den Mangfoldighed, der ordnes, findes Elementer, som tidligere have været tilstede, er der Mulighed for en ny Form for psykisk Energi: Genkendelse. Det simpleste Exempel paa Genkendelse have vi, hvor en Fornemmelse formedelst Gentagelse umiddelbart optræder med en særegen Kvalitet, forskellig fra den, hvormed den optraadte, da den første Gang optraadte. Jeg bruger Udtrykket Kvalitet for at betegne den aldeles umiddelbare Forskel, der kan være mellem det Kendte og det Nye, en Forskel, der kan være ligesaa simpel og ubeskrivelig som Forskellen mellem Gult og Blaat. Den Kvalitet, en Fornemmelse kan faa ved Gentagelse, kalder jeg Bekendthedskvaliteten.

Medens det ved den simple Sanseanskuelse væsentligt vil være Forskellen mellem Elementerne, der virker, gør ved Genkendelsen Lighedsforholdet sig gældende. Hvad der betinger Overgangen fra Nyt til Kendt, er ikke selv noget Nyt, men er tvertimod netop en Gentagelse. Hvorledes Bekendthedskvaliteten fysiologisk set er at forklare, er ikke afgørende for dens psykologiske og erkendelsesteoretiske Karakter. Det ligger dog nærmest her at henvise til den Indflydelse, Gentagelse og Øvelse have til at ændre Processers og Funktioners Gang. Ved Gentagelse kan en og samme Funktion, sandsynligvis ogsaa Hjernens Funktion, foregaa med større Lethed, og Genkendelsen kunde da være det psykiske Korrelat til Funktionernes forandrede Karakter. Hvorledes nu dette end forholder sig, saa betegner den Omstændighed, at Lighedsforholdet nu gør sig gældende, et betydningsfuldt Fremskridt. Man kan allerede her tale om en Forstaaelse: det Nærværende staar her umiddelbart som Et med et tidligere Oplevet. Der er et Tilhold, et Hjemsted for det i

Bevidstheden. Platon kaldte Hunden et filosofisk Dyr, fordi dens Adfærd overfor Mennesker bestemmes ved, om den kender dem eller ikke. I denne Forstand ere ogsaa nysudrugede Kyllinger filosofiske Dyr, da de kun skrabe, naar de mærke Grus under Fødderne, ikke paa et Tæppe. Det Mærkelige ved Instinkthandlinger er netop, at de udløses ved Paavirkninger, der fra først af ere nye for Invididet og dog virke, somom de vare kendte.

I daglig Tale bruge vi ofte Ordet „forstaa" i Betydning af at genkende. Det er en Forstaaelse af den mest elementære Art. Jeg forstaar en Lyd, naar jeg véd, hvad det er for en Lyd, altsaa kender den igen. Jeg kan i denne Henseende forstaa et Ord, naar jeg kender dets Klang, selv om jeg ikke kender dets Betydning. Forstaaelsen har mange Grader. Jeg forstaar, hvad det er for en Skikkelse, der nærmer sig, naar jeg genkender Menneskeskikkelsen i den; men der kan endnu være Meget at forstaa, nemlig hvilket Menneske det er o. s. v.*) —

Ligesom ved den simpleste Forskelsopfattelse mangler ved den simpleste Genkendelse Sproget træffende Betegnelser. Men der er en betydningsfuld Analogi mellem saadan Genkendelse og den med Eftertanke foretagne Sammenligning. Ved egentlig, fri Sammenligning forudsættes to selvstændigt givne Fornemmelser eller Forestillinger, medens den umiddelbare Genkendelse sker, uden at det Nærværende og det tidligere Oplevede behøve at optræde hvert for sig i Bevidstheden. Ligesom en Fornemmelse kan opstaa umiddelbart, naar der er en vis Modsætning mellem en Paavirknings Indflydelse og den forhaandenværende Tilstand, saaledes opstaar den umiddelbare Genkendelse under Forudsætning af et Lighedsforhold mellem en Paavirknings Indflydelse og de Dispositioner eller Eftervirkninger, tidligere Paavirkninger have efterladt. I begge Tilfælde er det først Resultaterne, ikke Forudsætningerne, der optræde i Bevidst-

*) Det er derfor ikke nogen træffende Indvending, Husserl *(Logische Untersuchungen,* II. p. 73 f) gør imod mig, at ogsaa uforstaaede Ord kunne lyde bekendt. Ved aldeles umiddelbar „Forstaaelse" af et Ord, er det kun Lyden eller Tegnet, ikke Betydningen, som kendes.

heden. Den elementære Skelnen og den umiddelbare Identificeren ere de første Antydninger af, hvad der paa højere Trin fremtræder som Tænkning i Ordets snevrere Betydning.

15. Skelnen og Genkenden betegne to Poler i vor Erkendelse, som under forskellige Former genfindes paa alle dens Udviklingstrin, og som svare til to Livsfornødenheder: Modtagelighed for det Nye, det Skiftende, og Evne til at indoptage det i sig paa saa inderlig en Maade som muligt. De to Evner kunne staa i skarp Modsætning til hinanden. Det er to forskellige Arter af psykisk Energi, en centrifugal og en centripetal. Men der er en naturlig Vexelvirkning mellem dem. Genkendelse muliggør en Kraftbesparelse. Skulde vi overfor Forandringer, der gentage sig, stedse paany gennemgaa de Oplevelser, den første Forandring fremkaldte, vilde det lægge Beslag paa al vor Energi, og vi vilde ikke komme af Stedet. Formedelst Genkendelsen kunne vi derimod vende os med ny Kraft mod det Nye, og selve Modsætningen mellem det Kendte og det Nye lader, ved en Kontrastvirkning, det Nye træde mere levende og ejendommeligt frem.

Dog forudsætter Genkendelsen selv Energi til at foretage Syntesen af det Nærværende og det Tidligere. Ved den Svækkelse af psykisk Energi, som Pierre Janet kalder Psykasteni, og som væsentligt ytrer sig som en Mangel paa Villie (Abuli), mangler ofte Evnen til at genkende (forstaa) den nærværende Situation. Det Baand, der skulde forbinde det Nærværende med det Tidligere, er bristet. I Anledning af en af sine abuliske Patienter siger Janet: „Opmærksomheden for det Nærværende, den Forbindelse (synthèse) af de nye Fornemmelser med de gamle Billeder, der udgør Genkendelsen, er her, ligesom Villien, forsvunden formedelst den aandelige Svækkelse“*). Dog kan saadan Svækkelse ogsaa føre til falsk Genkendelse eller Erindringsillusion; der skal nemlig ogsaa Energi til at skelne det Nye fra det Kendte. —

Det er kun en Analogi, der er mellem den umiddelbare

*) *Les Obsessions et la Psychasthénie.* II. p. 29.

Genkendelse og Eftertanken. Man har ikke Ret til uden videre at identificere den med Tankeakter, der foretages med klar Bevidsthed. Det vilde saaledes være urigtigt at kalde den en Dom, saaledes som flere Forfattere have gjort*). Til en Dom udkræves en Tankeovergang fra et Subjekt til et Prædikat; men i den umiddelbare Genkendelse sker der ingen Overgang mellem to Led; Bekendthedskvaliteten optræder ligesom med ét Slag. Den umiddelbare Genkendelse kan danne Grundlag og Forudsætning for en Dom, men Dommen bliver først til, naar der skelnes mellem det Givne, Nærværende og det Tidligere, med hvilket det identificeres. De saakaldte Udraabsdomme, som vi senere ville komme til at omtale, ere de første Domme, der blive mulige paa Grundlag af Genkendelsen; i dem er der et Prædikat, selv om der ikke er noget Subjekt. Saaledes naar Taterdrengen hos Blicher raaber: „En Hund! En Jæger!“ Det er umiddelbare Udtryk for Genkendelser.

16. Naar det er en Helhed, ikke en enkelt Egenskab eller et sammensat Fænomen, der genkendes, vil det ikke stadigt være nødvendigt udtrykkeligt at genkende alle Leddene (Delene eller Egenskaberne). Genkendelse af et enkelt Led kan være tilstrækkelig, og Bekendthedskvaliteten overføres da uvilkaarligt til de andre Led, saa at Helheden staar som bekendt, eller der vækkes en Forventning om, at de andre Led ogsaa ere tilstede, en Forventning, der kan være saa tryg, at man ikke søger Bekræftelse paa den. Genkendelsen er da partiel, støtter sig blot til en Del af Helheden, der tjener som Kendemærke.

Hvis Forventningen fører til fortsat Gennemgang af Helhedens Led, og disse, naar de fornemmes, svare til Forventningen, sker der en middelbar Genkendelse af dem. Et Menneskes Gang og Holdning forekommer os bekendt, og vi vente da, at andre Egenskaber ville svare til dem; vi tiltale ham, og hans Mine og Tale ere, som vi ventede; de genkendes da middelbart, idet den i Forventningen indeholdte Forestilling dækker det, vi se og høre.

*) Meinong: *Beiträge zur Theorie der psychologischen Analyse.* p. 374. — Hans Cornelius: *Versuch einer Theorie der Existenzurteile.* p. 56 f.

Baade ved umiddelbar, ved partiel og ved middelbar Genkendelse væves en uvilkaarlig Fortolkning ind i tilsyneladende simple Iagttagelser. Det er et Overskud af Energi, der gør, at vi strax tyde det Givne og i Kraft af Syntesens Grundlov bringe det i Forbindelse med tidligere givet Indhold. Senere kan saa maaske fornyet Iagttagelse berigtige vore første Tydninger og Forventninger. Men det er kun ved det Indskud, vi selv give, at vi ret lære Tingene at kende. Sad vi stille og ventede, vilde Erfaringernes Kreds blive snever. Nu derimod fører Trangen til at bruge vor Energi os til en uvilkaarlig Experimenteren, der saa kan bekræfte eller berigtige vore Forventninger og Forestillinger.

Vi have her i rent elementær Form allerede en Antydning af den Metode, den udviklede Videnskab anvender: en Iagttagelse (Genkendelse) fører til en Formodning (Forventning) eller en Hypotese, der kan bekræftes eller berigtiges ved nye Iagttagelser. I den simpleste middelbare Genkendelse beskrives allerede den Bue fra Iagttagelse gennem Eftertanke til ny Iagttagelse, hvori al videnskabelig Metodes Ejendommelighed bestaar. Denne Art Genkendelse vidner om større psykisk Energi end den umiddelbare Genkendelse: denne er bunden til det Givne og Nærværende, medens hin gaar ud over dette i Forventning og Forestilling. Det er fra først af Trangen, der driver ud over det Givne, dels Trangen til Afløb for Energi, dels Trangen til Opnaaelse af Noget, som ikke uvilkaarligt falder i vor Lod. —

Nogle Psykologer have ment, at der ingen umiddelbar Genkendelse gives, men at al Genkendelse sker middelbart, altsaa ved forud vakte Forventninger og Forestillinger, og maaske endog ved udtrykkelig Sammenligning. Efter de derom førte Forhandlinger kan det dog betragtes som afgjort, at der gives en umiddelbar Genkendelse, og at den er en interessant Overgangsform mellem Sansning og Eftertanke*).

---

*) Smlgn. mine *Psykologiske Undersøgelser* (Vid. Selsk. Skr. 6. Række), p. 8—26. Katz i Zeitschr. für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgene XL., 6. 1906. p. 432. Herrlin: *Minnet.* p. 128—218. — H. Bergson forudsætter dog i sin Kritik af Teorien som en umiddelbar Genkendelse (*Matière et Mémoire.* p. 91 f), at al Gen-

c. Erindrings- og Fantasianskuelse.

17. Jo længere Mellemrummet bliver mellem Forventningens Opstaaen og dens Bekræftelse eller Berigtigelse, des mere selvstændigt optræde Forestillingerne, — des mere frigjorte blive de eller kunne de blive, fra de Indtryk, der fra først af vakte dem. Der kan da — under Forudsætning af tilstrækkelig Energi — danne sig et Bevidsthedsindhold med en vis Uafhængighed af Tilførselen udefra, — en Kreds af frie Forestillinger.

Ligesaa lidt som Fornemmelserne bestaa Forestillingerne uafhængigt af hverandre. De ere Led i et Forestillingsløb. De fremkalde hverandre og forbinde sig med hverandre, og formedelst deres indbyrdes Forbindelse (Association) bliver en ny Art Anskuelse mulig, *Erindrings- og Fantasianskuelse.* I mange Tilfælde kan man nogenlunde tydeligt paavise den Associationsproces, ved hvilken en saadan Anskuelse danner sig; men Dannelsen kan ogsaa ske saa hurtigt, at et Helhedsbillede med ét Slag fremtræder i Bevidstheden. Især gælder dette ved den geniale Fantaseren, hvor Naturen virker „somom den var Kunst", øver Gerninger, der i andre Tilfælde vilde kræve bevidst Overlæg, om de overhovedet kunde øves. Kun ad Omveje kan man ved den geniale Produceren faa et Indblik i, hvorledes Fantasianskuelse er kommen istand. Og Sagen bliver endnu mere indviklet derved, at Trang og Interesse medvirke ved al Erindring og Fantasi, og at denne Medvirken her foregaar mere skjult end ved Fornemmelse og Genkendelse. Bevidsthedslivets hele Fortid virker med. Den psykiske Energi er derfor af højere Grad end ved de mere elementære Processer.

Erindrings- og Fantasianskuelse er, ligesom Sanseanskuelse, en Form, i hvilken Bevidsthedsenergien løser den Opgave at sammenfatte en Mangfoldighed af Elementer. Baade Enheden og Mangfoldigheden skulle komme til deres Ret.

---

kendelse forudsætter en fri Forestilling. — Foruden de ovenfor omtalte Arter af Genkendelse (umiddelbar, partiel og middelbar) gives der flere Arter. I *Psykologiske Undersøgelser.* p. 35 f har jeg forsøgt en systematisk Oversigt.

I Erindring og Fantasi sammenarbejdes et mere eller mindre rigt Erfarings- og Forestillingsindhold til et Hele, ofte saaledes at der kommer en helt anden Ordning frem end den oprindelige. Saadanne Helhedsbilleder have deres bestemte Retninger, der bestemmes ved de Interesser eller Formaal, der medvirke ved deres Dannelse. Hvergang vi lægge en Plan, gøre vi Brug af Fortiden til at forberede Fremtiden og omdanne, ofte uden selv at vide det, de givne Forestillinger saaledes, at de kunne indgaa som Led i den nye Helhed. Naar det er intellektuel eller æstetisk Interesse, der bestemmer Ordningen, er det ikke et ydre Maal, der tilstræbes, men den uvilkaarlige Bestræbelse gaar ud paa, at Anskuelsen kan blive saa klar eller saa karakteristisk som muligt.

Er en Anskuelse en Gang dannet, vil der være en Stræben efter at fastholde den saa længe som muligt. Under Indflydelse af nye Erfaringer, Tilskyndelser eller Forestillingsassociationer udskydes eller optages maaske enkelte Led, eller ogsaa ændres Leddenes indbyrdes Forhold. Anskuelsens Retning kan ogsaa forandres. Ligesom der hos ganske simple organiske Væsener, som ikke have egentlige Lemmer, kan foregaa Forskydninger af den organiske Masse i visse Retninger, saaledes kan ogsaa Anskuelsen artikuleres funktionelt uden at afløses af Analyseren og Dømmen. Et simpelt Exempel fra Sanseanskuelsens Omraade frembyder den saakaldte Schrøderske Trappefigur, der ved skiftende Biformemmelser og Forestillingsassociationer eller ved ændret Opmærksomhed snart ses som Trappe, snart som overhængende Mur. Naar vi stirre længe ned i Vandet fra en Bro, kan det komme til at se ud, som om vi selv og Broen bevægede os i modsat Retning af Vandets virkelige Bevægelse. Efter skiftende Stemninger eller ydre Anledninger kan saaledes et Billede, der staar i vor Erindring eller vor Fantasi, forskyde sig, uden at vi lægge Mærke dertil. Det kan være en af vore tidligere Oplevelser, der saaledes ændres, eller det Billede, vi have dannet os af en poetisk Skikkelse. Vore Erindringer og Fantasibilleder have deres egen Historie,

hvis enkelte Stadier det ikke altid er let at efterspore, ligesaa lidt som det er let at finde Grundene til deres Forskydninger. Deres Historie foregaar i det uvilkaarlige Sjæleliv, helt nede i Naturgrunden i os, og Eftertanken kan her ofte kun konstatere, at der er sket Forandringer, naar den sammenholder to indbyrdes afvigende Anskuelsesbilleder af samme Emne fra forskellige Tidspunkter i vort Liv. I andre Tilfælde kan Eftertanken i Tide blive opmærksom paa den Forandring, der truer med at indtræde, og arbejde paa at hindre den. De astronomiske Verdensbilleder, som fra først af have dannet sig uvilkaarligt, ere et Exempel herpaa. Videnskabelige Hypoteser have ofte deres Fortrin i deres Anskuelighed og i det Tilhold, de have i Sansningens tilsyneladende umiddelbare Vidnesbyrd, og der kæmpes derfor ofte haardt, inden de slippes. I endnu højere Grad gælder dette om religiøse Anskuelser, i hvilke en hel Skare af Livserfaringer, Erfaringer om Tilværelsens Gang og Værdi, have formet sig i store Billeder. Ogsaa her foregaar det Vigtigste — baade hvad Anskuelsens oprindelige Tilbliven og hvad dens Ændringer angaar — helt nede i det uvilkaarlige Sjæleliv, skønt Eftertanken kan træde i Skranken for Retten til trods Alt at fastholde de nedfældede Billeder. Der gør sig i Forholdet mellem Anskuelse og Eftertanke mange individuelle Forskelligheder gældende. Hos Nogle er det Følelsen, der holder igen, og Eftertanken tvinges da til at kæmpe for de Billeder, i hvilke den har fundet Hvile. Hos Andre er det Trangen til Anskuelighed, der modsætter sig Eftertankens Indgriben*). Hos Andre igen er der en saadan aandelig Elasticitet, at Følelsesinteresse og Trang til Anskuen forholdsvis let vige for Eftertanke.

Hos Dyrene har sandsynligvis Evnen til at hjælpe sig med funktionelt artikuleret Sanseanskuelse Overvægt over Evnen til Eftertanke, om denne overhovedet forekommer uden hos de højest udviklede Dyr. Hunden, der løber hen imod en Mand, som den „tror“ er dens Herre, vil under

*) Smlgn. om Modsætningen mellem intuitive og reflektive Naturer min *Religionsfilosofi* § 95.

Løbet stadigt ændre sin Anskuen, alt efter som Mandens Træk blive tydeligere, og naar disse Træk tilsidst vise sig at være helt andre end Herrens, vil der opstaa en Skuffelse; men om det frie Erindringsbillede af Herren herved fremtræder i sin Modsætning til Sansebilledet af den Fremmede, er umuligt at afgøre. En egentlig Dom eller Slutning er der ingen Grund til at antage.

Hvad jeg kalder artikuleret Anskuen eller funktionel Artikulation af Anskuelsen, betragtes dog af flere Forfattere som en Dom. Men det er saa i hvert Tilfælde en Dom af helt anden Art end de egentlige, paa Eftertanke hvilende Domme. Naar Gassendi saaledes tillægger Hunden, der „tror" at møde sin Herre, Evne til at dømme, føjer han til: „En bekræftende Dom er jo ikke Andet end Opfattelse af en Ting med et Tillæg eller en Egenskab". Hunden ser, mener Gassendi, umiddelbart Manden som sin Herre, og denne Seen eller Forestillen (imaginari hominem herum) er — efter Gassendi — det Samme som at danne den Dom, at Manden er Herren (enunciare hominem esse herum); dog fældes denne Dom stiltiende eller potentielt (tacite vel virtute)*). Paa lignende Maade udtale nyere Psykologer sig. Lloyd Morgan skelner saaledes mellem perceptive og konceptive Domme. Den perceptive Dom (perceptual judgment) er, hvad jeg kalder artikuleret Anskuen, idet den bestaar i, at et enkelt Træk bliver fremherskende i et forud dannet Billede. Derimod forudsætter en konceptiv Dom en bevidst Sondring mellem enkelte Træk; kun den er altsaa en egentlig Dom. Hvad Morgan kalder en perceptiv Dom, kalder Ribot Billedernes Logik (logique des images). Dette Udtryk er heldigere, da den billeddannende, anskuende Proces afgjort er det Væsentlige ved de Fænomener, her er Tale om. De høre under Anskuelsen, ikke under Dommen**). Udtrykket artikuleret Anskuelse synes at passe bedst, da Anskuelses-

*) Gassendi: *Opera.* Lugd. 1658. II. p. 411.

**) Lloyd Morgan: *Animal Life and Intelligence.* p. 328 ff. — Th. Ribot: *L'évolution des idées générales.* p. 32 ff. — Hobhouse *(Mind in Evolution.* p. 200) tillægger højere Dyr Evne til „praktisk Dømmen". Men han tilføjer forsigtigt, at hvis Dyrene ingen egentlige [frie] Forestillinger have, maa de have Noget, der kan udøve en tilsvarende Funktion.

billedet ikke behøver at opløses, fordi et enkelt Element udhæves stærkt. Hvis en ny Artikulation indenfor Anskuelsen ikke er mulig, vil der kunne danne sig en ny Anskuelse, indenfor hvilken Forandringerne komme til deres Ret. Muligvis forsvinder da den tidligere Anskuelse ganske fra Bevidstheden. Hvis den derimod fastholdes eller reproduceres, kan en Sammenligning og en Analyse komme i Gang, der maaske kan føre til en Dom.

Artikulationen staar som en Forberedelse til eller et Varsel om en Analyseren og Dømmen. Saaledes findes det, der paa senere Udviklingstrin bliver til et særligt Organ, i Fosterudviklingen antydet i udbuede Partier af det endnu ensartede og kontinuerlige Væv.

18. I og for sig kunde man tænke sig, at Anskuelsesdannelserne med deres Forskydninger og Artikulationer kunde fortsættes i det Uendelige, uden at nogen ved Eftertanke betinget Dømmen var nødvendig. Det maa tages som en simpel Kendsgerning, at det ikke forholder sig saaledes, og at der — i hvert Tilfælde hos Menneskene — indtræder Nødvendighed for Eftertanke og Dom. Den Udligning og Ligevægt, som kan opnaas ved Anskuen, viser sig ikke altid at være tilstrækkelig. Der kan komme Forhold, som gøre, at Sammenfatningen maa foregaa med klarere Bevidsthed, end det sker i den uvilkaarlige og halvt eller helt ubevidste Proces, ved hvilken Anskuelsen bliver til. Ved Sanseanskuelse, Genkendelse, Erindrings- og Fantasianskuelse er det egentligt kun Resultatet, der fremtræder klart i Bevidstheden, medens selve Dannelsesprocessen overvejende foregaar under Bevidsthedens Tærskel.

Eftertanken er i en vis Forstand ikke produktiv. Den bringer kun til klar Bevidsthed, hvad der allerede indeholdes i de uvilkaarligt dannede Anskuelser. Den sammenligner og prøver, vælger og vrager, forbinder og adskiller, udfylder Mangler og bestemmer nøjagtigt Elementernes indbyrdes Forhold. Det Nye, Eftertanken bringer og udtrykker i Begreber, Domme og Slutninger, er den klare Bevidsthed om de enkelte Dele af Bevidsthedens Indhold og om deres ind-

byrdes Forhold. Gennem Eftertankens Skærsild kan det snart vise sig, at vi vide Mere, end vi troede at vide, idet der i Bevidsthedsindholdet kan ligge uanede Forudsætninger for Ordninger og Slutninger, — snart at vi vide Mindre, end vi troede at vide, idet der opdages uforenelige Elementer eller ugyldige Forbindelser.

Dommen er den Form, i hvilken Bevidsthedsindholdet paany kan komme i Ligevægt, naar Eftertanken har voldet en Opløsning af Anskuelsen. I en Dom bringes forskellige Bevidsthedselementer i bestemt og bevidst Forbindelse med hverandre. Forsaavidt Dommens Optræden er et Tegn paa, at Anskuelsens Helhed og Ligevægt ikke længere bestaar, kan den betragtes som Tegn paa en Ufuldkommenhed, især da den enkelte Dom ikke kan udtrykke den hele Fylde, der kan ligge i en Anskuelse. Maaske skal der en Uendelighed af Domme til, for at hele Bevidsthedsindholdet med alle dets Nuancer skal komme til sin Ret. Goethe stiller saaledes „das zersplitternde Urteil“ i Modsætning til „die stille Fruchtbarkeit“ i den umiddelbare Anskuen, og Wundt definerer endog Dommen som Opløsning af en sammensat Forestilling. Men Dommen betyder i Virkeligheden en ny Helhedsdannelse, der er bleven nødvendig, fordi Spændingen indenfor en uvilkaarligt dannet Anskuelseshelhed er bleven saa stærk, at en Opløsning maa indtræde. Den har et lignende Fortrin fremfor Anskuelsen, som Anskuelsen har fremfor Sammensmeltningen: baade Forskellighederne og Ligheden i Indholdet træde tydeligere frem end før. Domsdannelsen er derfor et højere Udtryk for psykisk Energi.

Der maa naturligvis være en nøje Forbindelse mellem Dommen og den Anskuelse, den bygger paa. Man udtrykker ofte dette ved, at Dommen „ligger i“ Anskuelsen, eller at Anskuelsen er en potentiel Dom, som Gassendi sagde. Forskellen mellem Anskuen og Dømmen er, at denne lader Elementerne træde selvstændigt frem, saa at der kan skelnes mellem „Subjekt“ og „Prædikat“, medens der i Anskuelsen raader en mere kontinuerlig Forbindelse. Naar jeg tror at

kende en Person, der nærmer sig, ser jeg ham umiddelbart for mig som den, jeg antager ham for; men hvis jeg føler Trang til en nærmere Prøvelse, anstiller jeg en Sammenligning, der skelner mellem den Skikkelse, der nærmer sig, og Erindringsbilledet om min Bekendt, og derefter er der da Mulighed for en positiv eller en negativ Dom.

Men Vejen fra Anskuelse til Dom kan være lang og besværlig, og det er ikke sagt, at de „mulige" Domme kunne blive virkelige. Der kan være en logisk Mulighed for en Dom, uden at der er en psykologisk Mulighed tilstede. Saaledes lyder det til Per Gynt: „Vi ere Tanker, du skulde tænkt os!" — Den logiske Mulighed er tilstede, naar der i Anskuelsen indeholdes Elementer, som kunne udsondres, og hvis indbyrdes Forhold kan faa en nærmere Bestemmelse. Men denne Udsondring og Bestemmelse foretages kun, naar der er tilstrækkelige Betingelser for en Ophævelse af hele den Bevidsthedsligevægt, Anskuelsen betegner. Der maa her, ligesom ved Bevidsthedens første Opstaaen, ske en Afbrydelse af den ensformige Tilstand, forat et videre gaaende aandeligt Arbejde kan komme i Gang. En særlig Interesse maa knytte sig til enkelte Elementer, saa at der opstaar en Trang til at blive sig deres indbyrdes Forhold tydeligt bevidst. Saaledes f. Ex. hvis der i et Anskuelsesbillede indeholdes Noget, der kunde blive Middel til Opnaaelse af et Formaal eller tjene til bedre Forstaaelse af et andet Anskuelsesbillede eller danne en Kontrast til dette.

Dommen maa svare til Anskuelsen, da den jo skal udtrykke dens Indhold paa en anden, under de givne Forhold mere hensigtsmæssig Maade. Men dette udelukker ikke, at det er en væsentlig Forandring, der foregaar ved Overgangen fra Anskuelse til Dom. Naar man ikke hylder den psykologiske Atomistik, som jeg ovenfor har bekæmpet, maa det være klart, at Bevidsthedselementerne undergaa væsentlige Forandringer ved at gaa over i nye Forbindelser, og Dommens Forbindelser kunne være helt andre end Anskuelsens. Elementerne ere ikke ligegyldige ved den Sammenhæng, i hvilken de staa. I Anskuelsen staar et Element i en

enkelt speciel Sammenhæng; Dommen bringer det i Sammenhæng dels med Elementer, der vel ligge indenfor samme Anskuelse, men maaske i stor Afstand, dels med Elementer fra andre Anskuelser. I Anskuelsen dvæler jeg f. Ex. ved en Mands Handling som samlet Billede og er optagen af den Stemning, dette vækker hos mig; i Dommen: „han har handlet ædelt!“ gør jeg Brug af en Maalestok, med hvilken jeg mere eller mindre bevidst sammenligner Handlingen.

Dommens Gyldighed forudsætter kun, at der fra det Forhold, som fastslaas mellem Subjekt og Prædikat, kan sluttes tilbage til den Anskuelse, der ligger til Grund, saaledes at Dommen igen kan føre til en Konstruktion af en lignende Anskuelse hos dem, der høre Dommen uden paa første Haand at have havt Anskuelsen. Der maa være Analogi, men ikke nødvendigvis Identitet mellem Dom og Anskuelse.

d. Forestillingsassociation.

19. Det Indhold, hvortil Dommen svarer, fremtræder ikke altid i Anskuelsens hvilende Form, og som et overskueligt Hele. Dommen kan dannes ud fra en Række af Forestillingsassociationer, i hvilke Anskuelsesbilleder af større eller mindre Omfang mere eller mindre hurtigt afløse hverandre. Forskellen mellem Association og Anskuen er kun en Gradsforskel. Jo mere det Successive faar Overhaand over det Simultane, des mere træder Associationen, der i sine højere Grader bliver til en Tankeflugt, istedetfor Anskuelsen. Hvad Anskuelsen er i statisk Form, er Associationen i dynamisk Form. Allerede ved Dannelsen af Erindrings- og Tankeanskuelser virke Associationer med, og ikke mindre er dette Tilfældet ved Forskydninger og Artikulationer, saavelsom ved Anskuelsens Opløsning. — Men vi betragte nu Associationen som en selvstændig Form for det uvilkaarlige Bevidsthedsliv.

Ligesaa uvilkaarligt som et Anskuelsesbillede kan dukke op i Bevidstheden, ligesaa uvilkaarligt kan en Forestilling drage en anden efter sig, denne en tredie o. s. v. I begge Til-

fælde virke Love, der ikke selv komme til Bevidsthed. Den artikulerende Anskuelse staar Associationen nærmest; men ogsaa i den er dog endnu det Dynamiske underordnet det Statiske, idet Forskydningen hurtigt fører til et hvilende Billede.

Overgangen fra Association til Dom sker ved, at Forholdet mellem Associationsrækkens Led bliver Genstand for tydelig Bevidsthed. Trangen hertil vil allerede opstaa af praktisk Interesse, saaledes naar de foregaaende Led staa som Midler i Forhold til de følgende. Hvor blot den praktiske Interesse raader, vil man kun agte paa de foregaaende Led, forsaavidt de angive Midler til Opnaaelse af et Maal, og den hele Orden, i hvilken Leddene bringes, vil blive bestemt, ikke længere ved deres uvilkaarlige Rækkefølge, men ved deres Forhold til Maalet. Det er, som Hobbes bemærker, Tanken om et Formaal (cogitatio finis), der gør, at vi i vaagen Tilstand ordne vore Forestillinger paa en bestemt og sammenhængende Maade, medens de i Drømme, hvor den faste Formaalstanke mangler, kunne udfolde sig mere kaotisk. Til en gennemført Ordning vil der kræves Sammenholden og Sammenligning med andre Associationsrækker og Anskuelser, end de uvilkaarligt indtrædende, og jo flere saadanne Rækker og Billeder, der saaledes vexelvirke, des større psykisk Energi lægger sig for Dagen.

Ethvert Forsøg paa ad Eftertankens Vej at ordne Leddene i de uvilkaarligt opstaaede Associationsrækker bestaar i en Prøvelse af Leddenes Ligheds- og Forskelsforhold. Selvom Emnerne a og b ere forekomne nok saa ofte sammen i min Erfaring, saa at a har en uovervindelig Tendens til at fremkalde Forestillingen om b, vil Berettigelsen af at vente b, naar a er indtraadt, dog bero paa, om det a, der tidligere forekom som Forgænger for b, er identisk med det nu indtraadte a, og naar det desuden kan godtgøres, at a ikke kan indtræde uden at efterfølges af b. Jo større Kontinuitet der er mellem a og b, saa at de egentligt udgøre et Hele, des mere berettiget vil Forventningen være. Dersom det er en Lighedsassociation, vi have for os, vil Overgangen fra det

ene Led (a_1) til det andet (a_2) være saa meget des mere berettiget, jo mere Ligheden nærmer sig til Identitet; det er da blot Overgang fra et Exempel til et andet. Altsaa nærmer Associationen sig til Dommen, jo mere Overgangen fra Emne til Emne bestemmes ved Kontinuitet og Identitet. Hos Geniet kan Domsdannelsen gaa for sig, som om den var en uvilkaarlig Associationsproces, idet den psykiske Energi udløses med stor Lethed og i stor Fylde. Eftertanken er her begrænset til et Minimum. Hos Alle kan Indøvelse i en bestemt Tankegang virke i samme Retning. Hvor Eftertanke kan spares, der spares den.

20. Forestillingsassociation er ligesaavel som Eftertanke et Udtryk for psykisk Energi, og det er med Urette, at man har betragtet den som en rent passiv Proces og stillet den i absolut Modsætning til „Tænkningen". Hvad der sker ved enhver Association, er egentligt det, at et Hele, en større Sammenhæng opbygges, konstrueres ud fra et enkelt givet Emne, der forekommer i en vis Isolation. Der er vel altid flere Emner eller Elementer, der virke med ved Udspringet af en Associationsproces; men et enkelt vil være det afgørende, og for Simpelheds Skyld kunne vi holde os til det. Bevidstheden har baade en Trang og en Evne til at gaa ud over det enkelte Emne eller Element og forbinde det med andre. I denne instinktive Tendens ytrer den psykiske Energi sig. Al Association kan føres tilbage til en Overgang fra Del til Helhed; hvad vi kalde Ligheds- og Berøringsassociation, er kun Grænsetilfælde. Ved enhver Association virke Ligheds- og Berøringsforhold sammen, saaledes at snart det ene, snart det andet har Overvægten*). Trangen til Udløsning af Energien er paa Forestillingslivets Omraade saa stærk, at en minimal Anledning kan virke udløsende. Der er her en Analogi til Bevægelsestrangen. Snart udfyldes det ufuldstændigt Givne (ved overvejende Berøringsassociation), snart kredses der om det gennem Dvælen med beslægtede Forestillinger (ved overvejende Lighedsassociation). Paa begge Maader kan det enkelte Element blive indlemmet i den hele psykiske

*) Se nærmere min *Psykologi* V B., 8.

Verden, og dets relative Isolation kan ophæves. Hvilken af de forskellige Veje der slaas ind paa i det enkelte Tilfælde, — og hvilke specielle Ligheds- eller Berøringsforhold der komme til at virke, — det beror dog ikke paa rent intellektuelle Betingelser. Som et skjult Vægtlod kan Interessen tynge Vægtskaalen ned for et enkelt bestemt Ligheds- eller Berøringsforhold, der i og for sig ikke vilde være afgørende. Det er tilsidst Menneskets Stræben, der bestemmer hans Forestillingsassociationer, selvom disse, naar de ere komne i Gang, igen kunne ændre den oprindelige Stræbens Styrke og Retning.

Naar nu Associationen afløses af Dommen, vendes Forholdet om. Det er ikke længere en Overgang fra Del til Helhed, der foregaar, men en Overgang fra Helhed til Del, altsaa en Analyse. Associationen er, ligesom Anskuelsen, en Integration, men Dommen forudsætter en Differentiation. Ved Associationsprocessen gælder det, at liden Tue kan vælte stort Læs; ved Domsdannelsen findes en Synaal i det store Læs. Associationerne kunne bringe hele Bevidsthedens Indhold frem, men Domsdannelsen drager en enkelt Traad frem af det rige Væv. Associationen er produktiv, Domsdannelsen er kritisk.

Dog er heller ikke denne Modsætning fuldstændig. Associationerne bestemmes — som allerede bemærket — ikke udelukkende ved et enkelt Element. Det ses allerede deraf, at en og samme Forestilling ikke under alle Forhold vækker samme Associationer hos et og samme Individ. Og paa den anden Side forudsætter Domsdannelsen, at Opmærksomheden rettes mod et enkelt Elements Forhold til andre Elementer (i eller udenfor en og samme Associationsrække), og forsaavidt kan ogsaa den siges at begynde paa et enkelt Punkt, med den lille Tue.

Endnu en Modsætning har man fundet mellem Association og Dom deri, at hin stedse skal kunne fortsættes, da der ingen indre Begrænsning er for den, medens denne skal betegne en bestemt Afslutning. „Associationen," siger W. Je-

rusalem*), „er aldrig afsluttet i sig selv. Stedse nye Led slutte sig til, stedse nye Afvigelser fra den oprindelige Retning finde Sted, og intetsteds findes en naturlig, i selve Associationens Natur liggende Afslutning ... Ved Dommen udløses en Proces af dens Sammenhæng med det øvrige Bevidsthedsindhold; den isoleres og ligesom afsluttes for Bevidstheden. Vi ere foreløbigt færdige med den, og netop dette afsluttende Moment i Domsakten forbyder at betragte denne som en Association." Herimod maa det indvendes, at en Associationsrække meget vel kan finde sin naturlige Afslutning, nemlig naar det Motiv, der har fremkaldt den, er fuldt tilfredsstillet. Der kan ogsaa naas en Forestilling, som maaske ligger langt fra Udgangspunktet, men som frembyder en selvstændig Interesse og derfor tager Opmærksomheden fangen. Naar man tager Hensyn til Interessen, der aldrig mangler ved Forestillingsassociationen, kan der meget vel gives en indre Afslutning af denne, for ikke at tale om, at de Ligheds- og Berøringsforhold, der i det enkelte Tilfælde staa til Raadighed, stedse ville være begrænsede. Paa den anden Side betegner Dommen vel en Opgørelse, en ved Eftertanken betinget Afgørelse, men kun en foreløbig Afgørelse, da ny Eftertanke kan berigtige den eller ogsaa bringe den i Sammenhæng med andre Domme og derved udfolde, hvad der „ligger i" den.

e. Sammenligning.

21. Overgangen fra Anskuelse eller Association til Dom sker ved Eftertanken, der bestaar i en Analyse, en sucessiv Henvenden af Opmærksomheden paa de enkelte Emner og Elementer i Anskuelsen eller i Associationsrækken: Derved bliver fri Sammenligning mulig, til Forskel fra den elementære Sammenligning i Sansningen og den bundne Sammenligning i Genkendelsen.

Der ligger to Genstande foran mig paa Bordet, som jeg kan se med ét Blik. Men skønt de begge ere indenfor min

*) *Die Urteilsfunktion.* p. 79; 82.

Synskreds, kan jeg fæste min Opmærksomhed snart paa den ene, snart paa den anden, bevæge mig frem og tilbage mellem dem uden nødvendigvis at bevæge Øjnene. Den ene Genstand falder ikke ud af Synskredsen, fordi Opmærksomheden retter sig mod den anden. Ved saadan Skiften af Opmærksomheden gøres der et Experiment, hvis Resultat er, at de to Genstande enten staa som lignende eller forskellige. Ligheden eller Forskellen springer frem for os som en ejendommelig Kvalitet, et Element, der ikke var tilstede, saalænge vi betragtede Genstandene hver for sig uden at sammenholde dem indbyrdes. Det er denne Sammenholden, der bevirker, at den nye Egenskab, vi kalde Lighed eller Forskel, kommer frem. Den ældre engelske Psykologi (især James Mill og Stuart Mill), der lagde hele Vægten paa de enkelte Forestillinger hver for sig, kunde ikke forklare, hvorledes Sammenligning var mulig. For dem vare Forholdsforestillinger kun forskellige fra andre Forestillinger derved, at de forudsatte to „Ting" istedetfor én.

Det aktive Element i Sammenligningen — afset fra den Energi, der sammenholder de Elementer, som sammenlignes — er Et med Opmærksomheden. Denne er en successiv Koncentration mod Anskuelsens eller Associationens forskellige Led, en Koncentration, der netop formedelst sin Skiften lader Indholdet mellem Elementerne træde tydeligt frem. Erfaring viser, at vi, alt Andet lige, opfatte et successivt Forhold tydeligere end et simultant.

Hvis de Emner, vi sammenligne, ikke ere givne samtidigt, kommer Sammenligningen istand ved, at det ene Led reproduceres, medens det andet direkte iagttages. Erindringen tilvejebringer altsaa Samtidigheden, indenfor hvilken Opmærksomheden saa kan svinge.

Fremtræder der ved Opmærksomhedens Overgang fra det ene Emne til det andet slet ingen Forskel, afset fra Anspændelsen ved selve Opmærksomhedens Skiften, staar Forholdet mellem de to Emner som et *Identitetsforhold.* Identitet i strengeste Betydning er den Lighed, et Emne har med sig selv. Naar forskellige Emner siges at være identiske,

menes, at det er, somom Opmærksomheden vendte tilbage til samme Emne; og omvendt vil det, at et Emne er det samme, sige, at Opmærksomheden kan vende tilbage til det, uden at nogen Forskel fremtræder.

Betones det, at de to Emner trods deres Forskelsløshed dog forekomme til forskellig Tid eller paa forskelligt Sted eller begge Dele, kaldes deres Forhold *Enshed (Dæknings-lighed)*.

Fremtræde nogle af de to Emners Dele eller Egenskaber som identiske eller ens, andre som forskellige, faa vi en *sammensat Lighed*. Med Urette har man undertiden ment, at al Lighed — foruden Identiteten — var af denne Art.

Er der en Lighed tilstede, uden at der dog er Identitet eller Enshed paa noget Punkt, kunne vi kalde Forholdet *Kvalitetslighed*. Den er en særegen Art af Kvalitetsforskel.

Den fjerneste Grad af Lighed er *Forholdslighed (Analogi)*, hvor Ligheden ikke angaar nogen enkelt Egenskab eller Del hos de to Emner, men Forholdet mellem Egenskaber eller Dele ved de to Emner.

22. Sammenligningen kan foregaa uvilkaarligt eller vilkaarligt.

Uvilkaarlig er Sammenligningen, naar ingen Hensigt, ingen forudgaaende Forestilling, intet Ønske om at udfinde Lighed eller Forskel gør sig gældende. Vilkaarlig Sammenligning forudsætter, at man har stillet sig til Opgave, til Formaal at finde, om der er Lighed eller Forskel mellem to Emner. Overgangen fra uvilkaarlig til vilkaarlig Sammenligning dannes af saadanne Tilfælde, i hvilke det ene Emne reproduceres, saa at det kun sammenholdes med det andet. Det er en Overgang, der minder om Overgangen fra umiddelbar til middelbar Genkendelse. Ved den middelbare Genkendelse udløses der jo en Forestilling, som derefter dækker en følgende Fornemmelse. En Analogi paa Villiens Omraade danner Overgangen fra Trang eller Instinkt til Drift (naar vi ved Drift forstaa en Trang, der er forbunden med Forestilling om sit Maal). Og her er egentligt Mere end Analogi; ti der gives en Trang til at sammenligne ligesom til at

handle, og i begge Tilfælde kan det være af Betydning, at man bliver sig bevidst, hvad man føler Trang til.

Det er nu ikke altid, at begge de Emner, der skulle sammenlignes, ere givne eller uden videre kunne fremkaldes i Erindringen. Ofte er kun det ene Emne til Raadighed, og Opgaven er at finde et andet Emne, der staar i et bestemt Ligheds- eller Forskelsforhold til det. Jo klarere og tydeligere dette Forhold kan forestilles, des større Mulighed er der for, at det nye Emne kan findes. Den nøjagtigste Angivelse af hint Forhold have vi, hvor Opgaven kan sættes i Ligning. Vi have da en bestemt Maalestok til at afgøre, om det søgte Emne optræder eller ikke, og ved en metodisk Fremgangsmaade kunne vi maaske fremtvinge det Emne, der fyldestgør Fordringen. Paa mere ubestemt Maade sker noget Lignende, naar vi ville fremkalde Noget i vor Erindring og kun vide om det, at det staar i en vis Sammenhæng med en Forestilling, der allerede er fremme i os; ved Koncentration af Opmærksomheden paa denne, eller som man har kaldt det, ved en Boring, kan da det Søgte springe frem. Den psykiske Energi fremtræder ganske særligt i saadanne Tilfælde. Det gælder da ikke blot om at forbinde givne Led, men at finde et Led, som maaske er helt nyt, men som staar i et bekendt Forhold til et givet Led. Hvor vi vel kunne bestemme Forholdet til det givne Led, men paa Grund af vor Erfarings Begrænsning ikke kunne finde det nye Led, der ende vi i et Problem. Saaledes ere vi f. Ex. stillede, naar vi antage, at der paa det psykiske Omraade gives noget Tilsvarende til Forskellen mellem potentiel og aktuel Energi paa det fysiske Omraade; ti om potentiel psykisk Energi kunne vi ingen positiv Forestilling danne os; vi kunne kun sige, at den forholder sig til aktuel psykisk Energi som potentiel Energi forholder sig til aktuel Energi paa det fysiske Omraade. (Smlgn. ovenfor 8—9).

Der gør sig ved al Sammenlignen en Trang gældende, selv om Udfindelsen af Ligheds- og Forskelsforhold ikke ligefrem opstilles som Formaal. Det er en Trang til Klarhed og Tydelighed, til Brug af den sammenfattende Evne, der

udgør Bevidsthedens inderste Væsen. Ofte, og især under de mest elementære aandelige Kaar, er det en ligefrem Selvopholdelsestrang, der fører til at tænke. Naar Noget, der har Værdi for Livets Bestaaen, ikke umiddelbart falder i vor Lod, maa vi gøre det til Formaal og stræbe efter at finde Midlerne til dets Virkeliggørelse. I Forholdet mellem Maal og Midler mødes Mennesket første Gang med Nødvendigheden: vil det Maalet, maa det ogsaa ville Midlerne. Trangen til Maalet afføder Trangen til Midlerne. Villie og Tanke gaa her i Et. Dette Møde har ikke blot praktisk Betydning. Praktisk set er det en Omvej, Mennesket her kommer til at gøre; men denne Omvej peger hen paa en bestemt uundgaaelig Sammenhæng, som kan blive Genstand for en selvstændig Interesse, en Erkendelsesglæde. Paa denne Maade kan den intellektuelle Interesse gennem Forskydning udvikle sig af den praktiske (Smlgn. 6).

Naar det gælder at bestemme Forholdet mellem to Emner eller at finde et Emne, der staar i et bestemt Forhold til et givet Emne, vil der ofte gøre sig flere Muligheder gældende. Flere forskellige mulige Forhold eller Emner dukke op, og der maa da træffes et Valg, som bestemmes ved, hvilket af dem der bedst fyldestgøre de bestemte Betingelser. Valget bestemmes ved en Sammenligning mellem hvad der kræves og hvad der frembyder sig. Ere de to Emner givne, gælder det Fastsættelsen af det Forhold, der finder Sted imellem dem; er kun det ene Emne og Forholdet til det søgte Emne givet, gælder det Fastsættelsen af, hvilket Emne der staar i det bestemte Forhold til det givne Emne.

Saavidt muligt fører Sammenligningen til et Enten—Eller, saa at der bliver Valg mellem to Muligheder. De andre Muligheder forkastes ved en foreløbig Sammenligning, eller de vise sig at kunne henføres under en af de to Hovedmuligheder. Vi staa her overfor en Grundejendommelighed ved vor Tænken. Denne bevæger sig frem gennem toleddede Forhold. Et Prædikat maa enten tillægges eller ikke tillægges et Subjekt. Intet Begreb kan paa en Gang indeholde og udelukke et vist Kendemærke. En Begrundelse af denne

Ejendommelighed ved vor Tænken kan ikke gives. Den hænger aabenbart sammen med det psykologiske Faktum, at Opmærksomheden under Eftertanken kun kan koncentreres mod ét Element ad Gangen, og at Sammenligningen sker ved Overgangen fra et Element til et andet. George Boole har kaldet det af denne Nødvendighed udspringende logiske Princip *Dualitetens Lov.* For den maa selv den mest udprægede praktiske Interesse bøje sig, naar den vil tage Eftertanken i sin Tjeneste.

Boole viser paa en interessant Maade den rent faktiske Karakter af den nævnte Beskaffenhed ved vor Tænkning. Idet han gaar ud fra, at Kombinationen af et Begreb med det selv ingen logisk Betydning har, finder han vor Tænknings Natur udtrykt i Ligningen $x^2 = x$, der kun tilfredsstilles ved $x = 1$ eller $x = 0$. 1 betyder her Alt, 0 Intet. Den afledede Ligning $x\,(1 - x) = 0$ udtrykker Dualitetens Lov. En Kombination, der paa en Gang skulde indeholde et Begreb og dets Negation er ugyldig. Men hvis nu den fundamentale Ligning ikke havde været af anden, men af tredie Grad, vilde vor Tankevirksomhed være anderledes beskaffen, end den faktisk er. Vi vilde da ikke arbejde os frem gennem toleddede Forhold, sammenholdende to Elementer ad Gangen og hævdende eller forkastende deres Lighed (eller Forskel), men gennem treleddede Forhold, Trikotomier istedetfor Dikotomier, — en Fremgangsmaade, om hvilken vi ikke kunne gøre os nogen virkelig Forestilling. Boole vil ved denne Fremstilling ingenlunde lære, at vor Tænknings Grundmetode er tilfældig eller vilkaarlig, men kun, at den maa tages som et simpelt Faktum*).

Allerede tidligere havde Salomon Maimon paavist, at paa Grund af vor Bevidstheds Enhed kan det, der skal forbindes af vor Tanke paa bestemt Maade, umiddelbart kun bestaa af to Led. Enhver umiddelbar Sammenligning, der fører til en bestemt Forbindelse, angaar to umiddelbart paa hinanden følgende Led. En middelbar Forbindelse kan først ske efter en Række af umiddelbare Forbindelser, saaledes

*) Boole: *An investigation of the laws of thought.* London 1854. p. 48—50.

kommer der en middelbar Forbindelse istand mellem a og d, naar der successivt er sket en Forbindelse af a og b, b og c, c og d*).

Ved Maimons og Booles Bemærkninger belyses den allerede af Aristoteles opstillede Lov om den udelukkede Midte mellem to hinanden negerende Antagelser med Hensyn til dens Sammenhæng med vor Eftertankes hele Natur.

23. Foruden Emnet er der, som allerede flere Gang sagt, i al Eftertanke to Momenter, der staa i stadigt Vexelvirkningsforhold: Formen for Tankearbejdet og Motivet, der vækker Eftertanken og driver den frem.

Et Motiv eller en Interesse, der ikke kunde fyldestgøres ved de Love og Former, menneskelig Tænkning efter sin Natur maa følge, vil i Længden blive uden intellektuel Betydning. Et saadant Motiv kan maaske blive frugtbart for Fantasien, for Evnen til at udforme Billeder og Symboler, men det vilde være en Misforstaaelse at forsøge paa at tvinge Tanken ind paa Veje, den efter sin Natur ikke kan vandre. Heldigvis kan „Fornuften" ikke tages fangen for stedse; den vil med indre Nødvendighed sprænge sit Fængsel, og dens Fangenskab vil ikke være til Gavn for de Interesser, der skulde tjenes.

Eftertankens Love og Former ere de samme, hvad enten Tankearbejdet foregaar uvilkaarligt eller vilkaarligt, halvt ubevidst eller med fuld Klarhed over Maal og Veje. Disse Love og Former virke, som vi have set, i analoge Former allerede i Sansning, i Erindring og Fantasi og i Forestillingsassociation. At Tankearbejdet, Sammenligningen foregaar „med Villie", medfører blot større Bestemthed og Fasthed i Syntesen og større Klarhed i Overgangene fra Led til Led. Saa betydningsfuld Overgangen fra det Uvilkaarlige til det Vilkaarlige ogsaa kan være, saa betyder den dog ikke, at en helt ny „Evne" skulde træde i Kraft.

En af de ældre Psykologer, der har lagt mest Vægt paa Villieselementet i Tænkningen, Charles Bonnet, har ud-

---

*) S. Maimon: *Versuch einer neuen Logik oder Theorie der Denkens.* Berlin 1794. p. 73 f.

talt den Sætning: L'attention est la mère du génie. Men saa afgørende Koncentrationen i en enkelt Retning end er, giver den dog kun Indledningen, Stødet. Ikke mindre vigtigt er det, at der som Følge af dette Stød uvilkaarligt udløses en Række Anskuelser og Associationer, der saa kunne blive Emner for Eftertanke. I det saaledes opdukkende Bevidsthedsindhold kan der fremkomme nye Elementer og nye Forbindelser, der vise sig at bestaa Eftertankens Skærsild, og Geniet bestaar ofte netop i de uvilkaarlige Anskuelsers og Associationers Rigdom og Dybde. Kepler og Fechner ere Exempler paa Forskere, hvis ledende Tanker først fremkom i Form af fantasirige Kombinationer, som gennem kritisk Prøvelse førte til betydningsfulde Resultater. Saadanne Aander forene det Uvilkaarliges Frihed og Friskhed med Opmærksomhedens og Sammenligningens Nøjagtighed. Geniet kan endeligt ogsaa ytre sig i den Utrættelighed og Omhyggelighed, hvormed Bearbejdelsen af de foreliggende Emner sker. Fra denne Side set havde Buffon Ret, naar han definerede Geniet som den store Taalmodighed.

Vi komme i vore psykologiske Teorier let til at fremhæve Forskellen mellem det Uvilkaarlige og det Vilkaarlige stærkere end indgaaende Iagttagelse berettiger til. Selve Overgangen fra uvilkaarlig til vilkaarlig Sammenligning sker selvfølgeligt uvilkaarligt: den Forestilling om et Maal, der er Betingelsen for vilkaarlig Stræben, — den, som Dante har kaldet „Villiens Førstetanke", — maa selv først opstaa formedelst uvilkaarlig Association. Her kan ligge et betydningsfuldt Vendepunkt i Tankelivet og i hele Sjælelivets Udvikling; men det berettiger ikke til at antage et Brud paa Kontinuiteten.

C. Dømmen.

a. Domsdannelse.

21. Allerede flere Gange er det foreløbigt omtalt, hvorledes Anskuelse og Association kunne afløses af Dom. Dommen er en højere Løsning af den Opgave, der i mere elementære Former løses gennem Sammensmeltning, Anseanskuelse, Erindrings- og Fantasianskuelse og Association. En saadan højere Form bliver nødvendig, naar hverken Ligheden eller Forskellen mellem Emnerne fuldt ud komme til deres Ret i hine Former.

Dommen er en Syntese, en Forbindelse af Emner, der forud for Dommen ere forekomne i en eller flere af hine simplere Former. Forbindelsen kan kun være klar og bestemt, naar Emnerne hvert for sig ere klare og bestemte. Naar vi blive os et Emne (eller en Gruppe af Emner) klart bevidst, saa at vor Forestilling om det ikke varierer i de forskellige Tilfælde, i hvilke den optræder, have vi dannet et Begreb. Forsaavidt kunde det synes, at Begrebsdannelse maatte gaa forud for Domsdannelse. Men en nærmere Betragtning vil vise, at der er et stadigt Vexelforhold mellem Domsdannelse og Begrebsdannelse, eller rettere, at disse to Processer i Grunden ikke ere forskellige.

Begreber saavel som Domme dannes ved Analyse af Anskuelser eller Associationer. Naar vi blive os et Emne, der er givet i en eneste Tilstand, klart bevidst gennem Opmærksomhedens successive Henvendelse til dets forskellige Elementer (alt det, der kan skelnes ved Emnet), danne vi et konkret Individualbegreb; naar vi blive os et Emne klart bevidst, der er fremtraadt i en Række forskellige Tilstande, danne vi et typisk Individualbegreb, idet en enkelt Tilstand kommer til at staa som Exempel paa hele Rækken; naar vi sammenholde og sammenligne en hel Række af Emner og kunne betragte et etkelt Emne som Exempel paa hele Rækken, have vi dannet et Almenbegreb. Mellem de forskellige

Exempler paa et og samme typisk eller alment Begreb behøver der ikke at være Identitet, kun Analogi. Det er kun i visse bestemte Henseender (angivne i Begrebets Definition), at Exemplerne kunne træde istedetfor hverandre. Istedetfor Exemplet kan træde et Skema, et Symbol eller et Ord. De ere Anvisninger til at finde Exempler, naar man vil spare den Tid, den udførligere Forestilling om et saadant tager. Hovedsagen er, at man holder sig i sin Opmærksomhed til de Elementer, der tilnærmelsesvis kunne komme igen i de forskellige Emner eller i det enkelte Emnes forskellige Tilstande, selvom saadanne Elementer for sig selv alene ikke ville være tilstrækkelige til at udgøre et Forestillingsindhold. Men det er da egentligt ved en Række af Domme, at Begrebsdannelsen foregaar. For at danne Begreber maa vi forbinde Elementer i et eller flere Emner paa klar og bestemt Maade. Det er ved Domme, vi fastslaa, at et Emne frembyder visse Elementer, — at samme Emne forekommer i forskellige Tilstande, — og at forskellige Emner frembyde samme (analoge) Elementer.

Vi synes da at bevæge os i en Cirkel: Dommen forudsætter Begreber, og Begreber dannes ved Domme! Men Sagen er, at Begrebsdannelse og Domsdannelse egentligt ere en og samme Proces, — Eftertankens Analyse af hvad der er givet i Anskuelse eller Association. Forskellen ligger blot i Formaal og Retning for Analysen. Snart er det en Hovedinteresse at udfinde de Elementer, Emnerne indeholde og samle dem i en Helhed, og da tale vi om Begrebsdannelse; snart gaar vor Interesse væsentligt ud paa at blive os Forholdet mellem forskellige Emner eller Tilstande af samme Emne bevidst, og da tale vi om Domsdannelse.

Forsaavidt der kan gøres en Forskel mellem de to Processer, staa de i stadig Vexelvirkning. Jo klarere Begreberne kunne blive, des klarere kan ogsaa deres Forbindelse blive i Dommen; og jo klarere en Forbindelse der gennem Domme kan paavises mellem et Begreb og andre Begreber, des fuldkomnere bliver Begrebet selv.

Den Forskel, der dog stedse kan gøres mellem Begreb og

Dom, er et nyt Exempel paa den Antinomi, der — som tidligere paavist — ligger i Bevidsthedens Natur: Syntesen forudsætter Elementer, men disse ere kun, hvad de ere, ved at omfattes af Syntesen. Herved forklares den stadige Uro i Tankelivet, og i Sjælelivet idethele; der stilles stedse nye Opgaver: snart den at udvide Bevidsthedens Indhold, snart den at tilvejebringe inderligere Sammenhæng indenfor Indholdet.

25. Den Forbindelse, Dommen tilvejebringer, skyldes en Genkendelse. To Begreber kunne kun forbindes til en Dom, naar det ene kan findes i det andet. Det ene Begreb betegner da et Synspunkt, hvorfra det andet kan ses, en nærmere Bestemmelse af det. Atter her ses det, at Tænkning er Sammenligning. Naar jeg siger „A er B", maa jeg have fundet B i A. Denne Genfinden kan have forskellige Grader eller Former. Det kan vise sig, at A og B have aldeles samme Indhold, saa at det kun skyldes begrænset eller unøjagtig Opfattelse, naar de forhen stode som forskellige Begreber. Eller B kan være et enkelt af A's Kendemærker, altsaa være et Middel til at kende A igen (ved en Slags partiel Genkendelse). Eller Forbindelsen af A og B forudsætter, at der tages Hensyn til en større Sammenhæng, indenfor hvilken A og B høre hjemme, saa at man kun under visse Betingelser, der ikke kunne udledes af A eller B alene, kan finde et Identitetsforhold; det er da ikke A og B, der identificeres, men Ax og Bx*). De to førstnævnte Forhold kunde synes at høre til Kants „analytiske" Domme, det tredie til hans „syntetiske" Domme. Men Kritiken af denne Kantiske Inddeling af Domme har godtgjort, at en virkelig Grænse ikke bestaar imellem dem. Selv ved absolut Identitet (A=B) vil der stedse være visse Forudsætninger og Grænser for Identiteten. Forskellen mellem de nævnte tre Arter af Forhold vil i de enkelte Tilfælde afhænge af, hvor langt man gaar tilbage i Forudsætningernes Række.

Naar man med Leibniz opfatter Dommen som Udtryk for et Identitetsforhold, viser dens Slægtskab sig tydeligt med de Former og Processer, der danne dens psykologiske Grund-

*) Denne Tredeling skyldes Jevons, *Principles of Science* (1874). Chap. 3.

lag. Ligesom disse er den en Form, i hvilken Bevidstheden søger Enhed og Harmoni i sit Indhold, og den er ligesom de et Stadium i den stadige Brydning af Ligheder og Forskelle. Den lader baade Ligheds- og Forskelsforholdet komme til deres Ret i videre Grad, end de mere elementære Former formaaede.

Dommen selv kan indgaa som Led i Eftertankens fortsatte Arbejde. Slutningen forholder sig til Dommen, som Dommen til Begrebet. Domme kunne forbindes til Slutninger, naar identiske Begreber kunne indsættes fra den ene Dom i den anden. Forholdet mellem Forudsætninger og Slutsætning er analogt det mellem Subjekt og Prædikat i Dommen og det mellem Anskuelse og Begreb. Paa alle Trin kan Eftertanken kun føre til en højere Grad af Bevidsthed om, hvad der er indeholdt i dens Emner. I Begrebet bliver den sig Anskuelsens Indhold bevidst, i Prædikatet Subjektets, i Slutsætningen Forudsætningernes.

b. Hindringer for Domsdannelse.

26. Der dannes ingen Dom, naar to Anskuelser eller to Led i en Associationsrække afløse hinanden saaledes, at det første Emne er forsvundet, naar det andet træder op. Hvis den tidligere omtalte Hund, der „troede" at gaa sin Herre imøde, helt havde glemt denne „Tro", naar det viste sig, at det var en Fremmed, der kom, vilde den ingen Skuffelse føle og ikke have Anledning til nogen Dom. Og selv naar de modstridende Emner, Forestillingen om Herren og Synet af den Fremmede, mødes og pludseligt afløse hinanden, saa der føles en Skuffelse, er det ikke sagt, at denne fører til en Dom. (Det vilde have været den negtende Dom: „det var ikke min Herre"). Kontrasten, Sammenstødet kan udgøre hele Oplevelsen. Erfaring viser, at man til en vis Grad maa have frigjort sig fra en Oplevelse for at kunne omsætte den i en Dom. Det er Mere end Retorik, naar Shakespeare baade i et Lystspil og i en Tragedie lægger sine Personer Ytringer i denne Retning i Munden. „Taushed er Glædens bedste He-

rold; jeg vilde kun være lidet lykkelig, dersom jeg kunde sige, hvor lykkelig jeg er," siger Claudio (Stort Besvær for Ingenting II, 1). „Det værste er ikke over os endnu, saalænge vi kunne sige: dette er det Værste," udbryder Edgar (Kong Lear IV, 1). Hvad der i Erindringen eller i den udenfor staaende Tilskuers Sind former sig til en Dom, behøver ikke i selve Oplevelsen at formes saaledes. Det er en hyppig psykologisk Fejl, at man lægger Domme ind, hvor den umiddelbare Oplevelse lagde Beslag paa Sindets hele Energi. Vi have truffet denne Fejl allerede ved den umiddelbare Genkendelse, som man ogsaa har villet opfatte som en Dom. Skuffelse kan, som ethvert Kontrastforhold, formuleres som en Dom, men behøver ikke at medføre en saadan.

Langt snarere end at medføre en Dom, der udtrykker, hvad der er sket, vil Skuffelsen, naar den ikke fører til fuldstændig Slappelse, men naar der er Energi tilovers endnu, føre til en mere eller mindre utaalmodig Fordring, et Krav paa, at det Ventede skal komme. Sammenstødet mellem Forventningens fyldige Billede og den fattige Virkelighed føder Kravet. Hos Børn fremtræder Kravet ikke blot før Dommen, men ogsaa før Spørgsmaalet. Eller rettere, Spørgsmaalet er fra først af en Fordring. Det rent teoretiske Spørgsmaal forudsætter stedse en vis Udvikling, — en Afsvaling.

Spørgsmaalet kan være et Bestemmelsesspørgsmaal, idet der staar et Hele for Bevidstheden, indenfor hvilket der er en Del, som ikke er udfyldt. Der savnes f. Ex. Tids- eller Stedsbestemmelse ved en Begivenhed. Her bestaar Svaret i en faktisk Angivelse, Fremførelse af et Emne, hvorved Manglen udfyldes. Ved Afgørelsesspørgsmaalet, der forudsætter et højere Udviklingstrin end Bestemmelsesspørgsmaalet, gør Modsætningen mellem to hinanden udelukkende Helhedsbilleder sig gældende, og Svaret maa enten være Ja eller Nej. (Er han død? Er Klokken ti?). Dog er Forskellen mellem de to Arter af Spørgsmaal ikke absolut; ti ogsaa ved Afgørelsesspørgsmaalet drejer det sig om Udfyldning af en Helhed, nemlig en Helhed, der omfatter begge de to hinanden udelukkende Helheder. Ved Spørgsmaalet „Er han

død?" drejer det sig om, hvorvidt vi skulle tænke os de Levendes Verden med ham eller uden ham. Kun staar denne større Horizont her mere i Baggrunden, og hin omfattende Verden kan igen have forskelligt Omfang.

Negtelsen optræder ogsaa først i praktisk Form; den har sin første Spire i Afsky, Vrede og Frygt, og optræder som Afvisning. En dunkel Trang ligger til Grund baade for Nægtelsen og Fordringen. En Overgang mellem den praktiske og den teoretiske Negtelse danner den hoverende eller fortvivlede Konstateren af, hvad der mangler.

Selve Negtelsen forudsætter ligesom Skuffelsen en Overgang fra et Emne med et mangfoldigt Indhold til et andet Emne, i hvilken Noget af dette Indhold mangler, og tillige en Fastholden af det første Emne, efterat det andet er indtraadt. AB afløses f. Ex. af A, og AB og A sammenholdes. Den negtende Dom „B er her ikke" konstaterer Forskellen. Den udspringer umiddelbart af Modsætningen mellem de to Emner. I simpleste Form kan den negative Dom ligesom den positive udtrykkes ved et blot Udraab: „Borte!"

Sandsynligvis opstaa positive Domme før negative. Bevidstheden vil fra først af være mere optagen af en Forøgelse af sit Indhold end af en Forminskelse af det. Overgangen fra A til AB bringer en Fylde, der kan nydes eller blive Motiv til Handling. Det er, forat en Dom skal optræde, ikke nødvendigt, at det foregaaende Emne (A alene) bevares i Erindringen; Bevidstheden svælger i B's Indtræden, det nye Positive. Hvis derimod Overgangen fra AB til A skal afføde en negtende Dom, maa AB fastholdes i Erindringen, da det jo er B's Fraværelse, der skal konstateres. Alt Andet lige, kræver derfor en negativ Dom større Energi end en positiv. Der skal Energi til at savne og sørge, og til at fordre og ønske. Der mangler her den Hjælp, som det positive B yder, naar A afløses af AB. — Forholdet bliver naturligvis mere indviklet, naar, efter Overgangen fra AB til A, A faar en ny Ledsager, saa at AX optræder. Hvad Følgen bliver, vil bero paa, hvilket Forhold X staar i til det tidligere Bevidsthedsindhold, — om AX kan blive Ækvivalent for AB eller ikke.

Vi have her et Exempel paa en lille Række, i hvilken Leddenes Orden ikke er ligegyldig. Overgangen fra A til AB er af anden Art end Overgangen fra AB til A. De to Processer, der føre til positiv og til negativ Dom, kunne være lige simple, men de psykologiske Motiver til positiv Dømmen kunne være tilstede tidligere end de, der føre til negativ Dømmen.

Den Tilstand eller Oplevelse, der faar sit Udtryk i en negativ Dom, kan meget vel i og for sig have en positiv Beskaffenhed. Savnet er en positiv Tilstand; det er kun dens Aarsag, vi udtrykke ved en Negtelse. Der gives slet ingen negative Tilstande. De negative Tal betegne jo ogsaa blot en Kvantiteren i modsat Retning af den Kvantiteren, de positive Tal betegne. Hinduerne betegnede, hvad vi kalde de positive Tal, ved et Ord, der betød Formue, de negative Tal ved et Ord, der betød Gæld. Forestillingen om Formue maa efter Sagens Natur gaa forud for Forestillingen om Gæld. Livet fører til at ponere, før det fører til at negere. En logisk Parallel til denne psykologiske Kendsgerning frembyder den Omstændighed, at en negativ Dom, hvad Indhold angaar, forudsætter en tilsvarende positiv Dom, ligesom et negativt Begreb forudsætter et tilsvarende positivt Begreb. „Alle Begriffe der Negation sind abgeleitet," siger Kant. Den Blindfødte ved ikke, hvad Mørke er, den Uvidende ikke, hvad Uvidenhed er*). En negtende Dom giver os intet nyt Indhold, men afviser et positivt Indhold, der altsaa forudsættes kendt. En negativ Dom kan derfor logisk set ikke sidestilles med den tilsvarende positive Dom, skønt den, som vi have set, kan bygge paa ligesaa simpelt et Modsætningsforhold som denne. Den staar derimod paa Linie med den Art positiv Dom, der afviser en mulig negativ Dom, og som ofte udtrykkes ved Hjælp af mere eller mindre højtideligt forsikrende Ord („sandeligt", „virkeligt") eller ved stærk Betoning af Kopula. Saadanne bekræftende Domme ere en særegen Art af positive Domme. Med Urette mente Hegel**), at fortæl-

*) *Kritik der reinen Vernunft* ², p. 603.
**) *Wissenschaft der Logik.* II. p. 76 f.

lende Sætninger, der ikke afvise en Tvivl om Rigtigheden af det Fortalte, ikke fortjene Navn af Domme. En fortællende Dom vil, naar den er Mere end Eftersnak, være Frugten af en Analyse af Begivenheder eller Beretninger, altsaa af et Tankearbejde, selvom den ikke staar i Modsætning til en Tvivl.

Derfor have Sigwart og Lotze (og i Oldtiden Menedemos fra Eretria) med Rette frakendt de negative Domme Plads mellem de i logisk Henseende simple eller primære Domme. Sigwart kalder den negative Dom en Dom om en Dom, nemlig en Dom, hvis Indhold er, at en anden Dom ikke gælder*). Naar Hermann Cohen ikke er enig heri**), er det, fordi han overser Forskellen mellem positive Domme i deres simpleste Form og den specielle Art, der kan kaldes bekræftende Domme; med disse, ikke med hine, maa de negative Domme logisk set paralleliseres.

27. Domsdannelsen kan, som vi have set, hindres ved, at Erindringen om et af Emnerne falder bort, eller ved, at ikke alle Emner, der ere nødvendige til Dommens Fuldendelse, ere givne, saa at kun Fordring eller Spørgsmaal ere mulige. Det kan dernæst ske, at en Dom kun dannes for at afvises, saa at Negtelsen raader. Der gives endnu en Maade, paa hvilken en Dom kan hindres i at hævde sig i Bevidstheden, nemlig naar der tillige optræder en anden Dom, med hvilken den viser sig uforenelig. Der opstaar da et Problem. Ordet Problem betyder egentligt „det Forelagte", „Opgave". Der kan i denne almindelige Betydning allerede siges at være et Problem stillet, naar der savnes nærmere Bestemmelser. Fordringen og Spørgsmaalet stille altsaa allerede Problemer, idet de stille den Opgave at finde Bestemmelse og Afgørelse. I snævrere og skarpere Betydning opstaar Problemet, naar to Domme — enten to positive Domme, eller en positiv og en negativ, eller to negative — staa som uforenelige.

Man kunde kalde den ene Art Problemer Udfyldningsproblemer, den anden Art Frigørelsesproblemer. Ved den

*) Sigwart: *Logik*[1] I. p. 119; 260. — Lotze: *Logik*. p. 61. — Kfr. ogsaa Bergson: *L'évolution créatrice*. p. 312. — Om Menedemos se *Diog. Laërt.* II., 135.

**) *Logik der reinen Erkenntnis*. Berlin 1902. p. 89.

første Art ligger Problemets Brod i Ufuldstændigheden af vor Tankeverden; ved den anden Art ligger Brodden i en Splid indenfor vor Tankeverden. Fælles for begge Arter er det af Avenarius i sin Problemernes Naturhistorie*) skilddrede Spændingsforhold (Vitaldifferens), som opstaar ved, at en psykisk Ligevægt eller Harmoni er ophævet.

Der hører psykisk Energi til at have Problemer. Baade Savn og Splid bestaa kun, naar der er Evne til at sammenholde Modsætninger. Slipper man det ene Modsætningsled, mærkes hverken Ufuldstændigheden eller Modsigelsen. Der er Problemer paa alle aandelige Omraader, og det er gennem deres Skærsild, at Aanderne prøves.

I denne Sammenhæng holde vi os til den anden Art af Problemer, den, der skyldes Sammenstød mellem Domme.

Hvor en simpel positiv og den tilsvarende simple negative Dom staa overfor hinanden, vil Forkastelsen af den ene ifølge Dualitetens Lov være Et med Antagelsen af den anden, og omvendt. B maa enten være et Kendemærke ved A eller ikke være det. Hvor to positive eller to negative Domme staa imod hinanden, vil Forholdet ikke altid være saa simpelt. Forholdet kan være flerleddet, saa at begge Domme kunne være falske og det er en tredie, der gælder. Forkastelsen af en Hypotese fører saaledes ikke nødvendigvis til Antagelsen af en bestemt anden Hypotese, naar mere end to Hypoteser ere mulige. Opgaven maa i saadanne Tilfælde være at reducere de forskellige Muligheder til to, mellem hvilke Valget da maa træffes.

Ofte sker Valget af negative Grunde. Man bliver klar over, at man ikke kan gaa den ene Vej, og kun derfor gaar man den anden. Nødvendigheden udtrykkes da negativt. I Logikens Historie viser dette sig ved, at de negative logiske Principer, Modsigelsens Grundsætning og Principet om den udelukkede Midte, opstilledes før det positive (Identitetsprincipet). Vort Virkelighedskriterium faar ofte et negativt Udtryk: vi kunne ikke Andet end tro dette eller hint! De primitive etiske Bud have en overvejende negativ Form: „Du

*) Se min Bog *Moderne Filosofer*. p. 100—104.

skal ikke —“ Det har været Opgaven at sætte Skranker, indenfor hvilke Livet kunde udfolde sig. Buddene ere Stammens Reaktion mod dem, der vige af fra de Veje, der have vist sig heldbringende. Harme og Misbilligelse ytre sig før Anerkendelse og Billigelse. Det gjaldt fremfor Alt om at hindre Overgreb. Forbuddene vare naturligvis motiverede ved positive Formaal, der skulde fremmes; men de negative Forholdsregler stode som mest nødvendige.

Ofte bruger man af Høflighed, Skaansomhed eller Vemod negative Udtryk for at dække over den krasse og skarpe Karakter, hvormed en positiv Virkelighed kan melde sig. Man benægter da det Modsatte af, hvad man mener. Det er den saakaldte Litotes. „Det er ingen Spøg.“ „Jeg kan ikke rose ham.“ „Det gaar ikke godt.“*) Naar Luther i Worms sagde: „Jeg kan ikke Andet,“ antydede han ikke blot derved, at han havde prøvet alle Muligheder, men udtrykte tillige sin Beslutning i den hensynsfuldeste Form. Hans Overbevisning fik paa en Gang det stærkeste og det blideste Udtryk.

28. Kun de negative Domme ere frugtbare, som ere nødvendige Mellemled for at komme til en positiv Dom. Men det følger netop af vor Erkendelses Vilkaar, at vi ofte kun kunne naa en positiv Bestemmelse gennem en Række af negative Bestemmelser. Det „tomme“ Rum var først et rent negativt Begreb; man kunde ingen fysiske Egenskaber tillægge det. Senere ere saadanne Egenskaber, særligt elektriske og magnetiske, paaviste. Naar man siger, at et Organ dør bort ved „Ikke-Brug“, er det, fordi man stanser ved en foreløbig Iagttagelse. Hvad der i Virkeligheden foregaar, er, at naar Funktionen falder bort, stanse de kemiske Processer i Vævene, og Organet bliver da en uvirksom Masse, der absorberes af Nabovævene.

Klassifikationens Historie viser os interessante Exempler paa, hvorledes vi ofte maa lade os nøje med at afpæle et Omraade, idet vi ikke kunne sige Andet om det, end at det er forskelligt fra et andet, bestemt og positivt karakteri-

*) Kr. Nyrop: *Ordenes Liv.* p. 47.

seret Omraade. Det bliver saa den fortsatte Forskens Opgave at finde positive Kendemærker for det saaledes afpælede Omraade. Aristoteles delte Dyrene i fornuftige og ufornuftige, de ufornuftige igen i dem, der havde (rødt) Blod, og i dem, der ikke havde (rødt) Blod*). Linné's Klassifikation af Dyrene synes at støtte sig til positive Kendemærker. Han har sex Klasser: Pattedyr, Fugle, Amfibier, Fisk, Insekter og Orme. Men Cuvier gjorde opmærksom paa, at den sjette Klasse kun karakteriseres negativt. „Det er bekendt," siger han, „at Linné under Benævnelsen *Orme* forenede overordentligt talrige og forskelligt formede Dyr, for hvilke det var vanskeligt at angive noget fælles Kendemærke. Medens jeg arbejdede paa mine første Afhandlinger om sammenlignende Anatomi, kom jeg til at staa overfor Umuligheden af at sige noget Almengyldigt om *Ormenes* Nervesystem, eller om deres Blodomløb, eller om deres Aandedræts- og Forplantningsredskaber, ja, end ikke om deres Fordøjelsesredskaber. Derved blev det mig da klart, at denne Klasse ikke, saaledes som de øvrige, var grundet paa positive Kendemærker."**)

Den induktive Metode bevæger sig ofte, ligesom Klassifikationen, frem gennem Negationer, idet forskellige Muligheder eller Hypoteser opstilles og prøves, og kun de, der ikke forkastes under Prøvelsen, fastholdes. Kepler havnede først i Antagelsen af Planetbanernes elliptiske Form, efterat han havde forkastet forskellige andre Former. Det var „Udelukkelsesmetoden", der førte til hans Resultat.

Mellem Negationens Betydning under Induktionen og under Klassifikationen er der den Forskel, at de negative Veje ved Induktionen betyde Veje, som ere spærrede, medens de ved Klassifikationen betyde Veje, det overlades den senere Forsken at befare. Maaske ender vor Erkendelse tilsidst ved et Vejskel, hvor den ikke kan komme videre, hverken som Klassifikation eller som Induktion. Vi vilde da

*) Dog har Aristoteles ikke grundet sin Klassifikation paa et enkelt Kendemærke. Han bekæmper netop Dikotomien. Gomperz: *Griechische Denker.* III. p. 117.

**) Cuvier: *Sur un nouveau rapprochement à établir entre les classes qui composent le regne animal* (1812).

staa ved en Afslutning af den Proces, der begyndte med den første, primitive Skelnen. Gennem Forskelles og Modsætningers, Savns og Modsigelsers fremaddrivende Kraft ere stedse højere Former for psykisk Energi blevne udviklede, indtil den Grænse er naat, hvor maaske endnu den rene Spekulation eller den poetiske Analogiseren udvikler Tanker om Tilværelsens Natur og Værd, men hvor Erfaringsbekræftelse paa vore Domme ikke længere er mulig.

At Negationen spiller saa stor en Rolle under hele denne Udvikling, kommer af, at vi skulle orientere os i Tilværelsen ud fra et bestemt Stade i Tid og Rum, og ud fra bestemte Forudsætninger, der ere givne med selve Tankens Natur. Tilværelsens Rigdom er for stor til, at den kan overskues med et Blik eller ved en eneste fremskridende Række af Anskuelser. Paa den anden Side kan Tanken se flere Muligheder, end Erfaringen viser os realiserede i den Tilværelse, vi kende. Snart er det da vore altfor begrænsede Synspunkter, snart vore altfor omfattende Ideer, der maa negeres eller dog korrigeres, før sand Erkendelse kan opnaas.

c. Subjekt og Prædikat.

29. Et aldeles bestemt Punkt, hvor Dom afløser Anskuelse eller Association, vil ikke kunne paavises. Der er en Mangfoldighed af Overgange i den Grad af Opmærksomhed, som rettes mod Forholdet mellem Elementerne i en Anskuelse eller i en Associationsrække. Grænsen dannes paa den ene Side af den umiddelbare og uvilkaarlige Henstrømmen, i hvilken hverken Emner eller Processer skelnes, og paa den anden Side af hypnotisk eller ekstatisk Opgaaen i et enkelt Element. Mellem disse to Grænser ligge en Række af Tilstande, der indeholde mere eller mindre gunstige Betingelser for en Doms Opstaaen. Det Afgørende er, at hvor meget end Opmærksomheden rettes mod et enkelt Led, bevares dog Sammenhængen med hele Anskuelsen eller hele Rækken, i hvilken det forekommer, saa at dets Forhold til Helheden

kan staa klart. Kontinuiteten er den stadige Forudsætning for en frugtbar Anvendelse af Opmærksomheden i en enkelt bestemt Retning. Det gaar ikke saaledes til, som ældre Fremstillinger af Logiken kunde forlede til at tro, at man først kender de enkelte Led hvert for sig og saa kender det Forhold, i hvilket de maa staa til hverandre, naar de skulle udgøre en Helhed. Hvis der ikke forud var en Helhed, der omsluttede Leddene, vilde det være uforklarligt, hvorledes Tanken kunde komme til at forbinde dem. Hvad Tænkningen kan gøre, er kun at bringe Forholdet mellem en given Helheds Led til klar Bevidsthed, og dette kan maaske kræve en Omordning af det umiddelbart givne Forhold mellem dem.

Man har ofte ment at finde et bestemt Skelnemærke mellem Dommen og de simplere sjælelige Processer, vi kalde Anskuelse og Association, deri, at Dommen udtrykkes i Ord. Men Ordets Betydning for Tænkningen bestaar væsentligt i den Hjælp, det yder til at fastholde det Typiske og Almene i dets Forskel fra det Konkrete og det Individuelle. Herved forudsættes da, at der forud er anstillet en Sammenligning af vedkommende Emner. Og en saadan Sammenligning er ogsaa nødvendig for at afgøre Retten til at overføre et Ord fra et Emne til et andet. Dommen udtrykkes ved Ordet, men skylder ikke Ordet sin Tilblivelse.

Ordet er i simpleste Form et Udraab, i hvilket den ved et Emne fremkaldte Sindstilstand faar Luft. Et for flere Individer fælles Udraab kan blive Meddelelsesmiddel. Og dette Meddelelsesmiddel kan igen blive Tankemiddel, Middel til at fastholde en Tanke i dens Begrænsning, navnligt til at fastholde Forskellen mellem Ligheds- og Forskelspunkter indenfor en Kreds af Emner. Herved kommer Ordet i saa nøje Forbindelse med Tænkningen, at det intet Under er, at det har været vanskeligt at holde den grammatiske, den psykologiske og den logiske Side af Dommens Natur ude fra hverandre. Erkendelsespsykologien og Logiken have udviklet sig under stadig Indflydelse af Grammatiken og dens Former. Særligt hvad Dommen angaar, har man overført Forhold og Former fra den grammatiske Sætnings ved Spro-

gets Love bestemte Natur til umiddelbart at gælde for selve Tankevirksomheden. Dette har især faaet Indflydelse paa Opfattelsen af Forholdet mellem Subjekt og Prædikat i Dommen, et Forhold, jeg nu skal forsøge at belyse.

30. Det logiske Prædikat er det vigtigste Led i Dommen. Det betegner det Nye, som kommer til, og som paavises. Subjektet er stedse forudsat. Alle Ord begynder derfor som Prædikater, og det er først senere, de bruges til at udtrykke Subjekter. Det er fra først af Hensynet til Tilhørerne, der fører den Talende til at udtrykke Subjektet i Ord: for Taleren selv staar hans Emne, Subjektet, det Foreliggende, Situationen som given; han ser i hvert Tilfælde det Emne, der er Udgangspunkt for hans Tanke og Tale, for sig i Aanden; men det er ikke altid Tilfældet med Tilhørerne, og derfor maa han angive det, hvorom han vil udsige Noget*). Der gives dog Sætninger, i hvilke Udgangsforestillingen, det logiske Subjekt, slet ikke er udtrykt. Det betyder ikke, at Subjektet mangler i den Talendes Bevidsthed, men kun, at der ingen Trang eller Tid er til at udtrykke det. Interessen hviler paa Prædikatet. Det logiske Subjekt er ofte skjult, og er dog det, hvorom Alt drejer sig. Det er Tappen, hvorom Døren drejer sig; — men det er Drejningen, ikke Tappen i og for sig, der er det Nye.

Saadanne Sætninger, i hvilke det logiske Subjekt ikke er udtrykt, kunne vi kalde Prædikatsdomme. Der kan skelnes mellem forskellige Arter af dem. Udraabet er det korteste og kraftigste sproglige Udtryk for, at noget i Forhold til det Foreliggende eller Forudgaaende Nyt er indtraadt. Der dannes slet ikke nogen særlig Udgangsforestilling (terminus a qvo), hvis Bevidstheden optages strax af Slutforestillingen (terminus ad qvem). Smaa Børn ere især optagne af, hvad der bevæger sig. En lille Dreng paa halvandet Aar sagde, naar han saa et Dyr komme, Vo (af Vovov), og det samme Ord brugte han, naar han saa Noget bevæge sig, f. Ex. naar de høje Græs paa Plænen, hvor han legede, bevægede sig for

*) Smlgn. herom Ph. Wegener: *Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachbaus.* Halle 1883. p. 54.

Vinden. Det var tydeligt nok Bevægelsen, der lagde Beslag paa hans Opmærksomhed i Modsætning til den forudgaaende forholdsvis hvilende Tilstand. Det Hvilende og Uforandrede fremkaldte ingen Udbrud*). Udraabet „En Stjerne!" naar der pludseligt opdages en Stjerne paa den lyse Aftenhimmel, er en Prædikatsdom. Ligesaa Udraabet „En god Ide!" naar en heldig Indskydelse gør Ende paa en Forlegenhed. Ved naiv Fortællemaade forudsættes ofte Udgangsforestillingen bekendt, idet Fortælleren, der er optaget af sit Emne, iler lige til Prædikatet og glemmer at sætte Læsere eller Tilhørere ind i Situationen. Hos Herodot findes flere kostelige Exempler herpaa (I, 144; V, 35; VIII, 21).

Ofte er det, man føler Trang til at udtrykke, kun Værdien af, hvad der sker. Det kan gøres ved et enkelt Ord („Herligt!" „Bravo!"). Hvad der er herligt, staar som givet og forudsat, og man har hverken Lyst eller Tid til at udtrykke det. I saadanne Udraab, der indeholde Spiren til de egentlige Værdidomme, udtrykkes et Emnes Indgriben i den Talendes hele indre Tilstand, og det logiske Prædikat er her den Egenskab, der tillægges Emnet som Følge af denne Indgriben; selve Emnet udtrykkes ikke.

Forskellige fra de blotte Udraab ere de saakaldte upersonlige Sætninger. Ogsaa her udtrykkes kun det logiske Prædikat. Der gives to Arter af saadanne.

Der er upersonlige, subjektløse Sætninger, ved hvilke Subjektet enten er nævnt forud eller fremgaar saaledes af Sammenhængen, at man idetmindste véd, af hvad Art det er, og kan konstruere det i mere eller mindre bestemt Form. I Kaalunds Digt „Nissernes Vandring" beskrives, hvorledes Nisserne forlade en Egn og i store Skarer mylre over en Bro; stedse nye Flokke komme til: „det var, som det ej skulde

*) W. Stern: *(Beiträge zur Psychologie der Aussage.* Erste Folge. Leipzig 1903. p. 52 f: 124 ff) har ved at vise Børn paa syv Aar Billeder fundet, at hvad der først interesserer dem, er Personer og Ting, senere Virksomheder og Handlinger, sidst Forhold og Egenskaber. Disse Forsøg have, som saa mange psykologiske Forsøg, den Mangel, at de ikke vise os det rent Uvilkaarlige. Dernæst angaa de Børn, der allerede have en vis Udvikling og raade over mange Erindringer. Og endeligt kommer ikke den slaaende Modsætning mellem Hvile og Bevægelse frem. „Virksomhed og Handling" kunne ikke fremstilles saa slaaende i et Billede, som de ere i Oplevelsen. „Substans" er ikke, som Stern mener, Barnets første „Kategori".

Ende faa." Det, der ikke syntes at skulle faa Ende, var Nissernes Mylren. Det ubestemte Indtryk af det Endeløse fremhæves ved, at Sætningen intet bestemt grammatisk Subjekt har. I Schillers Digt „Die Erwartung" venter Elskeren paa sin Elskede; enhver Lyd og ethvert Syn kan varsle hendes Komme; det gælder kun, om Tydningen af, hvad der høres og ses, er rigtig. „Hør' ich nicht Tritte erschallen? Rauscht's nicht den Laubgang daher? . . . Glänzt's nicht wie seidnes Gewand?" Ved Ubestemtheden i det grammatiske Subjekt kommer Fænomenet til at træde frem i hele sin Umiddelbarhed. Og dog er der en Udgangsforestilling; ti kun paa Grundlag af den bestemte Forventning har Løvets Raslen og den lyse Glans Interesse. I andre Tilfælde er Udgangsforestillingen mere ubestemt. Kun dens Art kan forestilles. F. Ex. „Der danses", „Det banker". Ofte bruger man her de ubestemte grammatiske Subjekter „man" eller „de". „Man siger" = „der siges".

I en anden Klasse af subjektsløse Sætninger er det ikke grammatisk muligt at angive noget bestemt Subjekt. En aldeles ubestemt Forestilling ligger til Grund. Det er de upersonlige eller subjektløse Sætninger i snevrere Betydning. De bruges til at udtrykke Naturfænomener, ubestemte Tilstande, Skæbnens Gang. F. Ex. „Det er koldt". „Det er Foraar". „Det gaar tilbage". „Det gaar op og ned". Udgangsforestillingens kaotiske og totale Karakter viser sig ved, at man ofte istedetfor „det" kan sætte „Alting". F. Ex. „Det er saa stille" = „Alt er saa stille". Ordet „det" er efter Sprogforskernes Mening kun anvendt i upersonlige Sætninger til Udfyldning af en tom Plads i Analogi med fuldstændige Sætninger — et grammatisk Sidestykke til den Maade, paa hvilken man ofte lægger den udviklede Bevidstheds Former og Funktioner ind i de elementære psykiske Fænomener.

Psykologisk set mangler der aldrig et Udgangselement (selvom det ikke bliver til en tydelig Udgangsforestilling), og logisk set vil man stedse kunne konstruere en saadan terminus a qvo og derved oversætte de mest primitive Udraab til logiske Domme. Men Udgangselementet kan være for-

svindende i Forhold til Slutningselementet. Hypnotiske og ekstatiske Tilstande betegne Højdepunktet i denne Henseende.

Dersom man definerer en Dom som en bevidst og bestemt Forbindelse af Begreber, passer denne Definition ikke paa Prædikatsdomme, ved hvilke Subjektselementet ligger helt i Baggrunden af Bevidstheden og ikke forestilles tydeligt efter hele sit Indhold, saaledes som vi forlange det af et Begreb. Men hin Definition kan gælde som et Ideal. Logiken kan sige, at den egentligt kun har med den fuldt udviklede Dom at gøre, i hvilken baade Subjekt og Prædikat ere fuldstændigt bestemte. Prædikatsdommen og andre Domme, i hvilke dette ikke er Tilfældet, blive da kun Tilnærmelser til Domme. Og af saadanne Tilnærmelser kan der være overordentligt mange, da der kan være mange Grader i Tydelighed og Bestemthed. —

Prædikatsdomme udtrykke Genkendelsesakter. Prædikatets Anvendelse indeholder en Henføren af Emnet til andre Emner, en Slags Klassifikation. De simpleste Tilfælde af Genkendelse tillade ingen speciel Benævnelse. Emnet kan staa som „kendt“ — men dette er ogsaa det eneste Prædikat, der staar til Raadighed. Naar den umiddelbare Genkendelse oversættes i Dommens Form, bestaar Klassifikationen i, at Emnet regnes til det Kendte i Modsætning til det Nye. I Modsætning hertil kan der gives Prædikatsdomme, hvor „ubekendt“ eller „nyt“ bliver det eneste Prædikat, idet en nærmere Beskrivelse allerede vilde forudsætte Genkendelse af visse Træk i det Nye. I allersimpleste Tilfælde kan der kun peges. —

Jo mangesidigere et Forhold Prædikatsindholdet bringes i til Subjektsindholdet, des større Rolle spille ikke blot Opmærksomheds og Genkendelsesakter, men ogsaa videregaaende Associationer og Sammenligninger. Skal Prædikatets Forhold til Subjektet bestemmes udtømmende, maa Betragtningen ikke indskrænkes til det umiddelbart Givne, men dette maa sammenholdes og sammenlignes med saa mange andre Emner som muligt. Der stilles da større og større Fordringer til den psykiske Energi.

31. Ogsaa i Domme, i hvilke baade Subjekt og Prædikat udtrykkes, vedbliver det logiske Prædikat at være det mest fremtrædende Element, medens Subjektet kan henstaa i forskellige Grader af Dunkelhed. Det er paa dette Forhold mellem det Dunkle eller Ubestemte og det Klare eller Bestemte, man maa fæste Opmærksomheden, naar det skal afgøres, hvad der er logisk Subjekt og hvad der er logisk Prædikat. Man kan ikke altid se det af den enkelte Sætning, men maa ofte slutte det af hele Sammenhængen.

Ofte sættes i en Sætning det logiske Prædikat først for Eftertrykkets Skyld, medens Subjektet følger tonløst bagefter: „Stor er de Efesiers Diana!" „Nu er Tiden omme!" „Felix qui potuit rerum cognoscere causas!" — Det logiske Prædikat er ofte grammatisk Subjekt eller Adjektiv ved dette: „*Du* er Manden!" „*Alle* Gæsterne ere komne." — Man vil stedse kunne kende det logiske Prædikat paa Betoningen, hvilken Plads det saa ellers indtager i grammatisk Hensende: „Kongen kommer *ikke*!" „Han *er* gaaet." — Ved Spørgsmaal — baade Bestemmelses- og Afgørelsesspørgsmaal — er det stedse et logisk Prædikat, der savnes og søges. Man har terminus a qvo og søger terminus ad qvem. Naar vi gaa tilbage til de Hovedspørgsmaal, som ligge til Grund for alle andre Spørgsmaal, komme vi til Grundprædikaterne, de saakaldte Kategorier. Kant kaldte træffende Kategorierne, Tænkningens Grundbegreber, „Prædikater til mulige Domme". At tænke, siger han, er Erkendelse ved Begreber, og Begreber bestemme, som Prædikater for mulige Domme, Noget, der hidtil henstod ubestemt*).

Et og samme Subjekt kan successivt bestemmes ved en Række Prædikater. Ja, i Sætninger af beskrivende eller resumerende Art kan næsten hvert eneste Ord udtrykke et logisk Prædikat. F. Ex. „En fattig Bonde gik ind til sin Nabo for at bede ham staa Fadder til sin nyfødte Søn" (Begyndelsen af Tolstoi's Fortælling „Gudsønnen"). Vi faa her en hel Række Nyt at vide paa en Gang. —

32. Er nu et Prædikat knyttet til et Subjekt som nærmere

*) *Kritik der reinen Vernunft*[2] p. 94; 105 ff.

Bestemmelse af dette, da er der dannet et nyt, fuldstændigere Begreb end det Subjektsbegreb, man begyndte med. Det tidligere Prædikat er nu blevet Attribut. Tilværelsens Attributer (Grundegenskaber eller Grundformer) findes ved Analyse af Erfaringen og af de Emner, den frembyder. Det er ogsaa denne Vej, Spinoza er gaaet i sin Attributlære, trods hans Systems tilsyneladende deduktive Karakter. Han finder i Erfaringen Emner af aandelig Natur og Emner af materiel (rumlig) Natur, og da disse to Karaktermærker ere irreduktible, betragter han dem begge som Attributer eller Prædikater ved det, der ligger til Grund for al Tilværelse („Substansen")*). Og saaledes gaar det i hvert enkelt Tilfælde; vi foretage stadigt Overgang fra et ved Analyse fundet Prædikat til et Attribut. Opdager jeg, at en Mand er retfærdig, saa kan jeg for Fremtiden operere med Begrebet „denne retfærdige Mand". Det saaledes dannede nye Begreb kan saa igen blive Udgangsforestilling for en ny Domsdannelse, og saaledes fremdeles.

Af særlig Interesse ere her saadanne Sætninger, i hvilke det grammatiske Subjekt optræder med en kvantitativ Bestemmelse som vedføjet, hvad enten denne Bestemmelse er udtrykt ved Tal eller i Ord (alle, nogle, én). Dersom Betoningen ligger paa denne Bestemmelse, er den i Virkeligheden det logiske Prædikat. I den allerede ovenfor anvendte Sætning „*Alle* Gæsterne ere komne" er det Nye, altsaa det logiske Prædikat, „alle"; den formelt logiske Formulering vilde altsaa være: „de Gæster, der ere komne, ere alle, der ventes." Saaledes gaar det med alle kvantitative Domme, hvor Kvantiteten er Hovedpunktet. Maimon, Herbart og Sigwart have derfor med Rette hævdet, at der ingen Grund er til at opstille saadanne Domme som en egen Art af Domme. — Noget Tilsvarende gælder for de hypotetiske Dommes Vedkommende, ligesom vi allerede have set det for de negtende Dommes Vedkommende.

Benno Erdmann polemiserer herimod og hævder, at i en Dom som den anførte hører det kvantitave Attribut til

*) *Ethica.* II. Ax. 5.

det logiske Subjekt og er ikke Prædikat; man kunde ellers, mener han, med samme Ret gøre alle Attributer til Prædikater, hvilket vilde være en tvungen Omtydning af den sproglige Udtryksmaade*). Men netop den sproglige Udtryksmaade skelner mellem to forskellige Tilfælde her. Hvor Tonen ligger paa Kvantitetsbestemmelsen, er denne terminus ad qvem, Slutforestillingen. Og hvor Kvantitetsbestemmelsen ikke er betonet, maa den være vunden ved en tidligere Dom, saa at vi i hvert Tilfælde have en sekundær Dom for os.

Husserl indrømmer, at alle attributive Benævnelser middelbart eller umiddelbart ere udsprungne af Domme. Men han mener, at disse tidligere Domme have vi ikke mere Noget at gøre med**). Dette er nu i en vis Forstand rigtigt. Men Hovedsagen er, om en vis Art Attributer (f. Ex. de kvantitative) medføre Domsakter af en vis særegen Art. Og det er dette, der maa benegtes. Naar Husserl priser Benno Erdman, fordi han har „Mod til at følge den naturlige Mening af Ordene“ (Wortsinn), — og naar han tilføjer: „Ich halte es mit ihm für gewiss, dass 'alle S sind P' ein rein affirmatives Urteil ist ... das 'alle' gehørt zum Subjekt,“ — saa maa dertil svares, at man slet ikke kan udtale sig om Sætningen „alle S ere P“, uden man kender Betoningen; denne hører nemlig ogsaa med til „Ordmeningen“ (Wortsinn) — i hvert Tilfælde hører den til Meningen (Sinn)!

Det er mærkeligt, at to saa skarpsindige Tænkere som Erdmann og Husserl endnu kunne drøfte den logiske Betydning af Sætningen uden at tage Hensyn hverken til Betoningen eller til den hele Sammenhæng, i hvilken den enkelte Sætning forekommer, og til hvilken man maa gaa tilbage for at se, hvor Tonen skal lægges, d. v. s. hvor det logiske Prædikat ligger. Enhver kyndig Oplæser véd dette. Og det er forlængst udtalt i den gamle *L'art de penser* (Port-Royal's Logik), at man kun ved at agte paa den Sammenhæng, i hvilken en Sætning forekommer, kan afgøre, hvad der er det

*) *Logik* I. p. 325—329.

**) *Archiv für systematische Philosophie.* 1903. p. 114. — *Logische Untersuchungen.* II. p. 438.

logiske Subjekt, og hvad der er det logiske Prædikat: L'unique et véritable règle est de *regarder par le sens* ce dont on affirme, et ce qu'on affirme. Car le premier est toujours le sujet, et le dernier l'attribut [ɔ: le prédicat], en quelque ordre qu'ils se trouvent (II, 9).

Det gør i denne Sammenhæng Intet til Sagen, at Domme med kvantitativt bestemte Subjekter faa en ganske særlig metodisk Betydning paa Grund af den store Vigtighed, Tælling, Maaling og Vejning have for Forskningen. Dette har Intet at gøre med Dommenes rent logiske og psykologiske Karakter. Her drejer det sig om, at man ikke af Forskelle i de sproglige Udtryk lader sig forlede til at antage Artsforskelle med Hensyn til Domsakters saavel som til Dommes logiske Betydning.

33. Det vil nu være paa Tiden at fremdrage Forskellen mellem den psykologiske og den logiske Betragtning af Dommen. Logisk set er det egentligt kun Forholdet mellem Dommens to Led, det kommer an paa, medens det psykologisk set kommer an paa den Proces, ved hvilken Tanken fra Udgangsforestillingen naar til Slutforestillingen. Logisk set er det tilsidst ligegyldigt, med hvilket af de to Led vi begynde, naar kun Forholdet mellem dem staar klart og bestemt. Men psykologisk set gaa vi i hvert enkelt Tilfælde ud fra en vis Forestilling og gaa derfra over til en anden; hin bliver i Dommen det logiske Subjekt, denne det logiske Prædikat, hvorledes Dommen saa end udtrykkes rent grammatisk.

Intet Emne kan blive logisk Subjekt, uden der knytter sig en Interesse til det. Hvis der gives rent interesseløse Forestillinger, saa glide de virkningsløse gennem Bevidstheden. Den til et Emne knyttede Interesse gør Forestillingen om det til Udgangsforestilling og virker som en Spore til at finde nærmere Bestemmelse af det. Der opstaar en vis Spænding, inden der er naaet til Slutforestillingen, og denne Spænding afløses af Interessen ved det fundne Prædikat, som derfor betones i det sproglige Udsagn. Interessen for Subjektet afføder Interessen for Prædikatet. Hele Domsdannelsen

vilde være overflødig, hvis Interessen for Subjektet ikke hæmmedes ved dettes Ubestemthed. Mystikeren, der svælger i sin ene, stadige Tanke, danner ingen Dom; og hans Emne vilde — paa Grund af dets Enhed og Forskelsløshed — ogsaa kun krænkes ved et hvilketsomhelst Prædikat. Og den, der gaar op i Anskuen eller i associativ Fantaseren, vil ogsaa søge at holde Dommen borte. Goethe siger saaledes i sin „Italienische Reise“: „Ich halte die Augen nur immer offen und drücke mir die Gegenstände recht ein. Urteilen möchte ich gar nicht, wenn es nur möglich wäre.“

I den fuldendte logiske Dom fremtræder Subjekt og Prædikat klart og bestemt forbundne. Dog falde de heller ikke under den psykologiske Proces, hvori Domsdannelsen bestaar, paa noget Punkt helt udenfor hinanden. Hvis det var Tilfældet, vilde det være uforstaaeligt, hvorledes de kunde forbindes til en Dom. Medens Dommen successivt udvikler sig af Anskuelsen eller Associationen, staar den Helhed, fra hvilken Dommens Led hentes, stadigt for Bevidstheden. Det er *indenfor* denne Helhed, at Opmærksomhedens Overgang foregaar fra Udgangsforestillingen, der bliver Dommens Subjekt, til Slutforestillingen, der bliver dens Prædikat. Og Bevægelsen vil gentages flere Gange frem og tilbage. Der vil danne sig to Strømninger, en fremadgaaende og en tilbagegaaende. Hvad der først var Udgangsforestilling, bliver ved Tilbagestrømningen Slutforestilling: i Dommen er Subjektet derfor ligesaavel bestemt ved Prædikatet, som dette ved hint.

I de logiske Teorier har man snart havt mere Øje for det ene Bestemmelsesforhold, snart mere for det andet. Den mest almindelige Opfattelse har været, at Subjektet ved Dommen indordnedes (subsumeredes) under Prædikatet, hvis Omfang altsaa var større end hint. „Manden er god“ vil her sige: „Manden hører til de gode Væsener.“ Prædikatet er continens, Subjektet contentum. Her faar da kun Subjektet en Bestemmelse, Prædikatet ingen — ud over det, at det bl. A. indeholder Subjektet i sig. I Modsætning hertil har Benno Erdmann gjort gældende, at det er Subjektet,

der bestemmer Prædikatet, idet dettes Indhold indordnes i hint. „Manden er god" vil altsaa her sige: „Egenskaben Godhed er en Del af Mandens Væsen." Disse tilsyneladende modstridende Opfattelser ere let forenelige, naar man erindrer Opmærksomhedens Dobbeltbevægelse under Domsdannelsen. Da Galilei efter Sagnet kom til at tænke paa Faldbevægelsen ved at se Kirkelamperne svinge, har hans Opmærksomhed — før Dommen „at svinge er at falde" — bevæget sig frem og tilbage mellem de to Forestillinger; han har set Svingningen som en Art af Faldbevægelse, men har tillige set en Faldbevægelse indeholdt i Svingningen. Anskuelsen af de svingende Lamper er bleven klarere ved den fundne Slutforestilling om Faldet. Dommens Klarhed naas kun ved en Tilbagegang fra terminus ad qvem til terminus a qvo.

I de upersonlige Sætninger henstaar endnu Udgangsforestillingen i Ubestemthed. Der mærkes en Raslen i Løvet og en Glans (Schillers „Erwartung"); men det er endnu uvist, hvem der volder disse Fornemmelser. Dersom det viser sig at være den Forventede, kan den upersonlige Sætning afløses af en ny Dom; — men her bliver saa Subjektet det, der i den upersonlige Sætning var Prædikat, og Prædikatet bliver det Subjekt, der i den upersonlige Sætning stod ubestemt hen: „den, hvis Trin faar Løvet til at rasle, og hvis hvide Kjole skinner gennem Bladene, — det er *hende*!" — I et Exempel som dette ses tydeligt de to Strømninger, inden den egentlige Dom er dannet.

Logisk spiller den Tid, det tager, inden Forholdet mellem Subjekt og Prædikat kan bestemmes, ingen Rolle, og de Stadier, Domsprocessen maa gennemløbe, have ogsaa mere psykologisk end logisk Interesse. Opdagelsen og dens bugtede Veje interesserer Psykologen og Historikeren; men Logikeren spørger som saadan om Begrundelse og Bevis. I sidste Instans bekymrer det derfor egentligt ikke Logiken, hvad der under Domsdannelsen er Udgangsforestilling, og hvad der er Slutforestilling. Forskellen mellem Subjekt og

*) *Logik* I. p. 251 f; 261 f.

Prædikat taber sin Betydning, naar man formulerer Dommen saa nøjagtigt som muligt, hvilket opnaas ved at udtrykke den i Ligningens Form, som Betegnelse af et Identitetsforhold af en vis Art. Denne Vej slog Leibniz ind paa i nogle Afhandlinger, der først bleve trykte 1840. Senere have ad forskellige Veje William Hamilton, Morgan, Boole, Jevons og deres Efterfølgere arbejdet i samme Retning.

Dersom Begrebet A ved Analyse viser sig at indeholde Begrebet B, kan man med Leibniz udtrykke dette ved: $A = A + B$. Man kan nemlig overalt, hvor A findes, sætte $A + B$, da B er givet, naar A er givet. B har her under Domsdannelsen været Slutforestillingen, terminus ad qvem, og i Dommen er den Prædikat (A er B). Men naar hin logiske Ligning er dannet, er der ingen Grund til at skelne mellem Udgang og Afslutning. Vi kunne nu holde os til det vundne Resultat, der kan læses fra højre til venstre, saavel som fra venstre til højre. Hin Skelnen er kun en Erindring fra den forudgaaende psykologiske Proces, forsaavidt den ikke skyldes en Indflydelse fra Grammatiken.

Leibniz' Udtryksmaade minder tillige paa en træffende Maade om, at vi ikke slippe Subjektet, naar vi gaa over til Prædikatet; A forekommer jo paa begge Sider af Lighedstegnet. Dog vil enhver Udtryksmaade mere eller mindre tydeligt vise den gensidige Bestemmelse af Subjekt og Prædikat. Selv efter den sædvanlige Fremstillingsmaade, ifølge hvilken Dommen betyder, at Subjektets Omfang hører ind under Prædikatets, saa at Dommen kan udtrykkes ved $A < B$, — selv dér bestemmes ikke blot A ved B, men ogsaa omvendt B ved A, forsaavidt det kan tjene til Karakteristik af B, at det indbefatter A i sig. Naar jeg f. Ex. faar at vide, at Amfioxus hører til Hvirveldyrene, faar jeg ikke blot Noget at vide om Amfioxus, men ogsaa om Hvirveldyrene, f. Ex. at en Hjerne ikke er et nødvendigt Organ hos dem. I de Sprog, i hvilke Prædikatsordet i Køn, Tal og Kasus retter sig efter Subjektet, ses ogsaa den gensidige Sammenhæng mellem de to Led; denne Udtryksmaade minder om Leibniz'.

I en logisk Ligning staar Forholdet mellem Dommens

Led for os med ét Slag, aldeles klart og præcist. Her er paa fuldkommen Maade naat, hvad Anskuelsen naaede paa tidligere Trin af Udvikling: Den Ophævelse af Ligevægten, der fandt Sted ved Opløsningen af Anskuelsen, er nu afløst af en ny Enhedsform. Dommen udtrykker en højere Form af psykisk Energi, forsaavidt som Helheden her er naat gennem et mere sammensat Arbejde, og forsaavidt den Helhed, der er naat, er nøjagtigere bestemt. Men hvis hele den Fylde af Emner, en Anskuelse (eller en Associationsrække) kan indeholde, skal udtrykkes i Dommens Form, vil dertil behøves en stor Mængde Domme, og der vil stedse kun kunne blive Tale om en Tilnærmelse. —

Hvad der gælder om Forholdet mellem Subjekt og Prædikat i Dommen, — nemlig at den Tid, det tager at komme fra hint til dette, ikke spiller nogen Rolle, naar Dommen er færdig, — det gælder analogt om Forholdet mellem Forudsætninger og Slutsætning: der er intet Tidsforhold mellem dem. Slutsætningen „ligger i" Forudsætningerne, ligesom Prædikatet „ligger i" Subjektet, og ligesom Dommen idethele „ligger i" Anskuelsen (eller Associationen). Slutningen er egentilgt kun en Fortsættelse af Dommen: vi slutte, naar vi opdage, at det Prædikat, vi have tillagt et Subjekt, selv er Subjekt til et andet Prædikat (Aristoteles' første Figur), eller at et Subjekt har to forskellige Prædikater (hans tredie Figur). Saaledes voxe Slutningerne ud af Dommene. Men jo flere Domme, der maa forbindes, for at Slutning kan drages, og især, naar de maa hentes fra højst forskellig Sammenhæng, des højere Grad af psykisk Energi forudsætter Slutningsprocessen.

Ligesaa lidt som alle Anskuelser kunne udtømmes i Domme, ligesaa lidt kunne alle Domme indtræde som Led i Slutninger. Og selv hvor der kan dannes Domme og Slutninger, tabe de oprindelige Enhedsformer — Anskuen og Associeren — ikke deres Betydning. De danne det uvilkaarlige Grundlag, som den fremskridende Eftertanke ikke kan undvære. Og der vil maaske ved Hjælp af de Domme og Slutninger, som ere formede, kunne bygges en højere Anskuelse, en

Intuition i Spinoza's Betydning, en gennem Eftertanke vunden ny Helhedsopfattelse, i hvilken det Enkelte kunde anskues i sin Sammenhæng med den større Helhed, til hvilken det har vist sig at høre. Hvilken Værdi en saadan Skuen kan have, vil paa et senere Sted i vor Undersøgelse blive drøftet.

34. Historisk fremtræder der ligefra Aristoteles af en Tendens til at lægge Hovedvægten paa det logiske Subjekt, skønt dette jo stedse er givet forud for Dommen, og skønt Eftertankens Interesse er knyttet til den nærmere Bestemmelse, der kan vindes ved Prædikatet. Ifølge Aristoteles*) er der Begreber, der kun kunne bruges som Subjekter, aldrig som Prædikater: det er Begreber om individuelle Væsener („Substanser"). Hos Aristoteles betegnes Subjekt og Substans ved det samme Navn (ὑποκείμενον); Prædikatet føjes i Dommen til Subjektet, ligesom i Virkeligheden Handlinger, Tilstande og Egenskaber kun existere i de Væsener, der øve Handlingerne og leve i Tilstandene. Dommens Subjekt faar derved en højere Værdighed end Prædikatet: Subjektet svarer jo til den, der øver Handlingen, har Tilstanden eller er Egenskabens Bærer, — til „det til Grund Liggende". Denne Opfattelse har under forskellige Former holdt sig til den nyeste Tid. Man agtede ikke paa den Lære, Sproget selv gav gennem Betoningen, maaske fordi man mere studerede det skrevne end det levende Sprog.

Tilbøjeligheden til at lægge Hovedvægten paa Dommens Subjekt ytrede sig paa karakteristisk Maade ved de første Forsøg paa at danne en dansk Terminologi i Logiken. Eilschow**) oversatte „Subjekt" ved „Hoved-Sag" og „Prædikat" ved „Bi-Sag", og Jens Kraft***) brugte i sin Logik Udtrykkene „Sag" og „Tillæg". Selv Højsgaard†), som ellers skarpt skelner mellem den grammatiske og den filosofiske Betydning af Sætningen, lader ikke sin fine sproglige Opfattelse faa tilstrækkelig Indflydelse paa den filosofiske

*) *Analyt. post.* l. 22. — *De categ.* c. 5.
**) *Cogitationes de scientiis vernacula lingva discendis.* Hafniæ 1747. p. 36.
***) *Logik.* København 1761. p. 141.
†) *Methodisk Forsøg til en fuldstændig dansk Syntax.* Kbhvn. 1752. p. 256.

Opfattelse. Han fremhæver træffende Prædikatets overvejende Betydning ved at oversætte „Verbum“ ved „Hoved-Ord“ og tilføjer: „Der er ingen Slags Ord, der haver saa vigtig en Post i nogen Tale, som Verbum har. Ethvert Verbum er i sin Proposition (Sætning) ligesom en Capitain for sit Compagnie, og er ikke uligt Hovedet, der opliver alle Lemmerne, og hvis Nik de alle maa rette sig efter.“ Men han gaar alligevel ud fra, at filosofisk set udtrykker Dommens Subjekt „den virkende Aarsag“, hvad der ganske strider mod, at dette Subjekt jo først faar sin Bestemmelse ved Prædikatet, hvad enten saa denne Bestemmelse er at være Aarsag eller ikke.

I nyere Tid finder Wundt*) i Forholdet mellem Subjekt og Prædikat et Udtryk for Forholdet mellem Tankevirksomheden og dens specielle Indhold; Benno Erdmann**) finder i hint Forhold en Analogi til Egenskabernes Iboen i Tingen; W. Jerusalem***) ser i enhver Dom et Udtryk for Forholdet mellem Villie og Handling. Men alt dette er Analogier, der skyldes Sprogets Tendens til at personificere, Analogier, der kunne have deres Betydning i Henseende til Anskueliggørelse, men ikke ere nødvendige til Forstaaelse af Dommens logiske Natur. Analogien mellem Subjektets Forhold til Prædikat og Tingens til dens Egenskaber eller Villiens til dens Handlinger kan gøre en lignende Tjeneste som den, andre Logikere have fundet i Brugen af geometriske Figurer, især til at anskueliggøre Læren om Slutningerne. Beviset ligger aldrig i Analogierne eller Skemaerne. Man maa først godtgøre sin logiske Ret til at forbinde to Begreber som Subjekt og Prædikat, før man kan anvende hine Analogier. Selvom vi maaske stedse uvilkaarligt bruge visse Analogier, Skemaer eller Symboler, naar vi tænke, er der dog store individuelle Forskelligheder baade med Hensyn til, hvilke anskuelige Former man anvender, og med Hensyn til den mere eller mindre fremherskende Rolle, de spille hos de Enkelte. Logiken maa derfor skelne bestemt

*) *Logik* 3 I. p. 149 f.
**) *Logik* I. p. 261.
***) *Die Urteilsfunktion.* Wien 1895. p. 92—96.

mellem selve Tankeforholdet og dets Anskueliggørelse. Tegn, saavel som Ord, ere stedse kun Opfordringer eller Anvisninger til at fuldbyrde en vis Tankeakt. Vi maa derfor stedse underkaste vore Billeder, Analogier og Skemaer, saavel som vore Ord, en grundig Kritik ved at prøve paa, om vi kunne drage alle Konsekvenserne af dem, gennemføre dem i alle Enkeltheder. Hvor dette ikke er muligt, er der en Grænse for vedkommende Tegns Gyldighed. Vi kunne maaske slet ikke tænke uden Billeder eller Tegn; men Tanken viser sin Uafhængighed af dem i den stadige Kritik, den underkaster dem. Leibniz har klart belyst dette Forhold, især i følgende Ytring: „Selvom Tegnene ere vilkaarlige, er der dog i Brugen af dem og i den Maade, hvorpaa de forbindes, Noget, som ikke er vilkaarligt"*).

I Brugen af Exempler fremtræder Forholdet mellem Tanke og Billede klart. Vi drage kun de Slutninger fra Exemplet, som vi ligesaa godt kunde drage fra ethvert andet Exempel. Og holde vi os ikke denne Regel efterrettelige, misbruge vi Exemplet, ligesom naar vi udstrække en Lignelse ud over tertium comparationis.

35. Indtil Dommen er færdig, henligger Subjektet, som vi have set, i en vis Ubestemthed. Og selv naar Dommen foreligger udformet, er det et Spørgsmaal, om Udgangsforestillingens hele Indhold er bleven optaget med i Prædikatet (eller Prædikaterne). Dette Indhold maa stedse undergaa en Begrænsning for at indgaa i en Dom. Forsaavidt er enhver Bestemmelse en Negation. At definere er at afgrænse. Under vore klare Domme ligger derfor stedse et dunkelt Grundlag, som ikke er udtømt, og til hvilket der maaske senere kan søges Prædikater. Den Begrænsning, der er nødvendig for Dommens Dannelse, kan maaske senere ophæves. Der er et irrationelt Forhold mellem Dom og Anskuen (eller Association). Der er stedse Mulighed for flere Decimaler.

Et første Subjekt kan da ikke findes. Men ligesaalidt kan der findes et sidste afsluttende Prædikat. Ethvert Præ-

*) *Dialogus de connexione inter res et verba.* (Opera philos. ed. Erdmann) p. 77. — Smlgn. min Afhandling om *Analogien og dens filosofiske Betydning.* (Mindre Arbejder. Anden Række). p. 35.

dikat kan igen blive Subjekt, eller det ved et Prædikat bestemte Subjekt kan igen blive Grundlag for en ny Domsdannelse. Vor Tanke bevæger sig stedse fra et mere eller mindre ubestemt Grundlag henimod en fuldstændig Bestemmelse, som dog stadigt stiller nye Opgaver og staar som et Ideal. Tilværelsen, der kundgør sig i vor Erfaring, kan ikke udtømmes i nogen Prædikatsrække, eller i nok saa mange Prædikatsrækker. Nye Udgangsforestillinger kunne stedse dukke op, og nye Slutforestillinger maa søges.

d. Dommens Gyldighed.

36. Da Dommen betegner en ny Helheds- eller Ligevægtstilstand, vil den være forbunden med en Forvisning om dens Gyldighed, selvom denne Forvisning ikke særligt kommer til Udtryk. Men det er ikke saaledes at forstaa, somom det først var Dommen, der overhovedet bragte Forvisningen eller Forudsætningen om Gyldighed. Bevidstheden virker fra først af med en uvilkaarlig, instinktmæssig Tillid til Alt hvad der opdukker i den og for den, baade til sine enkelte Elementer og til deres Forbindelser. Vi fødes alle i Troen; Tvivlen kommer først bagefter — om den kommer. Og at Troen er der, ses af den uvilkaarlige Maade, hvorpaa den viser sig i Handling. Et Sanseindtryk udløser ligesaa hurtigt en Bevægelse, som det udløser en Fornemmelse, og maaske nok saa hurtigt, saaledes som ofte ved Reflexer og Instinkter. Det enkelte Indtryk virker som Gnisten, der falder i Krudtet; det udløser en Energi, der kan synes aldeles uforholdsmæssig i Forhold til Paavirkningen. Og denne Energi kan kun faa fuldt Afløb gennem Bevægelse og Handling. Troen viser sig i Handling, før den optræder som en særegen Bevidsthedstilstand. Den ytrer sig i den umiddelbare Opgaaen i eller Hengivelse til det, den træder i Forhold til. Drift og Forventning gaa forud for den drøftende Tanke, den rolige Kontemplation.

Engelske Psykologer have stærkt fremhævet denne oprindelige og uvilkaarlige Tro. Hume lagde især Vægten paa

den Expansion, ved hvilken en Vækkelse, en livlig Bevægelse fra et enkelt Punkt i Bevidstheden kan brede sig til den hele Tilstand; under Indflydelse af en stærk Fornemmelse eller Følelse ere vi tilbøjelige til at fæste Tillid til alle Forestillinger, der hænge sammen med dem; de faa Del i disses Liv og Styrke. Bain har især lagt Vægt paa den oprindelige motoriske Tendens, den Bevægelsestrang, der gør, at vi ofte handle efter Forestillinger, før vi have prøvet dem. Den enkelte Forestillings Sammenhæng med Bevægelsestrangen er fra først af nøjere end dens Sammenhæng med andre Forestillinger, der kunde bestemme og begrænse, maaske endog hæmme den. Det er Bevægelsestrangen, der gør, at vi uvilkaarligt prøve vore Forestillinger ved at anvende dem i Handling og saaledes anvende en Slags experimental Metode. Denne oprindelige Tro eller Forventning gør sig, som vi ovenfor (16) have set, allerede gældende ved middelbar Genkendelse. Den virker i simpleste Form allerede før egentlige, frie Forestillinger ret have udviklet sig. Det forholder sig ingenlunde saaledes, at vi først udvikle vore Forestillinger fuldstændigt og klart, og saa bagefter spørge om deres Gyldighed.

Men afset fra Expansionens og Bevægelsestrangens Indflydelse følger det af, hvad man kunde kalde den psykiske Inerti, at Fornemmelser og Forestillinger vinde fuld Tillid og Tilslutning, saalænge ingen modstridende Elementer optræde. Vi have ingen Grund til at tvivle om deres Gyldighed, saalænge Intet hæmmer dem. Ligesom en Bevægelse kun ændrer Hastighed og Retning, naar en ydre Kraft griber ind, saaledes ændres vor Bevidstheds Udvikling i en vis Retning kun, naar der opstaa Motiver, som føre i anden Retning. En Trang eller en Drift, der en Gang er vakt, kan (naar den ikke dør af Mangel paa Næring) kun hæmmes ved en anden Drift. Og saaledes ændres Menneskenes første Forvisninger og Forventninger, hvad enten de skyldes egne Iagttagelser eller de skyldes Overleveringer, kun, naar modstaaende Erfaringer eller Paastande øve deres Indflydelse. Tvivlen er altid sekundær.

Enhver Anskuen, enhver Association og enhver Dom har derfor en existentiel Karakter. Og det Samme gælder for de Slutninger, vi drage af vore Domme. Dogmet gaar forud for Kritiken. Tænkningens Historie vidner herom ved den Tendens, der ytrer sig, til at betragte Synspunkter, Begreber og Anskuelsesformer som absolute Realiteter. Pytagoræernes Tal, Platons Ideer, Spinozas Substans, Newtons absolute Rum, Materialismens Atomer, Kants „Ding an sich" — ere Exempler herpaa. Der rører sig her hos Tænkerne den samme Tendens der giver den almindelige Bevidsthed saa tryg en Forvisning om den sanselige Omverdens Realitet trods alle subjektivistiske Indvendinger og trods alle de ved Sanseillusioner fremkaldte Skuffelser.

Denne primitive Forvisning, som i Praxis bærer hele vort Liv og rører sig i vor Erkendelse fra dens første Spire af, har sin Grund i Selvopholdelsesinstinktet og er af stor Betydning i Kampen for Livet. Men den har ikke ganske samme Karakter som den Overbevisning, der kan naas gennem Tvivlens og Modsigelsernes Skærsild (smlgn. ovenfor 26—27). Den fremtræder ikke som et fra selve Anskuelsen, Associationen eller Dommen forskelligt, selvstændigt Element, og bliver ikke selv Indhold af et Prædikat. Netop fordi den er aldeles uvilkaarlig, bliver den ikke Genstand for en Søgen og kommer ikke til at staa som Slutforestilling, terminus *ad* qvem. Den bestemmer hele Tilstandens Karakter, men er ikke selv Genstand eller Emne. Denne aldeles umiddelbare Karakter af Forvisningen kunde man udtrykke ved at tillægge vore Anskuelser, Associationer og Domme en oprindelig Existentialkvalitet, som først bliver Genstand for udtrykkelig Bevidsthed, naar en modsat Kvalitet, Ikke-Existens, kan optræde overfor den. Dette sker først ved Skuffelse og Savn. Da erfares den skarpe Forskel mellem at være og ikke være. Det gaar med Existenskvaliteten som med Uskyldigheden; den drages først frem for Bevidstheden, naar den kommer til at staa overfor sin Modsætning, — erfares først, naar den trues eller ophæves.

Jeg bruger her Ordet Kvalitet, ligesom hvor Talen var om

den simpleste Art af Genkendelse, for at betegne det aldeles Umiddelbare og Uvilkaarlige, tilsidst Ubeskrivelige ved en Tilstand eller et Emne, og for at udelukke den Tendens, der, baade hvad Genkendelse og Existensforvisning angaar, gør sig gældende til at lægge Forhold, som først komme frem paa mere udviklede Bevidsthedstrin, ind i de rent elementære Bevidsthedsfænomener. Ligesom man har ment, at al Genkendelse skyldes en Dom, saaledes har man ogsaa ment, at den Forskel, der paa senere Trin kan findes mellem Existensoverbevisning og blot Forestilling, skulde være tilstede fra først af. Men hvad man kan udfinde ved Analyse af den voxne Europæers Bevidsthed, har man ikke Ret til at forudsætte hos Barnet eller Patagonieren. Den analytiske og den genetiske Psykologi træde her i afgjort Modsætning til hinanden. Naar man med F. Brentano og hans Disciple gaar ud fra, at der maa forudsættes en Dom, for at der kan være Existensforvisning, kommer man naturligt til at lægge Domme ind i Sjælelivets mest uvilkaarlige Ytringer. Det bliver Skolastik, hverken Psykologi eller Erkendelsesteori*).

37. Den uvilkaarlige Experimenteren, som Existenskvalitetens oprindelige Tilstedeværelse fremkalder, kan føre til Erfaringer, ved hvis Hjælp der kan anvendes Kritik overfor den umiddelbare Existenskvalitet. Dersom Trangen til at handle paa en vis Maade eller i en vis Retning støder paa uforholdsmæssig Modstand eller medfører uudholdelig Lidelse, vil den falde bort efterhaanden, dersom der ikke kan opbydes en saadan Energi — maaske ved selve Modstanden eller Lidelsen — at Hæmningerne besejres. Eller det kan ske, at den oprindelige trygge Forventning formedelst Modsætningen til det, den virkelige Erfaring udviser, formes til en tydeligere Anskuelse eller til en Dom, saa at en klar Sammenligning mellem det Forventede og det Indtrufne

---

*) Smlgn. min Kritik af Meinong, en af Brentanos mest fremragende Disciple, i *Göttinger Gelehrter Anzeiger* 1896. p. 299 f (hvor jeg for første Gang har brugt Udtrykket Existenskvalitet). — Stumpf, som i sin *Tonpsychologie* (1883) sluttede sig til Brentanos Opfattelse og betragtede enhver Iagttagen og Bemærkning som en Dom, skelner nu bestemt mellem disse mere elementære Funktioner og Dommen. *Erscheinungen und psychische Funktionen.* (Abhdl. der preuss. Academie der Wissenschaften. 1906). p. 16.

kan finde Sted. Her kan da ske Et af To. Enten kan Forventningens Indhold miste Existentialkarakteren og gaa over til at blive „blot" Forestillingsindhold, Forestilling om noget „blot" Muligt, ja, maaske om noget Umuligt, eller dog om Noget, hvis Tid er forbi, om den ellers har været. Eller den oprindelige Forventning kan ændres paa lignende Maade, som vi have set, at den umiddelbare Anskuelse kan ændres. Der drages da en Lære af den mødte Skuffelse, og Forventningen begrænses eller omformes saaledes, at den ikke længere rokkes ved modstridende Erfaringer.

Hovedopgaven for Erkendelsens Psykologi bliver efter den hele Betragtning, vi her have anstillet, ikke at forklare, hvorledes vore Fornemmelser og Forestillinger kunne komme til at staa som Udtryk for noget Virkeligt; men Opgaven bliver tvertimod den at vise, hvorledes Forestillinger om noget blot Muligt og om noget Uvirkeligt eller Umuligt kan opstaa. Og først naar dette er sket, kan der blive Spørgsmaal om, hvorledes vi skelne mellem det Virkelige og det Uvirkelige, — hvilket Virkelighedskriterium vi have, — og hvad Virkelighed egentligt er.

Virkelighedskriteriet viser sig nu blot at være en gennem Eftertanken klaret Anvendelse af den uvilkaarlige Experimenteren, som allerede Existenskvaliteten og den oprindelige Forventning fører til. Forventningen maa formuleres som et bestemt Spørgsmaal. Der maa drages bestemte Slutninger fra de foreliggende Emner og de uvilkaarlige Antagelser, de have ført til, og det maa derpaa undersøges, hvorvidt disse Slutninger bekræftes ved fortsatte Oplevelser og Erfaringer. Forventningen formuleres altsaa som en Hypotese, der søger Stadfæstelse. Virkelighedskriteriet bestaar i Overensstemmelse og lovmæssig Sammenhæng mellem saa mange Fornemmelser og Forestillinger som muligt. De forskellige Sansers, de forskellige Erindringers, de forskellige Slutningers og de forskellige Individers Vidnesbyrd maa stemme overens og vise sig forenelige, helst saaledes at der viser sig en lovmæssig Sammenhæng mellem dem, saa at der kan sluttes fra det ene til det andet. Alt Existerende maa tilsidst udgøre

en stor Totalitet, hvis Led slutte sig sammen paa naturlig, eller endog nødvendig Maade. Illusioner og Hallucinationer, Drømme og Fantasier, Spekulationer og Anelser maa, selv hvor de optræde med den mest levende Existenskvalitet, vige for den store, konsekvente Sammenhæng, der er vort sidste Tilhold i Tvivlstilfælde, den faste Borg, ud fra hvilken vi bedømme, hvad der skal kaldes virkeligt, og hvad der skal kaldes blot Forestilling. Kunde det vaagne og ædruelige Livs Verden ligesaa godt indordnes i og forstaas ud fra Drømmenes Verden, som denne fra hin, vilde det være umuligt at drage nogen Grænse mellem Virkelighed og Uvirkelighed.

Virkelighed er real Sandhed. Formal Sandhed kan en Kreds af Forestillinger siges at have, naar den er vunden ved konsekvent Eftertanke ud fra et bestemt Synspunkt. Og da den faste, konsekvente Sammenhæng er et væsentligt Element i Begrebet Virkelighed, forudsætter Virkelighedsbegrebet det formale Sandhedsbegreb, som det er Logikens Sag at udvikle. Virkelighedsbegrebet omfatter foruden den formale Sandhed ogsaa den lovmæssige Sammenhæng og Overensstemmelse mellem saa mange forskellige Synspunkter som muligt. Det kræver en Sammenarbejden af alle de Synspunkter, ud fra hvilke vi kunne orientere os i Tilværelsen*).

At Virkelighedskriteriet ikke kan bestaa i noget aldeles Enkelt, blev allerede indskærpet i Oldtiden af Karneades**), idet han gjorde opmærksom paa, at man ikke kan stole paa nogen enkelt og øjeblikkelig Fornemmelse eller Forestilling. Det er ikke den umiddelbart overtalende Kraft hos en Forestilling, der er det Afgørende; hvad det kommer an paa, er, om den kan holdes fast og gennemføres ved udtømmende Prøvelse. (Forestillingen maa ikke blot være πιθανή, men fremfor alt ἀπερίστατος og διεξωδευμένη). Man kan ikke stole paa et enkelt Kendetegn, men paa Overensstemmelse (συνδρομή) af alle Kendetegn.

Den lovmæssige Sammenhæng er den nyere Videnskabs Virkelighedskriterium. Saaledes siger Galilei: „Kendemær-

*) Smlg. m. H. t. denne hele Betragtning min *Psykologi* V D (Opfattelsen af det Virkelige).

**) Se *Sextus Empiricus*. ed. Bekker. p. 229—232.

ket paa, hvad der er naturligt og sandt, (la proprietá e condizione delle cose naturale e vere), er ikke blot, at der ingen Selvmodsigelse er tilstede; heller ikke blot, at der kan gøres en let Overgang fra det Ene til det Andet; men det bestaar i, at Overgangen sker med Nødvendighed, og at det er umuligt, at den kan foregaa paa anden Maade*). Og den samme Tanke kommer igen hos alle den nyere Tids Filosofer fra Descartes *(sjette Meditation)* til Kant *(Kritik der reinen Vernunft*, p. 236—247*)*. I Romantikens Periode blev det en Hovedtanke, at Sandheden eller Virkeligheden maa være en Totalitet, udenfor hvilken Intet kan forstaas eller have Realitet. Og denne Totalitets Grundtræk mente man at kunne konstruere ad den rene Spekulations Vej. — I et Værk, der paa mange Punkter søger at fastholde Hegels Grundtanker, F. H. Bradley's *Appearance and Reality* (1893), har Ideen om Virkeligheden som en Totalitet af al mulig Erfaring antaget Karakteren af en Maalestok: en Realitet er des højere, jo større Mangfoldighed den omslutter, og jo større Enhed der gør sig gældende i denne Mangfoldighed. Men Bradley har opgivet Romantikernes Haab om at kunne konstruere den absolute Totalitet (the one absorbing experience).**)

38. Hvor stor den Totalitet af Erfaringer skal være, i hvilken det enkelte Fænomen maa passe ind for at kunne betragtes som virkeligt, — det kan ikke afgøres en Gang for alle. Erfaringens Verden udvider sig bestandigt og kan ikke afsluttes. Derfor er Begrebet Virkelighed eller Existens, saa underligt det lyder, et Idealbegreb. Til en absolut betrygget Virkelighedsantagelse vilde egentligt kræves, at det enkelte Emne var blevet sammenholdt med alle mulige Iagttagelser, og dette er naturligvis umuligt. Vi kunne kun stræbe efter at arbejde med saa stor Horizont som muligt. Der kan stedse kun vindes en foreløbig Forvisning. Virkelighedsbegrebet er stadigt i sin Vorden. Men dette udelukker ikke, at dette Begreb, fremgaaet af den Anvendelse af Virkelighedskriteriet, som til given Tid er mulig, nu kan blive et Prædikats-

*) *Dialogo sopra i duo massimi systemi.* Giornata quarta, (Ed. Fiorenza 1710. p. 417.

**) Smlgn. om Bradley's Filosofi min Bog *Moderne Filosofer*. p. 44—54.

begreb, idet Eftertanken undersøger, hvorvidt det kan finde Anvendelse paa det enkelte foreliggende Emne. Nu først blive egentlige Existensdomme mulige. Begrebet Existens dannes paa en Maade, der er analog den, paa hvilken Begrebet Lighed dannes. Fornemmelser og Forestillinger maa ofte være blevne sammenstillede paa Grund af deres Lighed, før Begrebet Lighed har kunnet dannes og blive Prædikat i Domme. Lighedsassociationen virker længe før Begrebet Lighed opstilles. Saaledes kan Existenskvaliteten længe have været tilstede, uden at Eftertanken har vendt sig imod den og undersøgt dens Betingelser og dens Berettigelse. Existentialdomme, saadanne Domme, i hvilke Begrebet Existens er Prædikat, kunne ikke være primære, men forudsætte en hel Udvikling. Bag den umiddelbare Forvisning, de udtale, — f. Ex. „Der *er* gode Mennesker til!“ „Der *er* flyvende Pattedyr til!“ — ligger egentligt den Forudsætning, at Dommens Subjekt hører ind i vor Erfarings store Sammenhæng som et enkelt Led. Forudsætningen for Existentialdommen er en sammenfattende og sammenlignende Proces, hvis Mulighed hævdes, selvom Processen ikke gennemføres udtrykkeligt.

Det er ad Eftertankens, ikke ad den blotte Sansnings eller det uvilkaarlige Forestillingsløbs Vej, vi naa Virkeligheden. Den er forsaavidt af ideel Natur, er en Tankegenstand. Paa mange Maader maa, som Videnskabens Historie viser, Tanken omforme det sanseligt og uvilkaarligt Givne for at kunne begrunde en Overbevisning om Virkelighed. Den naive, trygge Realisme har et andet Virkelighedsbegreb end den konstruktive Realisme, som søger at gennemføre et berettiget Virkelighedsbegreb, og som det er Naturerkendelsens, Historieforskningens og Filosofiens Sag at udskille. Langsomt, men sikkert bevæger den menneskelige Tanke sig i denne Retning.

Det vil dog stedse vise sig, at der er visse bestemte Emner, der danne Udgangspunkter for Eftertanken i dens Stræben efter at anvende Virkelighedskriteriet. Alle Emner staa ikke paa lige Linie; Eftertanken maa begynde med at forudsætte visse Emners Realitet og prøve de andre i Forhold til dem.

Vor Tanke maa have et Sted at staa paa, og først paa et senere Stadium af Eftertanken kan selve dette Sted drages med ind i Drøftelsen, nemlig naar et andet Udgangspunkt er vundet. Begyndelsespunktet er i en vis Forstand tilfældigt; det er maaske historisk og psykologisk forklarligt; men Historien og Psykologien ere selv Del af den Erkendelse, hvis Gyldighed skal prøves, blive selv Emner for Erkendelsesteorien. Ogsaa fra denne Side viser det sig, at Virkelighedsbegrebet er et Ideal. Det er ikke blot Indholdet af vor Opfattelse af Virkelighed, det er ogsaa selve det Standpunkt, ud fra hvilket vi have fundet dette Indhold, der maa gennemgaa den kritiske Skærsild. Og uden Standpunkt kan dog, som sagt, ingen Eftertanke øves.

39. Vurderingsdommene frembyde en Analogi til Existentialdommene. I deres simpleste, mest uvilkaarlige Form fremtræde de som blotte Udraabsdomme (se 30). Naar der opstaar Tvivl om den uvilkaarlige Vurderings Gyldighed, — naar f. Ex. den Ene raaber „Afskyeligt!“ hvor den Anden raaber „Herligt!“ — behøves der ogsaa her et Kriterium. Og ogsaa her vil det eneste Kriterium vise sig at være Overensstemmelse mellem de enkelte Vurderinger. De to modstridende Parter maa opsøge Noget, hvis Vurdering de ere enige om, og saa undersøge, om ikke en af dem begik en Inkonsekvens ved den Vurdering, der blev Anledning til Striden. Kunne de slet intet saadant Punkt finde, er Striden haabløs. Hver Enkelt maa da søge at bevare Overensstemmelsen med sig selv i sine Vurderinger. Men hvad enten der nu kan blive Enighed eller ikke, vil det vise sig, at ligesom Virkelighedskriteriet i de enkelte Tilfælde forudsætter visse Emners Realitet som given, saaledes er der faktisk ved de Værdidomme, der fældes, forudsat en eller flere Værdier. Deres Gyldighed drages — i hvert Tilfælde foreløbigt — ikke med ind i Drøftelsen, men Forholdet til dem betinger alle andre Værdiers Gyldighed. Saadanne Værdier kunne vi kalde Grundværdier. En Grundværdi betegner for hver enkelt Personlighed og for hver enkelt historisk given Menneskegruppe den Forudsætning, paa hvilken Vurderingen i det

Enkelte, Fastsættelsen af de enkelte Værdier hver for sig, hviler. Først under Eftertankens videre Udvikling kan selve Grundværdien drages med ind i Drøftelsen — men dette vil forudsætte, at en ny Grundværdi har udviklet og fæstnet sig. Eftertanken kan her ligesaalidt som paa det rent intellektuelle Omraade svæve i Luften; men den kan successivt undersøge sine tidligere Standpunkter, og den kan blive sig selve det Standpunkt bevidst, ud fra hvilket den foretager sin afsluttende Vurdering.

De to Betragtninger, vi her have skelnet imellem, den, der angaar Virkeligheden, og den, der angaar Værdien, staa i meget nøje Forhold til hinanden. Ti paa den ene Side har selve Virkelighedserkendelsen sin Værdi, en Værdi, som for mange Aander staar som Grundværdien, og paa den anden Side maa Værdierne, særligt Grundværdierne, være saaledes beskafne, at de kunne fastholdes og udvikles indenfor den Verden, hvis Virkelighed godtgøres ved den størst mulige Sammenhæng mellem det størst mulige Antal af Erfaringer. Denne Mulighed hører med til at betinge Værdiens Gyldighed. Endeligt faar den Virkelighed, som en rent intellektuel Interesse fører til at opdage, en særegen Værdi, hvis den viser sig at afgive Muligheder for Udviklingen af en Værdiernes Verden. Ved den specielle Drøftelse af Tankens Opgaver ville vi komme tilbage til, hvad her er antydet.

II

TANKENS HISTORIE

A. Animisme, Platonisme og Positivisme.

40. Tankens Psykologi forudsætter dens Historie. De trinvis opstaaende Funktioner, som ere beskrevne i det Foregaaende, have udviklet sig under bestemte Livsforhold, fysiske og sociale, og deres Karakter er bestemt ved en stadig Vexelvirkning mellem indre og ydre Betingelser. Det tilkommer Sociologien og den sammenlignende Psykologi nærmere at udrede dette Forhold, der i det Foregaaende kun kunde antydes. I Hobhouse's Bog *Mind in Evolution* (1901) er der givet en komparativ-psykologisk Behandling af Tankelivets Udvikling. Og det paavises her tillige, hvorledes de sociale Forhold træde i Vexelvirkning med den intellektuelle Udvikling, idet Tankelivet udvikles gennem Samlivet mellem Individerne, medens paa den anden Side sociale Instinkter og Følelser forudsætte en vis intellektuel Udvikling, uden hvilken Genkendelse af andre Individer og Forstaaelse af deres Kaar ikke vilde være mulige. Allerede Sproget, der er Slægtens, ikke det enkelte Individs Værk, viser Tankelivets Afhængighed af social Udvikling. De Enkelte give ganske vist deres Bidrag til Sprogets Vext, mere eller mindre betydelige og mere eller mindre bevidste Bidrag. Men væsenligt er Sproget dog en social Arv, i hvilken det enkelte Individ lever sig ind. I det ere allerede mange Forestillinger og Synspunkter tilrettelagte. Det har, som det allerede har vist sig i det Foregaaende, sin egen Metafysik, som er et Udviklingsresultat, der snart fremmer, snart hæm-

mer det individuelle Tankeliv. Og Sproget, saavel som det Tankeindhold, der er nedlagt deri, og de Tankeformer, der ere udviklede gennem det, har selv udviklet sig i Sammenhæng med hele det sociale Liv i Familie, Stamme, Religion og Stat. Den biologisk-psykologiske Betragtning fører saaledes over i den sociologiske, der paaviser Tankelivets Udvikling under sociale Institutioners Indflydelse. Det er fra sociologisk Side endog blevet hævdet, at ligesaalidt som Forpligtelsen kan forstaas ud fra den individuelle Villies Synspunkt, ligesaalidt kan den Nødvendighed, med hvilken visse Grundbegreber (Kategorier) gøre sig gældende, forstaas ud fra Individets intellektuelle Udvikling; begge Steder ligger Forklaringen i den sociale og historiske Udvikling. Kategorierne ere af social Oprindelse, ere Tankeredskaber, som Menneskesamfundene have udformet møjsommeligt gennem Aarhundreder, og i hvilke de have samlet det Bedste af deres intellektuelle Kapital. Émile Durkheim, der især har gjort dette udpræget sociologiske Synspunkt gældende, vil dog dermed ikke bestride Betydningen af en direkte psykologisk Undersøgelse af Tankelivet. Til en fuldstændig Undersøgelse af de menneskelige Grundbegreber hører ifølge ham ogsaa en Undersøgelse af de Spirer til Tankeliv, der kunne findes ved direkte Analyse af den individuelle Bevidsthed*), — en saadan Undersøgelse altsaa, som jeg i det Foregaaende har forsøgt. Det maa tillige, overfor den stærke Betoning af det sociologiske Synspunkt, bestemt gøres gældende, at den overvældende sociale Indflydelse paa Tankelivet er lettest at paavise paa mere primitive Trin af menneskelig Udvikling. Under Kulturens Udvikling frigør den individuelle Tanke sig mere og mere. Allerede den sammenlignende Forsken paa Psykologiens og Sociologiens Omraade godtgør dette. Sociologien selv vilde ikke være mulig, hvis der ikke var sket en saadan Frigørelse, der naturligvis aldrig kan være absolut, ligesaalidt som iøvrigt den sociale Indflydelse nogensinde kan være absolut. Naar det er saa let at

*) É. Durckheim: *Sociologie religieuse et théorie de la connaissance.* (Revue de Métaphysique et de Morale. 1909) p. 750.

paavise den sociale Indflydelse paa Aandsudviklingen i tidligere Perioder, har dette for en ikke ringe Del sin simple Forklaring deri, at de individuelle Indflydelser ere glemte. Man har Produkterne tilbage, men Faktorerne ere forsvundne, og man lader da paa mystisk Maade „Samfundet" eller „Gruppen" frembringe sig selv. Paa hvert givet Trin bestaar „Samfundet" af bestemte Individer, hvert med sine Anlæg, med sin Trang og sin Kreds af Erfaringer. „Samfundet" bliver let til et asylum ignorantiæ. Det er et bekvemt Ord at bruge, hvor man ikke kender eller ikke kan overse de virkende individuelle Kræfter i deres mange Forskelligheder og i deres uendelige Vexelvirkning. Det historiske Synspunkt maa ikke uden videre gøres til Et med det sociale Synspunkt. Hvert Individ lever sig ind i en historisk Sammenhæng, ogsaa hvad Tankelivet angaar; men denne historiske Sammenhæng er selv Resultat af mangfoldige individuelle Kræfters Samvirken gennem Tiderne, af Given og Modtagen mellem Individer i stadig Vexelvirkning. Det Sociale er det, der gør Vexelvirkningen mulig; men selve Vexelvirkningen forudsætter de individuelle Kræfter.

41. At det individuelle Tankeliv stedse udfolder sig paa historisk Grundlag, blev stærkt fremhævet af begge de store Hovedretninger paa Filosofiens Omraade i det 19. Aarhundrede, Romantiken og Positivismen. Begge Retninger havde — i fælles Modsætning til det 18. Aarhundrede — en klar Forstaaelse af den sociale og historiske Atmosfære, indenfor hvilken de Enkeltes aandelige Udvikling foregaar. De kunde ingen aandelig Udvikling tænke paa bar Grund. Af Hegel og Comte, to fremragende Repræsentanter for de to Hovedretninger, er da ogsaa Tankens Historie skreven i store Træk.

I sin *Phänomenologie des Geistes* (1807) viste Hegel, hvorledes Erkendelsen begynder med det Enkelte og Isolerede, men derfra drives frem Skridt for Skridt gennem de Modsigelser, i hvilke den hildes. Gennem trinvis Udvikling udfolder Tanken sit Væsen og godtgør sig som en ideel Totalitet, indenfor hvilken alt Enkelt kan finde sin Plads, paa en Gang som ejendommeligt Led og dog „ophævet" i den „højere Enhed", som omslutter alle Modsætninger i sig. De

enkelte Trin i denne Udvikling belyses ved Exempler og Typer dels af individuel, dels af social Art. Men det er Hegels Mening, at kun den Tanke, der kan udfolde sig paa Grundlag af, hvad Aandshistorien har bragt tilveje, vil have Betingelser for at udøve et betydningsfuldt Arbejde. Den „Aand", hvis Aabenbaringshistorie (Phänomenologie) han beskriver i sit Værk, er Menneskeslægtens Aand, i hvilken den individuelle Aand kun er et enkelt Moment. Det er ud fra den paa det givne Trin vundne „højere Enhed" af forhen kæmpende Modsætninger, at det individuelle Tankearbejde skal øves.

Ogsaa Comte skelner *(Plan des Travaux.* 1822*)* mellem forskellige Stadier i Tankelivets Udvikling. Men det er hos ham ikke Modsætningernes og Modsigelsernes ansporende Kraft, der fører fremad. Hans Hovedtanke er, at der paa alle Trin gør sig et Forhold gældende mellem det i Erfaring Givne (Emnerne) og de Forestillinger, ved hvilke det tydes. Forskellen mellem Stadierne beror dels paa, hvor stor en Kreds af Emner der staar til Raadighed, dels paa, hvilke Forestillinger der raade hos Mennesket, saa at de mere eller mindre uvilkaarligt kunne lægges til Grund ved Tydningen. Jo snevrere Erfaringens Kreds er, des større Rolle ville de herskende Forestillinger spille; jo mere omfattende den er, des mere vil Tankearbejdet komme til blot at gaa ud paa at bringe Sammenhæng tilveje indenfor det Givne, saaledes at dette tyder sig selv.

De Synspunkter, de to Filosofer anlægge, supplere hinanden. Ti naar Erfaringen nødvendiggør en ny Tydningsmaade, eller naar Vanskeligheden ved at gennemføre en Tydning fører til at opsøge nye Erfaringer, saa er det aabenbart, fordi den opdager Modsigelser eller Modsætninger i det hidtil Givne eller mellem den gældende Tydning og det Givne. Tanken rokkes i sin vante Tydning ved nye Erfaringer, eller den haaber, at dens Vanskeligheder ville falde bort ved nye Erfaringer*). Om der ad disse Veje stedse vil

*) Disse to Sider fremhævedes af danske Filosofer i det 18. Aarhundrede, den første af Holberg, den anden af J. S. Schneedorff. *(Danske Filosofer.* p. 5; 18.)

kunne naas „højere Enheder", mere omfattende Enhedsanskuelser, saaledes som Hegel mente, er en Sag for sig, som senere hen vil blive drøftet. Og om Comte har Ret i den skarpe Forskel, han opstiller mellem tre Stadier i Erkendelsen. det teologiske, det metafysiske og det positive, ville vi her heller ikke nærmere drøfte*). Men med nogen Ændring i Synspunkterne vil man med Rette kunne bevare Comtes Tredeling, som jeg nu skal forsøge at vise. Ændringen medfører en tilsvarende Ændring af Benævnelsen; man vil hensigtsmæssigt kunne skelne mellem Animisme, Platonisme og Positivisme som tre Hovedstadier, idet disse tre Ord tages hvert for sig i udvidet Betydning.

42. I sin simpleste Form fremtræder Forskellen mellem Emne og Tydning i Modsætningen mellem Skelnen og Genkendelse, de to Poler i vor Erkendelse, der svare til de to store Livsbetingelser: Aabenhed for det Nye og Anvendelse af det Gamle paa det Nye (Smlgn. 14). Men først naar der dannes Domme, og især naar der stilles Spørgsmaal og Problemer (26—27), bliver der Tale om egentlig Tydning. Forudsætningen herfor er, at der ikke strax skrides til Handling. Ti naar de opdukkende Erkendelseselementer paa reflektorisk og instinktiv Vis umiddelbart udløse Reaktioner, er der hverken Trang, Tid eller Kraft til Tydning. Tydningen forudsætter en vis Grad af intellektuel Interesse og i Sammenhæng dermed Erfaringer om, at der er Grænser for vor Evne til at gribe ind i Tingenes Gang, saa at vi maa lære Tingenes Væsen og Love at kende for at kunne stille dem i vore Formaals Tjeneste.

Frazers Hypotese om Forholdet mellem Magi og Religion**) er i denne Sammenhæng af Interesse. Forud for Religionen, der stedse forudsætter Erfaring om Afhængighed, gaar ifølge Frazer en Periode, i hvilken Mennesket i den Grad har Tillid til sin Villies Magt, at han mener at kunne bøje Naturen under sig, ikke blot hvor han virkeligt griber handlende ind, men ogsaa ved det blotte Ønske, tilkende-

*) Se herom *Den nyere Filosofis Historie* ² II. p. 334—338 og en Afhandling af Hobhouse i *Sociological Review*. 1908. p. 262—279.

**) *The Golden Bough* ² I. p. 61—78: III. 458 f. — *Adonis — Attis — Osiris*. p, 3—4.

givet ved Ord eller Ceremonier. Eller rettere, Forskellen mellem Handling, Ord og Ceremoni existerer ikke for Mennesket paa dette Trin. Det er Erfaring om Villiens Begrænsning, der fører ud over dette Trin, og det er tillige den, der fører ind i Erkendelsens Verden. Den magiske Kunst fører ikke altid til Maalet. Begivenhederne foregaa ofte uafhængigt af eller paa Trods af den menneskelige Villie. Gennem Skuffelse og Afmagtsfølelse lærer Mennesket, at der i Tilværelsen raader Magter, der ere stærkere end han. Disse Magter opfatter han som personlige Væsener, og denne Opfattelse — hvorledes den saa er opstaaet — afgav det første Tydningsmiddel, de første „Kategorier". Mennesket opgav ikke Magien; men den øvedes nu overfor de overmægtige Væsener, hvis Villie det gjaldt at bøje, eller hvis Kraft det gjaldt at støtte ved Foretagelsen af visse rituelle Handlinger. Allerede Magikeren paa det førreligiøse Trin foretager sine Ceremonier paa en vis bestemt Maade, da han ellers ingen Tillid har til deres Virken, og han anerkender forsaavidt en vis Tingenes Orden; men denne Anerkendelse bliver mere indtrængende og omfattende, naar Magien afløses af eller dog underordnes under Religionen.

Jeg ser her bort fra det Spørgsmaal, om Religionens Opstaaen kan forklares blot ved de Skuffelser, den autonome Magi førte til. Der maa jo have været mange andre Veje, ad hvilke Mennesket har kunnet erfare sin Afhængighed. Hvad der i denne Sammenhæng er af Interesse, er den uomtvistelige Modsætning mellem et Stade, hvor Mennesket ingen Anledning har til at anerkende en Tingenes Orden, og et andet Stade, hvor en saadan Anerkendelse er levende. Fra det ene Stade til det andet kan Mennesket kun være kommen ad Erfaringens Vej, en Vej, der sandsynligvis ofte har ført gennem haarde Skuffelser. Først naar denne Vej er gennemløben, bliver der Tale om Tydning. Og Historien lærer, at de første Tydningsforsøg have Karakteren af *Animisme*, idet Forklaringen af Naturfænomenerne, i hvert Tilfælde de mest paafaldende og indgribende, søgtes i personlige, menneskelignende Væseners Indgriben.

Animismen fremtræder i en Række af Former — fra Øjebliks- og Specialguder til Polyteismens individualiserede Gudeskikkelser, og fra disse til en mere eller mindre gennemført Monoteisme*). Disse Overgange ere ikke blot af Betydning for det religiøse Livs Udvikling, men ogsaa for Tankelivets Udvikling. Den mytologiske Fantasis Individualisering af en Gudeskikkelse — der svarer til den psykologiske Overgang fra konkrete til typiske Individualforestillinger (24) — fører naturligt til, at der skelnes bestemtere end før mellem de Naturfænomener, der afhænge af Gudens Indgriben, og Guden selv. Dette Afstandsforhold gør en mere indgaaende Undersøgelse af selve Naturfænomenerne mulig; Guden trækker sig tilbage og skjuler sig mere bag sit Værk end før. Den menneskelige Erfaring faar Tid og Rum til at brede sig, da den ikke overalt eller ligestrax støder paa Guden. Og selve Gudeskikkelsen frembyder nu en indre Sammenhæng, en mere eller mindre konsekvent Karakteristik, saaledes at Forestillingen om den betegner et Fremskridt i psykologisk Indsigt. En typisk Individualforestilling forudsætter, at man betragter alle enkelte Ytringer og Situationer, i hvilke et Væsen lægger sig for Dagen, som Exempler paa dets Karakter. Den angiver, hvor den er tydelig, Loven for vedkommende Væsens Udvikling, la loi du changement (Leibniz). Baade fysisk og psykologisk betegner altsaa Polyteismen et stort Fremskridt. Comte har endog kaldt dens Udvikling det vigtigste Fremskridt indenfor det „teologiske Stadium". Ogsaa Overgangen fra Polyteisme til Monoteisme har naturligvis sin store Betydning. En absolut Monoteisme er neppe nogensinde gennemført. Men jo færre Guder der er, des mere kan den guddommelige Indgriben i Naturfænomenernes Gang nærme sig til et Minimum. Paa den anden Side kan den strengeste Monoteisme faa en Lighed med Troen paa Øjebliksguder, naar den ene Gud gør altfor mange Mirakler.

Under hele denne Proces er der en Vexelvirkning mellem religiøse og intellektuelle Elementer, eller, om man vil, mellem religiøse Erfaringer og andre Erfaringer. Naar man ved

*) Se min *Religionsfilosofi* § 46—53.

religiøs Erfaring forstaar den Maade, hvorpaa det menneskelige Følelsesliv stemmes gennem det, der opleves med Hensyn til menneskelige Formaals og Idealers Skæbne under Tingenes Gang, saa vil denne Erfaring bidrage Meget til den Maade, paa hvilken Tilværelsens Magter opfattes; den religiøse Erfaring har en ansporende og fremaddrivende Indflydelse paa hele Verdensanskuelsen. Man sammenligne blot Homers Verdensanskuelse med Hesiods, Platons med Mark Aurels, Vedadigtenes med Buddhas, den ældre Jødedoms men den profetiskes. Men efterhaanden indsamles der ogsaa Erfaring og Forstaaelse af Tingenes naturlige Sammenhæng, altsaa fysisk Indsigt. Og jo mere Samfundslivet og det personlige Liv hos de enkelte Individer udvikler sig, jo mere Sammenhæng det menneskelige Personlighedsliv frembyder, des mindre kan man tænke sig Gudernes Virken ledet af øjeblikkelige og skiftende Motiver. Den psykologiske og den fysiske Erfaring mødes saaledes med den religiøse.

43. Animismen (i videste Betydning) er endnu ikke forsvunden som Tydningsprincip, fordi den strenge Videnskab udvikler sig. Den begrænses til „Verdens Skabelse", eller til visse overordentlige, i Menneskeskæbner stærkt indgribende Fænomener, eller man finder i den den sidste Forklaring af den Kendsgerning, at der overhovedet raader Lovmæssighed i Naturen. Hos nogle af den nyere Tids største Forskere findes det animistiske Tydningsprincip i en eller flere af disse Former. Kepler og Descartes begrunde Overbevisningen om Universets Naturlovmæssighed ved Guds Fuldkommenhed. Ifølge Leibniz „udstraale" alle Monader, Tilværelsens sidste Elementer, fra en Urmonade, ved hvis Valg den bedste af alle mulige Verdener er bleven til, en Verden, hvis Gang bestemmes af strenge Naturlove, men saaledes, at selve disse Naturlove ere bestemte ved Hensynet til den størst mulige „Fuldkommenhed". Solsystemets harmoniske Bygning og andre hensigtsmæssige Naturindretninger skyldes ifølge Newton Guds Indgriben og underlægges ikke naturvidenskabelig Forklaring; selve det uendelige Rum, Matematiken forudsætter, er Guds Sanseorgan,

Organet for hans Allestedsnærværelse. Linné udledte de forskellige Arter af organiske Væsener af ligesaa mange forskellige guddommelige Skaberakter, og Kant fandt i Gudsbegrebet den eneste mulige Løsning af det store Problem, der stilles ved Modsætningen mellem den moralske Idealitet og Naturens faktiske Løb.

Der foregaar dog under Tankelivets Udvikling en stadig Elimination af Animismen. Denne bruges mindre og mindre til Tydning af foreliggende Emner. Det er ad denne indirekte Vej, ved Ikke-Brug, at Animismen forsvinder, ikke ved direkte Modbevis. Modbevises kan den egentlig ikke. Kepler saa et Modbevis mod den Antagelse, at Planeterne bevægedes af Sjæle, deri, at den bevægende Kraft aftager med Afstanden*). Men hvorfra kunde han egentligt vide, om en Sjæls Virken ikke ogsaa aftog med Afstanden?

Animismen har trods Alt udøvet en betydningsfuld Funktion under Tankelivets Udvikling. Den var den første sammenhængende Tankegang, i hvilken Mennesket kunde indfatte sine spredte Erfaringer og Oplevelser. Og hvis det havde været muligt at udvikle og gennemføre Begrebet om personlige Væsener saaledes, at det kunde afgive Ramme og Grundlag for al Forstaaelse af den materielle og den aandelige Natur, og tillige vejlede til at stille Forskningen nye Opgaver, saa vilde dens Tid ikke være forbi. Teologien vilde da være baade den højeste og den fundamentale Videnskab. Tankelivets Historie viser, at det ikke har været muligt.

Dertil kommer, at selve det personlige Liv viser sig at underligge bestemte Love og selv er en Del af de Emner, der skulle tydes. Animismen bestaar egentligt i, at en Del af vor Erfaring, nemlig vor Erfaring om Sjælelivet, lægges til Grund ved Forstaaelsen af alle andre Dele af vor Erfaring. Man kan ikke, med Comte, skelne absolut mellem det Givne og dets Tydning, da enhver Tydning tilsidst bygger paa Noget, der selv er givet. Tydningen bestaar paa alle Stadier i, at det ene Emne kommer til at belyse det andet. Der er altsaa en stadig Vexelvirkning mellem Erfaring og

*) Smlgn. *Den nyere Filosofis Historie.* ² I. 165.

Tydning. I hvert enkelt Tilfælde er der nogle Emner eller Erfaringer, der skulle tydes, og andre, der tjene til Tydning. Dette skulde efter Comtes Mening være det Karakteristiske for det „positive“ Stadium, men det er i Virkeligheden karakteristisk for alle Stadier. Forskellen er kun det Valg, der træffes af tydende Emner, og den Nøjagtighed, hvormed Tydningen foretages; og begge disse Ting hænge nøje sammen, naar det viser sig, at ikke alle Sider eller Dele af vor Erfaring egne sig lige godt til Grundlag for Forstaaelsen af de andre.

44. Animismen maatte stedse foretage en vis Ordning, i hvert Tilfælde have Evne til Genkendelse, for at kunne vide, under hvilket guddommeligt Væsens Magtomraade det enkelte Emne henhørte. Ved „Specialguder“ (departmental gods) viser dette sig særligt tydeligt; men det er et Forhold, der genfindes under en eller anden Form i alle Religioner. Men den Ordning eller Klassifikation, der her fandt Sted, var meget udvortes; der var ikke noget indre Forhold mellem Ramme og Indhold. Og dog er en ordnende Overskuen af de Emner, der skulle tydes, den første Betingelse for deres Forstaaelse. Det gælder da at ordne dem efter Ligheder og Forskelle. Eftertankens Væsen som Sammenligning ytrer sig her. Det viste sig snart, at der er mange Grader af Lighed (og Forskel), og det gik op for Tanken, at det er muligt at tilvejebringe en Ordning af vor Erfarings Indhold ud fra dette Synspunkt. Man maatte da se at opdage saa mange og saa væsentlige Ligheder mellem Emnerne som muligt, og ordne dem derefter. Den græske Filosofis Betydning ligger for en stor Del deri, at den har indskærpet Vigtigheden af denne Opgave og gjort de første Forsøg paa dens Behandling, og Platon kan her betragtes som dens typiske Repræsentant. For Platon lagde Tankens Væsen sig for Dagen i dens Evne til at forme Begreber, der indeholdt Lighedspunkterne mellem store Grupper af Emner og derved sammenfattede disse i sig. Den Drøftelse af Emnerne, der førte til skarp Bestemmelse af deres Ligheder og Forskelle, kaldte Platon Dialektik, og Dialektikeren maatte have Evne til sammenfat-

tende Overskuen (ὁ μὲν γὰρ συνοπτικὸς διαλεκτικός, ὁ δὲ μὴ οὐ. Staten 536 C). Der kunde ad denne Vej dannes en Ideernes Verden, i hvilken Emnernes Natur fandt deres højeste Udtryk. De enkelte Ting og Begivenheder opstod, ændredes og forsvandt, men det ændrede Intet i de Begreber, i hvilke Tanken havde sammenfattet deres Væsen. Alt det Skønne f. Ex. er forgængeligt, men det Skønnes Ide er uforgængelig.

Den Opstigen fra Forskellighedernes og Forandringernes Verden til Ideernes, i hvilken Tænkningen for Platon væsentligt bestod, var nu for ham ikke blot en formel systematisk Ordning, en Klassifikation, men i de Ideer eller Almenbegreber, der gjaldt for en Gruppe af Emner, fandt han tillige Grunden til, at saadanne Emner overhovedet vare til. Idelæren er ikke blot en Metodelære, et Forsøg paa begrebsmæssig Ordning af alt Tankeindhold. For Platons æstetisk-religiøse Opfattelse kom Ideerne ogsaa til at staa som plastiske Skikkelser, som udgørende den sande Virkelighed, af hvilken de enkelte specielle Genstande kun ere ufuldkomne Afbilleder. Afbilledernes Værdi beror paa deres nærmere eller fjernere Forhold til Forbillederne, og af disse Forbilleder er igen det Godes Ide det højeste*). Interessant er her Platonismens Forhold til Animismen. De mødes i den Forudsætning, at hvad der ligger til Grund for Fænomenerne ogsaa maa være Noget, der kan være Genstand for Menneskers Trang og Higen, indeholde Værdier eller være Aarsag til Værdier. For Animismen var det Guden, der baade var Tingenes Grund og Værdiernes Kilde. Platon opgiver Personifikationen, og den højeste Værdi fandt han i selve Forholdet til Ideerne, i den Lykke at beskue dem. Og dette gælder for Guder som for Mennesker. Det Fortrin, Guderne have, er kun, at de staa Ideverdenen nærmere. I det store Tog, der i „Fajdros" drager ud for at beundre Ideerne, de evige Stjerner paa Tan-

*) Natorp holder sig i sit Skrift *Plato's Ideenlehre* (1903) kun til Idelærens metodologiske Betydning, og tolker Platon vel meget ud fra moderne Synspunkter. Saaledes især, naar han tyder Fænomenernes „Delagtighed" i Ideen ved Enkeltbegivenhedernes Forhold til Loven (p. 151). — J. A. Stewart *(Plato's doctrine af Ideas* 1908) skelner skarpt mellem den metodologiske og den kontemplative Betydning, men indrømmer, at Platon stadigt sammenblander disse to Betydninger.

kens Himmel, køre Guderne først. Hermed betegnes der et afgørende Vendepunkt i de religiøse Forestillingers Forhold til de videnskabelige Tanker.

Ved den Projektion, der lod Ideerne staa ikke blot som Tanker, men som Ting, kom der i Platonismen et stort Problem frem: hvorledes forholde Ideerne sig til Fænomenerne? Det var en Afspejling af Animismens Problem, hvorledes Guderne forholde sig til Fænomenerne. En Kritik, der muligvis skriver sig fra Aristoteles, fremhævede, at der jo konsekvent maatte opstilles en Ide, under hvilken baade de enkelte Ideer og de under dem hørende Fænomener vare at sammenfatte. Denne Kritiks Berettigelse ligger deri, at Eftertanken ikke kan ende i noget Princip, der skulde „have sin Grund i sig selv", men stedse paany maa drøfte de vundne Ideers eller Principers Forhold til Erfaring — og det (hvad Aristoteles ikke saa) ikke blot til de hidtil vundne Erfaringer, de hidtil foreliggende Emner, men ogsaa til de nye, der kunne opdukke eller maaske endog fremkaldes.

Ogsaa paa et andet Punkt godtgør Platonismen sin Utilstrækkelighed. Idet den gør Klassifikation, Tilbageføren til Ideer, til Et med Aarsagsforklaring, kommer den til at antage ligesaa mange Aarsager, som der er Arter af Emner at forklare. At Ideerne igen skulle danne en systematisk Sammenhæng, og tilsidst underordnes det Godes Ide, gør Intet til Sagen i denne Sammenhæng. Ogsaa her minder Platonismen om Animismen; ligesom denne har en Gud for hver Gruppe af Ting eller Begivenheder, den formaar at skelne, saaledes har Platonismen en Ide for hver saadan Gruppe. Derved banedes Vej for den Art Skinforklaringer som, at Livet udledes af en Livskraft, Tyngden af en Tyngdekraft o. s. v. Det var denne Ejendommelighed, Comte især lagde Vægt paa til Karakteristik af det andet af hans tre Stadier, det, han kaldte det „metafysiske".

Dog betegner det et stort Fremskridt, at „Ideen" eller Kraften staar som Noget, der virker konstant, altid paa samme Maade under samme Forhold, Noget, der ikke kunde siges om Animismens Guder. Men Fremskridtet ligger især i

Platonismens Vægt paa det ordnende, efter Ligheder og Forskelle systematiserende Tankearbejde. Dette vil stedse vedblive at være det første Skridt til at vinde indtrængende Forstaaelse. Ligefra det blotte Katalog med dets udvortes Ordning til de paa dybere liggende Principer hvilende „naturlige" Systemer fremtræder saadant Arbejde i dets store Betydning. Platonismens Tid vil derfor aldrig blive forbi, saalænge Rækkedannelser, Typeopstillinger og Overblik (Synopsi) vedblive at være af Nødvendighed. Og der er Omraader, saaledes det psykologiske og det historiske, hvor Forskningen maaske aldrig kommer ud over denne Art af Arbejde, i hvert Tilfælde hvad de mest betydningsfulde Spørgsmaal angaar.

45. Platon's Ideer udtrykke Lighedsforhold mellem forskellige Emner. Naar der spørges om, hvorfor de enkelte Emner netop optræde med deres bestemte Egenskaber og paa bestemt Tid og Sted, giver Platonismen — ligesaa lidt som Animismen — noget Svar herpaa. Dens Metode kan kun føre til en Ordning, der er grundet paa Sammenligning mellem Emnerne med de Egenskaber, de nu engang have, men ikke sige Noget om Oprindelsen af Emnerne og deres Egenskaber. Den ser Tilværelsen i Ligevægt; den sammenlignende og ordnende Eftertanke stanser Tidens Strøm for at fæstne de Typer, Emnerne frembyde. Men da Emnerne og deres Egenskaber fremstaa hvert for sig paa bestemte Stadier af Strømmen, kommer den Opgave naturligt op at undersøge Forholdet mellem de forskellige Emners og Egenskabers Tilblivelse. Opstaar det ene Emne uafhængigt af alle andre? Kan den enkelte Egenskab fremtræde, uden at andre Egenskaber optræde eller forsvinde? Svar paa disse Spørgsmaal faas ikke ved en blot hvilende Ordning, men ved at udfinde en Ordning af Rækkefølgen i Tiden efter bestemte Regler, saaledes at Grunden til de følgende Emners og Egenskabers Opstaaen kan findes i de foregaaendes Tilstedeværelse.

Vi kunne bruge Ordet Positivisme til at betegne den Retning i Tankelivet, som stiller nye Opgaver paa den nys antydede Maade. Det gælder atter her at forbinde Emner gennem Sammenligning. Sammenligningen angaar de bestemte

Betingelser, under hvilke et Emne bliver til eller en Egenskab optræder, Betingelserne for dets Stedfæsten i Tiden eller i Rummet eller i begge Henseender, og Forbindelsen skal give den uundgaaelige historiske Rækkefølge som bestemt ved en Lov. Enhver Begivenhed knyttes saaledes til en anden Begivenhed, og det er herpaa Bestræbelsen gaar ud, ikke blot paa at finde Ligheden og Forskellen mellem de forskellige Emner og Egenskaber. Og Forklaringen søges nu ikke udenfor Rækken af Begivenhederne, i et Væsen eller en Ide, men i selve den Lov, ifølge hvilken Rækkens Led følge efter hverandre. Hvad der kaldes Aarsag, skal altsaa selv paavises som Emne, som Led i Erfaringen, ligesaa vel som det Emne, der skulde forklares. Det er den nyere Erfaringsvidenskabs Standpunkt, som det blev angivet af Kepler og Galilei gennem Fordringen om en i Erfaringen paaviselig Aarsag (vera causa).

Forskellighederne stode uforklarede i Animisme og Platonisme. Hvorledes kunne meget forskellige, maaske indbyrdes stridende Emner og Egenskaber have deres Grund i samme Gud eller i samme Ide? Jo mere indholdsrig og omfattende Erfaringen blev, des mere maatte dette Spørgsmaals Brod skærpes, og Opmærksomheden maatte vende sig mod Forskellighedernes indbyrdes Sammenhæng. Trangen til Genkendelse kan dog stadigt finde Tilfredsstillelse, dersom det lykkes at genfinde de samme Begivenheder, naar de samme Betingelser ere tilstede. De tidligere Erfaringer indbefattede i en vis Forstand de nye, dersom disse skyldes samme Lov som hine.

Det er dog ikke blot Trangen til i Tanken at overvinde Emnernes Mangfoldighed og Skiften, der virker ved Overgangen til Positivismen: Det er ogsaa Ønsket om Magt, — det Ønske, der i Magien ytrede sig i umiddelbar Handlen, i Animismen mere middelbart og under Forudsætning af en vis Resignation, og i Platonismen fortonet til intellektuel Kontemplation. Magten over Naturen vindes nu ved Forstaaelse af de Love, hvorefter Naturen virker og ved Forsøg paa i det enkelte Tilfælde at skaffe de lovbestemte Betingelser tilveje. —

Er nu denne Form den definitive, eller vil der kunne komme nye Stadier i Tankens store Udviklingshistorie? Herpaa kan der efter Sagens Natur intet Svar gives. Men vi kunne se — og det er en Indsigt af den allerstørste Betydning — at selve den positivistiske Tendens, selve den strenge Erfaringsvidenskabs Standpunkt hviler paa visse Forudsætninger angaaende Tankens Forhold til Tilværelsen, saa at der, selvom dette Standpunkt skulde blive det definitive, bliver Problemer tilbage med Hensyn til den sidste Begrundelse af det. Det er paa dette Punkt, at Filosofien i den nyere Tid har taget sit Arbejde op. Det 17. Aarhundredes store Systemer søgte at udfinde, hvilken Verdensanskuelse der blev Resultatet, naar det nye Standpunkt, som jeg her for Kortheds Skyld har kaldt det positivistiske, strengt gennemførtes. Det 18. Aarhundredes Filosofi gik derefter tilbage til Forudsætningerne for det hele Standpunkt og underkastede dem en kritisk Prøvelse. Det 19. Aarhundredes Filosofi gjorde dels et Forsøg paa at vende tilbage til Platonismen, dels paa at stanse Tankearbejdet dér, hvor det positivistiske Princip ikke førte os videre. Det vil være en Hovedopgave for det fortsatte Tankearbejde at føre Behandlingen af de Problemer videre, der gennem den store Diskussions Skærsild have vist sig uundgaaelige for enhver vaagen Eftertanke. Et Bidrag hertil vil det blive forsøgt at give gennem en nærmere Undersøgelse af Tankens Virkeformer og Opgaver. Men først er der endnu en Modsætning at belyse indenfor Tankens Historie, en Modsætning, der vel minder om Modsætningen mellem Platonisme og Positivisme, men dog ikke falder ganske sammen med denne og i hvert Tilfælde belyser den fra en ny Side.

B. Antik og moderne Tænkning.

46. Modsætningen mellem det andet og det tredie Stadium falder, saaledes som den i det Foregaaende er skildret, for en Del sammen med Modsætningen mellem antik og moderne

Tænkning. Men det vil tjene til nærmere Belysning af den menneskelige Tankes Natur, naar vi give en mere indgaaende Karakteristik af denne Modsætning. Den kan sammenfattes under to Synspunkter. Den antike Tænkning har en overvejende formel Karakter; derpaa beror til Dels dens store og blivende Betydning. Og dernæst, og i Sammenhæng dermed, er den karakteriseret ved den Forudsætning, at det Uforanderlige ikke blot i logisk, men ogsaa i etisk Henseende, staar i Værdi over det Foranderlige.

47. Modsætningen mellem formal og real Viden fremtræder allerede hos Parmenides fra Elea, og det saa skarpt, at han kun anerkender den formale Viden som virkelig Viden. Kun de Sætninger, der kunne formes som rene Identiteter, kunne være Genstand for sand Overbevisning, og kun saadanne Sætninger kunne udtrykke det i Sandhed Værende. Det Værende maa være ufødt, uforgængeligt, uforanderligt, udeleligt, afsluttet i sig selv. Om det Mangfoldige, Foranderlige og Forgængelige kan ingen Viden haves, kun „Dødeliges Meninger".

Her fremtræder, med den Tankeenergi, der udmærkede Grækerne, Identitetsprincipet, Fordringen om Tankens Enhed med sig selv, den strenge Genkendelse, som al Tænkens første Princip, som det formale Ideal, til hvilket Tanken søger at bringe al Erkendelse saa nær op som muligt. Parmenides vilde end ikke indrømme, at Forskelle og Forandringer kunne stille alvorlige Problemer, hvad enten saadanne Problemer kunne løses eller ikke. Kun Formodninger, ikke sand Videnskab er her mulig*).

To andre græske Tænkere, den Ene Parmenides' Forgænger, den Anden hans Efterfølger, gjorde derimod Forsøg paa at bringe Identiteten, den højeste Form og Norm, i nøjere Forbindelse med Emnernes Forskellighed og Skiften. Herakleitos hævdede, at der i al den stadige Strømmen og under alle de stridende Modsætninger dog er Noget, som er konstant, nemlig Loven, Tilværelsens evige Grund-

*) Smlgn. min Afhandling om Parmenides i *Mindre Arbejder*. Anden Række, p. 141–149.

tanke (λόγος), der bestaar under den stadige Skiften af alle Fænomener. Og Demokritos opstillede den Sætning, at man kun naar en sand Forstaaelse, naar man ser bort fra alle de kvalitative Forskelligheder, Sanserne vise os, og forklarer Alt ved ensartede Deles Vexelvirkning. Hans Atomlære er Parmenides' Identitetslære anvendt paa hver enkelt af Tilværelsens mindste Dele.

Medens Parmenides negtede Virkeligheden af det, der falder udenfor den rene Identitet, stillede Herakleitos og Demokritos sig den Opgave at føre de givne Forskelligheder og Forandringer tilbage til Identitet, dels Lovens Identitet under forskellige Forhold, dels Elementernes Identitet i forskellige Forbindelser.

Hos Platon fremtræder den samme Overbevisning som hos Parmenides om Identitetens Verden som den sande Verden, kun at han finder det Identiske i de for Sanseverdenens Mangfoldighed og Skiften gældende Almenbegreber eller Ideer, der for ham ikke ere blot menneskelige Tankeprodukter, men Udtryk for og Indhold af det i Sandhed Værende. Det logiske Synspunkt, der mere skjult gjorde sig gældende hos hans Forgængere, og som han i Sokrates' Skole var bleven indøvet i at bruge, kom hos ham til klar Bevidsthed. Hvad der fyldte hans Sind med stedse ny Begejstring, var den Kendsgerning, at der kan dannes Begreber, som i deres Uforanderlighed, deres Identitet med sig selv gælde for store Grupper af Forskelligheder. Lighedens Sejr over Forskellighederne i den menneskelige Tanke var for ham et Vidnesbyrd om, at Ideernes Verden var den sande Verden. Al Erkendelse var Genkendelse af Ideerne i den sanselige Verden, og den højeste aandelige Evne var den, ved hvilken der af Lighedspunkterne indenfor Sanseverdenen dannes en Tankeverden, saa at en Opstigen til den sande Virkelighed bliver mulig.

Det græske Videnskabsbegreb er overvejende formalt. Den sande Videnskab var for Grækerne Logik og Matematik; deres Erfaringsvidenskab kom for største Delen ikke ud over Opsamling af mere eller mindre nøjagtige Iagttagelser.

Demokritos og Platon ere de klassiske græske Tænkere, og mod dem begge blev der i Oldtiden rettet den Indvending, at de tilsidesatte og forkastede, hvad Sanserne lære (τὰ αἰσθητά), og blot holdt sig til det, den rene Tanke griber (μόνοις ἑπόμενοι τοῖς νοητοῖς) *) Baade Demokritos' Atomer og Platon's Ideer vare rene Tankegenstande, konstruerede ud fra Identitetsfordringen. Baade for Atomlærens og for Idelærens Grundlægger strede Sansekvaliteterne mod Tankens rene Identitet.

Aristoteles hævder — i Modsætning til Platon's Idelære og Demokritos' Atomlære — Kvalitetens og de individuelle Existensers Realitet. Det blev derved slaaet fast (uden Aristoteles' Skyld for Aartusinder), at Videnskaben om Erfaringsemner kun kunde bestaa i Klassifikation. Aristoteles selv miskendte ikke den formale Videnskab; han er jo selv Organisator af den formale Logik, sandsynligvis paavirket af den Udvikling, Matematiken havde vundet; men den logiske Tænken og den kvalitative Sammenligning vedblive hos ham at staa Side om Side. Han saa vel, at Bevægelse, Forandring af Sted, laa til Grund for al anden Forandring i Naturen, — for Kvalitetsforandring, for Opstaaen og Forgaaen og for Tiltagen og Aftagen; men han gjorde intet Forsøg paa at gennemføre denne Tanke, der vilde have ført ham til det Punkt, hvor den moderne Naturvidenskab begynder.

Det var to forskellige, men begge dybt liggende Forudsætninger, der hindrede Grækerne i paa frugtbar Maade at lade formal og real Tænken sammenvirke.

Fra Orienten havde Grækerne arvet den Forudsætning, at Stjerneverdenens Bevægelser foregik med absolut Regelmæssighed. Det var denne Uforanderlighed, i Modsætning til den jordiske (sublunariske) Verdens Omskiften, der først aabnede Blikket for Muligheden af Videnskab. Her fandt man det med sig selv identiske Væsen realiseret. Og man fandt saa i Tankens faste og konstante Former, udtrykte i Almenbegreberne, et Sidestykke dertil. Baade den synlige og

---

*) *Sextus Empiricus* ed. Bekker. p. 299. — Smlgn. min Afhandling om *Forholdet mellem Platon og Demokritos* i Nordisk Tidsskrift for Filologi. 1909.

den usynlige Uforanderlighed omfattedes med religiøs Ærefrygt, som et Tilhold under Tingenes Skiften. En ejendommelig religiøs Type gør sig her gældende*) — men i mærkelig Forbindelse med et fysisk og et logisk Ideal. Den Forudsætning, at det Uforanderlige er bedre eller fuldkomnere end det Foranderlige, opgave Grækerne ikke, ligesaalidt som Inderne opgave den.

I en ejendommelig Modsætning til denne Tendens i det græske Aandsliv staar den græske Sans for det Konkrete, det Individuelle og det Anskuelige, den levende Trang til plastisk Udformning af det aandelige Indhold. Ikke blot Mytologiens Guder og Kunstens Skikkelser, men ogsaa Tankens Ideer stode som klare Billeder, hvis i sig selv hvilende Fasthed hverken Tankens Analyse eller Erfaringens stigende Fylde kunde opløse. Den enkelte Iagttagelse og det enkelte Individ stod som Noget for sig, begge i Modsætning til den begrebsmæssige Tænkning. Hos Aristoteles kulminerer denne Modsætning; ti ligesaa overbevist som han er om, at kun det Almene er Genstand for Tanken og Videnskab, ligesaa overbevist er han om, at kun det Individuelle har Existens eller Væsen. Det Individuelle er det, som er Genstand for alle Udsagn, men som aldrig selv kan bruges som Prædikat. (Smlgn. 34).

48. Renaissancens Tænkning førte ud over den Modsætning, ved hvilken den græske Videnskab var stanset. Den Mangfoldighed og Omskiftelse, Livet og Erfaringen frembyder, opfattedes nu netop som Midler til at lære Naturen ret at kende. Nicolaus Cusanus og Giordano Bruno viste, at Tanken selv arbejder sig frem gennem Modsætninger, virker ved stadigt at sætte Grænser og overskride dem for at finde nye Grænser, saa at ingen Modsætning, ingen Skranke en Gang for alle kan slaas fast. Og selve Erfaringen førte nu til at opdage, at man paa altfor udvortes en Maade havde draget Grænsen mellem Uforanderlighedens og Foranderlighedens Verden. Tyge Brahes „nye Stjerne", som saa pludseligt dukkede op i Uforanderlighedens Sfære, frem-

*) Smlgn. min *Religionsfilosofi* ² p. 51—55; 125—128.

bød desuden Forandringer baade i Lysstyrke og Farve, og hans Undersøgelser om Kometerne godtgjorde, at disse tilsyneladende saa lunefulde Væsener ikke færdedes i den sublunariske Verden, men derimod fore gennem Æterverdenen højere oppe. Og Galilei udtalte ligefrem, at Jorden netop forekom ham „højst fornem og vidunderlig“ (nobilissima e ammirabile) paa Grund af de mange Forandringer, der foregaa paa den. Han kan ikke i og for sig finde nogen Fuldkommenhed ved det Uforanderlige. Maalestokken for Værdi bliver en anden. Det gælder ikke blot om at stige op til evige Ideers uforanderlige Verden, men om at finde de Love, efter hvilke Forandringerne i Erfaringens Verden foregaa. Som man havde fundet Forandringer i „Uforanderligheden“s Verden, saaledes søgte man ogsaa at finde uforanderlige Love i Forandringens Verden. I Oldtiden havde Arkimedes gjort Ligevægtslæren til en exakt Videnskab. Galilei begyndte at underkaste Bevægelseslæren en ligesaa exakt Undersøgelse. Den antike Videnskab havde væsentligt været Statik og Morfologi; nu kom Dynamiken efterhaanden til sin Ret paa de forskellige Omraader.

Skulde man finde en uforanderlig Lov gennem Forandringernes Mangfoldighed, maatte man holde sig til de Egenskaber ved Tingene og Begivenhederne, der gøre kvantitativ Bestemmelse mulig. Tælling, Maaling og Vejning maatte nu blive Tankemidler i langt højere Grad end før. Man maatte da holde sig til Egenskaber som Størrelse, Figur og Bevægelse og forsøge at bestemme de kvalitative Egenskabers Optræden og Forandringer gennem deres Forhold til dem. Modsætningen mellem formal og real Tænken blev nu til en Modsætning mellem kvantitativ og kvalitativ Viden, og i denne Form var en inderligere Samvirken mellem de to Arter af Tænken mulig. Spekulation og Iagttagelse, Deduktion og Induktion kunde nu arbejde hinanden i Hænderne, idet de Slutninger, der droges fra almindelige Sætninger, formedelst den kvantitative Formulering kunde prøves paa exakt Maade ved deres Forhold til det, Erfaringen viste, medens der omvendt ud fra Erfaringen kunde formuleres stedse

mere nøjagtige Almensætninger. Tænkningen kunde nu beskrive en Bue fra Erfaring gennem Slutning til ny Erfaring. Den antike Tænkning kendte egentligt kun den første Del af denne Bue. Naar den havde fundet et Udgangspunkt for sin Abstraktion, steg den op til Ideernes Verden, de logiske og matematiske Formers Verden, og krympede sig ved igen at stige ned for at anvende og prøve de vundne Tankeresultater i Erfaringens Verden. Den troede paa Apoteoser, men ikke paa Inkarnationer.

Det blev nu ikke længere Idealet at ordne Kvaliteter under Almenbegreber af forskellige Grader og saaledes danne klassifikatoriske Systemer, men at finde Afhængighedsforhold mellem Forandringer i Verden og udtrykke dem i bestemte Love. Forklaring træder istedetfor blot Klassifikation, og kvantitativ Beskrivelse danner Overgangen fra denne til hin. Logik og Matematik indgaa som Redskaber i den reale Erkendelses Arbejde; de danne ikke længere en for sig bestaaende Verden, men deres Principer og Love indvæves i den Tankeverden, der bygger paa Erfaringens Grund. Platonismen og Positivismen stræbe at indgaa saa nøje Forbindelse som muligt.

49. Rent logisk viser den Forandring, som nu sker i Tankens Opgave og Arbejdsmaade, sig deri, at *Dommen*, ikke Begrebet, bliver den vigtigste Tankeform. Som vi tidligere have set, betyder Modsætningen mellem Dom og Begreb kun en forskellig Vægt paa to Sider af samme Tankeproces (24). Men Modsætningen mellem antik og moderne Tænkning kan meget vel udtrykkes saaledes, at hin benytter Domsdannelsen til at vinde Begreber, denne benytter Begrebsdannelsen til at naa Domme. Nødvendigheden af at danne Begreber var Sokrates' store Opdagelse, der gav Platon nok at tænke paa hele hans Liv igennem, og som førte til Dannelsen af en Ideverden som Udtryk for den sande Virkelighed. Men for moderne Tænkning gælder det om at finde Domme, der udtrykke bestemte Forhold mellem bestemte Forandringer. Gennem saadanne Domme vil — i Kraft af Vexelvirk-

ningsforholdet mellem Begreb og Dom — Begrebsdannelsen igen kunne opnaa større Fuldkommenhed.

Paa karakteristisk Maade fremtræder denne Tendens deri, at to af Renaissancens Tænkere fortolke Platon's Ideer som Tingenes Love. Bruno lærer, at Opgaven ikke blot er at danne Almenbegreber, der udtrykke det for flere Fænomener Fælles, men at finde Udtryk for den reale Sammenhæng mellem forskellige Fænomener (f. Ex. en Organismes Dele) indbyrdes, idet man først ved en saadan Sammenhæng kan forstaa de enkelte Fænomeners Natur. Bacon udtaler sig i lignende Retning, naar han til Forstaaelse af et Fænomen (f. Ex. Varmen eller det organiske Liv) kræver, at man ikke maa blive staaende ved abstrakte Begreber, men skal se at finde den kontinuerlige, ofte skjulte Proces (latens processus — per minima), ved hvilken Tingene faa deres bestemte Beskaffenhed*).

Hermed følger nu ogsaa en Forandring i Opfattelsen af Slutningen. Saalænge man blot havde med et System af over- og underordnede Begreber at gøre, var det naturligt at bygge Slutningens Teori paa det Princip, at hvad der hører ind under et Begreb, ogsaa hører ind under de Begreber, under hvilke dette Begreb hører. Slutningen staar da som en Subsumtionsproces, kulminerende i et højeste Begreb. Men naar der lægges Vægt paa, at Begreber saavel som Domme skulle indgaa som Led i den stedse fortsatte Tankebevægelse, vil det være naturligt — hvad der ogsaa (se 33) har vist sig at stemme bedst med Dommens Væsen — at opfatte Dommen som Udtryk for et Identitetsforhold, saa at Slutningen kan foregaa ved, at forskellige Domme kombineres formedelst Substitution. Den rent logiske Tankebevægelse nærmer sig derved til den matematiske, der skrider frem gennem Ligninger og Substitutioner. Leibniz' Identitetslogik er saaledes et karakteristisk Udtryk for den nyere Tids Tænkning, — selvom en senere Tids Logik i flere Henseender har maattet slaa ind paa andre Veje**). Særligt

*) *Den nyere Filosofis Historie* ². p. 126; 194—196.

**) Smlgn. herom Couturat: *La Logique de Leibniz.* p. 386 f; 433. — Couturat overser dog, at alle Relationer kunne udtrykkes som Prædikater.

maa fremhæves, at Leibniz ikke bragte sin Logik i Forbindelse med en Kategorilære, og derved kom til at overse, at der er mange andre Forhold end Identitet, der kunne være af stor Betydning for Tankearbejdet (selvom de alle rent formelt kunne udtrykkes ved Prædikater i identiske Domme). I et senere Afsnit ville vi faa Lejlighed til at drøfte Identitetsforholdet i Sammenligning med andre Forhold. Men det er overordentligt karakteristisk, at Identiteten for Leibniz ikke staar som Genstand for mystisk Skuen, som „Lighedens Ide" for Platon (*Fajdon* p. 74), men som et Tankeredskab. Dette viser sig allerede i hans Definition af Identiteten som Mulighed for Substitution: identiske ere de Begreber, der kunne sættes istedetfor hverandre, uden at Gyldigheden krænkes (salva veritate). Der ligger heri en stadig Opfordring til at prøve Identiteten experimentalt, ved at se, om den kan hævdes i de enkelte specielle Sammenhænge, i hvilke Begreberne forekomme. Det er i Mangfoldighedens Verden, Tankearbejdet skal øves, og Spørgsmaalet er, hvorvidt Identitetsforhold der kunne paavises. —

Medens Platonismen var tilbøjelig til at forvexle Begrebsbestemmelse med Aarsagsforklaring og derved kunde føre til at antage ligesaa mange „Kræfter", som der var Arter af Emner, traadte i moderne Tænkning mere og mere Begrebet Lov istedetfor Begrebet Kraft, eller rettere dette Begreb underordnes hint. I den aristoteliske Naturlære dannede Naturen en Trinrække, indenfor hvilken ethvert Trin indeholdt Muligheden eller Kraften (δύναμις) til det følgende. Men om Muligheden eller Kraften fik man saa ikke Andet at vide end netop det, at den var — Mulighed eller Kraft til det følgende. Der blev da ligesaa mange Muligheder, som der var Virkeligheder. De kvalitative Forskelle forklaredes ved ligesaa mange qualitates occultæ. I Skolastiken, som paa mange Omraader holdt sig langt ud over Middelalderen, levede man højt paa den Art Ordforklaringer. Naar det først og fremmest gælder at finde en Lov, d. v. s. en Dom, der udtaler et Fænomens Afhængighed af et andet, behøver man vel ikke at opgive Begrebet Kraft, men dette faar den bestemte

Betydning at betegne det i det forudgaaende Fænomen, der indeholder Grunden til det følgende Fænomens Indtræden, — den Ejendommelighed ved et Fænomen, at der derfra kan sluttes til et andets Indtræden. Leibniz er klar over, at Begrebet Kraft ikke indeholder nogen Forklaring, men kun en Opfordring til at søge, hvorfor Overgangen til et nyt Fænomen netop sker under disse bestemte Betingelser. Kraftbegrebet konstrueres i hvert enkelt Tilfælde paa Grundlag af den Lov, som har vist sig at gælde for en saadan Overgang*).

50. Det nye Videnskabsbegreb kunde ikke strax anvendes paa alle Omraader, og det blev af afgørende Betydning for den filosofiske Problembehandling i de nærmest efter Renaissancen følgende Aarhundreder, at der var nogle Omraader, der særligt egnede sig til et behandles efter dets Fordringer. Disse Omraader kom da naturligt til at staa i Forgrunden i den videnskabelige Verdensopfattelse. Det var Bevægelseslære og Mekanik, der bestemte Naturopfattelsen i det 17. Aarhundredes store Systemer. Paa disse Omraader traadte Kvalitets- og Individualitetsforskellighederne tilbage for de universelle Love. Leibniz danner her Overgangen til en ny Periode, idet han saa stærkt fremdrager Individualitetsbegrebet, og ikke blot kræver en kontinuerlig Sammenhæng og Lovmæssighed paavist imellem alle existerende Væsener, men ogsaa indenfor den lille Verden, ethvert enkelt individuelt Væsen udgør. Ogsaa indenfor de enkelte Væsener hvert for sig foregaar der Forandringer, og kunde vi finde Loven for disse Forandringer, vilde vi derigennem have bestemt det enkelte Væsens Ejendommelighed: La loi du changement fait l'individualité de chaque substance particulière (Lettre à Basnage 1698).

Efterhaanden som vi i Videnskabernes Række gaa over fra de formale til de reale, des vanskeligere bliver Loverkendelsen, des mere stanse vi ved blot Erfaring uden at kunne

*) *Den nyere Filosofis Historie* ². I. p. 346. — I et af Couturat (se Bulletin de la Société Française de Philosophie. II. p. 88 f) fremdraget Fragment siger Leibniz: Vis activa nihil aliud dicit qvam id, qvo seqvitur transitio, sed non explicat in qvo consistat.

gennemføre Vexelvirkningen af Deduktion og Induktion. Den logiske Lov om det omvendte Forhold mellem Begrebers Indhold og Omfang viser sig her i sin store Betydning: jo simplere Emner vi staa overfor, des lettere er det at danne Begreber og Love; jo mere konkrete og sammensatte Emner vi have for os, des mere stanse vi ved blotte Beskrivelser og ved Karakteristiker af individuelle Ejendommeligheder. Biologi, Psykologi og Sociologi frembyde i stigende Grad Vanskeligheder for Udviklingen af en Loverkendelse.

Den moderne Tænkning har ikke fornegtet Platonismen. Som Grækerne søgte universelle Ideer, søger den moderne Videnskab universelle Love. Og heri viser sig den menneskelige Tankes Enhed under alle Former. Dog vilde det ikke være rigtigt, med Henri Bergson, at paastaa, at det moderne Videnskabsbegreb kun er gradsforskelligt fra det antike. Bergson grunder denne Opfattelse paa, at ligesom de antike „Ideer" betød Almenbegreber om Ting, saaledes betyde de moderne „Love" Almenbegreber om Forandringer. Den moderne Tænkning har, deri finder han Fremskridtet, optaget Tiden som Element. Men Hovedsagen for den skal dog stedse være det Almene og Abstrakte, ikke det Enkelte og Individuelle*). Hertil maa bemærkes, at den moderne Videnskab, jo mere den bliver sig sit egentlige Maal bevidst, ser det som sin Opgave at benytte de almene Begreber og Love som Midler og Veje til at forstaa de individuelle og historiske Emner. Det er de individuelle Totaliteter, hvis Forstaaelse staar som Videnskabens sidste Maal, og de indholdsfattigere, men samtidigt mere omfattende Tanker skulle tjene til at føre i Retning af dette Maal. Den „Forandringens Lov, der udgør det enkelte Væsens Individualitet", er den moderne Tænknings højeste Ideal. Deri ligger en principiel Forskel mellem antik og moderne Opfattelse af Videnskaben, samtidigt med, at Problemernes Verden bliver langt større, end den kunde være for den antike Tænkning. Forskellen ligger altsaa ikke blot i Vejen, men ogsaa i Maalet. — Kategorilæren vil give Anledning til at genoptage dette Spørgsmaal.

*) Bergson: *L'évolution créatrice.* Paris 1907. p. 359 f.

Den moderne Videnskab er bleven sig bevidst, at dens Verdensopfattelse er vunden ud fra et bestemt Standpunkt i det uendelige Rum. For denne Erkendelse banede Kopernikus og Bruno Vejen. Og den er ogsaa — med Descartes og Kant — bleven sig bevidst, at dens Erkendelse er betinget ved den menneskelige Aands Natur og Virkemaade. Den udgaar fra Personligheder, der staa paa bestemte Stadier i Naturens og i Aandens Verden, og dens Betydning er at vise, hvilken Forstaaelse af Tilværelsen, der under disse Betingelser kan naas. Men Personligheden er ikke blot dens Udgangspunkt; — dens sidste Maal er en Forstaaelse af selve Personligheden, det mest individuelle og konkrete af alle Væsener, vi kende. Og i Sammenhæng hermed staar igen et Spørgsmaal, der i den antike Tænkning ikke blev nøjere drøftet. I Videnskab og Tænkning er det den intellektuelle Interesse, der raader og bør raade. Men den er trods al sin Betydning kun en blandt mange menneskelige Interesser. Det bliver da Spørgsmaalet, hvorvidt alle andre Interesser tilfredsstilles ved den Maade, paa hvilken den intellektuelle Trang fyldestgøres. En hel ny Række af Problemer dukke her op. — Hvis moderne Tænkning betyder et Fremskridt i Forhold til antik Tænkning, saa betyder dette Fremskridt i hvert Tilfælde ikke, at Problemerne ere blevne færre.

III

TANKENS FORMER (KATEGORIERNE)

A. Kategorilærens Historie og Metode.

51. Gennem den foregaaende psykologiske og historiske Fremstilling have vi lært de forskellige Trin at kende, ad hvilke den menneskelige Tanke arbejder sig frem. Gennem Arbejdet lære vi her som overalt Energien at kende. Sansning, Anskuen (med Association) og Dømmen stode psykologisk set som de vigtigste Trin, og Stigningen fra Trin til Trin betød en stedse klarere Bevidsthed om Emner og Elementer og deres indbyrdes Forhold. I historisk Henseende var Forholdet mellem Emnerne og deres Tydning Hovedsagen, og Idealet var her, at Tydningen sker gennem Emnernes gensidige Belysning af hverandre, et Ideal, der dog igen viste tilbage til bestemte Forudsætninger.

Det vil nu være Opgaven at give en Oversigt over de Grundformer, med hvilke Tanken arbejder, og som betinge de Forudsætninger, den efter sin Natur er bunden til. Saadanne Grundformer har man fra gammel Tid kaldt Kategorier.

Ordet Kategori betegner, efter en af Aristoteles fastslaaet Sprogbrug, Udsagn, Prædikat. Der er derfor i videste Betydning af Ordet uendeligt mange Kategorier. Men i Filosofien forstaar man ved Kategori et Grundprædikat, et Grundbegreb, og Kategorilæren sætter sig til Opgave at samle og ordne de Prædikater, som med større eller mindre Grad af Bevidsthed anvendes af Tænkningen paa de forskellige Omraader, hvor den arbejder, og føre dem tilbage til visse

indbyrdes beslægtede og dog hver for sig ejendommelige Grundformer.

Kategorilæren indtager en central Stilling i Filosofien. Den viser paa den ene Side tilbage til Studiet af den vundne Erkendelse, saaledes som dels Erkendelsens Psykologi, dels Videnskabens Historie fremstiller dens Udvikling, paa den anden Side frem til den filosofiske Problembehandling, der undersøger, hvor langt de Udsagn, vi raade over, kunne føre os.

Kategorierne blive uvilkaarligt til under Tænkningens Arbejde paa at fyldestgøre Emnernes Krav. De opstaa sporadisk, for at møde enkelte specielle Krav eller besvare øjeblikkelige Spørgsmaal, og først senere kan det Spørgsmaal stilles, om deres Betydning er begrænset til et enkelt Omraade eller en enkelt Situation, eller kan strække sig videre. Det gælder da at samle dem, at paavise deres Sammenhæng indbyrdes og med den menneskelige Tænknings Natur og Opgaver, og at føre dem tilbage til saa faa og simple Former som muligt.

De mest betydningsfulde Forsøg i denne Retning ere, med Aartusinders Mellemrum, gjorte af Aristoteles og Kant. Alle andre Forsøg, som foreligge, ogsaa det Forsøg, som her skal gøres, forholde sig til disse Mønstre som Modifikationer, der stræbe at give nærmere Begrundelse og nøjere Sammenhæng. Begge Kategorilærens Mestre gik ud fra en Undersøgelse af Dommene, — ganske naturligt, da Prædikater kun optræde i Domme. Grundprædikaterne maa være de Bestemmelser, der stadigt komme igen i de Domme, Emnerne foranledige os til at fælde. En Analyse af de forskellige Udsagn, en Dom kan indeholde, eller af de forskellige Arter af Domme, der kunne fældes, var nødvendig for at finde Grundprædikaterne. Aristoteles gaar den ene Vej, Kant den anden.

52. Dommen er, som vi have set, ikke den første Form, i hvilken Emner fremtræde for os. Dommen forudsætter Anskuen — Sansning, Erindring eller Fantasi. I Anskuelsen ordnes Emnerne uvilkaarligt i os og for os, og allerede ved

Anskuelsens Tilblivelse virker den psykiske Energi, der senere kan fremtræde i Domsdannelsen. I Anskuelsen, hvad enten den er Sansning, Erindring eller Fantasi, er en Mangfoldighed uvilkaarligt ordnet; en Helhedsform er tilvejebragt. Enhver ny Fornemmelses Opstaaen er en Afbrydelse af Bevidsthedens givne Tilstand, og der arbejdes nu uvilkaarligt paa at ordne det nye Emne eller Element (det nye Skelnelige) ind i den hele Sammenhæng. Saalænge som muligt dvæler Bevidstheden i Anskuen — i de nævnte tre Former, som iøvrigt først paa et senere Trin kunne skelnes bestemt fra hverandre. Men naar der optræder Ændringer, der ikke længere kunne udlignes i hvilende Anskuelses Form, begynder der et Arbejde paa en ny Art af Forbindelse. Eftertanken vækkes, Opmærksomheden bevæger sig fra Emne til Emne, fra Element til Element, fremhæver dem hvert for sig i deres Ejendommelighed og søger gennem saadan Analyse at finde en ny Ordning af Emnerne. Ad denne Vej kan Dom træde istedetfor Anskuen.

Under Domsdannelsen gaar, som vi have set, Tankebevægelsen fra et givet og forudsat, mere eller mindre ubestemt Grundlag, Subjektet, over til en nærmere Bestemmelse, Prædikatet. Vi tænke i Prædikater, eller rettere ved at prædicere (udsige). Domsdannelsen begynder med, at Tankens ene Passerben staar i eller sættes paa et enkelt Punkt, og at der saa søges et Sted, hvor det andet Passerben kan sættes. En Kategorilære bliver nu mulig ved, at alle specielle Bestemmelser eller Prædikater kunne indordnes under visse Grundprædikater, der atter og atter komme igen. Kategorierne ere de Hovedformer, i hvilke Afgørelses- og Bestemmelsesspørgsmaal (smlgn. 26 og 31) bevares.

Naar et Emne dukker op i min Sansning, i min Erindring eller i min Fantasi, vil jeg uvilkaarligt kunne opkaste følgende Spørgsmaal:

Er det Et med Noget, jeg kender?
Ligner det Noget, jeg kender?
Hvis det er forskelligt fra Noget, jeg kender, er det da en Forskel i Art, i Tid, i Tal, i Grad eller i Sted?

Modsiger det Noget, jeg kender?
Kan det udledes af Noget, jeg kender, eller kan Noget, jeg kender, udledes af det?
Er det Aarsag til Noget, jeg kender, eller er Noget, jeg kender, Aarsag til det?
Er det Del af Noget, jeg kender, eller indbefattes Noget, jeg kender, i det som Del i Helhed?
Gennem hvilke forskellige Mellemformer er det blevet til det, det er?
Hvilken Værdi har det? Er det Middel for noget Værdifuldt, jeg kender, eller betegner det maaske et højere Formaal end det Værdifulde, jeg hidtil har kendt? —

I de foregaaende psykologiske og historiske Undersøgelser have vi paa forskellige Steder truffet paa Emner, der kunne foranledige saadanne Spørgsmaal. Men om Spørgsmaalslisten giver os Anvisning paa alle Kategorier, maa staa hen. Det vil idethele være umuligt at godtgøre, at nogen Liste over Kategorier er fuldstændig, skønt baade Aristoteles og Kant og de Fleste af deres Efterfølgere have anset det for muligt at opstille afsluttede Kategorisystemer. Vi danne vore Domme paa Grundlag af Anskuen, og indenfor Anskuelsen kan der stedse optræde nye Emner og Elementer, der kunne kræve nye Domme og foranledige nye Prædikater. Det uvilkaarlige, ofte dunkle Grundlag for det analyserende Tankearbejde kan skifte, uden at vi paa Forhaand kunne sige, hvorvidt denne Skiften kan gaa, — og helt nye Spørgsmaal kunne fremkaldes derved. Og selvom Grundlaget ikke skifter, kan der aldrig føres Bevis for, at det er udtømt gennem de Domme, vi med fuld Bevidsthed og Nøjagtighed have formuleret. Eftertanken øser stadigt af en Kilde, hvis Udspring er skjult*). Historien viser, at Kategorier kunne opstaa og forgaa formedelst Grundlagets Skiften, eller fordi hidtil upaaagtede Emner eller Elementer drage Opmærksomheden til sig. En Fremstilling af Kategorilæren kan da kun have Gyldighed for et vist Stadium i Erkendelsens Udvikling. Den har sin væsentlige Betydning i at

*) Smlgn. min Afhandling *Filosofien og Livet.* (Mindre Arbejder. Anden Række).

være en Opgørelse, der kan føre til klar Forstaaelse af Problemerne.

Der maa (smlgn. 3—4) vel skelnes mellem Grundlaget og den Eftertanke, der rettes mod det. Eftertanken kan være nødt til at foretage Distinktioner og fastslaa Forskelle, der ikke uden videre eller paa samme Maade, som de foreligge for Eftertanken, kunne siges at være tilstede i eller „ligge i" Grundlaget. Naturligvis maa der i dette være Anledning og Berettigelse til at opstille hine Distinktioner; men de kunne der gøre sig gældende i en anden Form. Der er Analogi, ikke Identitet mellem Anskuelse og Dom. De ere begge Former for den psykiske Energi, der paa alle Trin stræber efter Sammenhæng og Ligevægt; men de ere to forskellige Former for denne Energi.

Kun i det klarere Bevidsthedsliv kan der f. Ex. skelnes, som K a n t gør det, mellem Stof og Form, eller, som S t u m p f i den nyeste Tid gør det, mellem Fænomener og Funktioner. (Smlgn. 5). I det uvilkaarlige Sjæleliv træder denne Forskel ikke frem. Man vil maaske sige, at Funktionerne ere tilstede, selvom de ikke særligt bemærkes og ikke stilles i Modsætning til Fænomenerne. Men det maa dog i hvert Tilfælde gøre en væsentlig Forskel, om en Tilstand optræder som udelt Helhed, eller om Analysen har fremdraget Forskelle, — om den (for at bruge Stumpf's Udtryk) optræder „unzergliedert" eller „zergliedert". Der er en Kvalitetsforskel mellem disse to Former, selvom vi kunne forstaa dem som Former for en og samme Energi paa forskellige Trin.

Det er denne Forskel, der gør, at Kategorilæren, saa vigtig end dens Sammenhæng med Psykologien (saavel som med Videnskabens Historie) er, ikke uden videre kan kaldes en Del af Psykologien. Den staar imellem denne og den egentlige Erkendelsesteori. — I skarp Modsætning til den Psykologisme, der udsletter Forskellen mellem de to Dicipliner, fremtræder der i Tænkningens Historie en stadig Tendens til uden videre at give Kategorilæren en metafysisk Betydning. Man ser da i den menneskelige Aands Grundbegreber en umiddelbar Aabenbaring af Tilværelsens inderste Væsen.

Den platoniske Idelære er det største Exempel paa denne Antagelse, der senere fremtræder under forskellige Former, ikke blot hos Filosofer som Spinoza og Hegel, men ogsaa hos Naturforskere som Newton (især i hans Begreb om spatium absolutum som sensorium dei) — Kategorilæren kan kaldes en deskriptiv Erkendelsesteori, en Indledning til den specielle Drøftelse af Erkendelsesproblemet, og den anlægger som saadan andre Synspunkter end Psykologi og Metafysik.

53. Nogle Træk af Kategorilærens Historie ville tjene til Belysning af dens Betydning. Jeg begynder med den græske Tænknings to store Mestre. Modsætningen mellem Platon og Aristoteles fremtræder her paa karakteristisk og lærerig Maade.

For Platon var det Tankens og Livets største Kendsgerning, at det var muligt at danne Begreber, der gælde for Mangfoldigheder af Emner. Hans Filosoferen var en stadig Opstigen til Almenbegrebernes, Ideernes Verden. (Smlgn. 44). Udgaaende fra Emnernes dunkle, kaotiske Grundlag dannede han en Verden af Prædikater. I Prædikaternes, ikke i Subjekternes, Emnernes Verden fandt hans Tanke sit Hjem. Der ytrer sig her det rigtige Blik, at Prædikaterne ere Tankens egentlige Værk og Ejendom. Kun overser Platon, at Emnerne ere de stadige Forudsætninger, og at der under Domsdannelsen finder en stadig Vexelvirkning mellem Subjekt og Prædikat Sted, saa at de i den fuldendte Dom gensidigt bestemme hinanden. (Se 33—35).

Alle Ideer staa hos Platon ikke paa lige Linie. Gentagne Gange kommer han i sine Dialoger tilbage til en Klasse af Ideer, der vise sig at være uadskillelige fra Tankens Virksomhed, hvilke særlige Emner denne saa angaar. Han er, som vi tidligere have set, en af Forgængerne for Syntese-teorien. Sjælen maa kunne øve en Sammenfatten, saasandt den kan have Sansninger af forskellig Art og sammenligne dem indbyrdes. Og ved selve denne Sammenfatten og Sammenlignen anvendes visse Prædikater, der udtrykke de Forhold som konstateres: Væren og Ikke-Væren, Lighed og Ulig-

hed, Identitet og Forskel, Talbegreber: Det er ved Anvendelse af de i disse Begreber udtrykte Former, at Tanken stiger op fra Emnerne til Ideerne, og de nævnte Begreber ere derfor selv de mest fundamentale Ideer. (*Theaitetos* p. 185—187). Og han fremhæver særligt Dommen som en Forbindelse (συμπλοκή), ved hvilken Ideerne bestemmes i deres indbyrdes Forhold (*Sophistes* p. 259).

I sin sidste, pytagoræiserende Periode har han syslet med at ordne Grundbegreberne i en med Talrækken analog Række. Men om dette Forsøg vides lidet Sikkert. — En egentlig Kategorilære findes først hos den Tænker, der har indført selve Ordet Kategori.

Rundt om i Aristoteles' forskellige Skrifter anvendes nogle Begreber, der betegner de mest almindelige Synspunkter, som kunne anvendes ved speciellere Undersøgelser, ligegyldigt hvad disse angaa. Intetsteds har han dog — saaledes som Platon — bragt dem i indre Forbindelse med selve Tankevirksomheden, og i det Skrift (*Kategorier*), der (hvad enten det direkte skriver sig fra Aristoteles' Haand, eller kun indirekte) særligt behandler dem, stilles de — ti i Tallet — paa meget udvortes Maade, rent katalogmæssigt, ved Siden af hverandre. Sandsynligvis er han dog kommen til dem gennem Analyse af et Antal Domme.

Først i Kategoriernes Række staar Begrebet Ting (Væsen, Substans: οὐσία; τὸ ὑποκείμενον). Og dog er det egentligt ingen Kategori — ti det kan ikke bruges som Prædikat, ikke udsiges om Noget. Det betegner Grundlaget, hvis nærmere Bestemmelse søges gennem de andre ni Kategorier. I sig selv kan det kun betegnes negativt, nemlig som det, der ikke udsiges om Noget, — og saa maa der iøvrigt peges tilbage til Anskuelsen. Aristoteles har her træffende karakteriseret Tankens stadige Grundlag, det, der først skal bestemmes gennem selve Tankearbejdet og altsaa forud for dette ikke kan have nogen Bestemmelse. Enhver positiv Bestemmelse vilde jo allerede være et Prædikat, og „Væsenet" skulde jo netop være det, der skulde bestemmes ved Prædikater. I Modsætning til Platon lægger Aristoteles stor

Vægt paa dette stadige Grundlag, medens Platon glemmer det i sin Begejstring for de Ideer, der dog egentligt vare dets Prædikater. Her viser sig den realistiske Karakter af Aristoteles' Filosofi. Han har et skarpt Blik for, at Tanken stedse arbejder paa foreliggende Emner.

Emnet, det Givne, er for Aristoteles stedse et Individuelt (ἄτομον καὶ ἓν ἀριθμῷ. *Categ.* c. 5). Kun det Individuelle existerer. Tanken har her en af sine Grænser; den behøver et Udgangspunkt, der selv ikke kan bruges til at bestemme noget Andet! Længere tilbage kunne vi ikke komme. — Analogier til dette Begreb fremtræde i den absolute Atomlære, i Spinozas Substans, i Leibniz' Monader, i Kant's „Ding an sich", saavel som i de højere Religioners Gudsbegreber. (Smlgn. 34—35). Aristoteles kræver absolut Afslutning af Tænkningen. Den ene Grænse ligger altsaa i „Substansen"; den anden ligger i de Prineiper (ἀρχαί), der betinge al Dømmen og Slutten og derfor ikke selv kunne bevises. (*Avalytica* post. I, 22).

De (andre) ni Kategorier ere: Kvantitet, Kvalitet, Relation (πρός τι), Handlen, Liden, Sted, Tid, Tilstand og Haven (Besidden af en Egenskab). Denne Liste anser Aristoteles for fuldstændig, skønt han ikke paaviser Nødvendigheden af, at netop disse, hverken flere eller færre, gives. Han anser dem for irreduktible, for selvstændige Synspunkter, der ikke igen kunne bringes under et fælles Synspunkt, men kun staa i et Analogiforhold indbyrdes. Udførligere omtaler han kun de tre første (Kvantitet, Kvalitet og Relation).

Af særlig Interesse, især i Sammenligning med Platons Kategorilære, er Relationens (Forholdsbestemthedens) Kategori. Som Exempler nævner han Ligestorhed og Uligestorhed, Talforhold, Aarsag og Virkning, Erkendelsen og det Erkendte. Det er Forhold, der netop have deres Rod i den af Platon til Grund lagte sammenfattende og sammenlignende Tankevirksomhed*). Baade Kvalitet, Kvantitet og de

*) Se nærmere om Relationsbegrebet hos Aristoteles: Trendelenburg: *Geschichte der Kategorienlehre.* p. 117—129. — G. Grote: *(Aristotle.* I. p. 115—122) viser, at Relationen ligger til Grund ved alle ni Kategorier.

noget utydelige sex sidste Kategorier vilde ved nærmere Betragtning kunne bringes ind under Forholdsbestemthedens Kategori, og det vil senere vise sig, at der i den nyere Tid er gjort Forsøg paa at opstille Relationen som den første, mest omfattende af alle Kategorier. Et saadant Forsøg har Aristoteles ikke gjort, saa meget end de fleste af hans Exempler pege i den Retning. Og Grunden hertil maa sikkert søges i, at han ikke (i hvert Tilfælde ikke i de Skrifter, vi have) har forsøgt at bringe de enkelte Kategorier i naturlig Sammenhæng med Tankens Virkemaade idethele.

De Ændringer, Kategorilæren undergik i Oldtiden efter Aristoteles, er det for vort Formaal ikke nødvendigt at gaa ind paa. For den aandelige Udvikling var det dog et karakteristisk Tidernes Tegn, at den sidste fremragende Tænker i Oldtiden, Plotinos, begrænsede de aristoteliske Kategorier til kun at gælde for den sanselige Verden. I den oversanselige Verden bortfaldt de Forskelle og Modsætninger, Kategorierne betegne, saavel som selve Forskellen mellem Væsenet og dets Prædikater. Alt er der i indre Enhed og harmonisk Fylde. Da Plotinos alligevel vil tænke over denne oversanselige Verden, nødes han til at benytte nogle af Kategorierne; men de faa da en mere eller mindre mystisk Betydning*). Paa lignende Maade stillede den kristelige Teologi sig. Augustinus bebrejder i sine *Confessiones* (IV, 16) sig selv, at han i sin Ungdom har været saa optagen af Aristoteles' Lære om Kategorierne (decem prædicamenta), da de jo dog ikke kunne tjene til at tænke Gud, hos hvem der ikke kan skelnes mellem Væsen og Egenskaber. Gud kan ikke være sine egne Egenskaber underordnet (subjectum); man kan f. Ex. ikke skelne mellem ham og hans Godhed. Den Vanskelighed, al teologisk Tænken har at kæmpe med, traadte her tydeligt frem. Og det var Nyplatonikerne, der først havde følt den. —

Afset herfra raadede den aristoteliske Kategorilære i Aartusinder, og dens Eftervirkninger kunne stadigt spores.

---

*) Smlgn. Arthur Drews: *Plotin und der Untergang der antiken Weltanschauung.* (1907). p. 158—173.

54 Det næste store og epokegørende Forsøg paa en Kategorilære blev gjort af Kant. Om Enkeltheder i hans Teori maa jeg henvise til min Afhandling *Om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang* (Vid. Selsk. Skr. VI) og til mit Værk *Den nyere Filosofis Historie.* Her skal jeg kun fremhæve nogle Hovedpunkter.

Med fuld Bevidsthed udleder Kant Grundprædikaterne eller Kategorierne af Domsfunktionen. Og idet han opfatter Dommen som fremgaaende af en forbindende Virken, en Syntese, og fremdeles i Syntesen ser en Virken, der ligger til Grund i al Bevidsthed, hvad enten vi bemærke den eller ikke, saa har han bragt Kategorilæren i den nøjeste Forbindelse med den menneskelige Bevidstheds hele Natur.

Derfor er Kant ogsaa klar over, at Kategorierne foreløbigt kun ere vor Tankes Former, medens Aristoteles umiddelbart opfattede dem som Tilværelsesprædikater (κατηγορίαι τοῦ ὄντος. *Categ.* c. 2). Efterat have opstillet Kategorierne gaar Kant da over til at undersøge, hvorledes, med hvilken Ret og i hvilken Udstrækning de kunne siges at føre til gyldig Erkendelse. Han skelner altsaa bestemt mellem den Kendsgerning, at vi arbejde med visse Tankeformer, og Gyldigheden af den Erkendelse, der kan vindes ved deres Hjælp.

Kant var overbevist om, at der gaves et bestemt Antal af Kategorier, der med Nødvendighed fremgaa af Tankens Natur. Han støtter denne Overbevisning derpaa, at der gives et bestemt Antal indbyrdes artsforskellige Klasser af Domme, og at der til hver saadan Klasse maa svare en Kategori. Saaledes skulde f. Ex. de negtende Domme danne en egen Klasse, ligeledes de kvantitative Domme. Efter hvad vi tidligere have udviklet (26; 32), kan der her ikke være Tale om en Artsforskel. Ogsaa hvad de andre Arter af Domme (f. Ex. de problematiske og hypotetiske) angaar, vil det kunne vises, at det er sproglige, ikke rent logiske Grunde, der føre til at skelne mellem dem. Kants Tolvtal er derfor ligesaa lidet begrundet som Aristoteles' Tital *).

*) Smlgn. allerede G. E. Schulze's Kritik i *Kritik der Theoretischen Philosophie* (1801). II. p. 291—333.

Af stor Interesse er det derimod, at Kant selv paaviser, at der er et fælles Karaktermærke for alle Kategorier, nemlig Kontinuitetsbegrebet, der igen fremtræder i to Former, i Størrelsesbegrebet og i Aarsagsbegrebet. Under Størrelsesbegrebet høre igen Begreber, der angaa Udstrækning i Tid og Rum, og Begrebet intensiv Størrelse (Grad), medens Aarsagsbegrebet foruden selve Aarsagsforholdet ogsaa omfatter Begreberne Mulighed, Virkelighed og Nødvendighed.

Kants Kategorilære kan herefter skematiseres paa følgende Maade:

Syntese (Kontinuitet)

Størrelse	Kausalitet.
a) Enhed, Flerhed, Alhed. (Udstrækning).	a) Bestaaen og Skiften. Aarsag og Virkning. Vexelvirkning.
b) Realitet, Negation, Begrænsning. (Intensitet).	b) Mulighed, Virkelighed, Nødvendighed.

Kontinuitetsbegrebet hænger nøje sammen med Syntesebegrebet. Ti jo nøjere Sammenhængen er mellem Emner eller Elementer, jo flere Mellemled der kan findes mellem dem, des fuldstændigere og nøjere bliver Syntesen. Af sin Kategorilære udleder Kant derfor følgende Grundsætning: „Intet at tillade i den empiriske Sammenfatten, der kunde hæmme den kontinuerlige Sammenhæng af alle Fænomener; ti kun derved bliver den Erfaringens Enhed mulig, indenfor hvilken alle Iagttagelser have deres Sted.“*) Erfaring er for Kant den Sammenhæng, indenfor hvilken hvert enkelt Emne er et ved alle andre Led bestemt Led. Og Erfaring i denne Betydning bliver kun mulig formedelst Bevidsthedens oprindelige sammenfattende Energi. Det Frugtbare i hans Betragtningsmaade ligger i den Opfordring, den indeholder til stedse fornyet Forsken for at finde nye Led i Erfaringens Sammenhæng og for at bestemme denne Sammenhæng paa stedse nøjagtigere Maade.

Foruden Kontinuiteten er der endnu et Begreb, der kon-

*) *Kritik der reinen Vernunft* ². p. 282.

sekvent burde have havt Plads i Kant's Kategorilære, nemlig Begrebet Relation (Forholdsbestemthed). Det ses af Kant's Optegnelser til „Kritik der reinen Vernunft" (de af Benno Erdmann udgivne „Reflexioner"), at det var ved at sysle med Relationsbegrebet og dets Betydning for Tænkningen, at han blev klar over Syntesen som al Bevidstheds og al Tænknings Grundform. Han udtaler saaledes ikke blot: „Vor Fornuft indeholder ikke Andet end Relationer," men ogsaa: „Forholdets (Bevidsthedsenhedens) Kategori er den vigtigste af alle. Ti Enhed angaar egentligt kun Forholdet."*) Han har altsaa antaget en meget nøje Sammenhæng mellem Begreberne Syntese og Relation. Naar han ikke har opført dem mellem sine Kategorier, har Grunden været, at han betragtede dem som Forudsætninger for alle de specielle Kategorier. Derfor har den anførte betydningsfulde Ytring ikke faaet Indflydelse paa hans systematiske Fremstilling.

En væsentlig Indvending mod Kants Kategorilære er det, at han indsnevrer Begrebet Kategori for meget. — For det Første skulle Rum og Tid ikke være Kategorier, men „Anskuelsesformer". Men i vor Erkendelse stanse vi ikke ved den blotte Stirren paa, hvad der breder sig i Rum og Tid; det er de bestemte Rums- og Tidsforhold, vi have med at gøre, Forhold af ejendommelig Art, der ikke falde sammen med noget af de Forhold, Kants Kategorier betegne, men som dog maa regnes med til de Grundforhold, vi arbejde med i vor Tænkning. Kant gør paa dette Punkt for skarp en Sondring mellem „Anskuelse" og „Forstand". — For det Andet regner han ikke de rent logiske Forhold Identitet, Forskel og Lighed med til Kategorierne, uagtet de, som Platon allerede klart saa, ere de simpleste og nødvendigste af de Former, med hvilke vor Tanke arbejder, og uagtet vi ligesaavel maa spørge om disse Formers Gyldighed som om Gyldigheden af Begreber som Størrelse og Aarsag. — For det Tredie skelner han skarpt mellem Kategorier, der stedse anvendes paa endelige, begrænsede Forhold, og „Ideer" (til-

*) Se *Om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udvikling.* (Vid. Selsk. Skr. 6. Række. p. 53. kfr. p. 27).

dels i en anden Betydning end den platoniske), der kræve absolut Afslutning af Tankearbejdet i en Helhedsopfattelse. Han overser, at ogsaa Kategorierne egentligt stille ideale Fordringer til vort Tankearbejde. Naar fyldestgøres Størrelses- og Kausalitetsbegrebet fuldstændigt? Kræve de ikke ogsaa, ligesaa vel som f. Ex. „Ideen" om Verden, en Helhedsopfattelse, hvis de skulle gennemføres fuldstændigt? Kontinuiteten, ja selve Erfaringen (i den Betydning, i hvilken Kant tager dette Ord) opstille jo store Idealer for vor Erkendelse. Allerede ovenfor (37—38) viste det sig, at Begrebet Virkelighed er et Idealbegreb.

55. Medens Platon og Kant gik ud fra en Analyse af Tankevirksomheden, saaledes som den ytrer sig i Domme, begynder Hegel sit logiske System direkte med de simpleste, mest abstrakte Begreber, stolende paa, at ethvert Begreb, naar det blot gennemtænkes ret, maa føre over til andre Begreber. Der vil nemlig komme en Modsigelse frem, naar et enkelt Begreb sættes som det eneste, altomfattende Udtryk for Tilværelsen. Og paa Selvmodsigelsens fremaddrivende Kraft beror Tankegangen i Hegels Logik. Selvmodsigelsen er ham et Vidnesbyrd om, at ingen Tanke kan staa isoleret, — at Tankeverdenen udgør en Helhed, mod hvilken man forsynder sig ved at fastholde et enkelt Synspunkt. Men netop derfor kunde man, hævder Hegel, trygt begynde med en enkelt Tanke, endog den fattigste af alle; den vil med indre Nødvendighed føre over til de andre, saa at stedse rigere Tanker vindes.

Hegel har dog faktisk indrømmet, at Kategorilæren forudsætter en psykologisk-historisk Forberedelse. I sin *Phänomenologie des Geistes* har han fremstillet de Trin, ad hvilke den menneskelige Aand — og „Verdensaanden" gennem den — hæver sig til et Standpunkt, paa hvilket Tankerne kunne udfolde sig efter deres egen Lov, stedse gennem Modsigelser arbejdende sig frem til højere, de stridende Modsætninger omspændende Enheder.

Den Kategori, der er altbestemmende hos Hegel, er en, der hos Aristoteles kun var en blandt mange, men som vil

vise sig at være den, der mest umiddelbart hænger sammen med Tankens Natur: Forholdsbestemtheden, Relationen. Modsigelsen kommer hos Hegel kun frem derved, at man behandler et Begrebs Indhold uden Hensyn til de Forhold, der bestemme og begrænse det. Det er en Modsigelse at blive staaende ved det abstrakte Begreb Væren, da det slet intet Indhold kan faa og forsaavidt er en Væren af Intet — en Ikke-Væren. Det er en Modsigelse at blive staaende ved Begrebet Identitet, ti det forudsætter Led, der ere identiske, og disse Led maa være forskellige, naar der overhovedet kan skelnes mellem dem; Begrebet Identitet viser da over til Begrebet Forskel, og er ovenikøbet selv forskelligt fra det! — Det er Relationens Lov, Forholdsloven, eller maaske bedre Forholdsbestemthedens Lov, den hegelske Dialektik indskærper.

Hvad Hegel overser, er, at ethvert af de Begreber, der saaledes kunne tages op og prøves som Exempler paa vore Tankers „dialektiske" Karakter, selv ere voxede frem i en bestemt, given Sammenhæng. At de, naar de ere prøvede og bestemte, kunne ordnes i Rækker, fremskridende fra de simpleste og abstrakteste til de konkreteste og individuelleste, det er en Sag for sig; Spørgsmaalet vil i denne Henseende kun være, om Hegels Ordning ved Treheder — Sætten, Modsætten og højere Enhed af begge — virkeligt er den naturlige Ordning. Hovedsagen er, at hvad der hos Hegel staar som Tankens Selvudvikling, en Slags logisk generatio æqvivoca, i Virkeligheden er en Frugt af en stadig Vexelvirkning mellem Tankens Former og dens Emner. Vor Tanke er en Eftertanke — baade i den Betydning, at der stedse er Noget, den søger efter, og i den Betydning, at den paa ethvert Trin forudsætter Emner og forsaavidt kommer efter disse (smlgn. 2—4). Hegel øser stedse af Erindringen om Oplevelser og Erfaringer, Slægtens og hans egne; derfra har han de Emner, hans Eftertanke forudsætter.

Selve Eftertanken (og de Begreber eller Ideer, i hvilke den nedlægger sit Arbejde) kommer i Hegels Tankeverden ikke først men sidst — netop fordi den er den rigeste, mest

konkrete Kategori, den, der i sin Forholdsbestemthedslov indeholder alle andre Kategorier i sig. Hans logiske System ser i Kraft af Trehedens Lov saaledes ud:

I. Væren. a. Kvalitet. b. Kvantitet. c. Grad.

II. Væsen. a. Grund. b. Fænomen. c. Virkelighed:

III. Begreb. a. Subjektivt Begreb. b. Objektivt Begreb. c. Ide.

Fra de simpleste Tanker (I) skrides frem til Tanker, der tydeligt ere forholdsbestemte (II), og fra disse til Tanker, der udtrykke Helheder (III). Ved Ide forstaar Hegel, ligesom Kant, et Totalitetsbegreb. Ideen er frigjort fra alle de Begrænsninger og Modsigelser, alle forudgaaende Led i Systemet mere eller mindre lide under.

Men Hegel forkaster bestemt Kants Begrænsning af Kategorierne og Ideerne til at være menneskelige Grundtanker, hvis Anvendelighed først skulde prøves. Hans Kategorilære er ligesom Platons og Aristoteles' en Metafysik. Kategorierne ere Tilværelseslove, ikke blot menneskelige Tankelove, og hvad der driver frem fra Trin til Trin, hvad der virker i den dialektiske Metode, er Tilværelsens eget inderste Væsen. Hegel kunde sige med Goethe: „Ist nicht der Kern der Natur Menschen im Herzen?" Det er Tilværelsens Væsen som ideal og absolut Helhed, der, fordi den ikke kan udtømmes i nogen enkelt Tanke, nøder Tanken til at gaa frem til stedse højere Enheder. Tankens Lov er Et med Tilværelsens egen Lov.

Selvom man vilde gaa ind paa denne Opfattelse, vilde der ikke være nogen Grund til at antage, at Modsigelsen skulde være det eneste Motiv, der driver Tanken fremad. Der kan opstaa nye Emner, der kræve deres Ret, selvom de ikke staa i Modsigelse med andre Emner, og som kunne hidføre Undergang for nogle Kategorier og Omdannelse af andre, eller kræve helt nye Kategorier. Og Eftertanken kan ogsaa drives frem til Formodninger eller ny Søgen ved en Tendens til Expansion, til at udstrække vunden Indsigt ud over det hidtil Foreliggende, en Tendens, der er af saa stor Betydning for Aandslivets Udvikling. —

De Tænkere, der i vore Dage staa eller mene at staa Hegel nærmest i Kategorilæren, have dog modificeret hans Filosofi mere eller mindre i Retning af Kant's Opfattelse. Den dogmatiske Sikkerhed mangler. Hvad der besjæler dem, er den Overbevisning, at ingen Tanke kan have Gyldighed, naar den fastholdes isoleret og absolut. Sandheden maa udgøre en Totalitet, en uendelig Sammenhæng. „Det Absolute" vilde være den fuldendte, altomfattende Erfaring, men en saadan staar som et stadigt Ideal. Vi arbejde stadigt paa at supplere og integrere det Fragmentariske i vor Erkendelse. Medens Hegel i sin Logik lader Begreberne udvikle sig af hverandre med indre Nødvendighed og helst dvæler oppe i denne Tankens æteriske Verden, ere hans moderne Disciple mest optagne af at stige op fra de endelige og begrænsede Erfaringers Verden til hint Fuldendelsens Stade. Deres Værker minde mere om Hegels „Phänomenologie des Geistes" end om hans „System der Logik". Deres Tænken er egentligt kun Forsøg paa at gennemføre Virkelighedskriteriet, og det er karakteristisk, at F. H. Bradley, der kan betragtes som Type for denne Gruppe af Tænkere, bruger Ordet total Erfaring (experience entire) om Erkendelsens Ideal. (Smlgn. ovenfor 37—38).

56. Et interessant Forsøg paa en Kategorilære med Fremhævelse af Relationen (Forholdsbestemtheden) som Hovedbegreb blev i væsentlig Tilslutning til Kant gjort af William Hamilton. Enhver Tankeakt fastslaar en Betingelse og en Begrænsning: to think is to condition. Alle de Grundbegreber, vor Tanke virker med, angive Forhold og Betingelser. Subjekt og Objekt, Ting og Egenskab, Aarsag og Virkning, Tids-, Rums- og Gradsforhold ere Exempler herpaa. Og med Betingelsens eller Relationens Lov stemmer det, at Sammenlignen og Dømmen medvirke i enhver Opfattelse, i enhver Erkendelsesfunktion. Det Ejendommelige for Hamiltons, som for andre Kantianeres Opfattelse, er, at Forholdsloven især opfattes som medførende en Begrænsning, — at den er Udtryk for vor Endelighed. Han fremhæver ikke, at enhver positiv Erkendelse og Forstaaelse, ethvert

Fremskridt i vor Viden beror paa, at flere Forhold paavises og drages ind med i Betragtningen, og at hvert enkelt Forhold bestemmes med større Nøjagtighed*).

Hos Comte, den saakaldte positivistiske Skoles Grundlægger, finde vi en Kategorilære antydet, der i sine Hovedtræk minder om Kants. For Comte er Forbindelse Tankens mest almindelige Form: tout se réduit toujours à lier. Erkendelsen udspringer af en Enhedstrang. Og Forbindelsen sker paa to Maader, dels formedelst Emnernes indbyrdes Lighed, dels formedelst den Orden, i hvilken de følge efter hverandre i Tiden. Hermed er da allerede Relationen given som en væsentlig Bestemmelse. Foruden Forholdene mellem Emnerne indbyrdes, fremhæver Comte ogsaa — og i udtrykkelig Tilslutning til Kant — Forholdet mellem Subjekt og Objekt.

Forskellen mellem Lighed og Succession ligger til Grund for Forskellen mellem Ligevægtsforhold og Bevægelsesforhold, Statik og Dynamik, som Comte søger at paavise paa de forskellige videnskabelige Omraader. Hvor der raader Ligevægt og Hvile, er der kun Lighedsforhold at paavise; hvor der er Succession og Bevægelse, bliver Opgaven at paavise det Følgendes Afhængighed af det Foregaaende. Hvor Lighedsforholdet raader, kan der lettere opstilles almindelige Sætninger og anvendes Deduktion; hvor Successionsforholdet raader, saa at Emnerne faa en historisk Karakter, naa vi ikke saa let ud over det Specielle, og Induktionen bliver fremherskende. Efter dette Princip (généralité décroissante — complication croissante) har Comte anlagt sin Ordning af de specielle Videnskaber — fra Matematik gennem Astronomi, Fysik, Kemi og Biologi til Sociologi. Paa dette sidste, mest kontrete Omraade fremtræder Forholdet mellem Statik og Dynamik som et Forhold mellem Orden og Fremskridt**).

Hos Charles Renouvier, den vigtigste Repræsentant for den kritiske Filosofi i Frankrig, spores baade Comte's og Kant's Indflydelse i Kategorilæren. I hans Liste over

---

*) Se *Den nyere Filosofis Historie* ². II, p. 388 f.
**) *Den nyere Filosofis Historie* ². II. p. 333 f; 352—355.

Kategorier staar Relationen først. Den kundgør sig i Tankens skelnende, identificerende og bestemmende Virksomhed, en Virksomhed, der ogsaa er afgørende for alle andre Kategorier, skønt Renouvier opstiller dem ved Siden af den første. Et bestemt Princip for Ordningen af Kategorierne kan ikke ses. Ordningen er følgende: 1) relation; 2) nombre; 3) position; 4) succession; 5) qualité; 6) devenir; 7) causalité; 8) finalité; 9) personnalité. Indenfor hver af dem søger Renouvier at paavise en Trehed af Tesis, Antitesis og Syntesis, som Kant allerede havde antydet, men som ikke kan gennemføres uden Kunstleri. En nærmere Kritik af Renouviers Opstilling vil jeg ikke give; en saadan vil indirekte fremgaa af den Ordning, jeg senere vil forsøge at paavise mellem de Kategorier, jeg finder. Renouvier er klar over, at en Deduktion af Kategorierne som den, Kant havde forsøgt, er umulig, og at kun Erfaringen kan afgøre, om vort Kategorisystem er det rette. Erfaringen selv er en Syntese, og Kategorierne ere de konstante Relationer, der gøre sig gældende i Erfaringen, — Relationer, der forudsætte ligesaa mange specielle Former for Syntese.*)

Ogsaa hos Eduard v. Hartmann er Relationen en Hovedkategori (Urkategorie), fordi vor bevidste Tænken er en Reflekteren, en Forholdssætten; den fremdrager de Forhold, som Alt, hvad der bliver Genstand for Bevidsthed, underligger. Al Væren er Forholdsværen. Og dette gælder ogsaa for al Sansning, skønt denne har sine specielle Kategorier (Kvalitet, Kvantitet, Udstrækning i Tid og i Rum). Indenfor Tænkningen skelner Hartmann mellem den reflekterende Tænken, der ytrer sig i Sammenligning, Skelnen og Forbinden, Maaling, Slutten, og den spekulative Tænken, hvis Kategorier ere Kausalitet, Finalitet og Substantialitet.**)

Heller ikke her kan jeg gaa ind paa en nærmere Kritik. Det kom mig ved denne Oversigt især an paa at fremhæve Hovedpunkterne, ved hvilke der jo ogsaa viser sig en vis

---

*) Smlgn. foruden min Bog *Moderne Filosofer.* p. 72 f.: G. Séailles: *La philosophie de Charles Benouvier.* (1905). p. 84—133. — L. Dauriac i Revue de Métaphysique et de Morale. 1909. p. 487—496.

**) Smlgn. Arthur Drews: *Hartmanns philosophisches System.* (1902). p. 766—846.

Konvergens mellem de forskellige Kataloger. Konvergensen viser sig især i den Vægt, der lægges paa Bevidsthedens, særligt Tænkningens sammenfattende eller forbindende Karakter og, i nøje Sammenhæng dermed, paa Forholdsbestemtheden, Relationen som nødvendig Følge deraf og desuden som fælles Karaktertræk for de speciellere Begreber. Det er af ikke ringe Interesse, at der i et Hovedpunkt af Kategorilæren, denne centrale Del af Filosofien, findes en saadan Overensstemmelse. De speciellere Kategorier hænge ikke saa nøje sammen med Tankens almindelige Natur, at de skulde kunne udledes af denne uden videre. De faa en mere historisk Karakter, og den Orden, i hvilken de anbringes, betinges paa mange Maader ved speciellere filosofiske Problemer og Synsmaader, Noget, der især tydeligt ses hos Renouvier og Hartmann. —

Naar nogle Forfattere (Lotze, Sigwart, Wundt), følgende Herbart, sætte Kategorierne Genstand og Egenskab forud for Kategorien Forhold, maa den Indvending gøres, at en Genstands Begreb kun indeholder Forhold indenfor den selv og til andre Genstande, og at Egenskaber kun udtrykke saadanne Forhold. Og dertil kommer som den væsentligste Indvending, at Genstanden kun kendes som Tankens Genstand; den kan da ikke selv være den første Kategori. Aristoteles stillede den ganske vist først; men han føjede til, at den egentligt ikke var nogen Kategori, da den netop var det, der skulde have sin Bestemmelse gennem alle Kategorier. —

57. Hvad Kategorilærens Metode angaar, er det allerede sagt, at Kategorierne maa findes ved, at Eftertanken søger at udskille de Former, i hvilke Tankelivet uvilkaarligt bevæger sig i Vexelvirkning med Emner og Opgaver. De enkelte Kategorier opstaa til forskellige Tider og i forskellig Sammenhæng. Men Fremstillingen af dem kan anlægges saaledes, at vi begynde med de simpleste og skride frem til de mere indholdsrige. De simpleste ville sandsynligvis være de, der hænge nærmest sammen med Tænkningens Natur og derfor udtrykke de mest nødvendige Forudsætninger, Emnerne

maa fyldestgøre; de maa derfor ogsaa gælde i det største Omfang. De kunne blot angive de Fordringer, der overhovedet maa stilles til ethvert Emne, der skal kunne tænkes. Jo indholdsrigere en Kategori er, des mindre omfattende en Kreds af Fænomener vil den kunne anvendes paa. Det er en Regel, der gælder for alle vore Begreber, at Indhold og Omfang — ved Begreber, der ligge i samme opstigende Række — staa i omvendt Forhold til hinanden. Deraf udspringer, som det senere vil vise sig, et af de største Problemer for vor Erkendelse.

Overgangen fra den ene Kategori til den anden, altsaa fra de simplere til de indholdsrigere, nødvendiggøres ved, at der fremtræder Emner eller Elementer, der ikke fyldestgøres ved de simplere, mere omfattende Kategorier. Tilværelsen er da rigere end Tanken. Der maa da søges efter speciellere Kategorier, Former, i hvilke de nye Emner eller Elementer kunne komme til deres Ret. De speciellere Kategorier ville ikke kunne udledes af de mere almene; men det vil maaske være muligt at vise, at de ere Former, i hvilke de mere almene Kategorier maa optræde under bestemte givne Forhold, eller at finde Mellemled mellem de gamle Kategorier og de nye. Paa ethvert Punkt staar Tankens egen Natur i Vexelvirkning med dens Emner og dens Opgaver. Der vil være en stadig Brydning mellem de to Sider, en Brydning, der i vore Dage har fremkaldt en Strid mellem Kriticisme og Pragmatisme. Kategorilæren behøver ikke at gaa ind paa denne Strid, der hører ind under Drøftelsen af selve Erkendelsesproblemet. Men den vil maaske kunne yde Bidrag til Belysning af Stridsspørgsmaalet.

B. Fundamentale Kategorier.

58. Hvad der er givet som Emne for Eftertanke, er stedse en Helhed, denne være nu løs og skiftende, eller fast og varig. Hvis Emnet var et absolut Enkelt, vilde Tanken blive Et med en Stirren og føre til Extase. Selv i det Øjeblik, Be-

vidstheden vaagner af det Ubevidste ved Ophævelsen af den Ligevægt, det Ubevidste forudsætter, bestemmes Tilstanden ved Modsætningen til den foregaaende Tilstand og udgør et Hele med denne. Bevidsthedsfænomener bestemmes stedse ved et Forhold mellem Baggrund og Forgrund, et Forhold, der kan være successivt eller simultant, eller begge Dele. I simpleste Tilfælde er det kun Baggrunden, der bestemmer Forgrunden; men naar Baggrunden ikke strax forsvinder, men bevares eller genkaldes, kan den selv igen undergaa Ændring, blive Forgrund i Forhold til det, der før var Forgrund. I al Sansning, Erindring og Fantasi lægger dette Vexelforhold sig for Dagen. Særligt tydeligt træder det dog, som vi have set (33), frem i Dommen, hvor Prædikatet ikke blot bestemmer Subjektet, men ogsaa selv bestemmes ved dette. I al Dømmen, saavel som i Sansning, Anskuen og Association kundgør den psykiske Energi sig som en Sammenfatten, og Syntesens Lov bliver derfor Erkendelsens Grundlov. *Syntesen* bliver den første Kategori. Den anvendes uvilkaarligt, saalænge Bevidstheden bestaar, og det er i Analogi med den, vi opfatte Alt. Typen for al Erkendelse, og derfor ogsaa for alt Erkendt, er Forbindelse af en Mangfoldighed til Enhed. Hverken en aldeles sammenhængsløs Mangfoldighed eller en forskelsløs Enhed (Enkelthed) kan erkendes. Allerede rent psykologisk ere Tilstande af disse Arter umulige, skønt der kan gives stærke Tilnærmelser til dem.

I denne første Kategori ligger nu strax den anden indeholdt. Naar en Mangfoldighed af Emner eller Elementer forbindes eller sammenfattes, blive de bragte i Forhold til hverandre indbyrdes. Det sker i enhver Sansning, enhver Erindring og enhver Fantasi, saavel som i enhver Dom. Naar en bestemt Forbindelse opløses, som naar Anskuen afløses af Dømmen, er denne Opløsning kun en Omsætten i andre Forhold. Det aldeles Forholdsløse kan hverken sanses, erindres, forestilles eller dømmes. At tænke er, som Fichte med Rette har sagt, at sætte Noget i Forhold til et Andet.

Relationen, Forholdsbestemtheden, bliver da den anden Kategori. Den betegner baade Noget, der uvilkaarligt fremtræder, og et Ideal. Uvilkaarligt sættes i en Bevidsthed alle Emner og Elementer i et vist Forhold til hverandre. Men vor Eftertanke søger at bestemme dette Forhold saa nøjagtigt som muligt og at omforme det saaledes, at alle Emner, tidligere opdukkede og mulige nye, kunne komme til deres Ret. Hvori denne Ret bestaar, afgøres ved de specicllere Kategorier.

Den ofte misforstaaede Sætning, at Alt er relativt, betyder ikke, at Alt er lige rigtigt eller lige galt, men netop modsat, at Alt, hvad der erkendes, staar og maa staa i bestemte Relationer, og kendes des bedre, jo nøjagtigere disse Emner bestemmes. Indenfor den bestemte Relation er Erkendelsen absolut.

59. Der er, som sagt, to Grænser for Bevidsthed og derfor ogsaa for Tænkning, den absolute Enhed og den sammenhængsløse Mangfoldighed. Paa ingen af disse Grænser gælder nogen Relation, og derfor heller ingen Syntese. Mellem begge Grænser ligger der Forhold, der kunne betegnes som *Kontinuitet og Diskontinuitet.*

Disse to Kategorier maa nævnes sammen, da de gensidigt forudsætte hinanden. Der maa en Ophævelse af Ligevægt til, for at Bevidsthed skal afløse Ubevidsthed, — for at en Anskuelse skal kunne artikuleres (17), — for at Dømmen skal afløse Anskuelse og Association. Der maa Afbrydelse til, saavel for at den simpleste Fornemmelse skal blive til, som for at Eftertanken skal blive vakt. Forsaavidt har Søren Kierkegaard Ret i, at Tanken begynder med et Spring, og at der skal en særlig Interesse til for at gøre dette Spring; i hvert Tilfælde er Forudsætningen en uvilkaarlig Interesse for at bevare eller genoprette Ligevægten og Sammenhængen. Dette Spring udtrykker en Diskontinuitet; men det afslører tillige, at der forud var en Kontinuitet, og det kan maaske selv senere vise sig at være Led i en dybere liggende Kontinuitet.

Det kunde maaske bestrides, at Kontinuiteten i sig selv

er en Relation. Ti forsaavidt den bestaar, kan der jo ikke skelnes mellem Led, der kunne staa i Relation til hverandre. Naar den raader, glider Bevidstheden umærkeligt frem, synes stedse identisk med sig selv, og det er først den ved Diskontinuitet vakte Eftertanke, der bliver klar over, at der uafbrudt er foregaaet Ændringer, selvom nu disse vare saa smaa, at de kunde sættes saa nær ved Uforanderlighed som man vil. Man kan sige med Poincaré, at der i al Kontinuitet indeholdes en Modsigelse. Bestaar en kontinuerlig Række af Leddene A B C, saa er $A = B$ og $B = C$, men $A \gtrless C$*). Men denne Modsigelse opdages først, naar Erfaring eller Erindring ved et Spring fører til en umiddelbar Sammenstilling af A og C. Da kommer Vækkelsen. Der kan da spørges: „hvor glide vi hen?“ Saalænge man gaar op i Gliden, spørger man ikke; Modsigelsen er ikke til, saalænge Kontinuiteten raader. Kontinuiteten er en Relation, der ikke opdages, før den er forbi. Det er først, naar Diskontinuiteten er traadt i Kraft, at man kan opfatte Kontinuiteten som en Sammenhæng af Emner eller Elementer, der ligge uendeligt nær hverandre.

Vi staa her igen ved den tidligere omtalte psykologiske Antinomi. Naar vi sige, at der i Kontinuiteten, i de kontinuerlige Bevidsthedstilstande er indeholdt en Mangfoldighed af Led, kan dette kun gælde for Eftertanken, der ser tilbage og foretager Distinktioner. I selve Tilstandene traadte Mangfoldigheden ikke frem som saadan. Baade ved vor Opfattelse af Sansning, af Anskuen og af Tænken maa dette vel mærkes, for at man ikke skal lægge Noget ind i de mere umiddelbare og uvilkaarlige Tilstande, som først kommer frem i Eftertanken. I hvert Tilfælde har man ikke Ret til uden videre at identificere de Forskelle, Eftertanken opstiller, med dem, der allerede kunne siges at „ligge i“ de umiddelbare Processer. (Smlgn. 5). Eller, som man ogsaa kan udtrykke det, det rationelle Kontinuum, det af Eftertanken dannede Kontinuum, er forskelligt fra det empiriske Kontinuum. Naar Eftertanken er vakt, søges der en nærmere

*) *La Science et l'Hypothèse.* p. 35.

Bestemmelse af det empiriske Kontinuum, det uvilkaarlige Sjæleliv udgør, og det kan kun ske ved at opfatte det som diskontinuerlig Mangfoldighed. Diskontinuiteten er altsaa ikke blot Betingelse for Eftertankens Vækkelse; men vi søge, naar Eftertanken er vakt, at opfatte Kontinuiteten i Analogi med Diskontinuiteten. Og nu først kan man definere Kontinuitet positivt; fra først af staar det som et negativt Begreb, som Fraværelse af Mangfoldighed saavel som af Enhed. Men man antager nu indenfor Kontinuiteten Forskelle af lavere Grad end de klare Modsætninger, Diskontinuiteten forudsætter. Ofte stilles der herved store Problemer. Saaledes naar en ny sjælelig Ejendommelighed, en ny psykisk Tendens pludseligt aabenbarer sig: kan der da forud have været et saadant Kontinuum, som man forhen antog? Paa det materielle Omraade fører Opdagelsen af Radioaktiviteten, paa det biologiske Omraade Paavisningen af Mutationer til analoge Spørgsmaal.

Der er dog ingen Grund til at negte, at Diskontinuitet er en ligesaa oprindelig Egenskab ved Bevidsthedslivet som Kontinuiteten. Det vilde være urigtigt, med nogle Filosofer i vore Dage (smlgn. 3), at opfatte Diskontinuiteten som et mere eller mindre kunstigt Resultat af Opmærksomhed og Eftertanke, satte i Bevægelse ved praktiske Motiver. Bevidstheden bestaar under en stadig Brydning af Kontinuitet og Diskontinuitet, og dette gælder specielt for Tankelivet. Erfaringen af Forskel, Modsætning og Afbrydelse er ligesaa elementær som Erfaringen om de glidende Overgange. Og Diskontinuitetserfaringen er vel endog, biologisk-praktisk set, en mere betydningsfuld Erfaring, da det kun er ved en Vækkelse, der kan udløses Energi. Erfaring viser os Strid og Spænding mellem forskellige Tendenser i Bevidsthedslivet, ikke mindre end Harmoni og Kontinuitet, og det er kun derved, den psykiske Energi faar sine Opgaver, sin Modstand at overvinde. Forskellighederne høre Livet, ikke blot Eftertanken til. Og da de frembyde de klareste Relationer, anvender Eftertanken dem til at forstaaeliggøre sig de kontinuerlige Tilstande og Emner. Der ytrer sig her et

Træk, der stadigt kommer igen i vor Erkendelse, — at en Del eller Side i vor Erfaring benyttes til at belyse andre Dele eller Sider ad Analogiens Vej.

Omvendt benyttes saa ogsaa Kontinuiteten til at belyse Diskontinuiteten. Givne Forskelle, Modsætninger og Spændingsforhold tydeliggøres ved Udfinden eller Antagelse af Mellemled og Overgange i saa stort Antal som muligt, saa at Forskellene tilsidst blive uendeligt smaa. Emner eller Elementer, der staa i udpræget Modsætning til hverandre, søges da opfattede som Yderpunkter af sammenhængende Rækker. Selve det Stød eller Spring, med hvilket baade Sansning og Tænkning begynder, søges da bragt i Kontinuitetsforhold til andre Emner og Elementer i Bevidsthedslivet eller udenfor dette. Det tilsyneladende Tilfældige i Udgangspunktet falder derved bort. Paa denne Maade har Kontinuitetsprincipet stadigt i Videnskabens Historie vist sig som et stort Opdagelsesprincip, idet man forsøger at give et en Gang opdaget Forhold saa stor Udstrækning som muligt. Den videnskabelige Fantasi arbejder efter dette Princip saalænge, indtil Eftertanken paany paaviser Diskontinuiteten. Saaledes spurgte Newton, om den Kraft, der lader Stenen falde til Jorden, ikke ogsaa skulde virke paa Maanen, og udstrakte fremdeles dette Spørgsmaal til at gælde alle Legemer i Forhold til hverandre. Ved alle Forestillinger og Slutninger angaaende den menneskelige Fortid, Livets Fortid, Naturens Fortid idethele, slutte vi ud fra de Kræfter og Love, vi nu kende, og om hvis Gyldighed vi have overbevist os. Det heri liggende Princip, Aktualitetsprincipet, er kun en særegen Form for Kontinuitetsprincipet. Der kundgør sig her en Expansion, som Psykologien paaviser ikke blot for Tankelivets, men ogsaa for Følelseslivets Vedkommende. Saaledes vil en Stemning, der er fremkaldt ved en speciel Oplevelse, have en Tendens til at brede sig over hele Følelsestilstanden, saalænge den ikke mødes med en fra anden Side fremkaldt Stemning.

Tænkningen faar altsaa en Opgave, baade naar der foreligger for mange Mellemled, og naar der foreligger for faa.

Den søger at gøre Kontinuiteten diskontinuerlig og Diskontinuiteten kontinuerlig, og begge disse tilsyneladende modsatte Processer staa i den nøjeste Sammenhæng indbyrdes. I dem begge bevæger Tanken sig frem gennem Sammenfatten i bestemte Relationer.

60. Søges en nærmere Bestemmelse af Relationen — foruden at den kan være kontinuerlig eller diskontinuerlig — viser det sig, at den i de enkelte Tilfælde enten er et Ligheds- eller et Forskelsforhold. Dette er allerede forudsat i det Foregaaende. Ti Kontinuitet er et Lighedsforhold indenfor en Mangfoldighed, der ikke opfattes som Mangfoldighed, fordi Forskellen indenfor den ikke mærkes, og Diskontinuitet forudsætter en vis Forskel indenfor en Mangfoldighed.

At al Tænken er en Forholdssætten, kan da nærmere udtrykkes saaledes, at al Tænken er en Sammenligning. (Se allerede 2). Det kan ogsaa siges at gælde for al Sansning og al Anskuen, at det er Forskels- og Lighedsforhold, der ere bestemmende for de enkelte Emners eller Elementers Optræden og for den Maade, paa hvilken de forbindes. (Se 11; 14; 17). Der er en Analogi mellem disse mere elementære Funktioner og Dommen. Men vi holde os fra nu af især til denne sidste, fordi Forholdene ere lettere tilgængelige her, og fordi Dommen er af afgørende Betydning for den videre Udvikling af Erkendelsen. Enhver Dom udtrykker baade et Ligheds- og et Forskelsforhold. Trods Forskellen mellem Subjekt og Prædikat have vi dog i Prædikatet Subjektet selv selv fra en ny Side eller i en ny Form. Det er Forskelsforholdet, der muliggør Dommen og giver den et Indhold; men Dommen er tillige netop en Sejr over Forskelligheden, idet denne enten helt ophæves eller faar en Begrænsning.

Vi have tidligere havt Lejlighed til at omtale de forskellige Arter eller Grader af Lighed: Identitet, Dækningslighed (Enshed), sammensat Lighed, Kvalitetslighed og Forholdslighed (Analogi). (21). De forskellige Arter eller Grader af Forskellighed ville vi i det nærmest Følgende faa

Lejlighed til at omtale, da det er dem, der give Anledning til de speciellere Kategoriers Optræden. —

At ethvert Forhold enten er et Ligheds- eller et Forskelsforhold. kan ikke bevises paa anden Maade end derved, at man i hvert enkelt Tilfælde ved Analyse finder. at de nævnte Forhold ligge til Grund. Det er dog ikke indrømmet fra alle Sider. at al Sammenfatten og Forholdsætten er en Sammenligning. Saaledes hævder Th. Lipps*), at der maa skelnes mellem Sammenfatnings- og Sammenligningsdomme: i hine forbindes en Mangfoldighed til Helhed: i disse sammenlignes forskellige Emner indbyrdes. En Sammenligningsdom have vi, naar det siges, at den ene af to Toner er højere end den anden. En Sammenfatningsdom er f. Ex. den Dom: „dette er et Træ". I denne Dom, siger Lipps. „er det givne Mangfoldige — 'dette' — ved Navnet Træ sammenfattet til en objektivt nødvendig Enhed: denne Benævningsdom indbefatter i sig en Bevidsthed om, at naar denne Benævnelse skal gælde, maa jeg tænke hint Mangfoldige som Et". — Hertil maa for det Første bemærkes, at kun det Forskellige kan kaldes mangfoldigt og forbindes til et Hele. Vare Elementerne i det givne Emne absolut identiske i Kvalitet. Tid og Sted, vilde de ikke være mangfoldige: Emnet vilde da være en absolut Enhed. Forskelsforholdet er altsaa forudsat. Dernæst ligger der i selve Benævnelsen en Forudsætning om Lighed mellem Emnet („dette" og andre Emner, og det er denne Lighed, Prædikatet udtrykker. Endeligt maa Emnet, for at dets Elementer kunne samles under et fælles Prædikat, allerede være skelnet fra andre Emner som Noget for sig (smlgn. 30 ff.). Her ligger da atter Forskelsforholdet til Grund.

Brydningen mellem Enhed og Mangfoldighed vil stedse vise sig at være en Brydning mellem Ligheder og Forskelle. I denne Brydning griber stadigt den Interesse eller det Formaal, der leder Tanken ind. Den medvirker i de enkelte Tilfælde til at bestemme, hvilken Gruppe der dannes, — hvilket Emne der udsondres for at bestemmes. — alt-

*) *Grundzüge der Logik.* (1893). p. 93–95.

saa hvilken Forskel der gøres; og den medvirker ogsaa ved det Synspunkt, der anlægges paa Emnet. Det udsondrede Emne (Gruppen) svarer til Dommens Subjekt, Synspunktet til dens Prædikat. Istedetfor at sige „dette er et Træ", kunde jeg under andre Forhold overfor det samme „dette" komme til at sige „dette er haardt", eller „dette er Noget, jeg maa gaa udenom". Og ligeledes kunde jeg under andre Forhold have dannet en anden Gruppe, saa at „dette" f. Ex. blev Træet med den Jord, det voxer i, med de Fugle, der bygge Rede i det, Insekterne i dets Bark o. s. v. Emnet blev da en hel lille Verden. At allerede Dommens Subjekt forudsætter en Skelnen, overses let, da det kan henstaa i en vis Ubestemthed, — da det forudsættes kendt og derfor ikke altid udtrykkes, — og da den skelnende Akt er foretagen forud og maaske helt uvilkaarligt.

61. Vi ordne uvilkaarligt givne Mangfoldigheder efter Ligheder og Forskelle, og dette bliver naturligt det første Skridt i vor Erkendelse. Spørgsmaalet er, hvad en fuldkommen Ordning vilde være, og om en saadan altid er mulig. Her, i Kategorilæren som deskriptiv Erkendelsesteori, have vi kun med de mulige Ordninger at gøre; Spørgsmaalet om Gyldigheden hører under Erkendelsesproblemet.

Istedetfor Ordet Ordning vil jeg i det Følgende for Simpelheds Skyld bruge Ordet Række, skønt dette Ord i Regelen bruges i Logiken i snevrere Betydning, nemlig om saadanne Ordninger, der gøre Slutning og Beregning mulig (smlgn. 33). Erkendelsesteorien maa undersøge, om der ikke er andre Muligheder end de, der gøre Videnskab mulig. Det er ingen Selvfølge, at der overalt, til alle Tider og paa alle Omraader, kan dannes Ordninger, som gøre Slutning og dermed Videnskab mulig. Vi have ikke Ret til paa Forhaand at fastslaa Emnernes Rationalitet. Det er, som vi have set (35; 52), ikke sikkert, at Tanken kan udtømme Sansningens, Anskuelsens og Associationens hele Indhold i Dommens klare Form. Og der er heller ingen Sikkerhed for, at vore Sansninger og vore Erindringer ere udtømmende. Der er al Grund til at tro, at de stedse ere fragmentariske. Vore

Emner ere stedse begrænsede. Allerede af den Grund vil der kunne tænkes Ordninger eller Rækker af ufuldkommen Art, som Tanken dog maa stanse ved. Kategorilæren behøver da en Undersøgelse, en Orientering med Hensyn til de i sig selv mulige Forskels- og Lighedsrækker.

Naar jeg prøver at ordne en Mangfoldighed af Emner eller Elementer efter Lighed og Forskel, viser det sig, at Leddene i den Række, der dannes, kunne staa i meget forskelligt Forhold til hverandre. Der er her især tre Forhold, som blive af Betydning. Der kan muligvis dannes en Række af den Beskaffenhed, at hvilket som helst Led kan skydes ud, og at det fundne Ligheds- eller Forskelsforhold dog vedbliver at gælde mellem de tilbageblivende Led. En saadan Række kaldte Augustus de Morgan*) en *transitiv* Række. William James har senere kaldt den en Række, der gør middelbar Sammenligning mulig**). Og der kan muligvis dannes en Række af den Beskaffenhed, at hvilketsomhelst Led i den kan byttes om med sit Naboled uden at Ligheds- eller Forskelsforholdet derved forandres. En saadan Række vil jeg kalde *konvertibel*. I en transitiv Række ABCD kan B falde bort, og Forholdet mellem A og C er da det samme som mellem A og B, og som mellem B og C. I en konvertibel Række ABCD . . . kunne f. Ex. B og C ombyttes, og Forholdet mellem A og C, C og B, B og D er da det samme som mellem A og B, B og C, C og D. En konvertibel Række (i den angivne Betydning af Ordet) maa tillige være transitiv. Ombytningen virker tildels som en Udskydning. Endeligt kan der dannes en Række, i hvilken Forholdet vedbliver at være det samme, hvad enten man gennemgaar Rækken forfra eller bagfra. En saadan Række kan kaldes *symmetrisk*. Rækken ABCD. . . er symmetrisk, naar Forholdet mellem D og C er det samme som mellem C og D, ligeledes Forholdet mellem C og B det samme som mel-

---

*) *Cambridge Philosophical Transactions* IX. (1860). p. 104.

**) *Principles of Psychology*. II. p. 646: The principie of mediate comparison is only one form of a law which holds in many series of homogeneously related terms, the law that shipping intermediary terms leaves relation the same. Smlgn. Bd. I. p. 190.

lem B og C o. s. v. En saadan Række kan være intransitiv, nemlig naar Naboled ikke kunne byttes om. Fordi Forholdet D—C er det samme som Forholdet C—D, er det ikke sagt, at jeg kan sætte D istedetfor C, da det kommer an paa, hvorledes Forholdet mellem B og D er. I en intransitiv Række er ethvert Led bestemt ved sit Forhold til andre Led, og Ombytning er derfor ikke mulig. Medens en symmetrisk Række kan være baade transitiv og intransitiv, kan en konvertibel Række kun være transitiv.

De Morgan skelnede ikke mellem konvertible og symmetriske Rækker. Og heller ikke senere er den Forskel, saavidt jeg véd, bleven gjort. Man har i Regelen brugt Udtrykkene enstydigt og kun tænkt paa, om hele Rækken kunde vendes om, ikke paa, om Leddene i Rækken indbyrdes kunde vendes om.

Endeligt vil det vise sig, at en Række ofte kan læses bagfra, naar man stadigt vender Forholdet om. Det er en omvendt symmetrisk Række. —

Jeg gennemgaar nu disse Muligheder i det Enkelte og søger at finde Exempler paa dem. Vi ville derved støde paa speciellere Arter af Ligheds- og Forskelsforhold og saaledes kunne gøre Overgangen fra de fundamentale Kategorier til de mere specielle.

62. Der kunde tænkes at raade absolut Forskellighed mellem Emnerne indbyrdes, saa at det kun er en overfor deres indbyrdes Forhold tilfældig Anledning, der har ført til at stille dem sammen. Og Forskellighederne kunde fremdeles tænkes at være de samme mellem hvilkesomhelst Emner, saa at Ordenen er ligegyldig og Led kunne skydes ud. En saadan Række, der kan kaldes en *kaotisk Forskelsrække* vilde være baade transitiv, konvertibel og symmetrisk. Den kan udtrykkes saaledes (idet Tegnet $\wedge$ udtrykker et aldeles ubestemt Forskelsforhold):

$$A \wedge B \wedge C \wedge D \ldots\ldots (1).$$

Forskellen mellem A og C er den samme som mellem A og B og mellem A og D o. s. v.

Hvor en saadan Række kan dannes, ere vi ved Grænsen

for vor Erkendelse — enten ved dens Begyndelse eller ved dens Ende. Hvis alt Givet, alle Emner og Elementer, var af den Art, at saadanne Rækker kunde dannes, vilde Erkendelse være umulig. Selvfølgeligt maa der være en Anledning til at danne Rækken. Rækken kan angive, hvad der viser sig for os paa et vist Tidspunkt eller paa et bestemt Sted, i vor Sansning, i vor Fantasi eller i vore Drømme. Men hvis der ikke viser sig nogen anden Grund til Sammenstillingen, kunne Leddene byttes om paa hvilkensomhelst Maade, eller skydes ud, eller læses i hvilkensomhelst Orden. Det eneste Baand, der for en Stund forbinder dem, har Intet at gøre med deres indbyrdes Forhold.

Umiddelbart given kan en saadan Række egentligt aldrig være. Kun ved en Mængde indgaaende Sammenligninger kan man naa til Overbevisning om, at alle Lighedspunkter eller bestemte Forskelsforhold mangle. En Tilnærmelse til en kaotisk Forskelsrække have vi i den blotte Indsamling af Iagttagelser og Kundskaber (experientia vaga). At der mellem vore Emner ikke gives andre bestemte Forhold end netop det, at de ere samlede paa samme Tid og Sted, kan kun godtgøres ved indgaaende Undersøgelse. Absolut Fornuftløshed (Irrationalitet) kan kun godtgøres ved Brug af Fornuften (ratio); kun denne kan kende sin Grænse, og kender den den ikke, er der ingen anden Kraft eller Evne, der kender den. Grænsen for Erkendelsen betinger, naar den paavises paa denne Maade, en docta ignorantia.

Gjaldt en kaotisk Forskelsrække for alle Emner i alle mulige Erfaringer, vilde deraf følge en absolut Pluralisme. I Antagelsen af absolute Atomer, i Hume's Lære om sammenhængsløse „Perceptioner", i Kant's „Stof" saavel som i hans „Dinge an sich", i Herbarts „Realer" er der større eller mindre Tilnærmelser til en saadan Opfattelse. Men Pluralismen hævdes ved en Forsken, der gaar ud over det umiddelbart Foreliggende. Man kan ikke her beraabe sig paa umiddelbar Erfaring. Pluralismen maa stedse være rationalistisk. Kun Eftertanken vilde kunne godtgøre et absolut Kaos, og Godtgørelsen vilde være vanskelig.

63. Det Kaotiske begynder at forsvinde, naar det er muligt at danne en Række, i hvilken Forskellighederne variere fra Led til Led, saa at Leddene hverken kunne udskydes eller byttes om, og i hvilken der desuden ikke kan paavises nogen bestemt Retning i Variationen. En saadan Række kan kaldes en *ubestemt varierende Forskelsrække.* Den er inkonvertibel, intransitiv og asymmetrisk og kan udtrykkes saaledes:

$$\begin{matrix} A & \wedge & B & \wedge & C & \wedge & D \ldots\ldots (2) \\ & \mu & & \gamma & & \pi & \end{matrix}$$

Exempel paa en saadan Række haves, naar Ordningen sker efter et Hukommelsesskema, eller efter vore forskellige Interesser for de forskellige Emner, eller rent udvortes kronologisk. Til Forskel fra den kaotiske Række er der her et Ordningsprincip. Det er ikke blot Sammenstillingen overhovedet, men ogsaa Ordningen, der sker fra et bestemt Synspunkt, kun at dette er ligesaa uvæsentligt for Emnernes indbyrdes Forhold som hist Sammenstillingsprincipet.

64. Et Skridt videre komme vi, naar Forskellene vel stadigt variere fra Emne til Emne, men Variationen gaar i en bestemt Retning. Ordningen kan da ske efter aftagende Lighed og tiltagende Forskel eller omvendt. En saadan Række kan kaldes en *regelmæssigt varierende Forskelsrække* og er, ligesom den foregaaende, inkonvertibel, intransitiv og asymmetrisk Den kan udtrykkes saaledes:

$$\begin{matrix} A & \wedge & B & \wedge & C & \wedge & D \ldots,\ldots (3) \\ & \alpha & & \beta & & \gamma & \end{matrix}$$

Et Exempel haves i Farverækken. Der er en kvalitativ Forskel i Overgangen fra Farve til Nabofarve; men Gult er mere forskelligt fra Rødt end Orange er, og Forskellen mellem Orange og Gult er en anden end den mellem Rødt og Orange. I al sammenlignende Videnskab (komparativ Biologi, Psykologi og Sociologi) ordnes Emnerne i Rækker efter saa væsentlige Ligheder eller Forskelle som muligt. Lægger man Vægt paa, at selv efter en saadan Ordning mange Spørgsmaal — især om Lighedernes og Forskellighedernes Aarsager — endnu staa uløste, kommer man tilbage til den

ubestemt varierende Forskelsrække. Det er Synspunktet, der bestemmer, hvorledes den enkelte Række karakteriseres.

65. En *identisk varierende Forskelsrække* haves, naar Forskellen mellem hvilkesomhelst to Naboled stedse varierer paa samme Maade, hvergang der gaas fra Led til Led. Af denne Art er Forholdet mellem Tallene i Talrækken, naar denne betragtes som en Række af Ordenstal (Løbenumre), hvis Afstand fra Begyndelsen stedse voxer paa samme Maade. Mellem Begivenheder indbyrdes og mellem Beliggenheder indbyrdes kan det samme Forhold være. En saadan Ordning er mere primitiv end den egentlige Tælling og Maaling.

Den identisk varierende Forskelsrække er inkonvertibel, intransitiv og asymmetrisk og kan udtrykkes paa følgende Maade:

$$A \underset{=}{\wedge} B \underset{=}{\wedge} C \underset{=}{\wedge} D \ldots\ldots (4)$$

Rækkerne (2)—(4) betegne et Fremskridt i Forhold til Række (1) derved, at Leddene ligge fast og ere bestemte ved den Plads, de indtage i Rækken. Forskellighederne ere nu bundne, og Kaos er ophævet. Det er den første Betingelse for at komme videre. — Et videre Fremskridt gøres, naar det lykkes at danne en transitiv Række, selvom den vedbliver at være inkonvertibel og asymmetrisk.

66. En saadan Række er *den fremskridende Forskelsrække*, i hvilken hvert enkelt Led forholder sig til det foregaaende, som det følgende forholder sig til det selv, — f. Ex. som Helhed til Del, som det Senere til det Tidligere, som Højre til Venstre, som op til ned, som det Større til det Mindre. Her kunne Led skydes ud, og Slutning kan derfor finde Sted: naar B ligger tilhøjre for A og C for B, ligger C tilhøjre for A o. s. v. — Denne Række kan udtrykkes saaledes·

$$A < B < C < D \ldots\ldots (5).$$

Tegnet $<$ betyder da her ikke blot „mindre end“, men betegner ethvert inkonvertibelt, transitivt og asymmetrisk Forhold.

Tids- og Stedsforholdet ere her ikke (som ved Rækkerne (2) og (4)) blotte ydre Synspunkter eller Ordningsprincipper; Eftertanken er her rettet mod selve Tids- og Rumsforholdet som saadant.

67. Saasnart en Forskelsrække skal dannes, spiller selvfølgeligt Ligheden en Rolle med, da aftagende Forskel er tiltagende Lighed, og omvendt. Selv ved den kaotiske (1) og den ubestemt varierende (2) Forskelsrække, er der ved hver enkelt Ordning et fælles Synspunkt, skønt det kan skifte, som ved den kaotiske, eller være helt udvortes, som ved den ubestemt varierende. Ved den regelmæssigt varierende (3) og den identisk varierende (4) gør Ligheden sig gældende indenfor selve Rækken, hist mellem Leddene indbyrdes (to og to), her mellem deres Forhold. Og ved den fremskridende Forholdsrække (5) træder den endnu bestemtere frem, idet der her gælder ganske samme Forhold mellem hvilkesomhelst Led i Rækken, hvilket viser sig ved Udskydning.

Endnu bestemtere fremtræder dog Lighedsforholdet, naar hvert følgende Led ved Analyse kan findes i det foregaaende, altsaa siges at være indeholdt deri. Saaledes er Forholdet, naar det følgende Led er Prædikat i Forhold til det foregaaende som Subjekt, eller Følge i Forhold til det foregaaende som Grund. En saadan Række kan kaldes en *partiel Identitetsrække* og udtrykkes paa følgende Maade:

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \ldots\ldots (6).$$

Pilen betyder „Subjekt til“ eller „Grund til“. I denne Række kunne Leddene ikke byttes om, da man ikke uden videre kan lade Prædikat og Subjekt, Følge og Grund bytte Plads. Men Led kunne udskydes, saa at Slutning er mulig. Rækken er altsaa, ligesom (5), inkonvertibel, transitiv og asymmetrisk.

Naar man opfatter Dommen som en Akt, ved hvilken Subjektet indordnes (subsumeres) under Prædikatets Omfang som Del under Helhed (smlgn. 33), kan en Kæde af Domme henføres under (5) ligesaavel som under (6). Og Række (5) kan undertiden formuleres som partiel Identitetsrække, idet

Delen jo er identisk med en Del af Helheden, det Mindre med en Del af det Større. Men det bliver da en Række, der forløber i modsat Retning af (6), ti i (6) er det omvendt det følgende Led, der er indbefattet i det foregaaende. Ved Overgang fra Del til Helhed føjes Noget til; ved Overgang fra Subjekt til Prædikat sker der en nærmere Bestemmelse og dermed en Begrænsning.

68. Der kan gives Rækker, som ere symmetriske, men hverken konvertible eller transitive. En saadan Række kan man ligesaa godt læse bagfra som forfra. Den kan kaldes en *Gensidighedsrække.* Som Exempler nævner de Morgan: A omgaas med B, B med C o. s. v., eller: A er i Strid med B, B med C o. s. v., eller: A er Fætter til B, B til C o. s. v. Her kan man naturligvis ikke skyde Led ud eller bytte dem om indbyrdes; men Rækken kan læses i omvendt Orden. Den kan udtrykkes saaledes:

$$A \underline{\smile} B \underline{\smile} C \underline{\smile} D \ldots\ldots (7).$$

Tegnet $\underline{\smile}$ betyder, at Forholdet er det samme mellem hvilkensomhelst Naboled, men at intet Led kan skydes ud. A er ikke i Strid med C, fordi han er i Strid med B, og fordi B er i Strid med C. Snarere vil han blive Ven med C. — Fra (3) og (4) adskiller denne Række sig ved, at Forholdet ikke varierer, fra (5) og (6) ved, at det er ligegyldigt, om Rækken læses frem eller tilbage.

Rækkerne (4)—(6) kunne ogsaa blive symmetriske, altsaa læses bagfra, naar man vender Forholdene om, altsaa gaar fra den fjerneste Beliggenhed til de nærmere, fra det Større til det Mindre, fra Prædikat til Subjekt. Men ved (6) vil Berettigelsen deraf kræve en særlig Undersøgelse i de enkelte Tilfælde. Man kunde kalde saadanne Rækker for omvendt symmetriske Rækker eller *absolute Korrelatrækker.* — En „Krig af Alle mod Alle" vilde høre under den kaotiske Forskelsrække.

69. Dersom Forskellighederne i en eller anden Henseende eller i alle Henseender falde bort ved nærmere Undersøgelse, faa vi en *absolut Identitetsrække:*

$$A = B = C = D \ldots\ldots (8).$$

Hvor en saadan Række kan dannes, viser det sig, at de givne Forskelligheder vare forklædte Identiteter. En saadan Række er baade symmetrisk, transitiv og konvertibel. Den kan læses bagfra saavel som forfra; Leddene kunne ombyttes; og Led kunne skydes ud. Disse Egenskaber har denne Række fælles med sin fuldstændige Modsætning, den kaotiske Forskelsrække. Mellem disse to Grænser bevæger vor Erkendelse sig. De to Grænser have det fælles, at de kun kunne paavises efter omhyggelig Undersøgelse. En absolut Identitetsrække kan kun opstilles, naar man overalt kan sætte et Led istedetfor et hvilkensomhelst andet, uden at der sker nogen Forandring i hele Sammenhængen. Dette er træffende udtrykt i Leibniz's Definition af Identitet (49): „Identiske ere de Ting, der kunne sættes i hinandens Sted uden Brud paa Gyldigheden." Forskel er derimod tilstede, hvor det Ene ikke overalt kan sættes istedetfor det Andet (in qvibus substitutio aliqvando non succedit)*). Det er klart, at om Substitutionen lykkes overalt, kan være meget vanskeligt at afgøre, især paa specielle Omraader, hvor mange Betingelser virke sammen. Man vil strengt taget aldrig komme ud over det Hypotetiske — ligesaalidt som ved den modsatte Grænse, den kaotiske Forskelsrække.

Den absolute Identitet gælder ofte kun i en enkelt Henseende. Alle ere i den nyere borgerlige Ret „lige for Loven", saa forskellige de end ellers ere i Stand og Kaar. Betragtede som „Søskende" staa alle Børn af samme Ægteskab ens. Overhovedet kan der opstilles en absolut Identitetsrække, naar forskellige Emner falde ind under samme Begreb. Det ligger netop i Begrebet Exempel, at forskellige Emner kunne stilles istedetfor hverandre i en bestemt Henseende, hvor forskellige de end ellers ere. Som Heste betragtede er en gul Hest identisk med en rød, en Norbagger med en normannisk Fragthest o. s. v. Analogier kunne idethele — i den bestemte Henseende, i hvilken Analogien gælder — betragtes som Identiteter.

---

*) *Non inelegans specimen demonstrandi in abstractis.* Opera phil. ed. Erdmann. p. 94.

Fælles med (1) og (7) har (8), at den kan læses bagfra saavel som forfra. Men den adskiller sig fra begge ved den absolute Ækvivalens af Leddene, f. Ex. af Exemplerne paa samme Almenbegreb, eller af Grund og Følge, naar Slutningen kan vendes om. Fra (7) adskiller den sig tillige ved, at Leddene kunne byttes om eller skydes ud. —

Da den absolute Identitetsrække, hvor den kan opstilles, betegner Tankearbejdets Fuldendelse, gøres den til Tænkningens Maalestok, og man stiller den (siden Leibniz) gerne i Spidsen for de logiske Principer i Formen A = A. Den udtrykker da den Grundfordring, at Tanken skal være identisk med sig selv, og at derfor ethvert Begreb overalt, i hvilken Sammenhæng det saa forekommer, skal have det samme Indhold. Dette Princip forudsættes egentligt i alle Rækker, da ethvert Led i disse, hvorledes dets Forhold til de andre Led end er, maa være identisk med sig selv, og idet ethvert Led kan defineres ved sin Plads i Rækken (selvom denne Plads, som i den kaotiske Forskelsrække, kan skifte og kun gælder momentant).

Hvis alle Rækker kunde omformes og føres tilbage til en eneste absolut Identitetsrække, vilde en absolut Monisme blive Resultatet. Trods den store Vægt, Leibniz lagde paa Individualitet og Forskellighed, saaledes som hans Monadelære viser, var det dog for ham Idealet at føre alle faktiske Sandheder tilbage til identiske Domme, og det var efter hans Mening kun den menneskelige Begrænsning, der hindrede Gennemførelsen deraf. Man har endog deri fundet det oprindelige Motiv til Leibniz's System*). Men sikkert er det, at Monaderne, der efter Leibniz's Opfattelse danne, hvad ovenfor er kaldt en regelmæssigt varierende Forskelsrække, ikke kunne reduceres til forklædte Identiteter. Leibniz's Logik og hans Monadelære staa i skarp Modsætning til hinanden. Endnu mere udpræget og dogmatisk fremtræder Identiteten som Ideal hos Parmenides, Platon og Spinoza.

*) Couturat: *La Logique de Leibniz.* Se ogsaa Bulletin de la Société francaise de philosophie. II. p. 65—89. — Smlgn. allerede Kant: *Kritik der reinen Vernunft*². p. 337.

Men selvom alle Emner begrebsmæssigt kunde føres tilbage til at være Led i en absolut Identitetsrække, vilde det Spørgsmaal stadigt henstaa ubesvaret, hvorfra de Forskelligheder hidrøre, med hvilke Tankearbejdet begynder, og som stille dets Opgaver, og hvorledes det er at forklare, at Identiteten ikke umiddelbart aabenbarede sig. Det nytter ikke at erklære Forskellighederne for blot „subjektive", eller „empiriske" eller „illusoriske", som man har gjort overfor Sanse- og Værdikvaliteter. Det Kvalitative og det Historiske vil stedse gøre sig gældende paany, saa ofte man end, naar en Identitet er naat, forsøger at kaste Broen af efter sig. Vi maa derfor stadigt arbejde med de forskellige Rækker, stigende opad fra Kaos i Retning af Identitet.

70. Hensigten med Opstillingen af disse Rækker har kun været at give en skematisk Fremstilling af Tankearbejdet, saaledes som det foregaar under stadig Brydning af Forskels- og Lighedsforhold. Der kan maaske findes flere Rækker endnu. Men Vægten ligger ikke paa Fuldstændigheden. Den Betydning, Ligheds- og Forskelskategorierne have for vor Tænkning, naar Syntese og Relation skulle anvendes i det Enkelte, fremlyser tilstrækkeligt af Endepunkterne (Kaos — Identitet) og de mellemliggende Former.

Jeg skal endnu kun omtale, at de opstillede Rækker ende ubestemt. Det staar hen, hvorvidt de kunne afsluttes. I saadanne Tilfælde, hvor en Afslutning er given eller ligger i Sagens Natur, kunne vi faa Rækkeformer, der ikke forekomme i den opstillede Liste. Hvis en Række blot bestaar af to Led, A og B, og hvis Forholdet mellem A og B er det samme som mellem B og A, have vi en lille Række, der baade er konvertibel og symmetrisk (ligesom (1) og (8)), medens der naturligvis ikke kan være Tale om Udskydning; den er altsaa hverken transitiv eller intransitiv. Som En af mine Tilhørere, Naphtali Cohen, har gjort opmærksom paa, kan man ved sluttede Rækker af flere Led have baade Konvertibilitet og Intransitivitet. Ethvert Led er da bestemt ved sit Forhold til *alle* andre Led; intet kan skydes ud, men alle kunne ombyttes. Saaledes f. Ex. den Række, der

dannes af de tre Vinkelspidser i et ligesidet Triangel; enhver har samme Afstand fra begge de andre. Decemvirernes Række er sluttet; ingen kan skydes ud; men Leddene kunne ombyttes vilkaarligt, naar man kun siger om hver enkelt Decemvir, hvad der ogsaa kan siges om de andre. — Saadanne Rækker ere tillige symmetriske, da det er ligegyldigt, om man begynder Rækken fra den ene eller den anden Ende. Og saadanne Rækker kunne desuden ogsaa formuleres som absolute Identitetsrækker, idet man betragter de enkelte Led som Exempler paa et og samme Begreb (Vinkelspids i et ligesidet Triangel; Decemvir), kun at i dette Tilfælde Begrebets Omfang er bestemt afgrænset.

71. Som allerede bemærket (61), har man især interesseret sig for de Rækker ((5), (6) og (8)), der gøre Slutten mulig. De ere de egentlige rationelle Rækker. Slutten betinges ved Udskydning (Transitivitet). Men en Slutning forudsætter stedse en Begrænsning af Rækken: man vil bevise en bestemt Dom og søger saa Præmisserne, eller man har en Dom given og søger saa, hvad deraf følger. Der maa være stillet et Maal, være givet en Opgave. Rent objektivt set er det vilkaarligt, hvor Begyndelsen og Enden af Rækken sættes (afset fra de nyligt omtalte begrebsmæssigt sluttede Rækker). En Række, indenfor hvilken Udskydning kan finde Sted, gør Dannelsen af en logisk Totalitet mulig, idet kun saadanne Led komme i Betragtning, der kunne tjene til Begyndelses-, Mellem- og Endeled i en Slutningsproces. Det er en Formaalstanke, et Ønske, der er den drivende Kraft til Dannelsen af en saadan Totalitet. Dog kan dette Ønske selv være en Virkning af Forholdet mellem de foreliggende Rækkeled; man ønsker Klarhed over dette Forhold, vil se Konsekvensen.

Men vi maa i Kategorilæren ikke overse den Kendsgerning, at der ogsaa gives andre Rækker end de rationelle. Det er jo netop vor Opgave at orientere os med Hensyn til det Spørgsmaal, om og hvorvidt det er muligt at danne faste Forskels- og Lighedsrækker. Vi maa da ogsaa tage Hensyn til andre Muligheder end dem, der gøre rationel Tænken

mulig. En kaotisk Forskelsrække vilde endog gøre den umulig.

De Rækker, der gøre Slutning mulig, søge vi naturligvis at bygge, overalt hvor Emnerne tilstede det. Og naar vi nu skulle forsøge en Oversigt over de specielle Kategorier, opfattede som særegne Ligheds- og Forskelsformer, maa vi blandt de Exempler, med hvilke vi have kunnet belægge de forskellige Rækkedannelser, holde os til dem, der frembyde den største principielle Interesse, fordi de egne sig til at være ledende Tanker for Forskningen. Det gælder en Kamp mellem Lighed og Forskel; Opgaven er at reducere Forskellighederne til det mindst Mulige og dog fuldt ud at lade dem komme til deres Ret. Vi begynde da med de Tankeformer, der mest inderligt ere knyttede til selve Tankevirksomheden, saaledes som denne psykologisk og historisk kendes. Her er den største Uafhængighed af Emnerne; ti om alle Emner gælder det, at Tanken maa anvende paa dem de Former, uden hvilke den ikke kan arbejde. Allerede her — ved *de formale Kategorier* — fremtræder der en Brydning mellem Lighed og Forskel. Denne bliver endnu mere udpræget, naar Forskellen mellem Emner og Tankeformer særligt betones. Det vil vise sig, at dette særligt sker, naar Tidsforholdet mellem Emnernes Optræden bliver af Betydning. Selvom alle andre Forskelle ad en eller anden Vej kunde opfattes som forklædte Identiteter, staar dog Tidsforholdet stedse tilbage som irreduktibelt, som det, der stadigt paany sætter Tanken i Spænding. Under Tankens Forsøg paa at overvinde denne Spænding anvender den *de reale Kategorier*. Naar den Interesse, der stedse er knyttet til Tankearbejdet, særligt betones, trænger Værdibegrebet sig frem. Og da der nu faktisk gives andre Interesser end den, der besjæler selve Tankearbejdet, blive de forskellige Værdier naturligt Emner for Tanken. Spørgsmaalet bliver, om der ogsaa for saadanne Emners Vedkommende er Mulighed for en rationel Tænkning, d. v. s. for en Tænkning, der gør Brug af saadanne Rækker, som gøre Slutning mulig. Da enhver Værdi kan siges at indeholde en Fordring, et

Ideal, nemlig enten Opnaaelse, Bevarelse eller Udvikling af det Værdifulde, kunne vi kalde de ved denne Klasse af Emner anvendelige Grundbegreber *ideale Kategorier*.

Det er Tiden, der fører os fra de formale til de reale Kategorier; det er Værdien, der fører os fra de formale og reale Kategorier til de ideale. Overalt maa Tankens Natur være den samme; men Tankearbejdet foregaar under forskellige Betingelser. Det er Treheden Form—Emne—Interesse, der medfører den specielle Kategorilæres Tredeling.

C. Formale Kategorier.

72. Hvad det saa er, vi tænke over, er det en Sammenligning, vi anstille. I enhver Erfaring er der en uvilkaarlig Sammenligning; det Nye henføres til det forud Erfarede, og er dette ikke muligt, fremtræder Nyheden formedelst Modsætningen saa meget des stærkere. Enhver Beskrivelse sker ved Angivelse af Ligheds- og Forskelspunkter mellem et Emne og andre Emner; disse Ligheds- og Forskelspunkter er det, jeg kalder Elementer. Og det er her ligegyldigt, om et Emne opfattes som „virkeligt“ eller ikke. Erindring og Fantasi behandles i denne Henseende ligesom Sansningen.

Psykologisk set optræder Forskelsforholdet først, da det er Betingelsen for, at et Emne overhovedet kan blive til for os. At sanse er at skelne. Et Emne maa hæve sig frem i Forhold til andre Emner for at kunne opfattes. Der maa være Relief. Det Samme gælder i Erindringens og i Fantasiens Verden. Naar Tankearbejdet afløser den umiddelbare Anskuen, stræbes der efter at fremhæve Lighederne. Vi have skelnet en Række af Trin, ad hvilke Tanken kan stige op fra Forskellighedernes til Identitetens Verden (62—69). Identiteten er Tankens Ideal og Maalestok, Forudsætning for al Begrebsdannelse, Dømmen og Slutten. Forskellige Emner maa i en eller anden Henseende kunne betragtes som identiske, for at vi kunne danne et fælles Begreb for dem. Og uden en vis Identitet mellem Udgangsforestilling og Slutforestilling kan ingen Dom dannes. Slutning, endeligt, er kun

mulig ved Substitution, ved Identitet af Begreber, der forekomme i forskellige Domme.

Medens psykologisk og historisk Identiteten er en Ophævelse af Forskellen, er logisk set Forskellen en Ophæveise af den Identitet, der er Tankens Maalestok; det Forskellige er det, der ikke kan substitueres, — idet Irrationelle (idet al Rationalitet beror paa Mulighed af Substitution). *Identitet* er et Forhold mellem a og a, tilsidst et Emnes Forhold til sig selv. I Modsætning til den staa Kvalitetsforholdene, dels Kvalitetslighed (a_1 og a_2), dels Kvalitetsforskel (a og b), der begge udelukke Substitution. Tankearbejdet gaar overfor *Kvaliteterne* ud paa at gøre Substitution mulig, eller i hvert Tilfælde at omforme Kvalitetsligheder og Kvalitetsforskelle saaledes, at de nærme sig til Identitet i saa høj Grad som muligt. Jo kontinuerligere Rækkerne blive, des mere naas en saadan Tilnærmelse; Forskellen træder da kun frem, naar man — ved et Spring — sammenligner fjernere liggende Led i Rækken. Der opnaas derved Overblik og dermed allerede et vist Herredømme over Emnerne, selvom den rent rationelle Magt over dem ikke skulde kunne naas. Dersom der ingen saadanne Rækker kunne dannes, maa vi lade os nøje med en Udsondring af det, der ikke kan stilles i Række med visse Emner. Derved anvende vi *Negationens* Kategori (a og non-a), overladende til Fremtiden at finde et positivt Forhold. — Det er ved Kvalitetskategorien Rækkerne (2) — (4), der komme til Anvendelse, medens Negationen stanser ved (1). Lykkes det at paavise Forhold, der svare til Rækkerne (5), (6) og (8), som ere transitive, paa saadan Vis, at enten Forholdene eller Leddene eller begge Dele stedse ere identiske, hvor i Rækken vi saa ere, saa er Slutning mulig, og *Rationaliteten* træder i Kraft. — Hvad Række (7) angaar, faar den ogsaa sin Betydning, forsaavidt Forholdet mellem Leddene to og to kunne vendes om og dog ere identiske. — Rationatitetens Skema er $a \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} b \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} a \ldots$ svarende til fremskridende Forskelsrække, partiel og absolut Identitetsrække. Selv den kaotiske Forskelsrække kan udlægges som en Art

af (5): danne A, B, C og D en kaotisk Forskelsrække, véd jeg, at da A er forskellig fra C, er det ogsaa forskelligt fra D. Det er en Straale af Rationalitet ned i Forskellighedernes Kaos.

a. Identitet.

73. Identitet er en Grad eller Art af Lighed. Det er gennem en Række af Lighedsgrader, at Tanken stiger op til Identitet. (Smlgn. 21, foruden Rækkerne (1) til (8)).

Man har ment, at Forholdet var det omvendte, saa at Identitetsbegrebet skulde ligge til Grund for Lighedsbegrebet. Identitet, har man sagt, kan ikke defineres, men Lighed kan defineres ved Hjælp af Identitet, nemlig som den Henseende, i hvilken Identiteten finder Sted; Lighed er det Forhold, som bestaar mellem Ting, der høre ind under *samme* Art*). Men der maa da spørges, hvorledes vi komme til at danne Artsbegreber. Udtrykker Artsbegrebet ikke, at der er visse Synspunkter, fra hvilke vedkommende Ting kunne betragtes som identiske, saa at de kunne sættes istedetfor hverandre? Og dette er netop Definitionen paa Identitet (se 49; 69), der altsaa meget vel kan defineres. Muligheden af Substitution er nu den højeste Grad af Lighed. Lighed er altsaa det mest omfattende Begreb, Identiteten et specielt Tilfælde af den. Hvad Lighed overhovedet er, kan ikke defineres. At to Ting ligne hinanden, er Noget, vi umiddelbart opfatte, ligesom at en Ting er rød eller blaa. (Se 21). Men forudsætter jeg Ligheden umiddelbart kendt, kan jeg definere Identiteten som den Grad af Lighed, der gør Substitution (i nogle eller alle Henseender) mulig. Denne Definition har den store Betydning, at den paaminder om vel at skelne mellem de forskellige Grader eller Arter af Lighed, da det ikke er alle saadanne, der kunne benyttes til den for Tankearbejdet saa vigtige Funktion, som Substitutionen er. Den viser tillige den Vej, ad hvilken vi naa til Begrebet Identitet. Den er en analytisk Definition, idet vi gaa fra et større Hele (Ligheden over-

*) Husserl: *Logische Untersuchungen.* II. p. 112 f.

hovedet) til en Del eller Art (Identiteten), ligesom naar vi i Geometrien definere Punktet ved Linien, Linien ved Fladen, Fladen ved Legemet*).

Man kan derfor heller ikke definere Lighed som Identitet+Forskel. Dette er en enkelt Art af Lighed (se 21), men ikke den eneste. Naar to Farver ligne hinanden, kan man ikke „dele" denne Lighed i Identitet og Forskel. Ligheden staar her for os som en umiddelbar Kvalitet, der uvilkaarligt optræder, naar vi lægge to Farver som Gult og Orange ved Siden af hinanden, i hvert Tilfælde, naar vi sammenholde dette Forhold f. Ex. med Forholdet mellem Gult og Violet. Der er, som sagt, en Art Lighed, paa hvilken hin Definition kan passe, nemlig den sammensatte Lighed, som er tilstede, hvor to Emner i nogle af deres Dele have aldeles samme Beskaffenhed, i andre forskellig Beskaffenhed. Vi kunne ofte substituere en Del af en Ting for den tilsvarende Del af en anden Ting, f. Ex. sætte et Ben af en Stol paa en anden Stol, hvis Sæde og Ryg ere forskellige fra den førstes. Men denne sammensatte Lighed er stedse afledet. Den forudsætter Identitetsbegrebets Udsondring fra det almindelige og ubestemte Lighedsbegreb**).

Vi definere psykologisk-genetisk Identiteten som Lighedens højeste Grad, og logisk, i Tilslutning til Leibniz, som Substitutionsmulighed. Denne logiske Definition er experimentel. Der vil i hvert enkelt Tilfælde gøre sig Forskelle gældende, og vi maa prøve os frem, hvorvidt Substitution kan gennemføres. Det kommer i de enkelte Tilfælde an paa Opgaven og Synspunktet, om Emner skulle betragtes som identiske eller ikke. Det er Formaalet, der bestemmer. Har jeg et Formaal, som for mig er Et og Alt, staar Alt, hvad der ikke tjener dette Formaal, som identisk, som ligegyldigt. For Fanatikeren er al Tro, der ikke falder sammen med hans egen (positive eller negative) Tro, ligegyldig. Intellektuelt set

---

*) Smlgn. Zeuthen: *Matematikens Historie* I. p. 102 f og E. Mach: *Erkenntnis und Irrtum*. p. 354 om analytiske Definitioners Fortrin.

**) Om den skæbnesvangre Indflydelse denne Definition har havt i Psykologien. Smgln. min *Psykologi*[5] p. 208, 221 f.

er Identiteten et mægtigt Tankevaaben overfor Mangfoldighedens Forvirring.

Ved Begrebsdannelsen komme hele Grupper af Emner til at staa for os som Exempler, baade i Betydning af ensgyldige Repræsentanter og i Betydning af Forbilleder for fremtidig Ordning. Sokrates forlangte af Eutyfron, at han skulde bestemme ham Fromhedens Begreb, forat han saa kunde bruge Definitionen som Exempel eller Forbillede (det græske παράδειγμα betyder begge Dele), og saa kalde det, der stemmer med Begrebet, fromt, Andet ikke (Platons Eutyfron p. 6 E). Men Handlinger, der stemme med Begrebet Fromhed, kunne meget godt være meget forskellige indbyrdes og ikke overalt stilles istedetfor hverandre.

Formedelst Loven om Energiens Bestaaen kunne de forskellige Naturkræfter betragtes som ækvivalente og substitueres for hverandre, hvor det blot gælder selve Energisynspunktet, ikke Energiens specielle Form eller dens praktiske Betydning. Potentiel Energi er saaledes fra dette Synspunkt identisk med aktuel Energi. Paa det psykiske Omraade kunne vi indenfor visse Grænser anvende et tilsvarende Synspunkt. Vi kunne ogsaa her tale om Ækvivalenter. Saaledes er Selvbeherskelse kun mulig formedelst forskellige Drifters eller Interessers Ækvivalens. En Drift kan (naar den ikke dør en langsom Død af Mangel paa Næring) ikke fortrænges uden ved, at en anden Drift drager al Energi til sig, som naar f. Ex. Kunstinteressen fortrænger Driften til sanselig Nydelse. Identitetssynspunktet er her: Noget, som opfylder Sindet og lægger Beslag paa dets Energi.

Et stort Exempel paa Udrensningen af Lighedskvaliteten til Identitet er Princípet om alle Rums- og Tidsdeles absolute Ensartethed. Denne Tanke arbejder sig frem hos Renaissancens Tænkere (Telesio, Bruno)*) og ligger til Grund for den nyere Tids exakte Naturvidenskab. Den er formuleret paa følgende Maade af Maxwell: „Forskellen mellem to Begivenheder afhænger ikke af den blotte Forskel mellem de Tider og Steder, hvor de ske, men kun af Forskelle i

*) *Den nyere Filosofis Historie*² *I.* p. 89; 119 f.

vedkommende Legemers Art, Form eller Bevægelse"*). Oldtiden talte derimod om „naturlige Steder".

For at tage et meget udvortes Exempel: Ting af samme Vægt — et Menneske, en Isblok, en Guldklump o. s. v. — kunne betragtes som identiske, naar Tyngden er det eneste Synspunkt. — Selve Ordet „Ting" udtrykker en Identitet af højst forskellige Emner, naar man ved „Ting" mener et Skelneligt, der til en vis Grad er afsluttet som en Helhed for sig. Alting er en Ting. — Herhen hører ogsaa den smukke Forklaring, Adam Homo's Moder giver sin lille Søn af, hvad det er „at være". —

Naturligvis ere de forskellige Synspunkter, ud fra hvilke der udsiges Identitet, ikke lige betydningsfulde. Under sin Kamp med Mangfoldigheden stiger Tanken op fra udvortes og tilfældige Synspunkter til væsentlige Synspunkter, der kunne holdes fast under Emnernes Skiften. Den Verden af Synspunkter, som saaledes opbygges, er den sande Ideverden. Den svæver ikke over Erfaringen, men er netop Betingelsen for, at der kan gøres Erfaringer i Ordets strenge Betydning, ikke blot isolerede Iagttagelser, som end ikke kunne skelnes fra Illusioner. Emnerne maa, forat sand Erfaring skal være mulig, være saaledes beskafne, at de tilstede Anvendelsen af faste Synspunkter. Det er dette, Platon i sit Sprog udtrykker ved, at alle Fænomener „stræbe efter" Ideen, særligt Lighedens Idé (Fajdon p. 74—75), den rene Identitet. Vi vilde snarere sige, at det er os, der stræber efter at forme Tanker, som kunne lede os gennem Emnernes Mangfoldighed. Og medens Identiteten („det Ene") for Platon betegnede Tankearbejdets absolute Afslutning, er den for os vel Afslutning af et Tankearbejde, men tillige Begyndelsen til et nyt, idet det vil gælde om at bringe det vundne Identitetssynspunkt i Forhold til andre Synspunkter.

b. Kvalitetsforhold.

74. Hvor Substitution ikke er mulig, blive Mangfoldigheden og Forskellighederne staaende. Alle Forskelle ere

*) *Matter and Motion.* § 19.

umiddelbart Kvalitetsforskelle, idet Ordet Kvalitet betegner den umiddelbare Ejendommelighed, hvormed et Emne (et Skelneligt) fremtræder i Forhold til andre Emner, en Ejendommelighed, der kun kan beskrives gennem Ligheder og Forskelle overfor andre Emner. Selve Forskellen mellem Lighed og Forskel er en Kvalitetsforskel. Andre Exempler ere: Forskellene mellem vore forskellige Sanser og mellem Kvaliteter eller Nuancer indenfor samme Sans; Størrelsesforhold som Fylde og Mangel, Helhed og Del, saaledes som de umiddelbart virke paa os; Forskellen mellem det Psykiske og det Materielle, mellem det Bekendte og det Ubekendte, mellem det Virkelige og det Uvirkelige, mellem det Værdifulde og det Værdiløse, mellem Værdier indbyrdes.

Naar Tanken staar overfor saadanne kvalitativt forskellige Emner, og Substitution ikke er mulig, i hvert Tilfælde foreløbigt, — er det dens første Opgave at ordne den efter aftagende Lighed (eller tiltagende Forskel). Kvalitetslighed og Kvalitetsforskel vilde da gensidigt fremhæve hinanden. Heri ligger den intellektuelle Betydning af Ordning og Klassifikation. Den tilvejebringer en vis Kontinuitet, som igen kan føre til Opdagelse af finere Diskontinuiteter end de oprindeligt givne. Og omvendt kunne mange umiddelbart fremtrædende Diskontinuiteter forminskes eller ophæves ved en Ordning af den omtalte Art. Dette Arbejde lykkes i forskellig Grad. De inkonvertible og transitive Rækker (5) og (6) blive her af særlig Betydning. Ikke blot har her hvert Led sin bestemte Plads, men der kan stadigt ske Overgang til nye Led efter samme Lov som den, ved hvilken de foregaaende Led naaedes, og Mellemled kunne udskydes, saa der kan dannes nye Forhold mellem Led, der forhen laa hinanden fjernt.

Der er nu nogle i sig selv ubeskrivelige og indefinible Kvaliteter, mod hvilke Opmærksomheden tidligt er bleven rettet, fordi de egne sig ganske særligt til Rækkedannelser. Det er Tid, Tal, Grad og Sted. De Rækker, disse fire Kvaliteter hver for sig danne, kunne saa bruges til at kaste Lys over andre Kvaliteter, der ikke saa let tilstede klare Rækkedannelser. Vi sammenstille da disse ufuldkomnere Kvalitets-

rækker med hine fuldkomnere og kunne derved ad Analogiens Vej naa til større Klarhed over dem og maaske endog til at opdage nye Led i dem, altsaa forlænge dem eller gøre dem mere kontinuerlige.

Vi staa her overfor Begrebet Analogi og dets overordentlige Betydning for Tænkningen paa alle Omraader*).

75. For Aristoteles og Kant var Analogien ingen Kategori. Den stod for dem som det sidste Middel til at forbinde det, der ikke kunde gaa ind under et fælles Begreb. De saa ikke, at det allerede er Analogi, der raader mellem forskellige Emner, der gaa ind under samme Begreb. Afset fra Identitetssynspunktet (73) raade Forskellighederne, f. Ex. Forskelle i Størrelse, Form og Farve hos forskellige Heste. Det er egentligt kun Forholdet mellem de forskellige Dele eller Egenskaber, der kan siges at være det samme hos Emner, for hvilke samme Begreb gælder. Det er altsaa Forholdslighed, Analogi. (Smlgn. 69; 73).

Videnskabens Historie har godtgjort Analogiens Betydning som Tankemiddel paa de forskelligste Omraader.

Allerede rent uvilkaarligt spiller den en Rolle ved Menneskets Tydning af sine Iagttagelser, saavel som i al Mytologi, Religion og metafysisk Spekulation. Det er ved en uvilkaarlig Analogiseren, at Mennesket anvender de Forestillinger, der staa for det med særlig Klarhed og Orden, paa saa mange andre Omraader som muligt. Det er en Expansion, her virker, en Udbreden af en Tendens, der foreløbigt har vist sig hensigtsmæssig, til andre Emner end de oprindelige. Der kan være Strid om, hvilken Analogi der er den rette, eller, hvis flere Analogier ere anvendelige, hvorledes Forholdet mellem dem indbyrdes er at opfatte. Religiøse og metafysiske Stridigheder angaa ofte saadanne Spørgsmaal. Paa den strenge Erfarings Omraade kunne saadanne Stridigheder ofte afgøres ved nøjagtig Gennemførelse af Analogien i alle dens Konsekvenser og ved Sammenholden af disse Konsekvenser med Erfaringens Vidnesbyrd. Saaledes blev

---

*) Dette Punkt har jeg allerede drøftet i min Afhandling *Om Begrebet Analogi og dets filosofiske Betydning.* (Mindre Arbejder. Anden Række.)

det Spørgsmaal afgjort, om Lysets Bevægelse var at opfatte i Analogi med en Bølgebevægelse (Undulation) eller i Analogi med en Udslyngen (Emission). Paa det religiøse og det metafysiske Omraade er det baade vanskeligt, om ikke umuligt, at gennemføre de der anvendelige Analogier med fuld Konsekvens, og at anstille streng Sammenligning mellem Konsekvenserne og Erfaringen; Analogiernes Berettigelse kan derfor ikke verificeres.

Leibniz har først opdaget*), at al idealistisk Metafysik, og dermed ogsaa alle religiøse Forestillinger, hviler paa Analogi, idet Mennesket opfatter Tilværelsens inderste Kræfter i Lighed med det, der rører sig i dets egen Sjæl. — Ogsaa en materialistisk Metafysik bygger iøvrigt paa Analogi, kun at den henter denne fra en anden Side af Erfaringen.

En overordentlig vigtig Brug af Analogien gjorde Kant**), idet han lærte, at Aarsagssætningen kun udtrykker en Analogi mellem Forandringerne i Naturen og Overgangen fra Grund til Følge i Tænkningen. Forandringernes og Begivenhedernes Rækker fortolkes altsaa i Analogi med en Række af Præmisser og Konklusioner i Logiken. Ogsaa dette var en Opdagelse. Tidligere identificerede man Begreberne Grund og Aarsag (saaledes Spinoza og Leibniz), og naar denne Identitet viste sig uholdbar, stod det som den eneste Udvej at negte Aarsagssætningen (Hume).

Maxwell og Cournot opfattede Talbegrebets Anvendelse paa reale Emner som grundet paa Analogi mellem Talrækken og Emnernes Rækker. „Ved fysisk Analogi," siger Maxwell***), „forstaar jeg den delvise Lighed mellem to Erfaringsomraaders Love, der bevirker, at det ene belyser det andet. Saaledes ere alle Anvendelser af Matematiken i Videnskaben grundede paa Forhold mellem de fysiske Størrelsers Love og de hele Tals Love, saa at de exakte Videnskabers Stræben gaar ud paa at føre Naturens Problemer

---

*) *Den nyere Filosofis Historie*[2] I. p. 350 f.

**) Se Afsnittet om „Erfaringens Analogier" i „Kritik der reinen Vernunft."

***) *Om Faradays Kraftlinier.* 1855. (Tysk Overs. ved Boltzmann i Ostwald's „Klassiker der Naturwissenschaft". p. 4.) Smlg. min Bog „Moderne Filosofer" p. 83 f. — E. Mach og H. Hertz have ført Maxwell's Ide videre. (Moderne Filosofer. p. 90 f; 93.)

tilbage til Bestemmelse af Størrelser ved Taloperationer." Og Cournot*) har udtalt, at Talbegrebet og Begrebet om Gruppering og Ordning høre nøje sammen; Kvantitet er en Art Kvalitet, der kan variere kontinuerligt og derved tjene til regelmæssig Bestemmelse paa en Maade, som ingen anden Kvalitet formaar.

Indenfor Logiken har snart Analogien med Geometrien, snart Analogien med Algebraen spillet en Rolle. Man har anskueliggjort Begrebernes Forhold til hverandre ved Forholdet mellem mindre og større Cirkler eller Linier, eller man har formuleret Dommene som logiske Ligninger. Og undertiden har man fundet det strenge logiske Bevis i Muligheden af saadanne Formuleringer, skønt selve Analogiens Gyldighed jo dog er den stadige Forudsætning.

Indenfor Fysiken frembyder den saakaldte mekaniske Naturopfattelse et stort Exempel paa en gennemført Analogi, nemlig Analogien mellem Bevægelser i Rummet og kvalitative Forandringer. Lys, Lyd, Elektricitet og Magnetisme opfattedes som Udtryk for Bølgebevægelser i Medier af forskellig Art. Analogien bragte det ene Omraade efter det andet ind under sit Herredømme. Og under det store Arbejde, her er foretaget, har igen Analogi mellem hine forskellige Fænomener indbyrdes spillet en stor Rolle. Saaledes Analogien mellem Lyd og Lys hos Young, Analogien mellem Elektricitet og Magnetisme hos Faraday o. s. v.**) — Leibniz opfattede Hvile i Analogi med Bevægelse, medens den græske Tænkning var tilbøjelig til at anvende den omvendte Analogi og netop derfor fandt saa store Vanskeligheder ved at tænke Bevægelsen.

Nye Analogier ville være at udvikle, dersom de moderne Forsøg paa at lægge Elektromagnetismen til Grund for Mekaniken faa Fremgang. Det har vist sig, at der af Elektricitetslæren kan afledes Sætninger, der ere analoge med Mekanikens Sætninger om Arbejde og Energi***).

*) *L'enchainement des idées fondamentales.* (1861.) I. p. 13 f; 22.

**) Th. Mertz: *History of European Thought in the 19th. Century.* II. p. 16–89, har en hel Række af Exempler.

***) Chr. Christiansen: *Om det elektromagnetiske Grundlag for Mekaniken.* (Tidsskrift for Fysik. V.) p. 17.

Indenfor Biologien bidrager Analogien mellem forskellige Organer formedelst Ligheden i den Betydning, de have hos forskellige Arter, til klarere Forstaaelse af saadanne Organers Former og Ændringer. En og samme Funktion udføres af Organer, der afvige i høj Grad i Bygning og Udviklingsgrad. Der er en Analogi mellem Lunger, Gjæller og Tracheer, og der er tillige en Analogi mellem saadanne specielle Organers Funktion og den Hudrespiration, der ogsaa finder Sted hos Dyr, der ingen specielle Aandedrætsredskaber have, men som kunne aande med hele Legemets Overflade.

Mellem Nervesystemets Bygning og Funktion paa den ene Side, og Sjælelivets Ejendommelighed og Virkemaade paa den anden Side bestaar der en betydningsfuld Analogi. Begge Steder øves der en Virksomhed, der har Karakteren af en Sammenfatten, en Koncentration. Hvorledes man saa tænker sig Forholdet mellem Sjæleliv og Nervesystem, maa denne Analogi spille en væsentlig Rolle ved Dannelsen af Hypotesen.

Der kan opstaa analoge Problemer paa meget forskellige videnskabelige Omraader. Et lignende Problem, som Radioaktiviteten stiller Fysiken, stilles i Biologien ved Mutationerne og i Psykologien ved sjælelige Nydannelser og pludselige Karakterændringer. Og Tænkningens Holdning overfor saadanne Spørgsmaal maa ogsaa være analog.

Undertiden kan der indenfor en Naturvidenskab opstaa en lignende Strid som den mellem Luther og Zwingli: mellem „det er“ og „det betyder“. Saaledes naar nogle Kemikere (i nyere Tid f. Ex. Arrhenius) holde paa, at Grundstoffernes Atomer vedblive at bestaa som saadanne i de sammensatte Stoffer, medens andre (som Ostwald, Mach, Ramsay) hævde, at det kun er billedlig Tale, naar man siger, at Atomerne bestaa, efterat Sammensætningen er foregaaet. Hvad man kan konstatere, er kun, at Vægten af det sammensatte Stof er lig Vægten af Grundstofferne, af hvilke det er dannet. Der er ellers ingen Kvalitetslighed tilstede. — Om et analogt Spørgsmaal paa det psykologiske Omraade er der talt paa et tidligere Sted (5).

Hvorledes det nu i det enkelte Tilfælde forholder sig med Hensyn til Spørgsmaalet „Identitet eller Analogi?“ saa er det sikkert, at det er et Tegn paa Dogmatisme at forvexle dem. I Filosofien kom en rationalistisk Dogmatisme frem ved Identificeringen af Grund og Aarsag, hvorved Substitution og Succession sammenblandedes. Man oversaa den store Forskel, Tidsforholdet medfører overfor alle rent logiske og matematiske Bestemmelser. I Naturvidenskaben, og i den Filosofi, der mente i Naturvidenskabens Analogier at have den absolute Sandhed, kom en materialistisk Dogmatisme frem ved, at den mekaniske Naturopfattelse betragtes som bevist ved Muligheden af dens Anvendelighed paa de forskellige Omraader, idet man oversaa, at den blotte Analogi ligesaa vel som Identiteten kan gøre saadan Anvendelighed mulig. —

Efter ved Exempler at have paavist Analogiens Betydning for Tænkningen, hvor Substitution ikke er mulig, vende vi nu tilbage til de tidligere nævnte fire Kvaliteter (Tid, Grad, Tal og Sted), der kunne afgive Grundlag for frugtbare Analogier og derved medvirke til andre Kvaliteters Rationalisering.

1) Tid.

76. Ingen Tænken, ingen Bevidsthed er mulig uden en Skiften af Kvaliteter. Det er Forandring, der vækker Bevidsthed og sætter Tanken i Virksomhed. Men det er tillige Forandring, der stiller os alle vore Problemer. Forandring, Skiften — Tid i Ordets mest elementære Betydning — er selv en Kvalitet, en umiddelbar Oplevelse, der ikke kan beskrives. At B afløser A, er saa simpel en Erfaring, som overhovedet er mulig. Den forudsætter end ikke nødvendigvis, at vi have en tydelig Bevidsthed om A og B hvert for sig; Forandringen kan mærkes som et ubestemt Stød. Den simpleste Tidserfaring er Forandringsfornemmelse. En Forestilling om Tid, Tiden som Kategori, bliver først mulig ved Forventning og Erindring. Men ogsaa hvor Forventning og Erindring gøre sig gældende, raade kvalitative Forskelle endnu

indenfor Tidsforestillingen. Det vil fra først af især være praktiske Motiver, der medføre denne Forestilling. Hvis enhver Trang, ethvert Ønske strax opfyldtes, vilde den neppe opstaa. Men naar der er et Mellemrum mellem Trangens eller Formaalets Fremtræden og den tilstræbte Tilstand, faa vi tre Led: Nu'et, hvor Trangen føles, — Mellemtiden, hvor Opfyldelsen ventes eller tilstræbes, — og Opnaaelsen, eller Skuffelsen. Disse Led kunne være i høj Grad kvalitetsforskellige. Man tænke paa Forskellen mellem Trang — Savn og Længsel — og Nydelse. Mest udpræget bliver Forskellen mellem Leddene, naar vi i Mellemtiden nødes til at forholde os passivt afventende; der opstaar da en Hæmningstilstand eller en Kuethed, som staar i skarp Modsætning baade til Trangens Opblussen og til Nydelsens Dvælen. Jo mere aktive vi derimod kunne være i Mellemtiden, des større Kontinuitet bliver der mellem de tre Led. Med den højeste Grad af Aktivitet kan Tiden saa godt som forsvinde.

Et fjerde Led kan komme til, naar der er et saadant Overskud af Energi, at der kan ofres Tanker paa det, som ligger før Nu'et, altsaa før Trangen eller Formaalstanken. En lidenskabelig Trang vil blot se fremad, ikke tilbage. Erindringer have kun praktisk Betydning ved at indgaa som Led i Ønsker og Formaal. Dvælen ved Fortiden, Førnutiden, er Tegn paa en vis Frigørelse fra de praktiske Motiver. Selve Erindringen kan faa umiddelbar Værdi, selvom det Erindrede absolut hører det Svundne til.

Naar Forestillingen om denne firleddede Rytme er dannet, og naar Erfaring viser, at denne Rytme kommer igen ved højst forskellige Oplevelser, — naar tillige mange saadanne Rytmer ere oplevede og i Erindringen føje sig sammen til en Kæde, — da kan Forestillingen om Tiden som en almindelig Form eller Ramme for højst forskelligt kvalitativt Indhold danne sig. Og det viser sig da, at Rammen stedse kan udvides i Kraft af samme Regel, efter hvilken den er dannet. Opnaaelsen kan føde ny Trang o. s. v., og den Fortid, der erindredes, kan vække Erindring om en endnu fjernere Tid o. s. v. Skridt for Skridt kan der da foregaa en Udrens-

ning af alle kvalitative og praktiske Elementer. Selve denne Udrensning kan være af praktisk Betydning ved det større Overblik og den bestemtere Udmaaling, som derved bliver mulig. Det kan vare praktisk at se bort fra det Praktiske.

Forholdet mellem Tidsrækkens Led bliver da den rene Succession, det rene Forhold af „før" og „efter", et Forhold, der ikke i og for sig antages at have nogen Indflydelse paa det kvalitative Tidsindhold. Det Maxwellske Princip (73) træder da i Kraft. Hvert Øjeblik antages da kvalitativt ens med det andet, og Forholdet mellem dem betinger en fremskridende Forskelsrække (66). Tiden er da bleven „en ren Anskuelsesform", eller rettere en typisk Individualforestilling: de forskellige Tider opfattes som hørende til en og samme Tid, der skrider frem uden at kunne afsluttes.

77. Men denne hele Udrensningsproces kan, som Erfaring viser, ikke fuldbyrdes uden under Indflydelse af to andre Kategorier, vi endnu ikke have omtalt, nemlig Rummet og og Tallet. Tidsforestillingens Selvstændighed er given ved den Kendsgerning, at vi have en umiddelbar Forandringsfornemmelse, og at vi kunne genkende (skønne) meget smaa Tidsrækker. Ved længere Tidsrækker nødes vi dog til at bruge Rummet som Skema eller Symbol. Her griber da Analogien ind. Og ved Udmaaling af Tiden finder Talbegrebet Anvendelse, ligesom ved Udmaaling af Rummet. Men begge disse to Kategoriers Anvendelse paa Tidsopfattelse og Tidsvurdering forudsætter, at Udrensningen af Tidens primitive kvalitative Natur allerede er skreden frem til et vist Punkt. Øjeblikkenes Indifferens maa først staa fast.

En Definition af Tiden er, som allerede bemærket, ikke mulig. Mekaniken definerer heller ikke Tiden, men kun, hvad den forstaar ved, at to Tider ere lige store. Naar to Legemer af ganske samme Beskaffenhed, under ganske samme Forhold, udgaaende fra samme Sted og i samme Øjeblik, gennemløbe samme Vejlængde, siges de Tider, de have behøvet, at være ligestore. Men Forudsætningen er her den, at alle Øjeblikke ere ens — i kvalitativ og i kvantitativ Henseende. Der maa altsaa være foregaaet en Tankebearbej-

delse af Tidsforestillingen, før de matematiske Bestemmelser kunne træde i Kraft. Men paa Grund af den Tendens til Expansion og Projektion, som er ejendommelig for Bevidstheden, ser denne ikke, at Tiden i dens fuldt udviklede Form i en vis Forstand er dens eget Værk, betinget ved dens egne Former; den opfatter Tiden som et i sig Existerende, realiseret i Himmellegemernes Bevægelser (Aristoteles) eller staaende fast som en absolut Tingenes Orden (Newtons „sande, absolute, matematiske, ligeligt flydende Tid"). I Modsætning dertil har man da villet begrænse Tidens Gyldighed til blot at være subjektiv eller empirisk, idet man holdt sig til, at Tidsforholdet gennem Analogien med Rumsforholdet kunde udtrykkes som et rent matematisk Afhængighedsforhold. Eller man har betragtet Tidsforholdet som betinget ved et Affald fra den uforanderlige Evigheds Ro, hvorved den rastløse Stræben efter Fremtiden traadte istedetfor den koncentrerede og afsluttede Hvilen*).

Men der er og bliver stedse et historisk Element i vor Erkendelse — trods exakt Naturvidenskab og spekulativ Metafysik og Teologi. I enkelte store Øjeblikke kan maaske Tilværelsen, forsaavidt vore Erfaringer og Oplevelser have naat en vis Afrunding, staa for os som ren Logik eller som et System af Ligninger, eller vi kunne se „den stille Verden for vore Fødder i evigt Aftenlys". Men atter og atter maa vi dukke ned igen i Tidens og Forandringernes Strøm. Tiden kan aldrig „ophæves" en Gang for alle.

2) Tal.

78. Naar jeg gaar fra et Emne til et andet, eller fra et Øjeblik til et andet, foretages der en Række af Bevidstheds- eller Tankeakter, der hver for sig svare til et Emne, ligegyldigt, hvilket dette er, eller til et Øjeblik, ligegyldigt hvorledes det er udfyldt, — ligegyldigt, om Emnerne eller Øjeblikkene ere ensartede eller forskelligartede, enkelte eller

*) Smlg. den mærkelige Udtalelse af Plotinos: *Enead.* III, 7, II, hvor Tiden udledes af Verdenssjælens Uro (δύναμις οὐχ ἥσυχος). — Augustinus lader i sin skarpsindige teologisk-psykologiske Drøftelse af Tidsbegrebet Tiden først indtræde ved Skabelsen og kan derved afvise det Spørgsmaal, hvad Gud gjorde *før* Skabelsen. *Confessiones* XI, 13.

sammensatte. Saadanne Akter kunne betragtes som identiske, afset fra deres Indhold eller Genstande. Heri ligger Muligheden for Talbegrebet.

Men ogsaa her foregaar Udrensningen af Kvalitetsforskelligheder Skridt for Skridt. Foreløbigt har hver Bevidstheds- eller Tankeakt en ved sit Indhold og ved sin Plads i Tidsrækken bestemt Kvalitet. Fra Indholdet er det lettest at se bort. Tilbage bliver da den særegne Beskaffenhed, Tankeakten faar ved det Sted i Tankeakternes successive Række, paa hvilket den finder Sted. Denne Beskaffenhed kan betegnes som en Nummerkvalitet. Der gør sig af psykologiske Aarsager en Forskel gældende f. Ex. mellem den syvende og ottende Tankeakt, naar jeg gennemgaar en Række Emner. Jeg er noget anderledes tilmode ved den ene end ved den anden, — det skyldes nu Træthed eller andre Aarsager. Og Forskellen vil være des større, jo større Afstandene er mellem to Led indenfor Rækken, naar de sammenlignes.

Den mest primitive Form for Talbegrebet er det Løbenummer, det enkelte Emne faar som Genstand for en Tankeakt, der følger efter eller gaar forud for andre Tankeakter angaaende samme Række af Emner. Betingelsen for et saadant Løbenummer, eller for Nummerkvaliteten, er, at Emnerne ikke opstaa absolut kontinuerligt, men kunne skelnes i Tid eller i Kvalitet eller i begge Henseender. Der kan da dannes en identisk varierende Forskelsrække (65). — Den vil lettere dannes ved successiv Optræden af Emnerne, end naar disse optræde samtidigt. I sidste Tilfælde skulle vi selv tage Initiativet, medens selve Successionen indeholder en Tilskyndelse til at forbinde det Følgende med det Foregaaende.

Det egentlige Talbegreb, Begrebet om Antal, forudsætter den Opdagelse, at man ad mange forskellige Veje kan komme til samme Plads i Nummerrækken. Jeg kan f. Ex. komme til Nr. 8 fra hvilketsomhelst andet Nummer, hvor stor end Afstanden er, og paa hvilken Side den end ligger. Forskellen er kun, at der kræves flere eller færre Akter i de forskellige Tilfælde, og at Retningen kan være forskellig. Disse Akter ere af samme Art, som de, der førte fra Nr. 1 til Nr. 8. Derved

defineres Begrebet 8 paa flere forskellige Maader, ikke blot blot som 7+1, men ogsaa f. Ex. som 100÷92. Det viser sig herved tydeligt, at de forskellige Tankeakter egentligt kun ere Gentagelser af en og samme Tankeakt, — at de ere identiske indbyrdes, uafhængige af Pladsen i den identisk varierende Række ligesaavel som af Emnets Beskaffenhed. Talbegrebet kan nu faa sin rent formelle Karakter; Kvalitetselementet er udsondret.

Helmholtz og Kronecker tage i deres psykologisk-genetiske Udvikling af Talbegrebet deres Udgangspunkt fra Ordenstallet som et Mærke, der angiver det enkelte Elements Plads som Led i en Række. De søge saa at vise, hvorledes Talbegrebet efterhaanden udvikles til dets rene Form.*) Herimod har Georg Cantor protesteret. For ham er Talbegrebet et Almenbegreb, der gælder for forskellige Mængder (hvorledes saa Elementernes Beskaffenhed og Ordning indenfor disse Mængder ere). Ordenstal — i den Betydning, i hvilke de to nævnte Forfattere tage dette Ord — er for Cantor „det Sidste og Uvæsenligste i den videnskabelige Teori om Tallene"; det er Mærker til at angive Orden (notæ ordinales), ikke egentlige Tal (ikke numeri ordinarii).**) — Det forekommer mig, at Cantor overser, at Udgangspunktet for en Fremstilling af et Begrebs Udviklingsgang meget vel senere hen, naar Udviklingen har naat en vis Afslutning, kan komme til at staa som noget „Uvæsentligt" og Afledet. En genetisk Fremstilling følger en anden Orden end den systematiske. Talbegrebet som Almenbegreb har havt en lang Udviklingshistorie, som det kan være af stor erkendelsesteoretisk Interesse at sammentrænge i et Overblik, saaledes som Helmholtz og Kronecker have gjort.

Det er Gentagelsens positive Betydning, der skiller Tallæren, og Matematiken idethele, fra Logiken. Rent logisk er, som Leibniz viste, A+A=A, eller som Boole udtrykte

---

*) Helmholtz: *Zahlen und Messen, erkenntnis-theoretisch betrachtet.* — Kronecker: *Ueber den Zahlbegriff.* — (Begge Afhandlinger findes i Festskriftet til E. Zeller 1887).

**) Cantor: *Mitteilungen zur Lehre vom Transfiniten.* (Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. Neue Folge. 91. Bd. 1887.) p. 86.

det: $x^2 = x$. Et Begrebs Indhold eller Omfang kan ikke ændres ved Gentagelse. En Hest er en Hest, hvormange Heste der saa end gives. Men matematisk er $A + A = 2A$ (eller $A < A^2$). Talbegrebet bliver til ved en Syntese af identiske Forskelligheder, d. v. s. Forskelligheder, som ere Genstande for en og samme gentagen Tankeakt, — eller ogsaa ved en Syntese af forskellige Identiteter, d. v. s. af Emner, der kun ere forskellige ved at være Genstand for Tankeakter, der falde i forskellige Øjeblikke. Gentagelse forudsætter paa en Gang Identitet og Forskel. Logiken holder sig til, at Gentagelse forudsætter Identitet. Men Matematiken gør opmærksom paa, at selv identiske Emner kunne være Genstand for forskellige Tankeakter. To Begreber kunne ikke forenes ved Syntese til et nyt Begreb (Begrebskombination), uden naar de ere indbyrdes forskellige. Men to Tal kunne ved Syntese frembringe et tredie Tal, hvad enten de ere identiske eller forskellige, fordi det i begge Tilfælde egentligt er Tankeakterne, der sammenfattes. Logiken er afmægtig overfor absolute Forskelligheder. (Smlgn. 62 og 69). Men Matematikens første Begyndelse er given med den Tanke, at selv ved Identiteter (A A A...) kan der anvendes forskellige (tidsforskellige) Tankeakter, og selv ved Forskelligheder (A B C...) kan der anvendes identiske (kun i Tid forskellige) Tankeakter. Matematiken bliver ved at anlægge dette Synspunkt en mere konkret Videnskab end Logiken.

Den Proces, gennem hvilken Talbegrebet bliver til, fortsættes gennem Tallærens Historie. Allerede ovenfor fremtraadte to Retninger, i hvilke der kan tælles: fra 1 til 8 eller fra 100 til 92. Formedelst disse to Retninger i Numereringen kan Talrækken komme til at indbefatte baade de positive og de negative Tal; de danne gensidigt Fortsættelse af hinanden. Ogsaa mellem Tallene i Talrækken (Antallene) kan man fortsætte Numerering og Tælling — ved Brøker og ved de approximative Talværdier, som Forsøg paa at bestemme irrationelle Forhold føre til. Gaar Taldannelsen i en anden Retning end den dobbelte Retning, der betegnes ved de positive og de negative Tals Række, — sidelængs, istedetfor

fremad eller tilbage — faas de imaginære Tals Række (symboliseret ved en paa den sædvanlige Talrækkes Linie lodret Linie). Stedse større Kontinuitet naas der indenfor Rækkerne — ved Differentialer af forskellig Orden, saavel som udover de en Gang dannede Rækker — ved uendeligt voxende Tal. Uendelighedsbegrebet har sit Grundlag deri, at samme Regel og Lov kan gælde, hvor kort end Afstandene mellem en Rækkes Led tænkes, eller hvor langt fortsat Rækken idethele tænkes at være. Som Leibniz*) har udtrykt det: „La considération de l'infini vient de celle de la similitude ou de la même raison."

Selve Muligheden af at danne saadanne Rækker, der i Kraft af deres Lov stedse kunne fortsættes, er af Interesse for Karakteristiken af den menneskelige Tanke. Den viser os det stadige Brydningsforhold af Identitet og Forskel i den Form og paa det Omraade, hvor det kan faa sin skarpeste Bestemmelse. Derved bliver en fri og dog Punkt for Punkt lovmæssig Expansion mulig. Den er af rent formel Natur, idet det Spørgsmaal stedse staar tilbage, om der er Emner, der kunne svare til de forskellige Led i Rækkerne. Men den har sin Værdi i sig selv som Tilfredsstillelse for en intellektuel Trang, der grunder i den menneskelige Tankes almindelige Natur, — en Trang, der skaffer sig Luft i Formernes rene Verden, ligesaa vel som den fører til at arbejde i de reale Emners og i Værdiernes Verden. Og der tilvejebringes gennem Tilfredsstillelse af denne Trang et vigtigt Tankemiddel, idet, som vi allerede have set, Talrækken ad Analogiens Vej gør Ordning og Slutning paa andre Omraader mulig. Kvantiteten, der umiddelbart kun er en Kvalitet, optræder gennem Talbegrebets Udvikling som en særegen Kategori.

3) Grad.

79. Forskellen mellem Kvalitetsforskelle og Gradsforskelle er ikke oprindelig, men er Frugt af en Tydning, ved hvilken Analogien med Talrækken spiller en afgørende Rolle.

*) *Nouveaux Essais.* II, 17. (Op. phil. ed. Erdmann p. 244.)

Fra et rent psykologisk Synspunkt kan der ikke drages nogen skarp Forskel mellem en Fornemmelses Styrkegrad (Intensitet) og dens Kvalitet. Modsætningen mellem Lys og Mørke, mellem Hvidt, Graat og Sort er for den umiddelbare Fornemmelse ligesaa vel kvalitativ som den mellem Gult og Blaat og Rødt. Ligesom der er utallige Nuancer og Overgange mellem Hvidt og Sort, saaledes er der ogsaa successive Overgange mellem Farvekvaliteterne indbyrdes. Vi stille Graat mellem Hvidt og Sort, ligesom vi f. Ex. stille Orange mellem Rødt og Gult. Det er ikke fra et psykologisk, men fra et rent fysisk Standpunkt, at man kan stille Lys- og Mørkefornemmelser i Modsætning til Farvefornemmelser; men her forudsættes saa Mere end de umiddelbare Fornemmelser, nemlig Kundskaben om en Række fysiske Forskelle, eller rettere om to fysiske Rækker, den ene bestaaende af Forskelle i Ætersvingningernes Energi (Amplitude), den anden af Forskelligheder i deres Bølgelængde. Til den første Række svarer Rækken af Fornemmelser fra Lys til Mørke, til den anden svarer Rækken af Fornemmelser fra Rødt til Violet. Det er det praktiske eller teoretiske Kendskab til fysisk Optik, der fører til at skelne mellem Lysfornemmelsers Styrke og Kvalitet. En og samme Farve kan variere ved forskellig fysisk Lysstyrke uden at miste sin Kvalitet, med mindre Variationen fører til den højeste Styrkegrad, eller til et Punkt, hvor der slet ingen Lyspaavirkning sker. Og paa lignende Maade forholder det sig med vore andre Sanser. Forskellen mellem en svagere og en stærkere Tone, et svagere og et stærkere Tryk, en mindre eller en højere Varmegrad o. s. v. er for vor Fornemmelse af samme Art som den mellem to Farver, men den tydes som Styrkeforskel, naar vi have Kundskab om Forskelle i de ydre Paavirkningers Styrkegrad. De ydre Paavirkningers Styrkegrad kan maales ved det fysiske Arbejde, der udføres, — Varmens Styrkegrad f. Ex. ved den Højde, til hvilken Kvægsølvet stiger i et Glasrør. Det er fra saadanne Erfaringer, Begrebet Styrkegrad stammer, og det er ad Analogiens Vej, det anvendes paa Emnernes oprindeligt kvalitative Forskelligheder. Energien

maales fysisk set ved den Vejlængde, en Masse flyttes. Der dannes saa en Talrække, svarende til de forskellige Længder, og Analogiseringen kan nu gaa sin Gang, idet den vundne Talrække paralleliseres med Forskelsrækken af vore kvalitative Tilstande. Hvis vi slet ingen fra disse Tilstande forskellig Maalestok havde, vilde Begrebet Grad ikke kunne dannes. Begrebet Grad forudsætter her ikke blot Talbegrebet, men ogsaa et Rum, der kan maales.

Kant lægger i sin iøvrigt udmærkede Fremstilling af Kategorien Grad (Intensitet) Vægten paa, at der kan dannes Kvalitetsrækker, som ende med et fuldstændigt Ophør af Fornemmelsen.*) Men ingen saadan enkelt Række kan være afgørende. Der behøves en Sammenligning med en anden Række, som frembyder en fuldkomnere og klarere Bestemmelse af Leddene og af deres indbyrdes Forhold. Og her staar Talrækken og Rækken af Steder i Rummet som Forbilleder. Kant har her ikke anvendt Analogibegrebet, skønt der her var ligesaa god Grund dertil som ved Kausaliteten (smlgn. 75). Det er kun i Tillid til Analogiens Anvendelighed og Gyldighed, at vi, som Kant træffende siger, kunne foregribe (antecipere) Erfaringen ved Opstilling af den Sætning, at alle Erfaringer ere intensive Størrelser.

Naar Begrebet Grad anvendes paa selve Bevidsthedsvirksomheden, som f. Ex. naar vi tale om, at den psykiske Energi kan have forskellig Styrke, er det, som vi allerede have udtalt (se 2; 7), Analogien med det fysiske Energibegreb, der leder os. Det er psykisk set den Mangfoldighed og Forskelligartethed, der sammenfattes, og den Inderlighed, hvormed Sammenfatningen sker, der kan have mange Grader. Enhver Tilstand af psykisk Arbejde har sin ejendommelige Klangfarve, og kun ad Omveje, gennem Eftertanken kan den Syntese, der har virket i den, spores. Og ligesom vor Varmefornemmelse ofte synes os at have en langt større „Styrke“, end den Grad af Varme, der faktisk har været tilstede, saaledes kan der ogsaa undertiden (og maaske meget ofte) opstaa en Følelse af Anspændelse og Anstrengelse, der i Virkelig-

*) *Kritik der reinen Vernunft*[2] p. 217 f.

heden ikke svarer til det psykiske Arbejde, Eftertanken formaar at paavise. Det hører til de mange mulige Illusioner paa det indre Livs Omraade. — Naar vi tale om aandelig „Fremgang“ eller „Tilbagegang“, viser Tallets og Rumslængdens symbolske Anvendelse sig tydeligt. Skønt Maalingen ikke kommer ud over et Skøn, er det dog af Betydning at blive sig bevidst, hvorpaa Skønnet bygges.

80. En Kvalitetsrække hører op paa et bestemt Punkt. Orange gaar over til Gult eller Rødt, Lunkenhed gaar over til Kulde eller til Varme, Vand gaar over til Is eller til Damp o. s. v. Saadanne Erfaringer ligge til Grund for, hvad man har kaldet det bestemte Antals Lov, der i nyere Tid især er indskærpet af Renouvier og Dühring. Men der behøver ved den ikke, som disse to Tænkere mene, at hidføres et Brud med Kontinuitetens Lov. Naar en Kvalitetsrække har naat Nulpunktet (hvad enten Nulpunktet betyder Begyndelse eller Ophør), maa Opgaven blive at søge en ny Analogi. Man maa opsøge Rækker, der strække sig videre end den hidtil til Sammenligning anvendte, saaledes at Kvalitetsrækkens Begyndelses- og Slutningsled kunne svare til Led indenfor den nye Sammenligningsrække. Hele den tidligere Kvalitetsrække kan da betragtes som Led eller Strækning indenfor en mere omfattende Række. Saaledes maa vi, da det viser sig, at vor Farverække kun svarer til et Brudstykke af den Række, Lysstraalernes Brydningsgrader danne, gaa tilbage til Synsorganernes Bygning og Virkemaade og til deres Betydning i Kampen for Existensen, altsaa til en mere omfattende Række, forat forstaa, hvorfor der kun svarer Farvefornemmelser til en begrænset Del af Brydningsgradernes Række. Selv her bliver der Gaader tilbage, som ere en Del af det almindelige Problem om Forholdet mellem det Psykiske og det Fysiske. Lysets Forsvinden om Aftenen og Genkomst om Morgenen indordnes i en Kontinuitet, naar vi ikke blot tage Hensyn til, hvad der umiddelbart er tilgængeligt for vor Iagttagelse, men til Jordens Omdrejning og dens Stilling til Solen. Det kan ofte se ud, somom Naturen gjorde Spring; men ethvert saadant Spring indeholder en

Opfordring til at skaffe os en mere omfattende Synskreds. Saaledes opfatte vi Hvilen som minimal Bevægelse, som et Ligevægtsforhold mellem Kræfter, og ophæve derved Springet mellem Hvile og Bevægelse.

Det bestemte Antals Lov er derfor ikke Udtryk for en selvstændig eller definitiv Sandhed. Den betegner en foreløbig Konstateren af en Gaade, peger mod et nyt Problem.

4) Sted.

81. Ogsaa Begrebet Sted, og det med det sammenhørende Begreb Rum, har udviklet sig fra at være et Begreb om Kvaliteter til at være et Begreb om et rent Formforhold, der kunde bestemmes kvantitativt, d. v. s. tillade Talbegrebets Anvendelse.

Flere forskellige Sanser — især Syn, Berøringssans og Bevægelsesfornemmelse — betinge vor Rumsopfattelse. Og under dennes Udvikling spiller, som Berkeley har vist, Analogien en væsentlig Rolle. Det var en Triumf for Berkeley, at man ikke kan danne en Forestilling eller et Anskuelsesbillede, i hvilket kun de for de forskellige Sanser „fælles" Egenskaber indeholdtes. Han tog med Rette dette til Indtægt for sin Kritik af den gængse Lære om Almenforestillinger. Men han tog ikke Hensyn til en anden Side ved Sagen, nemlig at vi ligesaa vel kunne henføre Synsrummet, Berøringsrummet og Bevægelsesrummet til samme Begreb, som vi kunne henføre Heste med forskellig Form, Farve og Størrelse til samme Begreb. Der er Analogi mellem de forskellige Exempler paa en Art. Man tager nu Analogien for given, og det i den Grad, at man er tilbøjelig til at opfatte den som Identitet. Men der maa være foregaaet en stor Virksomhed paa Sanseanskuelsens og den elementære Tænknings Omraade, før hine Analogier ere blevne saa indgroede som de ere.

Selv efterat det var kommet til at staa klart, at det var „samme" Rum, vi opfatte ved Syn, ved Berøring og ved Bevægelse, vedblev Rummet og dets Steder dog at optræde med udpræget kvalitative Forskelligheder, hentede snart fra

den ene, snart fra den anden af de medvirkende Sanser, dog mest fra Bevægelsessansen. Op og ned, højre og venstre, frem og tilbage — disse Forestillinger betegnede oprindeligt kvalitativt forskellige Forhold, og de gøre det endnu uvilkaarligt hos os alle, naar vi ikke netop tænke matematisk eller erkendelsesteoretisk. De forskellige Bevægelser og Stillinger, hine Udtryk praktisk pege hen til, bevirke Kvalitetsforskellene. I den antike Forestilling om „naturlige Steder" fastholdtes den kvalitative Ejendommelighed ved Stederne i Rummet. Hvert af de „fire Elementer" havde saaledes ifølge den antike Fysik sit naturlige Sted. Praktiske Motiver spillede en Rolle med, ligesom ved Tidsopfattelsen. Rummet er først og fremmest Mellemrum — det Rum, der skiller os fra det, vi ville opnaa, og som vi derfor maa gennemløbe eller springe over. Den praktiske Rumsopfattelse er som Springerens, naar han skønner Afstanden, før han sætter af. Praktisk Interesse fører til at sammenligne det ene Rum med det andet, Forholdet mellem nye Steder med tidligere gennemløbne Rum mellem kendte Steder, og dermed begynder Udmaalingen, fra først af i Villiens Tjeneste. Den rent teoretiske Interesse voxer her, som andre Steder, ud af den praktiske formedelst Motivforskydning. Maalingen forudsætter en Identificering, idet en Del af den nye Strækning, om ikke den hele, maa falde sammen med den tidligere gennemløbne Strækning, forsaavidt denne kan gentages i Forestillingen.

Jo oftere man nu kan faa forskellige Rumsoplevelser til helt eller delvis at dække hinanden, saa de kunne opfattes som identiske, des mere vil der ske en Udrensning af Stedernes kvalitative Forskelligheder. Det viser sig jo da, at Processen, den successive Udmaaling eller Konstruktion, kan foregaa aldeles paa samme Maade, hvorfra jeg saa henter Strækningerne, der skulle maales, eller Stederne, hvis Beliggenhed skal bestemmes. Identiteten, eller rettere Ensartetheden af Steder og Strækninger begynder at gøre sig gældende. Det var, som allerede nævnt (73), paa Renaissancetiden, at denne Udrensning foregik, paa Rummets lige-

som paa Tidens Omraade. Tanken om indifferenza della natura blev gennemført. Den er af stor Betydning for Forskningen, som derved fik Anvisning til at søge Forklaringer af, hvad der sker i Naturen, paa anden Maade end ved at henvise til Steders og Tiders Særegenheder.

Men naar Stederne i Rummet kun ere forskellige ved deres Beliggenhed, og det ene Steds Beliggenhed igen bestemmes ved dets Forhold til det andet Sted, og saaledes fremdeles, stedse i Kraft af samme Lov, følger med Nødvendighed, at der ingen absolute Beliggenheder, absolute Steder kan gives. Kun langsomt trængte Erkendelsen af Stedsbestemmelsernes fuldstændige Relativitet igennem. Kopernikus antog endnu Fixstjernesfæren for communis universorum locus. Kepler vægrede sig ved at drage Brunos dristige Konsekvens, at Fixstjernerne ikke kunde antages at være lige langt fra os. Og selv Newton talte endnu om loca primaria, der paa en Gang bestemme deres egne og andre Steders Beliggenhed. Vanskelighederne ere dog heller ikke her større end ved typiske og almene Forestillinger overhovedet: vi tænke i Exempler, og derfor maa vi, hvergang vi tale om Steders Beliggenhed, om Bevægelsers Retning, om Inerti o. s. v. forudsætte et bestemt Sted, i Forhold til hvilket alle saadanne Bestemmelser gælde. Ogsaa ved selve Identitetsbegrebet viste det sig jo nødvendigt at angive et bestemt Synspunkt i hvert enkelt Tilfælde (se 73).

Nu først bliver Begrebet om det rene Rum som konstrueret ved Sammenfatten af ensartede Elementer muligt. Under dets Udvikling har det af praktiske og teoretiske Grunde været Interessen for Udmaaling, altsaa kvantitativ Bestemmelse, der har været ledende. Den maalende (metriske) Geometri har derfor udviklet sig før den projektive eller deskriptive, der direkte undersøger Rumforholds Lighed og Ulighed, og forsaavidt logisk set danner Forudsætningen for hin, da den kvantitative Sammenligning forudsætter den kvalitative. Baade den maalende og den beskrivende Geometri have deres Interesse ud over Orienteringen i Omverdenen. Ti vi bruge Rumsanskuelsen til at symbolisere alle Forskels-

forhold, fordi Rummet, som man med Rette har sagt, er den mest exakte Form for Forskellighed*).

82. Den Sammenfatten af det Ensartede, der forudsættes ved al maalende og beskrivende Rumsforsken, kan stedse fortsættes videre i Kraft af samme Lov som den, efter hvilken den foregaar. Forsaavidt er Rummet uendeligt. Enhver Grænse, vi sætte, er vilkaarlig, skyldes specielle Motiver af praktisk eller teoretisk Art. Vi maa, som vi have set, ved hver Stedsbestemmelse, ved hver Bestemmelse af en Retning sætte en Grænse, tage vort Stade og foreløbigt betragte dette som „absolut", som liggende paa en Verdensaxe. Men ethvert saadant Stade maa igen bestemmes ved et andet, og saaledes fremdeles. Principielt maa Gentagelse her stedse være mulig, da vi kun have med vore egne Tanker, her Konstruktions- og Maalingsakter, at gøre. En anden Sag er, om de Emner, der optræde, uden at vi selv frembringe dem, ogsaa stadigt ville foranledige os til at foretage Konstruktioner og Maalinger, ja, om de overhovedet ville gøre saadanne mulige. Det gaar Rummet, som det gaar alle andre Kategorier: det er et Prædikatsbegreb, og det kommer an paa, om vi stadigt ville faa Emner, der gøre Anvendelsen af dette Prædikat muligt eller nødvendigt. Af dets store Betydning for vor Erkendelse, især hvad Nøjagtighed angaar, kan i denne Henseende Intet sluttes med Sikkerhed.

Ogsaa fra en anden Side set dukker Uendelighedsproblemet op, hvad Rummet angaar. Mellem to Steder, hvis Beliggenhed er bestemt, kan der stedse findes og bestemmes mellemliggende Steder. Ogsaa denne Proces kan i Princippet stadigt fortsættes. Medens det før var Stedernes Relativitet, der førte over til Uendelighedsbegrebet, er det her Rummets Kontinuitet. Ogsaa her maa vi skelne mellem den formale og den reale Betragtning.

Det „absolute" Rum, hvis Steder ere kvalitativt ens og gensidigt bestemme hverandre i det Uendelige, og som ikke blot ingen Grænser kan have for sin Udstrækning, men er et Kontinuum i alle sine mindste Dele, — dette Rum er,

*) B. Russell: The Foundations of Geometry. (1897) p. 186.

som Kant har sagt, en Ide*), d. v. s. en Regel, efter hvilken alle Bevægelser ere at efterforske. Det er en Regel altsaa, efter hvilken vore Maalinger og Beskrivelser af Rummet i de enkelte Tilfælde atter og atter ere at foretage.

Ligesaalidt som vi uden videre kunne afgøre, om Rummet „virkeligt" er uendeligt og kontinuerligt, ligesaa lidt kunne vi afgøre, om den Art Rum, vi kende, — de Maalinger og Konstruktioner, vi kunne anvende paa vore Emner, — ere de eneste mulige. Det Rum, vor Erfaring synes at paanøde os, har tre Dimensioner, og indenfor det kunne to rette Linier ikke skære hinanden, naar de danne rette Vinkler med en og samme tredie Linie. Det Spørgsmaal er indenfor Matematiken blevet drøftet, om dette Rum (det euklidiske) skulde være det eneste mulige Rum. Definerer man Rummet som „Udenforværen" eller som „udstrakt Mangfoldighed" følge hine Ejendommeligheder ikke med Nødvendighed af denne Definition, der da kunde give et Slægtsbegreb, som omfatter flere forskellige Arter. Det har vist sig muligt at udvikle konsekvente Lærebygninger udfra Ideen om Rum med andre Egenskaber end de nævnte. Hvilken af de forskellige mulige Geometrier, der er den „rigtige", kunne vi ligesaa lidt afgøre, som hvorvidt der „virkeligt" findes et uendeligt og kontinuerligt Rum. I begge Henseender maa det Afgørende tilsidst være, om der findes Emner, der gøre den ene eller den anden Besvarelse nødvendig. Tanken har her flere Muligheder, end Virkeligheden kan antages at ville frembyde.

c. Negation.

83. Kvalitetsforskelligheder kunne, som vi have set, ved Analogiens Hjælp tydes som Identiteter. Fra en anden Side set er der i enhver Forskel indeholdt en Negtelse. Naar to Emner ere forskellige, er det ene i en eller flere Henseender ikke, hvad det andet er. Og i selve Identitetsfor-

*) *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft.* p. 149. Kant anerkender faktisk herved, at den skarpe Sondring, han har gjort mellem „Anskuelsesformer", „Kategorier" og „Ideer", ikke kan fastholdes.

holdet kan Negtelsen spores. Ti selvom A er identisk med B, saa maa der dog være eller have været Noget, der gjorde, at de kunde behøve en Identificering, og i den Henseende maatte der da ogsaa være Noget, der kunde udsiges om A, men maatte negtes om B. (Smlgn. 69).

Men Negationen er kun en Side ved Forskelsforholdet. Enhver Bestemmelse og Karakteristik udelukker nødvendigvis mange Egenskaber og er forsaavidt en Negation. Lægger man med Spinoza Forestillingen om en uendelig, alle Realiteter omfattende Existens til Grund for sin Tænkning, er det klart, at enhver speciel Karakteristik maa staa som en Negation: omnis determinatio est negatio. (Ep. 50). Og der er det Sande i denne Spinozas Sætning, at vi i enhver Sansning og i enhver Tankeakt tage et Emne ud af den store Strøm, den omfattende Sammenhæng, i hvilken det hører hjemme. (Se 2—3). Men ved Forskelsforholdet have vi dog ogsaa stedse det gensidige Forhold mellem Emnerne indbyrdes for Øje fra den positive Side, og her vil den reale Kontrast netop bidrage til at fremhæve hvert Emnes Ejendommelighed, saa at Negationen ikke bliver det eneste Synspunkt.

Negationen betyder i sig selv kun Fraværelsen af et Element (Egenskab eller Del), der er eller har været tilstede i en anden Forbindelse. Derfor kommer Negation først frem, naar vi ere ved at forlade Anskuelsen i dens Umiddelbarhed. (26). Begrebet Nej er, som Herbart træffende har bemærket, det klareste Exempel paa et Begreb, der i vor Dømmen udspringer af Erfaringen, skønt det ikke har nogen Genstand i Erfaringen. Negationens Anskuelsesgrundlag er Modsætningen mellem AB og A; denne Modsætning gør, at jeg kan kalde A, naar det optræder alene, A (non B). Negationen skyldes, som enhver Bestemmelse, en Sammenfatten.

Ligesom ved Tid og Rum og andre Kategorier gaar her Begrebets praktiske Motiv forud for det teoretiske. Gennem Skuffelse og Savn have Menneskene lært, at Ting og Begivenheder i Verden ikke blot hver have deres Ejendommeligheder, men at det Ene ikke er, hvad det Andet er.

Der maa vælges, og der maa resigneres. Men i denne Skole lærtes der ogsaa, hvilket vigtigt Tankemiddel Negationen er. Klassifikation og Induktion blive kun mulige ved den. (22; 26—28). Negationen virker snart som Henvisning til en senere nærmere Undersøgelse, snart som Tegn paa en Vej, der ikke kan befares.

84. Rent logisk er Negation Fraværelse, Udelukkelse eller Ophævelse. Matematisk betyder Negation en Opfordring til Rækkedannelse (f. Ex. Tælling) i modsat Retning. Negative Tal betyder Fortsættelse af Talrækken i modsat Retning af de „positive" Tals Række. Det kommer an paa Synspunktet, hvilken Retning man kalder positiv, og hvilken negativ. Ligesaa ved Retninger i Rummet og i Tiden. Har jeg mit væsentlige Liv i Erindringens Verden, bliver Tidsrækkens fortsatte Løb for mig af negativ Betydning. Negationen som Retning i Modsætning til en anden Retning faar en Bestemthed, den rent logiske Negation ikke besidder.

Der gives ingen negative Emner; Negationen forudsætter stedse to Led, der hvert for sig ere positive. Platon bestemmer allerede Negationen som et Modsætningsforhold mellem to Værende (ὄντος πρὸς ὄν ἀντίθεσις.) Sophistes p. 257 E). Hvorledes man saa fordeler Position og Negation, kommer an paa Synspunktet. Naar Zoologen i sin Fremstilling gaar over fra Leddyr til Bløddyr, er det naturligt for ham i Definitionen af disse sidste at begynde med den Sætning: „Legemet er uleddet, uden leddede Lemmer." Naar Teologen har hævdet sin Tro som den eneste sande Livsanskuelse, kommer han naturligt til at beskrive andre Anskuelser som negative, maaske endogsaa „rent negative".

Ofte maa vi naturligvis stanse ved en Negation, uden at vi have noget Indhold til positiv Karakteristik af det ene Led i Forholdet. Negationen vil da for enhver levende Tanke føre til at søge et saadant Indhold. Har jeg Sympati eller psykologisk Interesse for Mennesker, vil jeg forsøge at sætte mig ind i deres Tilstand, der ikke ere enige med mig. Betydningsfuld som Tankemotiv bliver Negationen især, naar det er to Domme, der gensidigt negere hinanden. Der stilles da et Problem (27).

Ved Siden af Identitet og Analogi er Negation det vigtigste Tankemiddel. Hegel, der saa stærkt har fremhævet dens Betydning i denne Henseende, forvexlede den ofte med den blotte Modsætning, idet han oversaa, at ikke al Modsætning er Negation. Han saa i Negation Muligheden af en Udvidelse af Erkendelsen uden Erfaringens Hjælp; faktisk udfyldte han naturligvis stedse den ved Negationen betegnede tomme Plads ved et Laan fra Erfaringen. Tillige miskendte Hegel Analogiens store Betydning for Erkendelsens Udvikling, og særligt for al metafysisk Spekulation. Hans eget System hviler paa en stor og dristig Analogi og er ingenlunde blot konstrueret ved en af Modsigelsen ansporet Dialektik.

d. Rationalitet.

85. Naar den Udrensning af praktiske og kvalitative Elementer, der i det Foregaaende er skildret, er fuldendt, særligt ved Tilbageførelse til Forskelle i Tid, Tal, Grad og Sted, bliver det muligt at danne Rækker af transitiv Art, saa at Slutning kan ske. Selv den kaotiske Forskelsrække tilsteder Slutning, da den er transitiv; men derved sættes kun et nyt absolut og ubestemt Forskelsforhold istedetfor et andet. Af Vigtighed er derimod især Rækken (6), den partielle Identitetsrække, som afgiver Skemaet for Forholdet mellem Grund og Følge. Af $A \rightarrow B \rightarrow C$ følger $A \rightarrow C$.

Det Forhold, som fremtræder her, er analogt det, som gælder mellem Anskuelse eller Association og Dom. Dommen skal kun udtrykke, hvad der allerede ligger i Anskuelsen eller i Associationsrækken. Analogt er Forholdet mellem Prædikat og Subjekt. Men Overgang kan i disse Tilfælde foregaa uvilkaarligt, ved et Skøn eller en Intuition. Vi blive, eller mene at blive, os Identiteten af Anskuelse og Dom, Subjekt og Prædikat umiddelbart bevidst. Nærmere Undersøgelse kan dog godtgøre, at flere forskellige Anskuelser og Associationer have medvirket ved Domsdannelsen og Prædikatsbestemmelsen. Skøn og Intuition kunne være banebrydende. De kunne føre til Opdagelser, der maaske maa

og kunne begrundes ad helt andre Veje end den, der har ført til dem. Ved Begrundelsen bliver det bestemt afgjort, hvilke Forudsætninger der medvirke, og hvor langt deres Betydning naar.

Omsætningen fra Skøn eller Intuition til Slutning (Begrundelse) er et nyt Exempel paa Udrensning af Kvaliteter. En Overbevisning, der uvilkaarligt har dannet sig ved Samvirken af Iagttagelser, Erindringer, Stemninger og Tilskyndelser, kan fremtræde med Enkelthedens og Umiddelbarhedens Præg ligesom Farve- eller Lugtfornemmelser. Der hviles da trygt i den, saalænge ingen modstridende Elementer vække Uro og Tvivl. Naar dette sker, bliver Spørgsmaalet, om den kan omsættes til Slutning. Eftertanke over de Emner og Elementer, der betinge Overbevisningen og kunne spores i den, direkte eller indirekte, er Forudsætningen herfor. I den nye Form, som Slutning, faar Overbevisningen en noget anden Karakter, men der er ingen psykologisk Grund til at tro, at den nødvendigvis skulde miste sin Energi, dersom blot Omsætningen til den nye Form fuldt ud lykkes.

Det maa vel fastholdes, at det kun er en ny Form, der tilvejebringes ved Overgangen fra Skøn, Intuition eller Overbevisning til Slutning. Vi bevæge os endnu indenfor de formale Kategoriers Verden, og Slutning er en ren Tankeform, ligesom Tid, Tal, Grad og Sted. Forudsætningen er stadigt, om Emnerne, som vi ikke frembringe, tilstede Anvendelsen af vore Former, selv de for os mest tvingende af dem. Vi have ikke Ret til, med Aristoteles og Leibniz, uden videre at gøre Rationaliteten, Forholdet mellem Præmisser og Konklusion, til et metafysisk Princip, Udtryk for en Tilværelseslov. Ved at betone denne Forskel mellem de Former, vi raade over, og deres reale Betydning, nærme vi os Overgangen til de reale Kategorier, og gennem dem til Problemernes Verden. Men forinden vi foretage denne Overgang, er der endnu nogle Bemærkninger at gøre om Rationalitetskategorien.

86. Ligesom der fordetmeste i Anskuelsen vil være Mere, end Dommen kan udtrykke, og i Subjektet Mere, end Prædikatet indeholder, saaledes ville Slutsætninger ikke altid inde-

holde Alt, hvad Forudsætningerne indeholde. Netop Mellembegreberne, der tilvejebringe den Forbindelse, som søges, falde bort. Det er jo, som vi have set (71), et Ønske, et Maal, der bestemmer, hvilke Emner det er, hvis Indhold vi ønske bestemt; Bestemmelsen bliver mulig ved Udskyden af Led i en transitiv Række, og Slutsætningen kommer altsaa til at indeholde færre Begreber end Forudsætningerne. I Rækken

$$A \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} B \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} C \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} D$$ maa jeg udskyde B og C for at naa til

$$A \underset{=}{\overset{\angle}{\rightarrow}} D.$$ Mellemleddene kunne glemmes, da der ikke mere er Brug for dem. Mellemleddene havde den dobbelte Betydning i Rækken at forbinde og at adskille A og D. Nu ønsker man kun Forbindelsen; det er den, man tager med sig til det fortsatte Tankearbejde, og man ser maaske tilbage paa de udskudte Led som „tilfældige Synspunkter“ (smlgn. Herbart's „zufällige Ansichten“).

Slutsætningen danner altsaa her Ækvivalent for Forudsætningerne i en vis bestemt Henseende, der bestemmes ved det hele Tankeløbs Retning og Opgave. Den kan ikke i alle Henseender erstatte Forudsætningerne. Maaske vare disse — fra andre Synspunkter set — betydnigsfuldere end hin, ligesom Jagten kan være bedre end Udbyttet, og ligesom det kan være bedre at søge end at finde, saaledes som Lessing har udtalt det i en bekendt Sætning. Imidlertid vil der stedse gøre sig en Trang gældende til at komme ud over dette ensidige Forhold og opnaa en gensidig Ækvivalens, saa at Grund og Følge, Forudsætninger og Slutsætning komme i saa inderligt Forhold til hinanden som muligt. Det sker, naar Grund og Følge kunne bytte Plads, saa at man ud fra Slutsætningen stedse kan finde de Forudsætninger, den hviler paa eller indeholder. Det Tilfældige i den Vej, ad hvilken Resultatet er naaet, falder da bort; vi have en lille Verden, en Totalitet for os, hvis Led ikke kunne skilles fra hverandre. Vi ere da komne ud over de blotte Rækkedannelser, der kunde fortsættes i det Ubestemte. Vi glemme

da ikke Sandhedens Herkomst, naar den engang er kommen til Verden, og Sandheden bliver da ikke saa let en død Skat. Hvorvidt og i hvor stort et Omfang der kan dannes saadanne Tankeverdener, logiske Systemer, er en Sag for sig. Og et særligt Spørgsmaal bliver det, om hele vort Tankeliv kan afsluttes eller afrundes til et saadant sluttet Hele. Muligheden af kaotiske Forskelsrækker kan neppe nogensinde udelukkes; der vil, saalænge nye Emner opdukke, stadigt være et Arbejde at gøre for at naa op til de højere Rækkedannelser og gennem dem til Udviklingen af en Tankeverden.

D. Reale Kategorier.

87. Selvom alle andre Kvaliteter for stedse kunde omsættes til, eller rettere tydes som Identiteter eller Kvantiteter, vilde Tidsforskellen dog stedse melde sig paany. Man kunde ogsaa tænke sig Kvaliteterne som evige Typer i absolut Identitetsforhold til hverandre: A = B = C = D ..... Saaledes tænkte Spinoza sig Forholdet mellem Tilværelsens uendeligt mange, indbyrdes irreduktible Grundegenskaber eller „Attributer“, af hvilke kun to, Aand og Materie, vare tilgængelige i vor Erfaring. Tilværelsen var altsaa udtrykt i uendeligt mange Former, der indbyrdes vare logisk ækvivalente eller analoge. Det vilde være en „stille Verden“; Tidsforholdet gjaldt ikke. Men i Erfaringernes Verden er der en stadig Bølgegang. Enhver Skuen giver kun et Øjebliksbillede, og Øjeblikkene skifte.

Den sidste store Modsætning i vor Erkendelse, der staar fast, selvom alle andre ophæves, er Modsætningen mellem Rationaliteten og Tiden: hist et Forhold mellem Grund og Følge, her et Forhold mellem før og efter. Hist et evigt System, her et bølgende Hav. Spinoza valgte det første Synspunkt, og for ham blev Tiden tilsidst en Illusion. Hume valgte det andet Synspunkt, og for ham blev Tilværelsens Rationalitet derfor en Illusion. Men vort Tankeliv staar stedse overfor en Brydning mellem de to Synspunkter og har den Opgave at finde sin Vej gennem denne Brydning. Det er der-

for, vi maa gøre en Forskel mellem de formale og de reale Kategorier. Denne Forskel bestemmes netop ved Tidens Betydning, der særligt blev indskærpet ved Overgangen fra antik til moderne Tænkning (46—50). Den nødvendiggør Opstillingen af Kategorier, der skulle gælde for det i Tiden Skelnelige. Det er en Fordring, der fra Emnerne stilles til Formerne (71).

a. Kausalitet.

88. De formale Kategorier ere ligegyldige overfor Forskellen mellem de tre Arter af umiddelbar Anskuen, som vi kalde Iagttagelse, Erindring og Fantasi. Paa Grundlag af alle tre Arter af Anskuen kan der finde Sammenligning og Slutten Sted, konstateres Identiteter og Kvaliteter, Forskelle i Tid, Tal, Grad og Sted. Men naar Spørgsmaalet rejser sig, hvorledes vi skulle forholde os, naar der kommer Strid mellem de tre Arter af Anskuen, komme vi ud over det rent Formelle, skønt vi tage Formerne med os. Vi stole, naar det gælder at skelne Sansning fra Erindring og Fantasi, foreløbigt paa et umiddelbart Indtryk, Existentialkvaliteten (36), en vis Tydelighed og Tilforladelighed, der som Regel er karakteristisk for det Iagttagne i Modsætning til det blot Erindrede eller Fantaserede, og ligeledes for det Erindrede i Modsætning til det af Fantasien Frembragte. Men da der ikke blot kan være mange Grader i Tydeligheden og Tilforladeligheden, men ogsaa ligefrem Modstrid mellem forskellige Emners Existenskvaliteter saavel som mellem Iagttagelser og Erindringer, saa søges et Virkelighedskriterium, og dette bestaar, som vi have set (37—38), i den faste og lovmæssige Sammenhæng mellem Emnerne. Begrebet Virkelighed forudsætter, at der paa Grundlag af givne Emner kan bygges en Forventning, der bekræftes ved en stedse voxende Kreds af nye Emner.

Emnerne maa da ikke danne en kaotisk Forskelsrække. Ogsaa da kunde der opstaa en Forventning — nemlig om, at der stedse vil optræde noget helt Nyt og Forskelligt. Men det kunde ikke være Forventning om noget aldeles Bestemt,

nemlig om det Samme, der under de samme Forhold til Stadighed var optraadt. At Kaos vil vedblive at være Kaos, er ganske vist en Viden, men ganske indholdsløs; den betegner al real Virkens nedre Grænse. Kunde vi ikke naa ud over den, vilde vor Viden blot være en Viden om Tilværelsens Irrationalitet. Tankearbejdet gaar stadigt ud paa en Rationalisering af Emnerne gennem Rækkedannelser, der give Identiteten mere og mere Anvendelse. Vi arbejde os frem gennem stedse mere bestemte Forventninger eller Hypoteser, — og nærme os derved det Ideal, vi kalde Virkeligheden. Kun for Tanken existerer der en Virkelighed. Sandhed bestaar rent formelt i vore Tankers indbyrdes Overensstemmelse; og jo flere umiddelbart givne, ikke af Tanken selv frembragte Emner vi kunne bringe i en Sammenhæng, der svarer til den rent logiske Sammenhæng mellem vore Tanker (altsaa mellem Subjekt og Prædikat, mellem Grund og Følge), des mere naa vi til real Sandhed eller til Virkelighed.

Man blev tidligt klar over, at Virkelighedskriteriet ikke kunde være noget Enkelt, men maatte bestaa i den faste og konsekvente Sammenhæng af alle Emner. Men Kant var den Første, der var klar over, at der kun var Analogi, ikke Identitet mellem Tankernes logiske Sammenhæng og de successivt optrædende Emners reale Sammenhæng. Det er Tidsforholdet, der her nøder til at skelne mellem Analogi og Identitet, og derved igen til at gøre en bestemt Forskel mellem Kausalitet og Rationalitet. Hin indeholder denne; men denne kan være tilstede uden hin: Virkelighed er Sandhed; men ikke al Sandhed er Virkelighed.

Ligesom Tid og Rum først optræde praktisk som Mellemrum eller Afstande mellem vore Formaal og deres Opnaaelse, saaledes er ogsaa Kausaliteten først af praktisk Karakter, idet den gør sig gældende, ja paatvinger sig os gennem Forholdet mellem Middel og Maal. Maalet er givet for vor Forestilling, i vor Drift eller vort Ønske, og vi søge nu de Betingelser, uden hvilke det ikke kan naas. Her opleve vi paa en Maade Kausaliteten, før vi tænke over den. Her er, som jeg et andet Sted har sagt, vort første Møde med

Nødvendigheden. Den uundgaaelige Orden i Emnernes Succession udtrykker vort første Aarsagsbegreb.

89. Emnerne kunne ofte danne Rækker, uden at der gives Led i en saadan Række, der kunne forbindes som Aarsag og Virkning. I Rækken A B C D kunne de enkelte Led optræde til bestemte Tider og paa bestemte Steder uden at staa i indbyrdes Aarsagsforhold. (Smlgn. 62). Vi have dog allerede anvendt Aarsagsbegrebet ved Opstillingen af Rækken som en Række af virkelige Begivenheder, ti vi maa da have anvendt Virkelighedskriteriet, der indbefatter Aarsagsbegrebet i sig, ved ethvert enkelt af Leddene. Naar vi ønske at gaa videre og finde en Forklaring af, at det netop er disse Emner, der opstaa, og i denne bestemte Orden, maa vi gaa længere tilbage og finde hele Rækkens Aarsag. Naar der vises Lysbilleder, have Tilskuerne Lyskilden og Glasfotografierne bag sig. Hvad der viser sig for dem i hvert Øjeblik, synes tilfældigt, naar man ikke véd, hvad der foregaar bagved. Det er en lignende Situation, P l a t o n har tænkt sig i sit berømte Hulebillede (i Begyndelsen af „Statens" syvende Bog).

Vor Erfaring har paa mange Omraader en sporadisk Karakter, begynder fra forskellige Udgangspunkter og fortsættes i Spring. Dette Sporadiske kan ikke altid overvindes gennem Paavisning af en direkte Sammenhæng mellem Udgangspunkterne, men kun ved at udstrække Betragtningen til en Sammenhæng, der ligger længere tilbage og er af mere omfattende Art. Sammenhængen mellem en Række Lynglimt findes ved at gaa tilbage til Tordenskyens Elektricitetstilstand og de skiftende Spændinger og Udløsninger, den fører med sig.

Historisk maa man ofte begynde med blot at fastslaa Kronologien. Den kan saa blive Grundlag for en videregaaende Undersøgelse. Den historiske Kritik har først og fremmest den Opgave at undersøge de enkelte Begivenheders Realitet hver for sig, saavel som deres kronologiske Forhold. Herved gør den Brug af Kausalitetsbegrebet, saaledes som dette paa Erkendelsens givne Udviklingstrin for-

mer sig. Om Hannibal har levet, og naar han har levet, er væsentligt en Opgave af samme Art som den, om der har været en Urtaage, af hvilken vort Solsystem har udviklet sig. I begge Tilfælde sluttes tilbage fra givne Emner. Man konstruerer Fortiden ud fra Nutiden og dens Kundskab. Det gør ingen Forskel, at Hannibal kun har existeret én Gang; ogsaa Urtaagen har kun existeret én Gang. Ved enhver Anvendelse af Virkelighedskriteriet, altsaa af Aarsagsbegrebet, er det en enkelt, individuel Kendsgerning, jeg vil have Sikkerhed for. Jeg vil vide, om det er et virkeligt Menneske, der gaar forbi mit Vindue, — om det virkeligt er en Skorsten, jeg ser paa Huset henne i Gaden o. s. v. Siden kommer da det Spørgsmaal frem, hvorfor Mennesket gik forbi, og hvorledes Skorstenen er bleven til. Den ene Opgave kan maaske løses, selvom den anden ikke kan løses. Historisk Kritik forudsætter Lovmæssighed i de historiske Begivenheders Verden, selvom det ikke skulde lykkes Historieskrivningen at finde den kausale Sammenhæng mellem Begivenhederne indbyrdes, og selvom det ikke skulde lykkes den sammenlignende Historieforskning at opstille almindelige historiske Love. — Hovedsagen er i denne Sammenhæng, at vi ere stillede overfor Fortiden som overfor Nutid og Fremtid. Ogsaa med Hensyn til Fortiden kan der være Tale om Forventninger, der opfyldes. Zeuthen's Formodning om, at Grækerne maatte have kendt Infinitesimalmetoden, bekræftedes ved Heiberg's Fund af et Arkimedeshaandskrift. Et Virkelighedskriterium for Rigtigheden af et Barndomsminde kunne vi faa i et Brev, der findes.

90. Aarsagsbegrebet udtrykker den Maade, paa hvilken vi reagere overfor en successiv Forskel, en Forandring, der har medført en Ophævelse af vor Ligevægt. Der er Ligevægt i vor uvilkaarlige Stræben efter et Maal, indtil vi møde Hindring; en saadan Hindring er Afstanden mellem Maalet og vor nuværende Tilstand; den udlignes, og Ligevægten genoprettes, naar vi finde Midler og Veje, ad hvilke vor Stræben kan fortsættes i samme Retning som før, skønt ad en Omvej. Men ogsaa hvor der ikke gør sig praktiske

Motiver gældende, kan Ligevægten ophæves. Optræden af nye Emner eller Forandringer af de foreliggende ophæve mere eller mindre Ligevægten i vore Tanker; en tidligere vunden Sammenhæng løsnes eller sprænges, og der søges en ny. Den intellektuelle Søgen danner en Analogi til den praktiske og udvikler sig af den.

Forskelsforholdet vedbliver foreløbigt at staa i Forgrunden. To Emner afløse hinanden og ere mere eller mindre kvalitativt forskellige. Hvad vi først søge at afgøre, er, om det andet altid indtræder, naar det første er indtraadt, og aldrig ellers. I sin mest elementære Form udtrykker Kausaliteten en uundgaaelig Rækkefølge. Men her er det saa, at det Tankearbejde begynder, som vi i det Foregaaende have beskrevet fra forskellige Sider, — Arbejdet paa at reducere Kvalitetsforskellighederne til det mindst Mulige. Tillige vil der sættes et Arbejde ind paa at finde Mellemled, hvad Tiden angaar, saa at Overgangen, baade hvad Tid og hvad Kvalitet angaar, kan foregaa saa kontinuerligt som muligt. Historisk er det for en stor Del denne Interesse for Kontinuitet i Aarsagsforholdet, der har ført til Udviklingen af de formale Kategorier. Den kausale Syntese har drevet de formale Synteser frem. Videnskabens Historie viser, at alle Forklaringer gaa ud paa Kontinuitet. Og jo mere denne kan tilvejebringes, des mere vanskeligt bliver det at pege paa et Punkt, hvor Aarsagen hører op, og hvor Virkningen begynder. De gaa i Kvalitet gradvis og i Tid successivt over i hinanden, staa ikke længere som to forskellige „Ting". Vi opdage, at vi ved vor Skelnen mellem Aarsag og Virkning have grebet ind i Naturens kontinuerlige Gang, — at „Springet" maa sættes paa vor Iagttagelses og vor Tankes Regning, ikke paa Naturens. Det gaar her som ved den logiske Slutten, hvor vi jo ogsaa gribe et enkelt Led i en hel Række for at blive klar over dets Forhold til et andet enkelt Led. (71; 86). Den Forandring, der giver Stødet til vor Tænken, ogsaa vor kausale Tænken, udhæver enkelte Emner i Forhold til andre. Der er forsaavidt fra først af et Spring, ikke blot mellem to hinanden afløsende Emner, men ogsaa mel-

lem disse Emner tilsammen og andre Emner, som maaske dog ligge i samme Række og i Kontinuitet med dem. Det er vor Interesse, der isolerer Aarsagen fra det, der gaar forud for den, og Virkningen fra det, der følger efter den. Begge Spring ophæves, jo mere Aarsagsforholdet kan udvikle sig fra sin elementære Form, i hvilken det er et successivt Forhold mellem to kvalitativt forskellige Emner, til dets ideale Form, i hvilken det er et Kontinuitetsforhold baade hvad Tid og hvad Kvalitet angaar.

91. Er Idealet nu naat, naar Aarsagsforholdet antager Kontinuitetens Form? Maa man ikke gaa et Skridt videre? — Analogien med Forholdet mellem Grund og Følge (88) synes at kræve det. Ti i dette Forhold gælder det, at der ikke maa være Noget i Følgen (Slutsætningen), som ikke var i Grunden (Forudsætningerne), og det fuldkomneste Begrundelsesforhold kræver endog, at Grund og Følge kunne byttes om, saa at Ækvivalensen gælder i begge Retninger (86). Denne Analogi førte det 17. Aarhundredes Filosofer (for hvem der her var Mere end Analogi) til at formulere Aarsagssætningen saaledes, at den krævede, at der ikke maatte være Mere i Virkningen end i Aarsagen, og at der maatte være absolut Ensartethed mellem Aarsag og Virkning. Hos Spinoza fremtræder denne Forudsætning skarpest udpræget. Den kan endnu spores hos Kant, og især hos Nogle af hans Efterfølgere (Hamilton og Spencer), der gøre Skridtet fuldt ud og finde en gensidig Ækvivalens indeholdt i Kausalitetsbegrebet. Af stor erkendelsesteoretisk Interesse er det, at denne Opfattelse spillede en væsentlig Rolle ved Opdagelsen af Loven om Energiens Bestaaen. Baade Robert Mayer, Colding og Joule gik udfra, at Energiens Bestaaen var en nødvendig, i selve Aarsagsbegrebet indeholdt Forudsætning. Mayer blev aldrig ked af at gentage Sætningen causa æqvat effectum, der for ham var en Følge af „den logiske Grunds Lov"; det var for ham en selvfølgelig Sætning. Colding fandt den modsatte Antagelse „fornuftstridig", og Joule kaldte den „absurd". Heller ikke Helmholtz

havde Bevidstheden om at opstille en ny Sætning*). Heldigvis stansede disse Forskere ikke ved denne Betragtning, men underkastede deres Synsmaade en experimental Prøvelse.

Overfor denne Betragtningsmaade maa det hævdes, at Aarsagsbegrebet ikke vilde miste al Betydning, fordi det ikke lykkedes at godtgøre Ækvivalens mellem Aarsag og Virkning. Der kunde gælde et Aarsagsforhold mellem Emnerne, selvom der fandt en stadig Variation Sted, naar blot Fremtiden var analog med Fortiden paa den Maade, at vi deraf, at Begivenheden B_1 følger efter Begivenheden A_1, kunde slutte, at Begivenheden B_2 vil følge efter A_2, — naar A_1 A_2 B_1 B_2 betegne forskelligartede Begivenheder. Selv hvis de kvalitative Forskelligheder vare irrekdutible, vilde Aarsagssætningen kunne gælde. Saa meget desmere vilde den kunne gælde, selvom der ikke kunde paavises kvantitativ Ækvivalens mellem Aarsag og Virkning, saa at f. Ex. A var Aarsag til $B = A + \times$, og B Aarsag til $C = B \div y$. Lovmæssighed betyder ikke nødvendigvis Ækvivalens; denne staar ikke som selvfølgelig.

Det kvantitative Forhold mellem Aarsag og Virkning, som det for mange Emners Vedkommende er lykkedes at paavise, faar erkendelsesteoretisk set især sin Betydning ved, at det kun ved dets Hjælp er muligt at anvende de fundne Aarsagsforhold paa fremtidige Emner. Rent kvalitativt kan nemlig Forholdenes Identitet ikke med Nøjagtighed bestemmes. Den Grad af Lighed, der maa være tilstede mellem A_1 og A_2, for at det skal være berettiget at vente B_2 efter A_2, ligessom B_1 kom efter A_1, kan kun fastsættes ved et Skøn. Kun ved Tælling, Maaling og Vejning kan Forholdenes Identitet godtgøres, saa at sikker Genkendelse bliver mulig, — og selv da kun tilnærmelsesvis. Skønt der ikke kan paavises absolut Gentagelse, hverken i Naturen eller i Historien, er det dog naturligt, at Tanken søger at naa saa langt i at konstatere Forholdenes Identitet, som det paa nogen Maade er muligt. Det er da ogsaa herpaa Opmærksomheden først og fremmest er rettet indenfor de specielle Forsk-

*) Smlg. *Den nyere Filosofis Historie*[2] II. p. 497—499; 597.

ningsgrene, og vi maa tage det som en Kendsgerning, at jo nøjagtigere Forholdenes Identitet kan godtgøres, des mere viser det sig, at der er Ækvivalens mellem hvad der gaar forud og hvad der følger efter.

Men selvom Ækvivalensforholdet gennemførtes overalt, vilde der dog vedblive at være et historisk Element i vor Erkendelse, der er givet med den Retning, i hvilken Omsætningen fra det ene Emne til det andet foregaar. Der kan være kausal Ækvivalens uden at være Værdiækvivalens. Det er ikke blot den menneskelige Historie, der viser, at vi i Aarsagernes Række ikke lige saa godt kunne gaa tilbage som frem; ogsaa Naturen har sin Historie, der fysisk set især karakteriseres ved den Omstændighed, at Omsætningen fra Varme til Bevægelse ikke foregaar med samme Lethed som Omsætningen fra Bevægelse til Varme. Den rent kausale Betragtning viser sig her utilstrækkelig, og der er Brug for andre reale Kategorier end Aarsagskategorien, der er ligegyldig mod Retningen. Dette gælder, hvad enten Kausalforholdet kan opfattes som Ækvivalens eller ikke. Og dette gør, at Kontinuitetssynspunktet i Virkeligheden bliver det højeste Synspunkt, fra hvilket Aarsagsforholdet kan ses.

92. En Dom, i hvilken der udtrykkes et uundgaaeligt Forhold mellem et Foregaaende og et Efterfølgende, saa at der fra hint kan sluttes til dette, kaldes en Lov. Men hint Foregaaende viser sig ved nærmere Eftertanke aldrig at være et enkelt Emne, saaledes som den populære Opfattelse af Aarsagsbegrebet er tilbøjelig til at antage. Hvad vi kalde Aarsag er stedse et Indbegreb af flere samvirkende Emner, som vi kunne kalde Betingelser. Der gives ikke en eneste Aarsagsrække, men en Mængde hverandre krydsende Rækker, og den ene Række kan ikke forstaas uden den anden. I Praxis og i daglig Tale holde vi os til den mest afgørende eller til den mest iøjnefaldende Betingelse. Af et enkelt Emne kan der dog ligesaalidt udledes nogen Virkning, som der af en eneste Præmis kan uddrages nogen Slutning.

Det Bidrag, som et enkelt Emne yder til Lovens Opfyldelse, kaldes dets Kraft. Kraft er, for at bruge Leibniz'

Definition, det i en nuværende Tilstand, der indeholder Grunden, eller en Del af Grunden til en ny Tilstand. Kraften indeholder i sig selv ingen Forklaring; men Kraftbegrebets videnskabelige Betydning ligger i, at det peger hen paa, at det ikke blot er det Nye, vi forstaa ved det Gamle, men omvendt ogsaa det Gamle, der forstaas ved det Nye. Vi lære i Virkningerne det Gamles Muligheder at kende. Det Nye, der sker, kaster Lys over Forholdene i den forudgaaende Tid. Ord som Mulighed og Kraft (der ere af beslægtet Betydning, da „Mulighed" er beslægtet med „Formue", der i det ældre Sprog betyder Evne eller Kraft) have deres Berettigelse ved at indeholde en Anvisning til at søge efter de Betingelser i de forudgaaende Emner, der begrunde et senere Emnes Opdukken. Og paa den anden Side indeholde disse Ord en Anvisning paa Fremtiden; ti Muligheder, Evner og Kræfter godtgøre deres Realitet gennem de Virkninger, der fremgaa af dem. Overfor Heinrich Hertz, der vilde afskaffe Kraftbegrebet i Mekaniken, bemærker Ernst Mach: „Enhver Mekanik indeholder et Henblik til Fremtiden, da enhver Mekanik maa anvende Begreber som Tid og Hastighed"*). Dette stemmer med Leibniz' ovenfor omtalte Definition. Det faar især Betydning, naar den forud for en Forandring gaaende Tilstand synes at være en Hvile- eller en Ligevægtstilstand. Deraf, at Forandring kan indtræde, slutte vi, at Hvilen var en stanset Bevægelse, Ligevægten et Spændingsforhold mellem Kræfter, der virkede i modsat Retning. Vi forstaa det Simultane ved Hjælp af det Successive, det Statiske ved Hjælp af det Dynamiske. Det er denne Betragtning, der fører til Dannelsen af et Begreb som potentiel Energi. Det er ligeledes den, der fører Grundlæggeren af Mutationslæren, Hugo de Vries, til at udtale, at der forud for den pludselige Fremtræden af en ny Type maa gaa Dannelsen af et indre Anlæg, — forud for Mutationen en Præmutation. Denne sidste er en Proces, der gaar for sig ganske i det Skjulte (sich völlig im latenten Zustande abspielt)**).

---

*) E. Mach: *Die Mechanik in ihrer Entwickelung.*[6] p. 281.
**) *Die Mutationstheorie.* I. p. 353. Kfr. II. p. 637; 662.

Jo større et Bidrag til en Lovs Opfyldelse et Emne giver, des mere aktivt siges det at være. Da al Aktivitet, al Kraft maales ved Modstanden, der overvindes, er det stedse Kraftforskelle mellem Emner, relative Aktivitetsdifferenser, vi i vor Tænkning have med at gøre. „Vi kunne," siger Maxwell, „ikke engang sige, hvilken Kraft der virker paa os, men kun angive Forskellen mellem den Kraft, der virker paa en Ting, og den, der virker paa en anden Ting"*). Saaledes indeholder Inertisætningen egentligt en Opfordring til at finde de Kræfter, der forandre den retliniede Bevægelse, ikke de Kræfter, som i og for sig give Legemerne den Bevægelse, de i Øjeblikket have.**) Det Samme gælder for den psykiske Energis Vedkommende. Er en vis Sindstilstand given, kunne vi spørge, hvad der skal til for at forandre den, — hvor stærkt de Modsætninger, der allerede findes i den, maa skærpes, forat en Overgang til en ny Tilstand kan indtræde. Sjælelivets Forandringer ske ligesaalidt „af sig selv" som de fysiske Emners; det besidder ingen absolut Kraft, men vi lære dets Kraft at kende gennem de Modsætninger, det kan omspænde. Et Sjæleliv, der ikke var stedt i Modsætningers Brydning, vilde vi ikke kunne tilskrive Energi.

Kraftbegrebet trænger sig — i den angivne strænge Betydning — mere og mere i Forgrunden siden Leibniz' Tid, i Modsætning til saadanne Begreber som Hvile, Tilstand, Materie, Substans, Væsen. Efter Leibniz kan kun det, der virker, kaldes Substans, og enhver Substans er i Virksomhed. Herved elimineres Begrebet Substans, og Loven for Virksomheden træder i Stedet. Den enkelte Individualitet finder sit Udtryk i Loven for de Forandringer, der foregaa i, med og ved den. Substansbegrebets fordums Hersken hang sammen med den gamle Forudsætning, at det Uforanderlige og Hvilende var det Højeste (48; 77), særligt med Trangen til Hvile for Tanken i en Ide, der ikke igen satte Eftertanken i Bevægelse. Substansen er et Exempel paa en hendøende, om ikke allerede afdød Kategori. Kant's „Ding an sich" var

*) *Matter and Motion.* § 103.
**) Zeuthen: *Matematikens Historie.* II. p. 340.

en af dens sidste Former. For Sjælelivets Vedkommende har dels Hume, dels Fichte paavist Ugyldigheden af Substansbegrebet: umiddelbar Iagttagelse viser os ikke Sjælesubstansen, hævdede Hume; og jo mere vi ad Eftertankens Vej lære os selv at kende, des mere opdage vi, hævdede Fichte, at vor Sjæl bestaar i Handlen.

b. Totalitet.

93. Selv hvor vi i Aarsagsrækken kunne gaa baade frem og tilbage, ved gensidig Ækvivalens, er, som allerede bemærket, Retningen ikke ligegyldig. Ækvivalens i Henseende til Energi er ikke det eneste Synspunkt. Det viser sig psykologisk deri, at en sjælelig Tilstand ikke blot er beskreven ved den sammenfattende Energi, den raader over, men ogsaa karakteriseres ved den kvalitative Beskaffenhed af de psykiske Emner (Tanker, Interesser, Formaal), der udgøre Tyngdepunktet, det reale Selv. Derved bestemmes Sjælelivets Retning til enhver Tid, den Stræben, i hvis Tjeneste Syntesen tilsidst staar. Ti den sammenfattende Virken stiller ikke alle Elementer paa lige Trin; der er Elementer, som indtage en central Plads, vore stadige Tanker, vor inderste Trang og Higen, — og der er andre, som indtage en mere periferisk Plads. Ombytning af disse Pladser kan være Et med en sjælelig Revolution*). Og en Analogi hertil findes paa det materielle Omraade. Det er ikke nok at undersøge Forholdet mellem Aarsag og Virkning indbyrdes. Dette gøres bedst, naar man kan isolere en Kreds af Emner fra alle andre. Sætningen om Energiens Bestaaen kan saaledes kun experimentalt godtgøres, naar man kan danne isolerede Helheder og holde Indflydelser udefra borte. Men det er da altid tilsidst en vilkaarlig Begrænsning, en Abstraktion. Og Spørgsmaalet bliver, naar man vender tilbage til de virkelige Forhold, stedse om, i hvilken Retning Aarsagsrækken under sit fortsatte Løb bevæger sig, — hvilke Led der have Mulighed for her paany at gøre sig gældende. Retning hører lige-

*) Smlg. min Afhandling om *Begrebet Villie* i første Bind af Tidsskriftet „Psyche".

saa væsentligt med til en Bevægelse som Masse og Hastighed. Leibniz opstillede derfor, foruden Loven om Kraftens Bestaaen, en Lov om Retningens Bestaaen. Ifølge Inertisætningen ændrer Bevægelse ikke sin Retning, saalidt som sin Hastighed, uden ved ydre Kræfters Indflydelse. Men selv naar Retningen ændres, er den tidligere Retning dog medvirkende ved den nye Retning, der er Resultanten af den tidligere Retning og den ydre Krafts Retning. Der er altsaa Kontinuitet i Retningen ligesom i Energien. Retning er ikke Noget, der først dukker op paa et bestemt Punkt af Bevægelsen, men er med saa langt, vi gaa tilbage, og de tidligere Retninger bestemme de følgende, ligesom paa det psykiske Omraade vor tidligere Stræben og Villen bestemmer den senere.

Hverken paa det psykiske eller paa det materielle Omraade gives der nu en enkelt Aarsagsrække, men utallige. I Sjælelivet er der vel stadigt en vis Centralisation, men alle Elementer i det stræbe efter en central Stilling og Indflydelse, og der er derfor stedse en Mængde krydsende Retninger. Det kommer da an paa, om de kunne harmoniseres, om de stedse paany kunne forenes i én Strøm. Og i Lighed hermed udgaar der Bevægelsesretninger fra ethvert materielt Punkt. Vi behøve ikke engang at holde os til Aarsagsrækkerne; hvert enkelt Led i en saadan Række, hver enkelt „Aarsag" er jo egentligt et System af Betingelser, der hver for sig have deres Retning, og „Aarsagens" Retning er Resultanten af alle disse Retninger, der hver for sig give deres Bidrag til den.

Hver enkelt Aarsag er en Totalitet, saavel som hver enkelt Aarsagsrække, og saavel som flere forskellige Aarsagsrækker, der forbindes til Virken i samme Retning. Der er her utallige Grader og Trin af Sammensætning, men Princípet er det samme. Der er den Mulighed, at Retninger divergere; men det maa tages som en Kendsgerning, at dette ikke altid er saa; Retninger kunne forbindes, saa at Helheder, mere eller mindre harmoniske Systemer af Aarsagsrækker eller Virksomhedsretninger danne sig. I hvor stort Omfang dette er

Tilfældet, maa Erfaringen afgøre. Men Erfaringen godtgør, at det kan ske. Og det er derfor, vi gennem Begrebet Retning danne Overgangen fra Kategorien Kausalitet til Kategorien Totalitet. Formedelst Retningens Oprindelighed er Totaliteten aldrig et tilfældigt Resultat. At Retningerne forenes, har sin Grund i de forskellige Processers tidligere Retninger, saa langt de kunne forfølges tilbage. Det er vilkaarligt her at stanse paa et bestemt Punkt.

Som Exempler paa saadanne Totaliteter kan nævnes: Solsystemer, Kloder, Organismer, Personligheder, Samfund. Fra et almindeligt Synspunkt kunne de alle opfattes som Totaliteter eller Systemer af Retninger. Fælles for dem er, at de have Egenskaber, der ere forskellige fra de Egenskaber, som fremtræde i de mere elementære Virksomheder, i hvis Samvirken de bestaa.

Kun naar man glemmer Retningens Nødvendighed, kan man tænke sig et Kaos som absolut Begyndelsestilstand. I et saadant Kaos skulde da Tilværelsens Elementer være tilstede, og naar der paa Udviklingens senere Trin opstaar Helheder, skulde det skyldes tilfældige Sammenstød og Elementernes Virksomheder. Især i populære Fremstillinger ser det ofte ud, som om Tilværelsen skred frem som Euklids Geometri fra de simpleste Elementer, svarende til Definitioner og Axiomer, til Totaliteter, svarende til de mest specielle Sætninger. Og dog var allerede Hesiodos klar over, at det Kaos, hvoraf han tænkte sig, at Gudedynastierne havde udviklet sig, selv var *blevet til*. Afset fra, at en absolut Begyndelse overhovedet ikke kan tænkes, og endnu mindre bevises, saa maa ethvert Forsøg paa at konstatere en Begyndelsestilstand tillægge denne visse Dispositioner, bestemte Retningstendenser. Overalt maa man forudsætte en Totalitet, saa forskellig denne maaske end maa tænkes fra de Totaliteter, der optræde paa senere Stadier.

Totaliteten er en speciellere Kategori end Kausaliteten. Man kan tænke sig denne uden hin, idet der kan tænkes, og maaske findes, Aarsagsrækker, der ikke konvergere, ikke føre til mere eller mindre harmoniske Totaliteter. Totalitet forudsætter derimod Kausalitet. Forholdet mellem Kategorierne

er jo det, at de mere specielle, mere konkrete have et rigere Indhold, men et mindre Omfang. Vi have derfor desværre ikke Ret til at generalisere den Kendsgerning, at der opstaar Totaliteter. Det store Spørgsmaal, som vi i denne Sammenhæng dog ikke have med at gøre, er, om denne Kendsgerning er Regel eller Undtagelse.

Indenfor de formale Kategorier haves i Rationaliteten en Analogi til det Begreb, vi her staa ved. Ogsaa i vort Tankeliv kan der danne sig Totaliteter, idet Forudsætninger og Slutsætninger danne en Art logiske Helheder eller Organismer. — Psykologisk set danner Bevidstheden selv en Helhed i Kraft af Syntesens Lov. Og ogsaa her viste det sig, at vi ikke have Ret til at tillægge de Elementer, vor Eftertanke kan skelne, en Tilværelse udenfor den psykiske Helhed af samme Art som indenfor denne, saaledes at Helheden blot skulde være deres Produkt. I den psykologiske Antinomi (4) have vi det os nærmest liggende Exempel paa det irrationelle Forhold mellem Helhed og Dele, der møder os paa alle Tilværelsens Trin.

94. Totalitetskategorien staar i Vejen for ethvert Forsøg paa at forklare Helheder som tilfældige Produkter af Elementer, der enten fremstilles som retningsløse eller med aldeles ubestemt Retning. Den betegner et Synspunkt, vi nødes til at anlægge, da bestemte Forhold mellem Emnerne kræve det. Naar man ofte stiller Teleologi eller Finalitet i Modsætning til Mekanisme (smlgn. 56: Renouvier og Hartmann), er det enten en uheldig Udtryksmaade eller ogsaa en urigtig Opfattelse. Hvis Helhedsdannelsen skal forklares ved et Formaal, en Hensigt, en forudgaaende Plan, bliver — ganske afset fra Antropomorfismen — Forholdet mellem Helhed og Elementer ligesaa udvortes som ved den mekaniske Opfattelse, der lader Helheden opstaa af præexisterende, selvstændige Elementer. Enten man lader Helheden gaa forud (som Plan) eller følge efter (som Resultat), saa hylder man en lige udvortes Opfattelse. Man overser, hvorledes Helheden i en vis Forstand præexisterer i selve Elementernes tidligere Retninger. Det er kun for vor tilfældige Opfattelse, at den

bliver til paa én Gang. Den var forud paa Vej — i de forskellige konvergerende Retninger.

Og naar man anvender en Analogi med menneskelig Villiesvirksomhed, ved hvilken den Helhed, der tilstræbes, kan være given forud i Formaalstanke og Plan, saa maa det for det Første erindres, at den vilkaarlige Villen udvikler sig af den uvilkaarlige og paa uvilkaarlig Maade (se 23). Og for det Andet maa det vel mærkes, at selve Tanke- og Villieslivet er Exempel paa Totalitet, — saa at Problemet her kommer igen. Ti ogsaa her er der Elementer — Sansninger, Erindringer, Trang og Drift o. s. v. — hvis Retningers Konvergens og Harmoni er en Betingelse for, at et Tanke- og Villiesliv kan bestaa. Selve den Formaalstanke, ved hvilken man vil forklare Totalitetsdannelsen, er selv en Totalitet. Man maa da i hvert Tilfælde være sig bevidst, at denne Analogi ikke løser Problemet. Ganske vist se vi i vort højeste Villiesliv, i en efter alsidig Overvejelse tagen Beslutning, den inderligste Forbindelse af mangfoldige Retningstendenser til koncentreret Virken i en bestemt Retning. Men det er dog stadigt kun et Exempel paa det, der netop skulde forklares. Man kommer ikke ud over det irrationelle Forhold mellem Helhed og Elementer. Den erkendelsesteoretiske Betydning heraf er, at der stadigt er nye Opgaver at løse, medens baade Teleologien og Kaosteorien slutte af, hver paa sin Maade.

Ved Hjælp af Retningsbegrebet*) faa vi Muligheden af en Forbindelse mellem de to Kategorier, Kausalitet og Totalitet, en Forbindelse, der ikke er konstrueret, men støtter sig til bestemte Karaktermærker ved vore Emner, til hvis Tal her ogsaa selve Tanken hører.

95. Sammenlignes de forskellige Totaliteter indbyrdes, ville de kunne ordnes i Rækker efter Synspunkter, der ligge i selve Begrebet Totalitet. Et Forhold mellem Enhed og Mangfoldighed vil gøre sig gældende ved dem alle. Det er jo Samvirken mellem forskellige Aarsagsrækker, der er Be-

*) Dette Begrebs Betydning i denne Sammenhæng har jeg allerede fremhævet i mit Foredrag om *Vitalisme* (1898, optrykt i „Mindre Arbejder" I), i mit Program *Filosofiske Problemer* (1902) p. 66, og i min Afhandling *Om Kategorier* (Vid. Selsk. Overs. 1908) p. 32.

tingelsen for Totalitet. Derved er der givet et Forhold mellem disse Rækkers Mangfoldighed paa den ene Side og den Grad af Enhed og Koncentration, som Totaliteten frembyder, paa den anden Side. Jo rigere en Mangfoldighed der er samlet til Enhed, og jo mere udpræget denne Enhed er, des højere kan Totaliteten siges at være. Hermed vil tillige den større eller mindre Grad af Aktivitet være given. Ti jo rigere et System af Aarsagsrækker, der er dannet, og jo mere konsekvent det er, des større maa Totalitetens Selvstændighed og Selvvirksomhed kunne være, — des uafhængigere staar den overfor sin Omverden. Et Emne siges at være des mere aktivt, jo mere det har Grunden og Aarsagen til sin Bestaaen og Virken i sig selv.

Efter denne Maalestok ville vi da kunne ordne de Totaliteter, Erfaringen frembyder. Og det er ogsaa en saadan Maalestok, der anvendes indenfor de specielle Omraader, f. Ex. ved Sammenligningen mellem Kloder indbyrdes, mellem Organismer, mellem Personligheder, mellem Samfund. Vanskeligere bliver Sammenligningen, naar den skal angaa de forskellige Arter af Totaliteter indbyrdes. Her kommer Gradssynspunktet (Intensiteten) i Modsætning til Omfangssynspunktet (Extensiteten). Efter det første Synspunkt staar Organismen over Kloden, Personligheden over Samfundet; omvendt fra det andet Synspunkt. Denne Betragtning kunne vi her ikke fortsætte; den fører over til en Kategori, vi senere skulle drøfte. Pascal's berømte Ytring om Mennesket som det „tænkende Siv", der dog er „ædlere" end Universets store Masser, antyder det store Problem, her ligger. Den psykiske Energi frembyder den inderligste Forening af Enhed og Mangfoldighed, vi kende, og det er ud fra den og gennem den vi kende og bedømme alle andre Totaliteter.

Men jo højere en Totalitet i de nævnte Henseender staar, des større Gaader frembyder den for Forskningen. Allerede hos Aristoteles fremtræder dette, idet han lagde stærk Vægt paa, at al Viden angaar almene Forhold, men samtidigt indskærpede, at alt virkeligt Existerende er et Enkelt og Individuelt, Noget, der stedse kun kan optræde som Subjekt,

aldrig som Prædikat. (Smlgn. 53). Det Individuelle (Totale) staar altsaa som en Skranke for Erkendelsen. Efter den Opfattelse, vi have gjort gældende af Totalitetsbegrebet, maa vi finde, at der er noget Rigtigt i den aristoteliske Opfattelse, kun at Modsætningen hos ham fremtræder som en Dualisme, hvad den ikke er. De almindelige Sætninger, Videnskaben finder eller opstiller, ere ikke dens sidste Maal. Som vi have set i Undersøgelsen af Domsdannelsen, bringe vi kun af den Grund Dommen i dens mest nøjagtige Form, som Ligning, fordi det saaledes bliver lettere at bruge den i nye Sammenhænge. Og alle vore Domme ere ligesaa mange Tilløb til at bestemme og udtømme vore Emner, Grundlaget for al Tænken (25; 35). Der kan her kun være Tale om en Tilnærmelse. Men jo flere Prædikater og Domme vi finde, des nøjere blive vore Udgangsforestillinger bestemte. Indsigten i de almindelige Love og Brugen af de universelle Synspunkter er et Middel til Forstaaelse af de Emner, der optræde med Totalitetens og Individualitetens Præg. Gennem Begrebet Retning hænger, som vi have set, disse Begreber sammen med de andre Kategorier. Individualiteter og Totaliteter søge vi at forstaa som en Samfoldighed, et Sammenspil af Love*). Bliver der end her ved at bestaa et irrationelt Forhold, saa søge vi dog at finde flere og flere Decimaler.

I den nyeste Tid har man paa dette Punkt fundet en afgørende Modsætning mellem Naturvidenskab og Historie (Kulturvidenskab). Hin — mener man — søger kun det Almene, Love som gælde for Fænomener og Processer, der stadigt gentage sig. Naturen er de almene Loves Hjemsted. Men i Historien er der ingen Gentagelse. Hver Begivenhed og hver Personlighed bringer noget Nyt, er kun én Gang til**). Men denne Modsætning er kun en Gradsforskel. Ogsaa Naturen frembyder Helheder, hvis Historie er begrænset,

---

*) Begrebet Samfoldighed er opstillet af H. C. Ørsted. Se min Bog *Danske Filosofer* p. 51.

**) H. Rickert: *Ueber die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung.* (1901—1902). — Se ogsaa hans Afhandling om „Geschichtsphilosophie" i Festskriftet til Kuno Fischer (1904 f). — Smlg. mine Kritiske Bemærkninger i Anledning af dette Skrift i „Göttingische gelehrte Anzeigen" 1906. p. 5—11, og mit Foredrag *Tænkning og Tro i vore Dage* (Tilskueren 1907).

og som det er Naturvidenskabens Opgave at forstaa, en Opgave, i hvis Tjeneste de almene Love tilsidst træde. For Newton var det saaledes ikke blot en Opgave at finde Lovene for Klodernes — og tilsidst for alle materielle Elementers — Bevægelser; ogsaa Solsystemet som Helhed, denne compages mirabilis, var ham et Problem, selvom han erklærede det for uløseligt uden ved Teologiens Hjælp. Kant og Laplace toge senere Problemet op ad rent naturvidenskabelig Vej, idet de anvendte de almene Naturlove til at forstaa Solsystemets Tilbliven som Helhed. Den biologiske Udviklingshypotese søger paa analog Maade at forstaa Arterne. Den historiske Videnskab bygger som Kritik paa almindelige videnskabelige Love for at konstatere de enkelte Kendsgerningers Virkelighed og Kronologi; men i Fortsættelse heraf søger den at sammenarbejde Kendsgerningerne saaledes, at der kan dannes Individualbegreber om Begivenheder og Personligheder. Paa lignende Maade anvendes i psykologisk Karakteristik de almindelige psykologiske Love (for Forestillinger, Følelser o. s. v.) til Forstaaelse af det personlige Liv i dets enkelte Former. Ofte maa her Afrundingen ske ved en vis kunstnerisk Evne. Men Et er, om Maalet helt kan naas, et Andet, om det ikke stadigt staar i Baggrunden for al Forsken. Foreløbigt er Videnskaben mest optagen af at finde almindelige Love og konstatere enkelte Kendsgerninger; men dens sidste Maal er at skrive Tilværelsens Biografi i det Store og i det Smaa.

Det er desuden ikke blot i Livet, særligt i Menneskelivet, at vi træffe det Individuelle, det, der kun forekommer én Gang (das Einmalige). Enhver Tilstand i Naturen forekommer, naar vi stille tilstrækkeligt strenge Fordringer til Identitet, kun én Gang (91). Og de almene Love skyldes stedse Udsnit, som gøres af en stor Samfoldighed. Saaledes forudsætter Inertisætningen stedse Forholdet til et bestemt System, indenfor hvilket Bevægelsen finder Sted. Tyngdelovens Anvendelse i et enkelt Tilfælde forudsætter et bestemt System af større og mindre Legemer, og Forandringer i det ville medføre Forandringer i Tyngdeforholdene. Det er

stedse et faktisk, historisk Element, som giver enhver Anvendelse af en almindelig Lov dens Karakter.

96. Ikke blot staar der forskellige Helheder overfor hverandre, hvis indbyrdes Forhold kan frembyde store Problemer; men en enkelt Helhed kan igen omfatte flere Helheder i sig og selv være Del af en mere omfattende Helhed. Her anlægges blot Omfangets Synspunkt, og Helhedsbegrebets Relativitet viser sig da her tydeligt. I Ardigo's Lære om de usondrede Helheder (indistinto) og de udsondrede Dele (distinti)*) er dette Forhold godt udtrykt, især da det Udsondrede og Bestemte, hvad Gradssynspunktet angaar, staar højere end det Usondrede.

Der kan stedse findes mere omfattende Helheder end de, vi stanse ved i det enkelte Tilfælde. Kant kalder derfor Begrebet om en absolut Totalitet en „Ide", d. v. s. et uafslutteligt Begreb. Saaledes er „Verden" et uafslutteligt Begreb, ligesom „Virkeligheden" (38). Saa højt en Totalitet ogsaa staar, og saa overvejende dens Tilstande og Forandringer bestemmes ved indre Betingelser, saa vil den dog stedse frembyde Afhængighed af Betingelser, der ikke ligge i den selv. Den vil have sin aabne Side. Vexelvirkning med noget fra den Forskelligt staar da som en Nødvendighed. Og hvis vi tillægge den Energi som Helhed, forudsætte vi allerede derved, at der er andre Emner end den. Et absolut System maatte være uforanderligt; gaves der Forandringer indenfor det, saa maatte de dog løbe Linen ud, og Ligevægt indtræde.

Ofte bruger man Ordet „Verden" saaledes, at man ikke skelner mellem den os nogenlunde tilgængelige Del af Tilværelsen og Tilværelsen tænkt som absolut, afsluttet Hele. Ved Spekulationer over Verdens Fremtid — især i Sammenhæng med det Spørgsmaal, om der forestaar en saadan Fordeling af Energien, at en fuldstændig Ligevægtstilstand maa indtræde — bør de to Betydninger vel holdes ude fra hinanden. Tankemæssigt kan „Verden" kun betegne et relativt Hele, aldrig foreligge færdig. Det følger allerede af Syntesens Ufafsluttelighed. Tanken kan kun ende med et Spørgsmaal.

*) *Moderne Filosofer.* p. 35—37.

Og som enhver Helhed fra et eller andet Synspunkt stedse vil kunne betragtes som Del, saaledes kan enhver Del igen betragtes som Helhed. Rækken af Dele og Helheder (Række (5)) er omvendt symmetrisk (en absolut Korrelatrække, se 68). Allerede heri ligger det, at absolute Atomer ikke kunne tænkes. Der gives ligesaalidt nogen Del, der ikke kan være Helhed, som der gives nogen Helhed, der ikke kan være Del. Det har da ogsaa vist sig, at en saadan Antagelse fører til Modsigelse; allerede Huyghens og Leibniz saa, at den stred mod Energiens Bestaaen*), og i den nyeste Tid er det blevet mere og mere klart, at Atomet selv staar som en hel lille Verden, indenfor hvilken nye Problemer dukke op. Heller ikke paa det psykiske Omraade kunne vi stanse ved sidste, aldeles usammensatte Elementer; selv de simpleste Fornemmelser vise sig, naar vi tage Hensyn til Forholdene ved deres Opstaaen, at forudsætte en sammensat Proces (11).

c. Udvikling.

97. Begrebet Retning førte os fra Kausalitet til Totalitet. En nærmere Eftertanke over Forholdet mellem Totaliteter og deres Forudsætninger fører til Udviklingsbegrebet, som iøvrigt ogsaa kan naas umiddelbart fra Aarsagsbegrebet.

Aarsagsbegrebet anviser til Forstaaelse af et Emnes Opstaaen dels indre, dels ydre Betingelser. Holde vi os nu til de indre Betingelser, føres vi til en Sammenligning af Emnet, som det nu foreligger, med dets egne tidligere Tilstande. Det gælder da at ordne disse saaledes, at de følgende Tilstande — under stadig Forudsætning af ydre Betingelsers Medvirken — kunne forstaas af de foregaaende. Jo mere Sammenhæng vi saaledes kunne finde, des mere kunne vi anvende Begrebet Udvikling, idet Rækken af de forskellige Tilstande af samme Emne fremtræder med et Enhedspræg. Med andre Ord, jo mere vi kunne opfatte Aarsagsforholdet som Kontinuitet, des mere træder det frem som Udvikling.

*) *Den nyere Filosofis Historie.*[2] I. p. 346.

Dette er allerede antydet af Kant, men blev især fremhævet af Salomon Maimon i følgende Udtalelse: „At spørge om et Fænomens Aarsag er at spørge om det Kontinuerlige i det og udfylde vore Iagttagelsers Huller for derigennem at gøre dem til Erfaringer. Ti hvad forstaar man i Naturlæren ved Ordet Aarsag Andet end et Fænomens Udvikling og Opløsning, saa at man finder den søgte Kontinuitet (Stetigkeit) mellem det og det foregaaende?“ „Den tilstrækkelige Grund til en Ting er det fuldstændige Begreb om den Maade, den er opstaaet paa“*).

Der viste sig ved Undersøgelsen af Aarsagsbegrebet to Synspunkter, der førte Tanken i forskellig Retning: Ækvivalens og Kontinuitet. Dersom vi have Ret i, at dette sidste Begreb er det Karakteristiske for det konkrete Aarsagsforhold, medens det første Begreb stedse faar en vis abstrakt, metodisk Karakter, saa er det ogsaa berettiget at hævde den indre Sammenhæng mellem Kausalitet og Udvikling. Vi kunne da ikke gøre Aarsagsrækken til en absolut Identitetsrække, men hvert Led i den faar, jo mere vi holde os til Erfaringen, sin bestemte Plads (som i den fremskridende Forskelsrække).

Hverken Aristoteles eller Kant have givet Udviklingsbegrebet en Plads i deres Kategorilister. Men begge Mestre have dog, hver paa sin Maade, i anden Sammenhæng anerkendt dette Begrebs Betydning. — Aristoteles bliver i Kategorilæren staaende ved „Væsenet“, det Emne, om hvilket de ni Kategorier kunne udsiges (53). Men i sin Metafysik drøfter han nærmere Begrebet Væsen og finder da, at det fremtræder i to Stadier, som Mulighed og som Virkelighed, ligegyldigt under hvilken af de ni Kategorier vi betragte det. En vis Egenskab (Kvalitet) kan et Væsen have som Mulighed eller Anlæg; den Vidende f. Ex. har jo ikke altid sin Viden nærværende, aktuel; — men Egenskaben kan ogsaa være der i fuld Virkelighed eller „Energi“. Overgangen fra Mulighed til Virkelighed kalder Aristoteles Bevægelse (κίνησις), der altsaa er en Analogi til den moderne Over-

*) *Versuch über die Transscendentalphilosophie.* (1790). p. 140; 392.

gang fra potentiel til aktuel Energi. Først som aktuelt (ἐνεργείᾳ) naar et Væsen sin fulde, udprægede Form. Aristoteles søger at beskrive Tilværelsen som en Række af Overgange fra Mulighed (Stof) til Virkelighed (Form). Hvad der hindrede Aristoteles i at give en Udviklingslære, var hans Forudsætning om, at den fuldt udviklede Form var det sande Virkelige; de Trin, ad hvilke den naas, blive ikke Genstand for alvorlig Undersøgelse, men affærdigedes med, at de indeholdt „Mulighederne" til den fuldendte Form. Mulighedens Begreb, der, som vi have set, har sin Betydning som Markering af et Problem, en fremtidig Opgave (92), fik ikke hos Aristoteles, og endnu mindre hos hans Efterfølgere, denne metodiske Betydning, men blev altfor ofte et blot Ord, der lukkede for videre Spørgen. — Hvad Kant angaar, havde det ligget ham nær at give Udviklingsbegrebet en Plads mellem sine Kategorier, da han opfatter Kontinuiteten som et Hovedsynspunkt, der gælder for dem alle (54). Det skyldes kun det Kunstige i hans Opstilling, at det ikke er sket. I specielle Spørgsmaal spillede Udviklingsbegrebet en stor Rolle for ham, som det ses af hans kosmogoniske Hypotese, hans Antropologi og hans historiske Opfattelse.

Udviklingsbegrebet er en Tankeform, som Erfaringen har fremtvunget. Trangen til Dvælen ved Anskuelsen af Emnerne, som de fremtræde, og til at lægge Vægt paa deres indbyrdes Forskellighed hindrede længe dens fulde Anerkendelse. Modsætningen mellem antik og moderne Tænkning ytrer sig ganske særligt paa dette Punkt. Den antike Tendens til at fastholde Formernes Bestaaen, saa at Overgangen fra Mulighed til Virkelighed mere var en Slags Afsløring eller Afvikling end en egentlig Udvikling (i den Betydning, i hvilken vi nu tage Ordet), holdt sig meget længe, selv paa et Omraade, hvor Erfaringen kunde synes at tale tilstrækkeligt tydeligt. Den saakaldte Præformationslære (Leibniz, Haller, Bonnet), antog, at det organiske Individ allerede var tilstede i Spiren (hvad enten man nu, som Leibniz lagde mest Vægt paa Sæden, eller med Haller og Bonnet paa Ægget), saa at Væxten kun var dels en Tiltagen i Størrelse, dels en

Afdækning af Formerne*). Ingen Organer blive altsaa virkeligt til under den individuelle Udvikling. I Modsætning til Præformationslæren stillede C. F. Wolff den saakaldte Epigenesisteori (1759), idet han paaviste, hvorledes et Organ kan udvikle sig af et Anlæg, der har anden Form og Bygning end det selv. Tarmkanalen f. Ex. fremtræder først som et Blad, gaar dernæst over til en Rende og bliver tilsidst en Kanal med Udmundinger. Forskellen mellem de to Teorier har stor metodologisk Betydning. Det er kun Epigenesislæren, Læren om den virkelige, successive Opstaaen fra et simpelt Anlæg gennem skiftende Former til den fuldkomne Tilstand, der indeholder en indtrængende Opfordring til at gaa i det Enkelte og efterspore de forskellige Overgange. Naar det kun drejer sig om en Udvidelse af, hvad der allerede er, er Anledningen til Forsken ikke saa stor**). Udviklingsbegrebet fremtræder her som et vigtigt Tankemiddel, et fremaddrivende Synspunkt. Derved — og tillige ved dets naturlige Sammenhæng med de andre Kategorier — forstaas det, at dets Anvendelse er trængt igennem paa alle Forskningsomraader.

Mærkeligt nok blev omtrent samtidigt med Epigenesislærens Fremkomst et analogt Synspunkt gjort gældende for den menneskelige Personligheds Vedkommende. Jean Jacques Rousseau lagde i sin pædagogiske Teori (1762) stor Vægt paa den karakteristiske Forskel mellem de forskellige Levealdre og protesterede navnligt imod, at Barnet blot blev betragtet som en lille Voxen. Den kvalitative Forskel mellem Levealdrene udelukker ikke Kontinuiteten, men nødvendiggør forskellige psykologiske og pædagogiske Synspunkter. Ligesom den udvoxne Organisme er mere sammensat og forskelligartet i Bygning og Virkemaade end Fostret, saaledes forholder det sig ogsaa hvad Sjælelivets senere Trin angaar i Forhold til de tidligere. Og den samme Modsætning fandt Rousseau paa Samfundslivets Omraade i Forholdet mellem

*) Leibniz: *Système nouveau de la nature.* (Op. ed. Erdmann) p. 125b: La génération apparente de l'animal n'est qu'un développement [Afvikling] et une espèce d'augmentation.

**) Smlg. Kölliker: *Entwickelungsgeschichte des Menschen und der höheren Tiere.* (1861). Historische Einleitung.

Kulturen med den stedse mere fremtrædende Arbejdsdeling og Naturtilstandens ensartede og uvilkaarlige Livsform.

Allerede af disse første Former fra det moderne Udviklingsbegreb ses, at der er visse analoge Træk, der komme igen, hvor dette Begreb anvendes. Der er ingen Grund til at sige, at det *kun* skyldes Analogi, naar vi tale om Udvikling baade paa det organiske, det psykologiske og det sociale Omraade. Der er overalt „kun" Analogi mellem Exempler paa et og samme Begreb. (Se 69; 73; 75). Analogien er et Lighedsforhold, der godtgør sin Betydning gennem frugtbar Anvendelse. Og Udviklingsbegrebet afgiver ledende Tanker, der føre til at opkaste Spørgsmaal der, hvor man ellers vilde slutte af. Det medfører den Uro, som en Kategori bør medføre. Allerede C. F. Wolff gjorde opmærksom paa den Analogi, der er mellem de forskellige Systemer indenfor Organismen (Nervesystem, Muskelmasse, Karsystem, Tarmkanal), hvad Udvikling angaar, og det var ogsaa ad Analogiens Vej, at han opdagede Planternes Metamorfose, hvorved han staar som Goethes Forgænger.

Kampen for Udviklingsbegrebets Anvendelse paa det individuelle og sociale Omraade saavel som paa vort Verdenssystems Tilblivelse tilhører det 18. Aarhundrede; i det 19. Aarhundrede førtes Kampen for dets Anvendelse paa de organiske Arters Opstaaen, saavel som paa Tilblivelsen af Jordklodens nuværende Beskaffenhed. — For Menneskeslægten idethele var Udviklingstanken allerede kommen frem indenfor store Folkereligioner som Parsismen og Kristendommen. I Parsismen synes Ideen om en Verdenshistorie som en Udvikling henimod en Afslutning at være opstaaet, har derfra faaet Indflydelse paa andre Folkereligioner*), — og er derved igen bleven et Element i den almindelige menneskelige Forestillingskreds. Det er i den religiøse Form afgjort Epigenesistypen, ikke Præformationstypen, der raader i Forestillingen om Udviklingen; ti det er under en Mængde skiftende Former og Skæbner, Slægten efter de

*) Smlgn. min *Religionsfilosofi* § 14 og 43. — Goldzieher har særligt lagt Vægt paa Parsismens Indflydelse paa Muhamedanismen, i eschatologisk og andre Henseender. (Die orientalischen Religionen. Kultur der Gegenwart, I, 3, 1. p. 108 f.)

religiøse Forestillinger fremtræder i det store Drama fra Oprindelse til Verdensdom.

98. Naar Udviklingsbegrebet kan finde Anvendelse paa saa mange forskellige Omraader, bliver Spørgsmaalet, hvilken Form af det, man skal lægge til Grund, naar det skal opstilles som Kategori. Det vil komme an paa, hvilken Form der bedst egner sig til Grundlag for Belysning af de andre Omraader gennem Analogi.

Flere Filosofer have i det 19. Aarhundrede formuleret Udviklingsbegreber. Hegel benyttede Analogien (som han ikke vilde indrømme var Analogi) med den logiske Tænken. Man kunde efter hans Mening bygge Rækker, i hvilke det første Led førte over til det andet, og i hvilke det tredie Led optog de to første i sig som i en højere Enhed, der saa igen kunde blive første Led i en ny Treenighed (55). Det er nu ved nærmere Undersøgelse klart, at Hegel i Virkeligheden kombinerer andre Analogier med den rent logiske. Han tænker paa psykologiske Kontrastvirkninger, Tilfælde, hvor den ene Modsætning afløser eller udløser den anden, og han tænker paa den organiske og personlige Udvikling, hvor de tidligere Stadiers Egenskaber, hvor modstridende de end ere, alle kunne give deres Bidrag til Fuldendelsens Stadium*). Fra et biologisk Synspunkt gik Herbert Spencer ud, idet v. Baer's Teori om den organiske Udvikling som en fremskridende Differentiation, en successiv Overgang fra Ensartethed i Bygning og Virkemaade til Forskelligartethed, dannede Udgangspunktet for hans systematiske Udviklingsfilosofi**). Et psykologisk Udgangspunkt greb Sibbern, der paa Erfaringens forskellige Omraader, det fysiske, det biologiske og det sociale, genfandt den Type for Udvikling, psykologisk Oplevelse og Iagttagelse først havde lært ham: Processer der begynde fra forskellige Udgangspunkter, altsaa sporadisk, for saa gennem Brydning og Gæring at føre til en Harmoni***). Ogsaa Roberto Ardigo tog et psykologisk Udgangspunkt, nemlig det men-

*) *Den nyere Filosofis Historie.* ² II. p. 175 f.
**) *Den nyere Filosofis Historie.* ² II. p. 457; 471—473.
***) *Danske Filosofer.* p. 99—101.

neskelige Tankelivs naturlige Udvikling fra det Ubestemte til det Bestemte*). — Under forskellige Vendinger komme visse Hovedtræk igen i disse Fremstillinger, Hovedtræk, der kunne formuleres paa følgende Maade, nærmest i Tilslutning til Spencers Fremstilling.

Naar et Emne bliver til, maa det ske ved, at Elementer, der forhen vare i mere spredt Tilstand, samles til et Hele, der afrunder sig med en vis Selvstændighed overfor andre Emner. Der maa ske en Koncentration; det Sporadiske maa til en vis Grad være overvundet, for at et Emne kan fremtræde som Noget for sig. Forskellige Aarsagsrækkers Konvergens var jo, som vi saa (93), den nødvendige Forudsætning for en Helheds Opstaaen.

De simpleste Emner komme ikke ud over denne elementære Form. En Sky paa Himlen, en Sanddynge ved Strandbredden ere Exempler herpaa. Og baade Kloder, Organismer, Personligheder og Samfund have paa de simpleste Trin, vi kende dem, Karakteren af en ensartet Helhed med større eller mindre Koncentration. Skrider Udviklingen videre, danner der sig Forskelligheder indenfor Helheden; Differentiationen afløser den blotte Koncentration. Det var denne Ejendommelighed, C. F. Wolff fremdrog i sin Epigenesislære. Det er Forskellighedernes, Brydningernes og Krisernes Stadium.

Som tredie Hovedstadium, der betegner Udviklingens Højdepunkt, optræder, hvad Hegel kaldte den højere Enhed (et Udtryk, der ikke bør forsvinde fra den filosofiske Sprogbrug, fordi der er drevet Misbrug med det). Her har der uddannet sig en rig Fylde af Forskelligheder i Væsen og Virkemaade, uden at dog Koncentrationen, Helhedskarakteren lider derunder. De Egenskaber, der stillede de to første Stadier i Modsætning til hinanden, forenes her paa harmonisk Maade.

Vi have ved denne skematiske Fremstilling, der er en Definition af Begrebet Udvikling, dannet en Række, der ikke kan vendes om. Hvert Stadium er betinget ved det foregaaende og betinger det følgende; fra denne Side set minder

*) *Moderne Filosofer.* p. 33—37.

den om den fremskridende Forskelsrække (5); — men da Forholdet mellem første og andet Stadium er forskelligt fra det mellem andet og tredie, maa den kaldes en regelmæssigt varierende Forskelsrække (3).

Hvorledes Skemaet skal anvendes i det enkelte Tilfælde, kan naturligvis kun afgøres ved en speciel Undersøgelse. Men Begrebet Udvikling har her faaet en bestemt Betydning, og det indeholder Anvisning til den Retning, i hvilken Undersøgelsen af specielle Emner er at foretage, naar de fremtræde som underkastede en Række af Forandringer. Det er ingen Nødvendighed, at der skal være Udvikling; allerede tidligere saa vi Muligheden af, at Aarsagsrækkernes Retninger ikke konvergerede. Om alle reale Kategorier gælder det, at det er Erfaringen, der fremtvinger dem. Og indenfor de reale Kategorier er igen Udviklingskategorien mere speciel end Kausaliteten og Totaliteten. Det omvendte Forhold mellem Indhold og Omfang melder sig her igen i hele sin skæbnesvangre Betydning. Af den skematiske Udviklings tre Stadier er igen det tredie mere indholdsrigt og mindre omfattende end det andet, og dette end det første: Der vil være størst Sandsynlighed for at finde Udviklingsprocesser af den mest elementære Art.

99. Man kunde spørge, om Opløsning ikke ligesaavel er en Kategori som Udvikling. Og man vilde ikke kunne negte det. Det er Erfaringen, der har ført til at kombinere vore almene Tankeformer saaledes, at der kan dannes et Udviklingsskema. Og det er ogsaa Erfaringen, der indskærper Rytmen af Udvikling og Opløsning. Formelt kunne vi meget godt bruge Ordet Udvikling saaledes, at foruden de tre ovenomtalte Stadier Opløsningsstadiet, eller Opløsningsstadierne, dannede en Række (af Arten (3)). Opløsningen frembyder Stadier, der dog ikke ganske svare til Udviklingens: Harmonien af Koncentration og Differentiation ophæves; — der indtræder enten en stabil Koncentration eller en Spredthedstilstand. Om disse Tilstande igen egne sig til Begyndelsesstadier for ny Udvikling, saa en rytmisk Række kan danne sig, det er det sidste store Spørgsmaal, som

Kategorilæren ikke kan drøfte. Kun to Betragtninger ere her at gøre gældende.

For det Første kunne vi ikke forbinde nogen Mening med at anvende Begreberne Udvikling og Opløsning paa Tilværelsen som Helhed, af den gode Grund, at en saadan afsluttet Helhed ikke kan tænkes (96). Al Udvikling og al Opløsning finder Sted indenfor en mere omfattende Helhed. *En* Verden kan opstaa og forgaa, men om „Verden" kunne disse Ord ikke bruges, naar der skal være Mening i dem.

For det Andet vil man aldrig kunne godtgøre, at Opløsningen ender med absolut forskellige Elementer, i en kaotisk Forskelsrække. Der vilde høre en uendeligt omfattende og uendeligt nøjagtig Erfaring til for at overtyde os om, at vi stode ved en saadan Række (62). De Elementer, Opløsningen ender i, maa være smaa Verdener. Man taler da ogsaa i den nyeste Tid om intraatomistiske Processer, og de Elektroner, der nu tænkes som den materielle Verdens sidste Dele, ere ingenlunde absolut enkelte. Og der kan opdukke Energikilder, hvor man mindst venter det. Radium fandtes i en Affaldsdynge.

100. Teoretisk set, og vi bevæge os jo her indenfor den rene Teori, er som sagt Opløsning ligesaa berettiget et Emne for Eftertanke, som Udvikling er det. Det er jo ogsaa i det borgerlige Liv ligesaa hæderligt at være ansat ved Begravelsesvæsenet som ved Fødselsstiftelsen. Naar de fleste Tænkere uvilkaarligt have syslet mest med Udviklingstanken, behøver det dog ikke at forklares af, at vore praktiske Interesser ere knyttede til de opadstigende Linier. Det behøver ikke at være nogen fra Tankearbejdet selv forskellig Interesse, der herved gør sig gældende. Det kan ganske simpelt ligge i, at Opløsning forudsætter Udvikling, idet den forudsætter Helheder, der kunne opløses, medens Udvikling ikke nødvendigvis forudsætter Opløsning, da de Emner og Elementer, der samvirke, kunde høre til Tilværelsens hidtil ubenyttede Fonds. Og Tanken selv, den paa Grundlag af Sansning, Anskuen og uvilkaarlig Asso-

ciation fremspirede Eftertanke er jo selv „en højere Enhed“, en Udvikling i et tredie Stadium; det er da naturligt, at den er mest optagen af at efterspore sine egne Analoga.

Der har ganske vist hos Filosofer været en Tilbøjelighed til at opfatte al Udvikling, der naar det tredie Stadium, som eo ipso værdifuld. Hos Hegel og Spencer viser denne Tilbøjelighed sig tydeligt. Men derved overses, at det Værdiløse og Værdistridige ligesaavel kan udvikle sig efter det angivne Skema som det Værdifulde. Udvikling er i og for sig et neutralt Begreb — og Opløsning derfor egentligt ogsaa.

Det er dog nu i den nyeste Tid udtrykkeligt hævdet, at Begrebet Udvikling angiver et Værdisynspunkt; kun derved skal det kunne skelnes fra Begrebet Forandring. Ville vi tale rent teoretisk, siger Rickert*), saa bør vi tale om en Række Forandringer. Selv ved de mest elementære Udviklingsprocesser, f. Ex. Dannelsen af en Sky, forudsætte vi dog et Maal (Ziel), der naas, og indføre saaledes et teleologisk Moment. Begrebet om den blotte Vorden (Genesis) fører os i det Ubegrænsede, men Begrebet om den mod et bestemt Maal rettede Vorden (Orthogenesis) gør Forandringerne til en leddelt og enhedsmæssig Kæde, og fortjener ene Navnet Udvikling.

Hertil maa bemærkes, at medens Udvikling i den ovenfor anvendte neutrale Betydning er af stor metodisk Betydning, idet det indeholder Anvisning til at efterspore forskellige Stadier i en Række af Forandringer, hvert Stadium betegnet med sine Karaktermærker, er det umuligt at sige, naar der er naat et „Maal“. Det er vilkaarligt, hvor vi sætte Grænsen, hvor Maalet skal være naat. Naar en Byld udvikler sig, er der saa et Maal? Eller naar moralsk Ondskab udvikler sig, er der saa en Bevægelse mod et Maal?

Paa den anden Side kunne vi slet ikke tænke uden foreløbigt faststaaende Punkter. Det viser sig ved Tid og Sted, ved Rationalitet og Kausalitet; ogsaa ved Anvendelsen af

*) *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung.* p. 451—463

disse Kategorier forudsættes der et Maal. Men vi blive os da ogsaa bevidste, at vi mere eller mindre vilkaarligt fastholde visse Led i Rækkerne som Begyndelses- og Endepunkter. Allerede den simpleste Domsdannelse maa have en Udgangsforestilling og en Slutforestilling. Og dette er tilstrækkeligt til at danne en leddelt og enhedsmæssig Række. Er den enkelte Erkendelsesakt fuldført, kan der gaas over til en anden, — hvis da ikke Tanken selv stedes i Opløsning.

Det maa dog indrømmes, at Kategorierne Helhed og Udvikling have et nærmere Forhold til Begrebet Værdi end Kausaliteten og end nogen af de formale Kategorier. Men det er hensigtsmæssigt at sondre Værdisynspunktet fra andre Synspunkter. Hidtil have vi kun forudsat intellektuelle Værdier og Interesser, fordi de inderligst ere knyttede til selve Tankearbejdet. Vi udvide nu Betragtningen til Værdier idethele og drøfte Værdibegrebernes Grundlag og Betydning.

E. Ideale Kategorier.

100. Vor Tænkning behandler sine Emner efter de Former, der ere den naturlige, og som udvikles ved Forholdet til Emnerne. Men under dette Arbejde gør sig stadigt en Interesse gældende, der kan staa i et mere eller mindre inderligt Forhold til selve Tanken. Den kan være et rent ydre Motiv, saa at selve Tankearbejdet kun er et Middel, og den kan være paa det Inderligste knyttet til selve Tankevirksomheden, følgende denne under dens Forløb, stigende og faldende alt efter som det lykkes Tanken at magte en rig Fylde af Emner, eller denne Stræben hæmmes ved Modstand eller ved Emnemangel. En saadan rent intellektuel Interesse have vi i det Foregaaende for Simpelheds Skyld forudsat (6). Nu fremdrage vi den Kendsgerning, at der gives andre Interesser og Værdier end de intellektuelle, og undersøge, hvorvidt det er muligt under Forudsætning af dem at foretage et Tankearbejde, og under hvilke spe-

cielle Former dette maa foregaa. Paa Forhaand er det sandsynligt, at Formerne for den vurderende Tænken maa frembyde Lighed, i hvert Tilfælde Analogi med de tidligere betragtede Tankeformer.

De tre Begreber, vi for Klarheds Skyld her skelne imellem, hænge i Virkeligheden nøje sammen. Baade Former og Emner have deres Værdier; det er allerede forudsat i det Foregaaende. Og Værdi er selv et Emne, Tanken kan behandle og forsøge at forme.

Værdi har Alt, hvad der tilfredsstiller en Trang og derved vækker en Lystfølelse eller afværger en Ulystfølelse. Forudsætningen er altsaa en Trang, en Stræben eller Higen i en vis Retning. Retningsbegrebet viser sig her igen i sin Betydning, og det i en Betydning, der ikke er helt forskellig fra den tidligere fremdragne (93), der førte os til Begreberne Helhed og Udvikling. En Trang forudsætter en Helhed, der har en Tendens til at hævde sig, hævde sin indre Sammenhæng og sin Selvstændighed overfor alt Andet. Værdi faar da, fra en saadan Helheds Synspunkt, Alt, hvad der begunstiger denne Tendens, medens det, der hæmmer den, bliver af det Onde. Lyst- og Ulystfølelse ere, psykologisk og biologisk set, Symptomer paa Fremgang eller Tilbagegang for en individuel Helheds Stræben efter Bestaaen og Udvikling. De indeholde i sig Spiren til vurderende Domme, i simpleste Form Udraabsdomme (30). De fremtræde som elementære Former for psykisk Energi, idet de kundgøre, hvorvidt den Helhed, et Bevidsthedsliv eller en Organisme stedse udgør, er truet med Opløsning paa et eller andet Punkt. Det er en gammel Tanke, at et Væsen, der udgjorde en absolut Enhed, ikke vilde kunne lide: Opløsning var jo saa ikke mulig*). Der angives herved en Forudsætning, der ene kan gøre sammenhængende Eftertanke over Værdier mulig. Ti saavidt den gælder, kan der anstilles en Undersøgelse af Betingelserne for vedkommende Helheds Bestaaen og Udvikling, og derved kan da den uvilkaarlige Vurdering faa sin Bekræftelse eller sin Berigti-

*) Melissos fra Samos (*Diels: Vorsokratiker*[1] p. 150 f.)

gelse. Enhver umiddelbar Lyst- eller Ulystfølelse kan fra dette Synspunkt betragtes som en Hypotese, der skal staa sin Prøve. De ere umiddelbare Kvaliteter ligesom Sansekvaliteterne. Værdikvaliteter kunne vi kalde dem. Der bliver, ligesom ved alle Kvaliteter, at spørge om, hvorvidt det er muligt at danne rationale Rækker, saa at begrundede Domme og Slutninger kunne opstilles. En saadan Mulighed kan netop kun findes, hvis Værdikvaliteten svarer til Forholdet mellem en given Helhed (en Organisme, en Personlighed, et Samfund) og Betingelserne for dens Bestaaen. Det er egentligt en saadan Mulighed, der allerede drøftedes i det Foregaaende, i Forholdet emllem Form og Emne. Den Helhed, der her skulde opbygges, var en Erkendelse, en Tankeverden, og det drejede sig om, hvilket Forhold der maatte være tilstede mellem Tanken og dens Emner, dersom en saadan Verden skulde bestaa. Begreber som Sandhed og Virkelighed ere intellektuelle Værdikvaliteter, som vi have søgt at give rational Form. (Se især 36—38; 85—88). Vi søge nu at behandle andre Værdikvaliteter paa lignende Maade.

Vor Kategorirække faar, som flere Gange bemærket et snævrere Omfang og et rigere Indhold, jo længere vi komme frem indenfor den. Om Værdier kunne vi, ifølge den givne Definition, kun tale, hvor der er sket en Helhedsdannelse. Og indenfor Helhederne er det direkte kun de tre nævnte — Organismen, Personligheden og Samfundet — der betinge Vurderinger. Der kan være en biologisk, en individuel og en social Vurdering. Dog kunne vi meget vel analogt anvende en vurderende Tankegang ved alle Helheder; vi kunne spørge om Betingelserne for et Bjergs, en Klodes, et Verdenssystems Bestaaen og Udvikling. Man vil f. Ex. kunne spørge, *naar* en Stjerne staar paa Højdepunktet af sin Udvikling, — om det er, naar den fra Taagemasse har udviklet sig til Sol, eller først naar dens Temperatur har naat en saa lav Grad, at organisk Liv kan blive muligt? I sidste Tilfælde vil den Forudsætning ligge til Grund, at det er Livet, der giver alt Andet Værdi. Ad denne

Vej kommer man til en Art kosmisk Vurdering, saa at Tilværelsen faar forskelligt Præg for os, alt efter som den viser sig at begunstige Livsudviklingen eller ikke.

Vurderingen, Værdikvaliteten bliver en anden efter den Helhed, man lægger til Grund. Indenfor samme Helhed kan det igen være forskellige Dele eller Egenskaber, hvis Skæbne særligt bestemmer Værdikvaliteten. Ved hver Række af Værdier maa der derfor lægges en bestemt Værdi til Grund, bestemt ved den Helhed, og indenfor den igen ved den Del eller Egenskab, hvis Livsbetingelser drøftes. Al Vurdering gaar tilbage til en Grundværdi. Derved godtgøres Berettigelsen af at opstille Værdikategorierne som en særegen Gruppe. Værdi kan kun maales ved Værdi. Her er en Kreds, man ikke kan komme ud af. Det er Grundværdien, der bestemmer Maalestokken. De specielle Værdier maales ved deres Forhold til Grundværdien.

Det gaar her som ved Tid og Rum: enhver Tids- og Stedsbestemmelse maa foretages ud fra et bestemt Stade. Tid kan ikke bestemmes i Forhold til det Tidløse, eller Sted i Forhold til det Urumlige. Saaledes kan Værdi ikke bestemmes uden i Forhold til anden Værdi. Det bliver især klart, naar vi her, ligesom ved de andre Kategorier, gaa ud fra Kategoriens primitive, praktiske Fremtræden. At Noget har Værdi for mig, viser jeg praktisk, maaske helt uvilkaarligt, ved, at jeg fastholder eller erhverver det, gør et Arbejde for det. At Noget har mere Værdi for mig end Andet, viser jeg ved at foretrække det for dette. Arbejdet udløses kun ved en Differens, og i Begrebet „foretrække“ udtrykkes Differensen endnu tydeligere. Vi kunne fortsætte Rækken nedefter: en Værdi foretrækkes for det Ligegyldige (Nevtrale), om der gives noget Saadant, og endnu mere for de „negative“ Værdier, der kundgøre sig som Ulyst og Smerte.

Af Muligheden af forskellige, maaske indbyrdes stridende Grundværdier udspringer, som vi i et senere Afsnit ville se, Vurderingsproblemet. Særligt udspringer det religiøse Problem af Forholdet mellem de menneskelige Værdier og den uoverskuelige Tilværelse, der ikke samler sig

for os til en Helhed. Vi føle i vore Værdikvaliteter Tilværelsens Puls, som den banker indenfor de Helheder, vi selv ere eller udgøre Dele af; men have vi deraf Ret til at slutte til et Hjerte, der banker i hele Tilværelsen? Kun ad de dristigste Analogiers Vej kunne vore mest indholdsrige og derfor mindst omfattende Kategorier udvides til at gælde for de uoverskuelige Horizonter, der føre ud over vor Erfarings Grænser. Om Berettigelsen af disse Analogier staar den store Kamp mellem Livsanskuelserne. Men naar denne Kamp skal føres med Tankens Vaaben, maa den benytte de Tankemidler, Kategorierne kunne yde.

101. Foreløbigt have vi blot med selve Kategorierne, ikke med Problemerne at gøre. Værdikvaliteterne kunne inddeles fra et formalt og fra et realt Synspunkt, og hver af de saaledes dannede Grupper frembyde igen Forskelligheder.

1) Formale Forskelligheder.

a) *Elementære Værdier* forudsætte et sanseligt Nærværende som Genstand for Nydelse og Tilegnelse, som Spore og som Støtte. *Ideelle Værdier* forudsætte Erindring eller Forventning, Eftertanke eller Fantasi. Da de ikke støttes af sanselig Nærværelse, forudsætte de større psykisk Energi for at kunne fastholdes. De have tillige det Fortrin at være uafhængige af ydre Betingelser, saa at de kunne staa til Raadighed, saasnart de indre Betingelser ere tilstede. Dermed staa de over de elementære Værdier.

b) *Umiddelbare Værdier* forudsætte ikke nogen Begrundelse eller Afledning ud fra andre Værdier. De gøre sig gældende ved deres egen Magt. Grundværdierne ere fra først af saadanne umiddelbare Værdier, og netop derfor overses det let, at de ere bestemmende. Umiddelbare Værdier kunne baade være ideelle og elementære; deres Ejendommelighed bestaar i, at de staa som selvfølgelige. Om *middelbare Værdier* bliver der kun Tale, naar en umiddelbar Værdi ikke uden videre, rent uvilkaarligt kan gøre sig gældende eller falde i vor Lod. De ere Midler, Veje, Forberedelser til umiddelbare Værdier, maa afledes af disse og laane deres Lys

fra disse. Naar saadan Forberedelse er nødvendig, altsaa naar der sker en Overgang fra det Uvilkaarlige til det Vilkaarlige, bliver den umiddelbare Værdi til *Formaal.* Den mister derved ikke sin Umiddelbarhed (i den angivne Betydning); naar Formaalet opnaas, gør Værdien sig umiddelbart gældende, viser ikke nødvendigvis ud over sig selv. Formaal er den umiddelbare Værdi kun, medens Mellemrummet gennemløbes. Ved Forskydnnig kan det, der først kun havde middelbar Værdi, fra umiddelbar Værdi; Midlet kan blive Formaal, og Forberedelsen blive det Bedste. Jagten kan være bedre end Fangsten. Det er omtalt i det Foregaaende, at intellektuel Værdi ofte opstaar paa denne Maade, idet den udvikler sig af praktiske Interesser, der behøvede Eftertanke som Middel. Og indenfor den intellektuelle Interesse kan da den samme Proces gentage sig, saa at Tankerækker, der fra først af kun havde Værdi som Veje til Forstaaelse af et Emne, senere fik selvstændig Værdi, dannede en lille Tankeverden for sig selv. Mest energisk er dette udtrykt i Lessings Sætning, at den stadige Stræben efter Sandhed er at foretrække for Besiddelsen af Sandheden (86).

Vi se her igen Mellemrummets Betydning. Allerede de ideelle Værdier forudsætte det, og Forskellen mellem umiddelbare og middelbare Værdier vilde ikke kunne komme frem uden det. Selve de umiddelbare Værdier kunde ikke blive os bevidste uden det. — Som ved Tidens, Stedets og Aarsagens Kategorier spiller Afstandsforholdet ogsaa ved Værdikategorien en væsentlig Rolle for Tankeudviklingen. Og det var jo netop Afstanden mellem Trang og Maal, der betingede Udviklingen af Begreber som Tid, Sted og Aarsag. Værdikategorierne, som paa Grund af deres speciellere Karakter danne den sidste Gruppe, have altsaa stedse medvirket i de foregaaende Kategoriers Udviklingshistorie.

Ved Forholdet mellem umiddelbar og middelbar Værdi betinges Begrebet *Norm*, der udtrykker en Regel for de Midler og Veje, der ere nødvendige for Formaalets Opnaaelse. Alle forskellige Arter af Værdier have deres Normer,

betingede ved Forholdet mellem Formaalene og de erfaringsmæssige Betingelser, under hvilke de skulle naas. Normens Værdi er middelbar.

c) En tredie formal Forskel mellem Værdier beror paa, at en Værdi kan behøve en Udløsning, en Udfinden eller en Frembringen, før den kan optræde som Værdi, medens den i andre Tilfælde optræder i fuld Virksomhed. Der kan da skelnes mellem *potentielle og aktuelle Værdier*, om man vil, slumrende og vaagne Værdier. Denne Forskel kan gøre sig gældende baade hvad elementære og ideelle, umiddelbare og middelbare Værdier angaar. Der kan opstaa noget Nyt i Værdiernes Verden, som i Emnernes Verden idethele. Der er Mulighed for Formaal, Ingen endnu har tænkt sig, fordi vedkommende umiddelbare Værdi endnu ikke har kunnet gøre sig gældende. Det kan være Forskydningsprocesser, der endnu ikke ere afsluttede, eller det kan være Naturprocesser, der endnu ikke have udfoldet sig. Ogsaa middelbare Værdier kunne være potentielle; der kan baade i os og udenfor os slumre Kræfter, som vi kunde tage i vore aktuelle Værdiers Tjeneste, hvis vi kunde drage dem frem for Lyset.

2) Reale Forskelligheder.

De i det Foregaaende omtalte formale Forskelligheder kunne gøre sig gældende, af hvilken Art saa Værdierne ere. Naar vi kalde dem formale, udelukkes derved ikke, at de betinge afgørende Forskelligheder i de sjælelige Tilstande. Vi ere anderledes tilmode, naar vi nyde end naar vi vente, længes eller arbejde, anderledes naar vi leve paa blotte Muligheder, end naar vi bevæge os mellem aktuelle Værdier. Forsaavidt ere alle Værdiforskelligheder reale. Men i snevrere Forstand reale Forskelligheder ere de, der betinges ved Ejendommeligheden af de Emner, til hvilke Værdierne ere knyttede, — ved det, der „har“ Værdi. Her kan skelnes mellem to Grupper, af hvilke den ene mest har med *Værdiernes Indhold*, den anden mest med *deres Omfang* at gøre.

a) Det kan være den rent organiske Bestaaen, den blotte Selvopholdelse, der betinger Værdien. Det gælder her bogstaveligt og elementært: at være eller ikke. Det er den organiske Livsfølelse, der her ligger til Grund, men til den kan igen knytte sig ideelle, middelbare og potentielle Værdier; især staar Magtfølelsen, betinget ved Bevidstheden om Herredømme over Livsbetingelserne, nær som Kilde til afledede Værdier, der ved Forskydning kunne blive umiddelbar. I en vis Modsætning til denne Art Værdier — de *biologiske* — kunne de *intellektuelle, æstetiske* og *etiske* Værdier træde. De *religiøse* Værdier udvikle sig af disse forskellige Værdiarters Forhold til Tilværelsen idethele.

b) Med Hensyn til Omfanget gælder der en Forskel mellem *individuelle, sociale og kosmiske Værdier.* Hvilke Indholdsværdier Mennesket saa kender, gør det en Forskel, om det kun er ham om at gøre, at Værdierne falde i hans egen Lod, i bevidst eller ubevidst Modsætning til Andres Lod, eller om han ser dem som Goder, der ere fælles for større Kredse, og for en Del bestemmes i sin Værdsættelse derved. Mellem individuelle og sociale Værdier vil der være en stadig Vexelvirkning, snart en harmonisk, snart en dismonisk. Deraf opstaa afledede Kategorier, og deraf opstaa specielle Problemer. — Om kosmiske Værdier kan der tales, naar vi ad Analogiens Vej anstille en Vurdering af de mest omfattende Helheders Existensbetingelser. —

102. Muligheden for et irrationelt, om ikke et antirationelt Forhold mellem Kategorier ligger nærmere ved Værdikategorierne end ved de andre Klasser af Kategorier. Gennemgaaende har den menneskelige Bevidsthed hidtil stolet paa, at der stedse vil være Anvendelse for Værdikategorier ligesaavel som for de andre Arter af Kategorier. Tankens sidste Arbejde begynder, naar der viser sig Tvivl om Tankeformernes indbyrdes Overensstemmelse saavel som om deres Anvendelighed paa de Emner, der kundgøre sig for os. Saadanne Tvivl ligge til Grund for Filosofiens Problemer, som vi nu gaa over til. Naturligvis er det ogsaa et Problem at

beskrive Tankens Udviklingshistorie og give en Oversigt over dens Former. Men herved have vi allerede forudsat Gyldigheden af Tankearbejdet, saaledes som det nu engang er beskaffent. Det er denne Forudsætning, hvis Berettigelse nu skal prøves.

IV

TANKENS OPGAVER (PROBLEMER)

Indledning.

103. Problemet er i en tidligere Sammenhæng omtalt fra den formelle Side, som en Form for psykisk Energi (27). Der hører Energi baade til at fatte og fastholde Modstriden mellem Emner og til at savne Mellemled mellem Emner, — baade til Frigørelses- og til Udfyldningsproblemer. Det er kun ved Erindring og Sammenligning, Problemer blive til. Saalænge Kontinuiteten raader, opdages det ikke, at de senere Tilstande ere forskellige fra de foregaaende; dertil kræves en Sammenholden af Led, der maaske ligge fjernt fra hinanden i Rækken. Problemet bliver da, hvorledes Kontinuiteten er forenelig med Kvalitetsforskelligheder. Og naar Bevidstheden, hvor der foreligger diskontinuerlige Emner, slipper det ene Emne, naar den gaar over til det andet, kan der ikke føles Savn af Mellemled, ikke opstaa en Trang til at forvandle Diskontinuitet til Kontinuitet. Til disse to Hovedformer kunne alle Problemer direkte eller indirekte føres tilbage (59). Der opstaar i begge Tilfælde en Spænding, som sætter et Arbejde igang, indtil der vindes en Løsning, en foreløbig eller en definitiv, en individuel eller en almengyldig Løsning. Saadanne Spændingsforhold ville lettere indtræde, jo mere Erfaringen udvides; men paa den anden Side ville Spændinger ogsaa kunne bortfalde ved udvidet Erfaring. Problemerne vedblive derfor ikke, ligesaalidt som Kategorierne, at være de samme til alle Tider. I en Problemernes Naturhistorie, saaledes som Richard Avenarius har givet den, behandles de specielle Forhold og Forskelligheder ved

Problemers Opstaaen. Der opstaar, som han træffende bemærker, en Følelse af Fremmedhed, af Mangel paa Tryghed, naar en aandelig Ligevægt er ophævet; ethvert ægte Problem er en Art Hjemve. Men Hjemmet kan søges og findes ad forskellige Veje. Man kan søge tilbage til det gamle Hjem, lade Modsætningerne falde, glide igen ad Kontinuitetens Strøm eller klamre sig til et enkelt af Leddene i Diskontinuitetsforholdet og glemme de andre. Opgiver man Sammenligning, falder Problemet bort. Man vender tilbage til Tilstanden før Tvivlen. Men man kan ogsaa trænge frem gennem Tvivlen og danne et nyt aandeligt Hjem, der saa enten kan være en blivende Bolig eller en Hytte til foreløbigt Ly.

De filosofiske Problemer hænge saaledes sammen med Tankens Natur, at de maa følge Tænkningen paa dens Vej og stedse ville stilles paany, selvom det sker i nye Former. Typen for dem er given med den psykologiske Antinomi, der udspringer af selve den psykiske Energis Begreb (4). Tanken fører selv sin Gaade med sig. Den kan ikke springe over sin egen Skygge. Ligesaalidt som Personligheden kan tænkes fuldt afsluttet, ligesaalidt kan Tænkningen det. Den gaar fra Problem til Problem. Trangen til videnskabelig Forsken er en speciel Form for Trangen til Overensstemmelse med sig selv under alle mangfoldige og skiftende Erfaringer. Den ytrer sig baade i den formale Videnskab og i den reale, — baade som Trang til at forme Tankerækker, i hvilke det ene Led med indre Nødvendighed udvikler sig af det andet, og som Trang til at forbinde forskellige Emner saaledes, at der opnaas saa omfattende og saa nøje en Kontinuitet som muligt. Personlighed bestaar først og fremmest i den indre Sammenhæng mellem alle Forestillinger, Følelser og Bestræbelser. Det er da intet Offer, Personligheden bringer, naar den sætter Livet ind paa at forske. Den frembringer i Videnskaben — som i Kunsten — et objektivt Genbillede af sig selv. Kun derved forstaas den inderlige Karakter, Erkendelsesglæden kan antage, den amor intellectualis, som Forskeren føler ved at arbejde sig frem til et nyt Standpunkt, hvorfra det enkelte Emne kan ses som Led i en stor Sam-

menhæng. Den hellige Ild, som stedse paany sætter Tanken i Bevægelse, trods Alt hvad der kan dæmpe og hæmme, forstaas kun, naar man har dette for Øje. Og Personligheden paa sin Side trænger til at lutres ved at bøje sig for Tankens objektive Sammenhæng, den faste Tingenes Orden, indenfor hvilken den selv har sin bestemte Plads. Friheden vindes gennem Sandheden. Det hører til Personlighedens Adel, at den ved egen Kraft kan finde de store Love, der betinge dens Bestaaen og bestemme de Ønsker, der opstaa hos den, saavel som Betingelserne for, at disse Ønsker kunne virkeliggøres.

104. Hvis det med Rette er sagt ovenfor, at de filosofiske Problemer i højere Grad end andre, speciellere Problemer hænge sammen med Tankens egen Natur, saa maa vi i den forudgaaende Fremstilling af Tankens Vækst og Former have en Vejledning til at finde, hvilke de filosofiske Problemer ere.

I enhver Tankeakt, paa hvilket Trin af Udvikling den saa foregaar, kunne vi skelne tre forskellige Elementer. Tankens psykiske Energi ytrer sig i visse Former, som vi ved Abstraktion kunne skelne fra det, de anvendes paa, hvad der i det Foregaaende er kaldt Emnerne. Ogsaa Begrebet Emne skyldes Abstraktion. Intet Emne er helt uformet; Syntesen omfatter det fra dets Fødselsøjeblik i Bevidstheden. Kun gennem Analogi med en Kunstners Forhold til det Stof, han bearbejder, og som vi kunne kende, før han bearbejder det, kunne vi tale om Emner aldeles uafhængigt af al Tankeform eller al Tankeformen. Her kende vi ikke Marmorblokken, før Hugningen er begyndt. Til Emnet regne vi Alt, der kan staa som Genstand for Eftertanke. Foruden Form og Emne medvirker stedse Motiver, Interesser, Værdier. De kunne variere i Art og Grad, ligefra den bitre Nød, der kræver Eftertanke og Opfindsomhed for at holde Livet oppe, til den rent intellektuelle Trang, hvis Tilfredsstillelse umiddelbart er given med den klare og begrundede Sammenhæng, Eftertanke formaar at bringe tilveje mellem saa mange Emner som muligt. I Kategorilæren fremtraadte denne Tre-

hed i Forskellen mellem de formale, de reale og de ideale Kategorier.

Det viste sig i Kategorilæren, at Formerne antog stedse speciellere Karakter formedelst de Emner, der forelaa. Her ligger det første filosofiske Problem, bestemt ved Forholdet mellem Form og Emne. Kunne Formerne afledes af Emnerne, eller omvendt? Med hvilken Ret anvendes Formerne paa Emnerne, hvis de ikke kunne afledes af disse? Er det muligt at naa en fuldkommen og udtømmende Tilegnelse af Emnerne ved Hjælp af Tankens Former, saaledes som disse nu engang ere? — Saadanne Spørgsmaal høre under *Erkendelsesproblemet.* Det tredie Element, Motivet eller Værdien, gør sig ganske vist ogsaa her gældende. Der kunde jo opkastes det Spørgsmaal, om ikke Valget af de Emner, der behandles, og af de Former, der anvendes, skyldes et Hensyn til Værdi, et Motiv, der kan komme mere eller mindre til Bevidsthed. Ogsaa dette Spørgsmaal maa drøftes under Erkendelsesproblemet, selvom det ellers kan neutraliseres ved, at vi foreløbigt blot forudsætte den intellektuelle Interesse, som umiddelbart er rettet imod Klarhed over Forholdet mellem Former og Emner.

Et andet Problem opstaar ved Forholdet mellem Emnerne indbyrdes. De forskellige Videnskaber have hver sin Genstand i en vis Gruppe af Emner. Men naar det Spørgsmaal opkastes, hvilket Emne eller Gruppe af Emner, der er at betragte som fundamental, som det Emne, i hvis Lys vi betragte alle andre Emner, opstilles *Tilværelsesproblemet* (det metafysiske eller kosmologiske Problem). Det er Spørgsmaalet om, hvorvidt en almindelig Verdensanskuelse er mulig, og hvilken Karakter den maa antage. Efter den Gruppe af Emner, der lægges til Grund, vil Verdensanskuelsen faa en forskellig Klangfarve. — Ogsaa her vil Værdielementet kunne gøre sig gældende; men det vil være hensigtsmæssigt, saavidt muligt at eliminere det, forat det kan ses, til hvilke Resultater her den rent intellektuelle Interesse kan føre. Det er nødvendigt for Klarheds Skyld at sondre mellem de forskellige Synspunkter.

Drage vi saa til Slutning Værdisynspunktet frem, der ifølge Undersøgelsen af de ideale Kategorier hænger nøje sammen med Helhedsbegrebet, giver det Anledning til to Problemer, der kunne sammenfattes som *Vurderingsproblemet.* Der kan for det Første spørges om de forskellige Værdiers indbyrdes Forhold og om Muligheden af at føre dem tilbage til en Grundværdi, saaledes at Forholdet til denne bestemmer deres indbyrdes Rækkefølge. Det er det etiske Problem. Der kan for det Andet spørges om Forholdet mellem Værdierne paa den ene Side og den Erkendelse, Formerne og Emnerne gøre mulig. Det gælder her om Forholdet mellem Værdiernes og Virkelighedens Verden. Er der en Harmoni eller en Disharmoni mellem disse to Verdener? Herved opstaar det religiøse Problem. — Herunder falder ogsaa det Spørgsmaal, om det er muligt at udvikle en vel begrundet Verdensanskuelse ud fra Værdibegreber, saaledes at Formernes og Emnernes Gyldighed gøres afhængig af deres Forhold til Værdierne. —

Hvis man savner *det æstetiske Problem* i denne Opstilling, vil jeg pege hen paa dets Analogi med det etiske Problem. Æstetisk Værdi beror paa, at et Emne fremtræder som en karakteristisk Helhed og anskues og fastholdes blot som saadan, afset fra intellektuel og praktisk Interesse. Æstetisk betragte vi Virkeligheden som Billede og Billedet som Virkelighed; det er os nok, naar Emnet — det være nu selve Virkeligheden eller dens Billede — afrunder sig til et ejendommeligt Hele. Ogsaa det Hæslige og det Disharmoniske kan falde ind herunder; det æstetiske Problem vilde da angaa Betingelsen for, at saadanne Billeder kunne blive til og blive Genstand for Arbejde og Tilegnelse. I Etiken drejer det sig derimod om Arbejdet for selve den virkelige Helhed, der staar som Grundværdien. Her bliver Forskellen mellem Billede og Virkelighed af afgørende Betydning. Det er Helhedskategorien, der ligger til Grund for al Vurdering. Vi kunne opfatte Helheden som Billede (æstetisk Problem), som Grundlag for Bedømmelse af Handlinger og Bestræbelser (etisk Problem), og som den, hvis Skæbne bestemmer

vor Følelse af Livets og Tilværelsens Værdi (religiøst Problem). Til en fuldstændig Fremstilling af de filosofiske Problemer vilde kræves, at det æstetiske Problem fik en særegen Plads. Men det Typiske i vort Forhold til Problemerne vil forhaabentligt kunne træde frem, selvom jeg holder mig til de Problemer, jeg føler mig bedst forberedt til at behandle. Iøvrigt maa jeg henvise til min Psykologi (V B, 12; VI C, 9) og min Etik (XXX, 1—2).

105. At der saa bestemt kan sondres mellem de forskellige Problemer, skyldes en aandelig Arbejdsdeling, der langsomt har udviklet sig. Sondringen træder tydeligere frem i Platonismen end i Animismen, og tydeligere i Positivismen end i Platonismen, idethele tydeligere i moderne end i antik Videnskab. Erkendelsens Former og Principer, Tilværelsens inderste Natur, Værdiernes Rang og Skæbne, — det var tre Synspunkter, der paa tidligere Standpunkter betragtedes som et. Erkendelsesteori, Kosmologi (Metafysik) og Etik gik uvilkaarligt i Et. Forskellen anerkendtes tildels i den efterplatoniske græske Filosofi, især ved Inddelingen af Filosofien i Logik, Fysik (= Metafysik) og Etik. Men det var først det attende Aarhundredes empiriske og kritiske Filosofi, der gennemførte den. Den romantiske Reaktion i det 19. Aarhundredes første Halvdel formaaede kun forbigaaende at trænge den tilbage.

Men Arbejdsdelingen maa ikke føre til en Spaltning. Det vilde stride mod Tankens Karakter som Syntese, dersom Behandlingen af de forskellige Problemer skulde føre til indbyrdes modsigende Resultater, eller til Resultater, der ikke udfyldte hverandre eller viste et indbyrdes Slægtskab. Det vilde give Anledning til et nyt Problem. En identisk Løsning af alle Problemer, i den Forstand, at et eneste Princip indeholdt Besvarelsen af Erkendelses-, Tilværelses- og Vurderingsproblemet, vil være en uløselig Opgave. Men der maa antages at være en Analogi mellem de forskellige Problemer; det følger allerede af, at de gælde for en og samme arbejdende Tanke, hvis Gaader bestemmes ved dens Natur, selvom de ikke udelukkende have deres Udspring i denne.

Baade Problemerne selv og deres Løsninger bestemmes i Art og Retning af Tanken selv. Fælles for alle Problemer er den store Modsætning mellem Kontinuitet og Diskontinuitet, — mellem Syntesens, det psykiske Arbejdes uhindrede Fremadskriden og dens Stansning ved Kontinuiteter, indenfor hvilken ingen Skelnen er mulig, og ved Forskelle, der ikke kunne udlignes. Baade i Tankens Verden, i Tilværelsen som Indbegreb af de Emner, vi kende, og i Værdiernes Verden, gælder det at bestemme Forskelligheder indenfor Kontinuiteten og at paavise Overgange mellem diskontinuerlige Emner. Selvfølgeligt faa Kontinuitet og Diskontinuitet en forskellig Karakter paa de forskellige Omraader, ligesom der overhovedet strengt taget kun er Analogi mellem de forskellige Exempler paa et og samme Begreb. —

Problemernes Forskellighed kundgør sig i Tænkningens Historie derved, at det er forskellige Motiver, der føre til at filosofere, og Analogien kundgør sig ved, at man føres fra det ene Problem til det andet. Det kan være en etisk eller religiøs Interesse, der fører til at filosofere, og man begynder da med Vurderingsproblemet. Men det viser sig da, at man til dets Behandling behøver en Opfattelse af Erkendelsens Natur og Grænser, saavel som af den Tilværelse, indenfor hvilken de etiske og religiøse Idealer skulle virkeliggøres. Det fører i hvert Tilfælde til en uholdbar Dogmatisme, naar man ud fra sin Overbevisning om Værdiernes Rang og Skæbne vil give Love for Erkendelsen og konstruere en Verdensanskuelse. Arbejdsdelingen kom netop frem ved, at baade Tanken, Erfaringen og selve Værdierne krævede Dogmatismens Omstyrtning. Et andet Motiv til Filosoferen kan ligge i Trangen til at samle sin Erfaring og sin Viden i en omfattende Verdensanskuelse. Man gaar da lige til Tilværelsesproblemet, men vil snart opdage, at Muligheden og Gyldigheden af en Verdensanskuelse forudsætter Gyldigheden af vor Erkendelse idethele, og at dennes Natur og Grænser maa undersøges. Ligeledes vil det vise sig at være nødvendigt at undersøge den Indflydelse, vor Interesse, vort Følelses- og Villiesliv har paa Udformningen af vor Verdens-

anskuelse, og dette vil føre til en særlig Behandling af Vurderingsproblemet. Endeligt kan man begynde med Trangen til at skelne mellem, hvad man véd, og hvad man ikke véd, altsaa med Erkendelsesproblemet, og derfra vil man naturligt komme over til de to andre Problemer, der hvert for sig forudsætte hint. Det er intet Under, at Erkendelsesproblemet mere og mere kundgør sig som det fundamentale Problem. — De forskellige Filosofier faa forskellig Klangfarve efter det Problem, der i den danner Udgangspunkt og bestemmer Synspunkterne.

Endnu et Problem vil det være berettiget at regne til de filosofiske. Alle tre nævnte Problemer have et Forhold til Psykologien. Og det er ofte psykologisk Interesse, Trang til Iagttagelse og Undersøgelse af Sjælelivet, der danner Udgangspunktet for en Filosoferen. Man gaar da fra Undersøgelsen af den psykiske Energi til Undersøgelse af de Opgaver, den stiller sig, og af dens Evne til at behandle disse Opgaver. Det Spørgsmaal, om Psykologien er en Del af Filosofien, eller den hele Filosofi, eller maaske slet ikke er nogen filosofisk Disciplin, maa ifølge det, der er udviklet i første Afsnit af vor Fremstilling, besvares saaledes, at enhver Filosofi behøver en historisk Indledning, en Undersøgelse af den psykiske Energi, der kundgør sig i Tankelivet saavel som i Følelses- og Villieslivet. Forsaavidt er Psykologien en Del af Filosofien. Den fører os til det Punkt, hvor de tre Problemer springe frem. Psykologien beskriver det Sted og de Forudsætninger, ud fra hvilke vi orientere os i Tilværelsen. De specielle Grene, i hvilke Psykologien deler sig, og de specielle Metoder, den anvender ved de enkelte Emner*), have deres Selvstændighed overfor Filosofien, og det Begreb om Sjælelivets Natur, denne lægger til Grund, maa stadigt bringes i saa stor Overensstemmelse som muligt med dem. Den subjektive, beskrivende og analytiske Psykologi danner et Mellemled mellem Filosofi og Specialpsykologi. Desuden er selve Psykologien, hvad Forudsætninger og Metoder angaar, ligesaa vel som al anden

*) Se herom min *Psykologi.* Kap. I.

Videnskab selv Genstand for erkendelsesteoretisk Undersøgelse. Der er en stadig Vexelvirkning mellem Erkendelsesteori og Psykologi: de Former, hin opstiller, maa være psykologisk mulige, og den Opfattelse af Sjælelivets Natur, Psykologien hævder, bygger selv paa Anvendelse af saadanne Former. Det gælder om den sjælelige Verden, som det gælder om Verden idethele: Mennesket forstaas ved Verden; men al Forstaaelse af Verden er bestemt ved Menneskets Natur. Det er ingen Kredsgang, ti der kan finde, og der finder faktisk en rytmisk Skiften Sted af de to Synspunkter. — I Henhold til denne Betragtning er det psykologiske Problem drøftet som Indledning til hele vor Fremstilling.

A. Erkendelse.

a. Former og Principer.

106. Kategorierne udtrykke de Maader, paa hvilke Tanken virker under Vexelforhold med Emnerne. De lære os vor intellektuelle Organisation at kende. Hvad vi forstaa, og om vi idethele forstaa Noget, beror ikke blot paa Emnernes Beskaffenhed, men ogsaa paa vor Aands Natur, ligesom det ikke blot beror paa de ydre Genstande, men paa vort Synsorgans Beskaffenhed, hvilke Farver vi se, og om vi idethele se Farver. Det var Trangen og Evnen til Enhed og Kontinuitet, der betegnede den gennemgaaende Karakter af Tankeformerne. Denne Trang og Evne kan ytre sig paa andre Maader end saadanne, der føre til, hvad vi nutildags i Videnskaben kalde Forstaaelse. Af al den Tankerigdom, den menneskelige Aand raader over, kan kun en snever og fast sluttet Række af Tanker bruges, naar det gælder saadan Forstaaelse. Her gælde Wallensteins Ord: Eng ist die Welt, und das Gehirn ist weit. Gennem Animisme og Platonisme gaar i Tankens Historie Vejen til Positivisme. Den gennemløbes ikke en Gang for alle; ofte maa de Enkelte hver

for sig gennemgaa den paany, ligesom der i Fosterudviklingen viser sig en Analogi til Artsudviklingen. De psykologiske Muligheder ere mere omfattende end de erkendelsesteoretiske. Hvad Emnernes Forstaaelse kræver, maa naturligvis være psykologisk muligt, stemme med Bevidstheds-livets almindelige Love; men Forstaaelsens Forudsætninger ere af saa speciel Art, at de kun kunne kendes gennem Undersøgelse af selve Arbejdet for at vinde Forstaaelse. Videnskabens Principer og Forudsætninger udtrykke den intellektuelle Habitus, der stiller Spørgsmaalene og kritiserer Svarene paa en strengere og nøjagtigere Maade, end hvor den uvilkaarlige Anskuen og Forestillingsforbindelse raader, og hvor vore Ønsker og Drifter herske uden at underkastes Erfaringens og Eftertankens Tugt.

Til de forskellige Grupper af Kategorier svare ligesaa mange forskellige Grupper af Principer. — Som fundamentalt Princip fremtræder den Fordring, at *ethvert Emne skal betragtes i saa mange Forhold (Relationer) som muligt*, sammenfattes med saa mange andre Emner som muligt, forat det kan blive saa fuldkommet bestemt som muligt. Det er en Fordring eller en ledende Tanke, der udspringer af selve den psykiske Energis Natur og Virkemaade; den formulerer en Betingelse for fuldkommen Bestemmelse. — I en vis Forstand er den afledet af Erfaring: vi erfare, at vi kun paa denne Maade kunne erkende, og at det ogsaa virkeligt er muligt at erkende ad denne Vej. Men det er et Ideal, vi opstille, en Foregriben af enhver mulig Erkendelse, der skal være sit Navn værdig. Rent faktisk set er det en Hypotese, at Alt staar i Relationer (eller, med det tvetydige Udtryk, at Alt er relativt). Og det er en Hypotese, der har vist sig at slaa til, overalt hvor vi nøje kunne prøve Forholdene. Vi møde intet Forholdsløst paa vor Vej. Forsaavidt kunne vi her tale om en Lov. — Til de formale Kategorier svarer *Konsekvensens Princip*, der kræver streng Overensstemmelse mellem alle de Tanker, vi danne os om Emnerne. Et Subjekt i en Dom kan ikke have Prædikater, der modsige det; og en Slutning kan ikke stride mod For-

udsætningerne. Det er atter her en instinktiv Tendens, der ligger til Grund: Trangen til Overensstemmelse med os selv, til ikke at fornegte os selv, naar vi gaa over til nye Tanker eller Emner. Enten maa det Nye bringes i Overensstemmelse med det Gamle, eller dette med hint. Imod denne Trang kan der faktisk rejse sig en anden Trang: til at gaa op i Øjeblikkets Tilskyndelser og Forestillingsforbindelser, uden at disse prøves efter deres Overensstemmelse med, hvad andre Øjeblikke bringe. Ogsaa Konsekvensprincipet (der er nærmere udformet i de specielle logiske Principer) kan kaldes en Hypotese, forsaavidt vi gaa ud fra, at alle Emner maa underligge dets Krav. Men det er en Hypotese, vi stole i den Grad paa, at hvor streng Slutning fra foreliggende Emner føre os til selvmodsigende Resultater, antage vi hellere vor Erfaring (vore Emners Indbegreb) for ufuldstændig, end vi opgive Konsekvensens Princip. — Til de reale Kategorier svarer *Aarsagsprincipet*, ifølge hvilket vi, naar et Emne dukker op, se os om efter et andet Emne, til hvilket vi kunne knytte det i Analogi med den Maade, paa hvilket vi rent logisk knytte Følge til Grund (Slutsætning til Forudsætning). Ogsaa dette Princip stiller en Fordring, der udspringer af den psykiske Energis Natur. Selvfølgeligt vilde Fordringen forlængst være falden bort, naar den ikke i et vist Omfang og til en vis Grad var bleven honoreret ved Emnernes indbyrdes Forhold. Aarsagssætningen kan forsaavidt kaldes en Hypotese eller en Lov. Men Hovedsynspunktet er og bliver dog det, at den udtaler en Tanke, under hvis Førerskab vi i Erfaringens Verden kunne tilfredsstille vor Trang til Enhed og Kontinuitet*). Ogsaa de to andre reale Kategorier have deres tilsvarende Principer: idet vi forfølge Aarsagsrækkernes Retninger, opstaar *Spørgsmaalet om Helheddannelser og om Udviklingsstadier*, og til en fuldkommen Forstaaelse kræves et Forsøg paa at anvende disse Synspunkter, de mest specielle af alle, og de mest hypotetiske. At de dog opstilles som Principer, berettiges ved, at ethvert Emne fremstiller

*) Udførligere har jeg udviklet den her antydede Opfattelse af Aarsagsprincipet i min *Psykologi*, V D., 1—4, hvor jeg særligt har vist, at et fuldstændigt Erfaringsbevis for det er umuligt.

sig for os allerede ved sin første Opdukken som en Helhed, og Forstaaelsen af den kan da kun naas, naar det undersøges gennem hvilke Stadier denne Helhed er bleven til. I Virkeligheden begynder al Erkendelse med Spørgsmaalet herom, i hvert Tilfælde saasnart Emnet er genkendt og klassificeret. — Hvad de ideale Kategorier, Værdikategorierne angaar, ville de Principer, der svare til dem, vise sig at høre til de nævnte Klasser: Relation, Konsekvens, Kausalitet og Totalitet. Den vurderende Eftertanke har ikke andre Erkendelsesprinciper end den forstaaende Eftertanke. Naar en Værditanke fører til Opstilling af et Formaal, kan jeg ikke uden Brud med Relationens og Konsekvensens Principer, altsaa uden at komme i Splid med mig selv, undlade at søge og gribe de Midler, der ere nødvendige til Formaalets Opnaaelse. Og Forholdet mellem Midler og Formaal er et Aarsagsforhold, falder altsaa ind under de til de reale Kategorier svarende Principer. At der opstilles særegne Værdikategorier og et særegent Vurderingsproblem, kommer især af, at de Relationer, der gøre sig gældende ved Vurderingen, frembyde særlige Egenskaber, og at ogsaa Forskellen mellem de forskellige Værdier indbyrdes kræver særegne Undersøgelser.

107. At et Princip er sandt, vil sige, at man kan arbejde med det, og naar Talen som her er om Erkendelsens Principer, vil det sige, at man ved deres Hjælp kan komme fremad i Forstaaelse, i fast og inderlig Ordning og Forbindelse af Emnerne. Sandhed kan betegnes som Arbejdsværdi, fordi den kun bliver til for os gennem aandeligt Arbejde. Naar derfor Principer betegnes som Fordringer, saa rettes disse Fordringer ikke blot til Emnerne, men de rettes ogsaa til os selv. Ti hvis Erkendelsens Principer virkeligt for en væsentlig Del fremgaa af vor Natur, saa er det vor Pligt — den intellektuelle Redeligheds Pligt — at vi følge og anvende dem, saa langt vi formaa.

Allerede Sansekvaliteterne ere Arbejdshypoteser (smlgn. 12). Og endnu tydeligere er det ved Eftertankens Grundsætninger. Men det vilde dog være en Misforstaaelse, hvis man derfor betragtede dem som helt vilkaarlige. Ethvert Arbejds-

redskab maa svare til Haanden, der skal bruge det, og som fra først af har frembragt det. Og i et endnu inderligere Forhold end de mekaniske Redskaber staa til Haanden, staa Tankens Principer til dens eget Væsen. Man vil blive klar over dette, naar man fra de Principer, der faktisk have ledet og lede menneskelig Forsken, gaar tilbage til Kategorierne, og fra disse til den psykiske Energi paa dens forskellige Trin: Det er denne Vej, vi her have tilbagelagt, kun i den modsatte Retning.

Sandhed kan da ikke defineres som vore Tankers Overensstemmelse med Tilværelsen. Vi kende jo kun Tilværelsen gennem stadigt Arbejde paa at bringe Emnerne ind under vore Tankeformer. Virkeligheden, Emnernes Sandhed, bestaar allerede for den sunde Menneskeforstand praktisk i en nøje Sammenhæng mellem saa mange nøjagtigt opfattede Emner som muligt (smlgn. 36—38; 68).

Hermed hænger det sammen, at vi bedre forstaa Bevægelsen end Hvilen. Ligesom baade Sansning og Eftertanke maa vækkes ved en Forandring, saaledes er det gennem Forandringernes Love, at vi lære Emnernes Natur at kende. Hvile opfatte vi derfor som stanset Bevægelse, som en Ligevægt af Tendenser. Hvis alle vore Emner vare i stadig Ligevægt, vilde Erkendelsen kun kunne bestaa i Genkendelse og Ordning. Selv om Emnerne ikke bevægede sig, vilde Tanken dog bevæge sig frem og tilbage mellem dem, — om den ellers kunde være det eneste bevægelige Element i en hvilende Verden.

Der er ingen absolut Modsætning mellem Tanke og Emne. Ethvert Emne, der dukker op i Bevidstheden, viser sig allerede at være undergaaet en Bearbejdelse, der frembyder Analogi med den, Eftertanken kan foretage (11). Og paa den anden Side kan Tanken gøre sig selv til Emne; en senere Tanke kan have sin Genstand i tidligere Tanker, prøve og sammenligne dem. Kant begik den skæbnesvangre Fejl at antage „Stoffet“ (hvad jeg har kaldt Emnerne) som absolut passivt modtaget. Men Forholdet mellem Aktivitet og Passivitet har uendeligt mange Grader. Et absolut Passivt, et

blot Stof, en ren Fornemmelse kan ikke paavises. Det vilde, som Maimon træffende bemærkede*), være en „Ide“ i kantisk Betydning: vi kunne ved Abstraktion fra Tankearbejdet og fra Sanseelementernes Vexelvirkning nærme os til noget Saadant, men ikke naa det. Saaledes vilde det jo ogsaa kræve et uafslutteligt Tankearbejde (Abstraktion er jo et Arbejde) at naa til en kaotisk Forskelsrække (62), der vilde gælde for det rene Stof. Overalt i vor Erkendelse have vi forskellige Elementer virkende sammen. Vi kunne derfor aldrig komme til at sammenligne hverken vore Emner i og for sig, eller vore Tankeformer i og for sig med en i og for sig bestaaende Tilværelse. Og i hvert Tilfælde vilde en saadan Sammenligning selv være en Tankevirksomhed, bestemt for en væsentlig Del ved vor Tankes Maade at virke paa, — saa at Spørgsmaalet om „Overensstemmelse“ stadigt maatte gentage sig.

Det statiske Sandhedsbegreb, ifølge hvilket Sandheden skulde bestaa i Erkendelsens Overensstemmelse med Tilværelsen, maa derfor opgives, — dels fordi det er selvmodsigende, dels fordi vi i vor Eftertanke aldrig kunne naa et Punkt, hvor vi paa den ene Side have vor egen Erkendelse med dens Former, paa den anden Side de absolute Emner. Det eneste mulige Sandhedsbegreb bliver det dynamiske, ifølge hvilket Sandheden kundgør sig i den ved Tankearbejde frembragte faste og nøje Sammenhæng mellem vore Emner. Det dynamiske Sandhedsbegreb er symbolsk: selvom vi tænke os en i sig selv bestaaende Tilværelse, vil Erkendelsens Forhold til den hverken hvad Emner eller Former angaar kunne være Dæknings- eller Kvalitetslighed, men kan kun være Analogi.

108. Det er saa langt fra, at et saadant Sandhedsbegreb fører til Skepticisme, at netop det Omvendte gælder. Da vi aldrig kunne have „selve Tilværelsen“ foreliggende som Emne, saa at vi skulde kunne sammenligne den med vore Tanker og med „andre“ Emner, saa vil der efter det statiske Sandhedsbegreb stadigt være Tvivl mulig om Gyldigheden af

*) *Den nyere Filosofis Historie.* ² II. p. 121; 123.

vor Erkendelse, og det Tvivl, der aldrig nogensinde vilde kunne berigtiges. Efter det dynamiske Sandhedsbegreb derimod sættes vi strax i Arbejde — med at finde nye Emner, og med at finde nøjere Sammenhæng mellem de Emner, vi kende. Og dette Arbejde er netop af den Art, som psykisk Energi øver. Det er da ingen fremmed Norm, vi bøje os for.

Det dynamiske Sandhedsbegreb er en Konsekvens af den kritiske Filosofi, for hvem vore Grundtankers Sandhed bestod i, at de gøre streng Erfaring mulig. Tillige fandt denne Filosofi Erkendelsens Grundforudsætning ved Analyse af en saadan Erfaring. En Sammenligning mellem Erkendelsen og en absolut Tingenes Orden er umulig; vi kunne kun sammenligne Tanker og Emner indbyrdes. Denne Konsekvens saa Kant selv ikke saa klart, som nogle af hans Disciple (Maimon, Fichte, Fries). Mesteren selv var endnu hildet i Dogmatismens statiske Sandhedsbegreb, som det ses af hans Lære om „Ding an sich“ som absolut existerende afset fra enhver Erkendelse. Men naar han betegner Aarsagsloven som en „Erfaringsanalogi“ og dermed mener, at Begivenhederne i Tiden forholde sig analogt som Grund og Følge i vor Tænkning, saa nærmer han sig til at opfatte den som en ved vor Tankes Natur bestemt Arbejdshypotese.

Naturvidenskaben hyldede lige til den nyeste Tid et statisk Sandhedsbegreb. Det viser sig især i Newtons Lære om Rum og Tid, i Fysikernes og Kemikernes Atomlære og i Naturhistorikernes Artsbegreber. Ligesom Pytagoras projicerede Tallene, Platon Ideerne, Spinoza Substansen, saaledes projiceredes Rum, Tid og Atomer som Udtryk for Tilværelsens absolute Væsen, skønt alle disse Begreber ere dannede under Tankearbejdet og til Brug for dette. Det var fra saadanne Standpunkter en Fejl, at vi ikke kunde naa til Tallenes, Ideernes eller Atomernes rene Verden eller til den absolute Substans eller den absolute Tid og det absolute Rum. Den kritiske Filosofi betragter omvendt alle saadanne Begreber som Midler og Former, der komme os til Gode under vort Arbejde for at naa den fuldendte Sammenhæng, vi kalde Virkelighed. Det er ikke „Virkeligheden“, der er affaldet fra

„Ideernes" rene Verden; det er Ideerne, der gennem det Tankearbejde, de fremkalde, føre os fremad mod fuldkomnere Virkelighedsbegreber.

109. Der godtgør sig dog paa ethvert Trin en Forskel mellem Noget, der tages som givet, og det Arbejde, vi mere eller mindre bevidst udøve paa det. Det dynamiske Sandhedsbegreb udsletter ikke Forskellen mellem Emne og Form. Tvertimod indskærper det, at den Maade, hvorpaa Emnerne hidtil ere bearbejdede i Videnskaben, ikke kan bevises at være den eneste mulige. Det har været muligt at opstille Principer og Hypoteser, ud fra hvilke Emnerne kunne bringes i fast og nøje Sammenhæng; men vi kunne ikke bevise, at de Principer og Hypoteser, vi opstille, ere de eneste mulige, de eneste Veje, ad hvilke et saadant Resultat kunde naas. Det Held, der har fulgt Videnskaben, er intet Bevis for dens fulde Sandhed, saalænge det ikke kan bevises, at ingen andre Forudsætninger kunde have ført til samme Resultat. Der er altsaa ikke noget absolut Identitetsforhold, kun et partielt Identitetsforhold (67; 69) tilstede mellem Emnernes Sammenhæng og de Forudsætninger, af hvilke den udledes. Grund og Følge kunne her ikke bytte Plads.

Allerede Leibniz har bemærket dette, uden dog at lade det faa en afgørende Indflydelse paa sin Erkendelseslære. En Hypoteses fuldkomne Bekræftelse, udtaler han, naas kun, naar man fra Slutsætningen kan vende tilbage til Forudsætningen: cela donne *un parfait retour*, suffisant à démontrer la vérité de l'hypothèse. Matematisk, bemærker han fremdeles, er dette ofte muligt, saa at Syntese og Analyse svare til hinanden *à rebours*; men i de astronomiske eller fysiske Hypoteser kan der ingen saadan Retur gaa for sig. Heldet beviser ikke Hypotesens Sandhed. Der kan drages sande Slutsætninger af falske Forudsætninger. Det er dog sandsynligt, at Forudsætningerne ere rigtige, naar de ere simple, og naar man ud fra dem kan begrunde mange Sandheder. *)

Dette er en Betragtning, som er af stor Betydning for at

---

*) Leibniz: *Nouveaux Essais.* IV., 12, 1; 17, 5. (Opera phil. ed. Erdmann p. 381 a; 397 b.) Smlg. allerede *Hobbes: De corpore* XXV, I.

se menneskelig Videnskab i det rette Lys. Kant fremdrog den i mere almindelig Form end Leibniz (i den anførte Udtalelse), idet han betonede, at al vor Erkendelse er bestemt ved den menneskelige Organisation. Tænk en anden Organisation — og et andet Verdensbillede vil da kunne være Følgen! — Naar Leibniz' Monader hver for sig opfattede Universet „suivant son point de vue," saa laa Kants Teori ikke fjernt. —

110. Hvad der i det enkelte Tilfælde betegnes som Emne, beror paa Synspunktet. En Sanse-, Erindrings- eller Fantasianskuelse kan betragtes som Emne for Eftertanken, medens den fra et andet Synspunkt selv er dannet paa Grundlag af endnu simplere Emner. Forskellen beror stedse paa, at Aktivitetsmomentet er mere udpræget i Formen end i Emnet. Det, der ikke kan udledes af selve vor Tankes Natur, er i højere Grad tilstede i Emnet end i Formen, paa hvilket Trin vi saa opsøge denne Modsætning, der aldrig ganske forsvinder. Hvori saa dette af selve vor Aktivitet Uafledelige har sin Grund, saa vidner det dog om, at der bestaar Noget *foruden* os. Dette er det, vi mene, naar vi tale om Tilværelsen som mere omfattende end Tanken. Vi maa her vende Wallensteins Ord om og sige: Gross ist die Welt, und das Gehirn ist klein. Naar vi skelne mellem Erkendelse og Tilværelse, er det, fordi vor Erkendelse stedse er et aabent System. Der kan stedse opdukke nye Emner, der hverken kunne udledes af tidligere Emner eller af vore Former. Det er formedelst denne stadige Mulighed, at vi tale om en Tilværelse, af hvilken vi selv ere Led. Baade vore Emner og vore Former vise ud til den, naar vi spørge om deres Oprindelse. Vore Former kunne jo selv betragtes som Emner.

Kun højst indirekte kundgør Tilværelsen sig for os, nemlig gennem det Arbejde, de opdukkende Emner nøde os til at foretage. Det er ikke blot Emnerne, det er ogsaa Formerne, der maa have deres Grund i en større Sammenhæng.

K a n t, der dog ellers saa energisk fastholder Modsætningen mellem vor Erkendelse og „Tingen i sig selv", og som i Regelen blot lader „Stoffet" udspringe af denne, antyder

dog flere Steder, — hvad man fordetmeste ikke agter paa, — at ogsaa vore „Former" have deres Grund i „Ding an sich". Holder man sig til disse Antydninger, viser det sig, som jeg et andet Sted *) har vist, at Kant kommer til at staa Erfaringsfilosofien nærmere, end han selv mener. Hans Erkendelsesteori kommer nemlig, naar ogsaa Formerne, det Konstante i vor Erkendelse, skal udspringe af „Ding an sich", til at hvile paa den Forudsætning, at det ubekendte Grundlag, der indeholder Aarsagen til vor Erkendelses Former (til det, der gør os Tilværelsen forstaaelig), virker paa konstant og lovmæssig Maade. Hele Systemet af Kategorier og Grundsætninger hviler paa denne Forudsætning, som Kant ikke har fremdraget, men som gør hele hans Filosofi hypotetisk og berøver den den strenge rationalistiske Karakter, Kant har givet den. Han smigrede sig med, at der intet Hypotetisk skulde findes i hans Lære. Et saadant findes, som omtalt i en tidligere Sammenhæng, i det psykologiske Grundlag for hans Udledning af Kategorierne; men det findes ogsaa i hans Antydninger om Formernes sidste Udspring. Og naar „Stof" og „Form" kunne have et fælles Udspring, viser der sig Muligheden af en større Harmoni mellem Erkendelsen og Tilværelsen, end Kant antog, — medens dog samtidigt det Aprioriske, det af Erfaring absolut Uafhængige i vor Erkendelse begrænses i høj Grad. Naar vi anvende vore Tankeformer til at forstaa Tilværelsen, er det jo paa en vis Maade Tilværelsen, der tænker sig selv i os — for at bruge Spinozas og Hegels mystisk-spekulative Sprog. Tanken er en Del af Tilværelsen, der ud fra sine Forudsætninger søger at danne sig et Billede af den Tilværelse, i hvilken den er Led.

At der er et aabent Sted i vor Erkendelse, — at denne ikke er og aldrig kan blive et lukket System, deri havde Kant Ret, og i Grunden langt mere Ret, end han var sig bevidst. Han havde ogsaa Ret i, at dette ikke ændrer det Mindste i vor Tænknings Fremgangsmaade. Vi maa følge de Veje til

---

*) *Om Kontinuiteten i Kants filosofiske Udviklingsgang.* (Vid. Selsk. Skr. 6. Række.) p. 33—35. — Til de der anførte Steder kan endnu tilføjes *Kritik der reinen Vernunft.* [2] p. 145 f og Brev til Reinhold, 12. Maj 1789. — Smlgn. med Hensyn til Spørgsmaalet selv mine *Mindre Arbejder.* II. p. 13 f.

Forstaaelse, der ere os anviste ved vor Aands Natur og vor Stilling i Tilværelsen. For Kopernikus, med hvem Kant gerne sammenlignede sig, var det muligt at udkaste et Billede af, hvorledes de Fænomener, vi betragte fra Jordens Standpunkt, tage sig ud fra et helt andet Standpunkt. Men noget Tilsvarende er ikke muligt for Filosofen. Filosofen kan blive klar over, at vor Tankes Former og Principer ikke kunne bevises at være de eneste mulige; men han kan ikke konstruere en Erkendelse ud fra et andet Standpunkt end det menneskelige. Heldigvis er der ogsaa nok at gøre af aandeligt Arbejde ud fra dette.

111. Under den stadige Vexelvirkning og Brydning mellem Emne og Form virker det tredie Element, Motivet eller Værdien, stedse med. Opmærksomheden for eller Opdagelsen af et Emne skyldes ofte et bestemt Motiv, og det Samme gælder den Maade, Emnet behandles paa. Saadanne Motiver kunne komme fra den organiske Selvopholdelsestrang, eller fra Trangen til Haab eller til Trøst. Der maa i hvert Tilfælde i den hele Følelsestilstand og Interessesfære ikke være Noget, der hindrer Anerkendelsen af Emnet og dets metodiske Behandling. Ti der kan være et Modsætningsforhold mellem de tre Elementer, der fører til Uro og Strid, ikke blot i Slægten eller Samfundet, men i den Enkeltes Indre, saa at „Hovedet“ fører ham en Vej, „Hjertet“ en anden. Men Emner kunde ogsaa opdukke med en saa umiddelbar Magt, og Tankens Udfoldelse gennem de Former, der ere den naturlige, kan foregaa saa uvilkaarligt, at alle Betænkeligheder fra det tredie Elements Side vejres hen. Ad denne Vej virke Emner og Former tilbage paa Motiver og Interesser. Af Betydning er det navnligt, som flere Gange udtalt ovenfor, at der uddanner sig en rent intellektuel Interesse, der er umiddelbart knyttet til Tankelivet. Kampen mellem „Hoved“ og „Hjerte“ staar i Virkeligheden mellem to Interesser. Som allerede udtalt, er det til Held for alle Sider af Sjælelivet, at Tanken faar Selvstyre, — at den ikke betragtes blot som Middel, end sige som Fjende. Kun da er der nogenlunde Udsigt til at faa alle Emner fremdragne, og alle Former anvendte, som ere nødvendige

til at vinde Forstaaelse, f. Ex. til at anvende Virkelighedskriteriet i et enkelt Tilfælde. Der vil stedse være Mere at opdage baade i Emnernes Verden og i den rene Tankeverden, end noget specielt praktisk Motiv kan føre til at fremdrage. Det er ikke blot Filosofien eller anden Videnskab, der kunde trænge til Paamindelse om, at der er Mere i Himmel og paa Jord, end den tænker; det er ogsaa, og sikkert i langt højere Grad, den sunde Menneskeforstand og den paa Overlevering og indre Erfaringer byggede Tro. Tilværelsen er mere omfattende, og dens Sammenhæng langt inderligere end praktiske Motiver føre til at antage. De største Gaader for Livsanskuelsen opstaa netop ved de store Horizonter, der gaa langt ud over menneskelige Livsinteressers Sfære, skønt Tanken, ledet af intellektuel Interesse, formaar at opdage og søge at udmaale dem.

112. Forskellighederne mellem erkendelsesteoretiske Synsmaader bestemmes ved det forskellige Forhold mellem Form, Emne og Motiv, de hævde. Det er det Irrationelle i dette Forhold, der betinger de forskellige Retninger i Erkendelsens Filosofi. Kunde Emne, Form og Motiv udledes af hverandre, eller svarede blot til en bestemt Karakter af et af disse Elementer en bestemt Karakter af de andre, vilde de indbyrdes Afvigelser ikke være saa store. — De forskellige erkendelsesteoretiske Synsmaader kunne føres tilbage til tre Grupper, af hvilke den ene tillægger Formen, den anden Emnet, den tredie Værdien (Motivet) den afgørende Betydning.

Jeg tager ved den følgende Diskussion kun Hensyn til moderne Teorier. Erkendelsesproblemet er væsentligt et moderne Problem, skønt det naturligvis allerede gjorde sig gældende hos Grækerne. For Platon var den store Gaade, hvorledes Ideerne, trods deres Modsætning til Fænomenerne, dog kunde fremkaldes hos os ved disse. Aristoteles fordrede et særligt Organ, „Fornuften“ (νοῦς), for Opfattelsen af de Principer (ἀρχαί), der ligge til Grund for al Bevisførelse og derfor ikke selv kunne bevises (Analyt. post. II, 19). Grote til hvem Gomperz slutter sig, mener, at „Fornuften“ for Aristoteles kun fuldender og afslutter den Induktion, der

skal føre op til Principerne, men han indrømmer, at Aristoteles betoner Modsætningen mellem Induktion og „Fornuft“ paa en Maade, der minder om Platon*). Med Rette lægger vistnok Teichmüller**) Hovedvægten paa Overensstemmelsen mellem Platon og Aristoteles paa dette Punkt. Induktionen er, mener han, for Aristoteles kun et Middel til at gribe Principerne; men den beviser dem ikke; den giver kun Anledning til, at Fornuften, der stammer fra en helt anden Kilde, kan uddrage de almene Sætninger. Hos de to store Oldtidstænkere træder altsaa det Irrationelle klart frem. Det var det, der fremkaldte de interessante skeptiske Retninger i Oldtidens senere Tid.

De moderne erkendelsesteoretiske Retninger kunne vi gruppere under de tre Navne Formalisme, Empirisme og Pragmatisme. —

α. Det er Kants store Fortjeneste at have indset, at man først maa opgøre, hvilke Former, den videnskabelige Forsken raader over og faktisk anvender, før man kan afgøre, hvorledes de forholde sig til Emnerne. Det er i hans Fodspor, jeg har udviklet Kategorilæren, før jeg gik over til Behandlingen af det egentlige Erkendelsesproblem. Kant har Ret i, at disse Former maa være bestemte ved vor Erkendelsesevnes Natur, saaledes som denne nu engang er. Men i sit Forsøg paa at føre Beviser for de Grundsætninger, der udspringe af Formerne, kommer det Hang til Dogmatiseren, han trods al sin Kriticisme ikke frigjorde sig for, tydeligt frem. Han mener, at de Betingelser, uden hvilke vi ikke kunne have streng Erfaring, uden videre kunne formuleres som nødvendige Sætninger, og overser det store Spørgsmaal, i hvilket Omfang og i hvilken Grad vi virkeligt have saadan streng Erfaring. Hans „Bevis“ for Aarsagssætningen f. Eks. forudsætter, at Emnerne ere givne fuldstændigt, og at deres væsentlige Egenskaber ville vedblive at være de samme. Men det er en uberettiget Antagelse, da Erfaringen aldrig er afsluttet, og nye Emner stadigt kunne

*) Aristotle. II. p. 237 f; 275; 375.
** Studien zur Geschichte der Begriffe p. 409—426.

dukke op. Fremdeles forudsatte Kant, at Grundlaget eller Kilden til alle Emner og Former virker konstant, en Forudsætning, hvis Nødvendighed heller ikke kan godtgøres (se 110). Det er intet Tilfælde, at hans nærmeste Efterfølger slog ind i en spekulativ Retning; Kants Rationalisme paa den ene Side, og paa den anden Side den Fare for Empirisme, visse Punkter i hans Filosofi kunde indeholde, maatte føre til Forsøg paa at lade Tanken og dens Former blive eneraadende. „Fornuften tigger ikke, den befaler" — dette stolte Ord af Kant forenede sig med Tidsalderens religiøse og poetiske Strømninger til det ejendommelige Fænomen i Filosofiens Historie, den tyske romantiske Spekulation er. Romantikens Filosofi udstedte Befalinger, efter hvilke alle Emner sig havde at rette. Man oversaa, at alle Befalingsmænd dog idetmindste nødes til at rette deres Befalinger efter den Evne til at adlyde, der kan antages at være tilstede. —

Det er ad Analysens Vej, den kritiske Filosof søger at finde Tankens Former og de Grundsætninger, der svare til dem. Men da man nu aldrig kan vide, om Analysen er fuldstændig, og da den i hvert Tilfælde stedse maa stanse paa et bestemt Punkt, bliver der noget Vilkaarligt i, paa hvilket Punkt man sætter Begyndelsen til sin Filosoferen. Det er da et Valg, en Handling, der afslutter Analysen og skrider til Opstilling af Principerne. Dette Synspunkt er med størst Energi gjort gældende af Thomas Hobbes. „Det er," siger han, „os selv, der gøre, at Fornuftens første Principer er sande (rationis prima principia vera esse facimus nosmet ipsi). De første Principer ere ikke Genstande for Videnskab, men for Kunst eller Konstruktion." Dog indrømmer Hobbes, at de Principer, vi saaledes slaa fast, finde vi, først ved Analyse, og han opstiller som en særlig Fordring, at de ikke maa modsige hverandre*). En lignende Stilling indtog paa dette Punkt Fichte: den menneskelige Videns første og ubetingede Grundsætning — Identitetsprincipet — opstilles ved en fri Handling. Vor Videnskab hviler ikke paa en „Thatsache", men paa en „Thathandlung", nemlig den

*) Computatio siva Logica (1655) III, 8—9.

tænkende Bevidstheds Beslutning stedse at forblive i Overensstemmelse med sig selv. Ogsaa Fichte indrømmer, at der gaar et Arbejde af Eftertanke og Abstraktion (Analyse) forud for hin Handling, og at naar forskellige Grundsætninger opstilles ved Siden af hverandre, maa det være muligt at forene dem*). Kierkegaard saa intet andet Middel til at faa Eftertanken stanset, saa at en systematisk Udvikling kan begynde, end en Beslutning, et Spring. Begyndelsen til Filosofi kan ikke rationaliseres, og derfor gives der ingen forudsætningsløs Filosofi**). Medens de tre nævnte Tænkere udtrykkeligt anerkende, at den Villiesakt, hvorved Principerne slaas fast, forudsætter en Analyse (Reflexion, Abstraktion), hvorved det først bliver klart, hvilke Principer der maa fastslaas, opstiller Kroman Tænkningens Principer ved et rent Postulat, et Postulat der dog motiveres ved Frygten for Selvopløsning ved Antagelse af modsigende Paastande og ved Haabet om at finde Stadighed i Tingenes Gang***).

Hvad der ikke tilstrækkeligt fremhæves af den Art af kritisk Filosofi, som man kunde kalde Vilkaarlighedsteorien, det er, at der i hvert enkelt Tilfælde kan være en rationel Grund til at stanse Eftertanken og begynde at anvende, hvad den har fundet. Naar nemlig vor Tænkning har en bestemt Opgave, f. Ex. at finde Grundlaget for en Erkendelses Gyldighed, saa stanse vi Eftertanken, naar vi have fundet, hvad der er nødvendigt for at løse en saadan Opgave. Det er altsaa ingen rent vilkaarlig Akt. Og hos Fichte og Kroman indrømmes det desuden udtrykkeligt, at i Erkendelsens første Principer maa vor egen, den menneskelige Natur lægge sig for Dagen, idet det er Bestræbelsen for at bevare vort Væsens Enhed, der er afgørende. Det er Syntesens Grundlov, der anerkendes. Men denne Grundlov opdages selv ved Eftertanke over vor sjælelige Natur, som denne faktisk viser sig at være; og ligeledes vil det være umuligt at finde Principerne for Forstaaelsen af Emnerne, naar vi ikke undersøge disse Emners fak-

*) Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre § 1—3.
**) Uvidenskabelig Efterskrift (Saml. Værker VII) p 84.
***) Vor Naturerkendelse. p. 270—274. Ved Betoningen af Motivet nærmer Kroman sig til Pragmatismen.

tiske Beskaffenhed. Heller ikke denne Form af Kriticisme kan da frigøre sig fra et Forhold til Erfaringen.

β. Empirismen, der, naar den ikke blot tager Hensyn til det enkelte Individs, men til hele Slægtens Erfaringer, bliver Evolutionisme, betragter Emnerne som tilstrækkelig Grund til Erkendelsen og særligt til Opstilling af de første Grundsætninger. Almindelige Principer kunne være opstaaede ved den stadige Indvirken af Emnernes Beskaffenhed. Emnerne afsætte deres almindelige Egenskaber i Individets eller Slægtens Natur, eller rettere i deres Vaner. Og da er det en Selvfølge, at intet Princip har Gyldighed ud over den Kreds af Emner, der har indprentet det. Kun som Resultater have Principerne Betydning, medens de for Kant vare grundede i Bevidsthedens Natur, og for Hobbes og hans Efterfølger væsentlig vare Postulater. Hume og Stuart Mill have udviklet Empirismen i dens mest radikale Form, i hvilken alle Emner optræde i Bevidstheden som udgørende et usammenhængende Kaos, saa at de kun ved udvortes Association og Vane indgaa saadanne faste Forbindelser, der kunne virke som Principer. Herbert Spencer udvidede denne Betragtningsmaade fra Individet til Slægten i Kraft af Udviklingslæren; hine faste Forbindelser kunde efter ham ikke danne sig i Løbet af det enkelte Individs Liv, men kun i Løbet af Generationer.

Empirismen overser, at vi kun kende Emnerne i stadig Vexelvirkning med Formerne, ligesom vi omvendt kun kende disse i stadig Vexelvirkning med hine. Derved forstaas det, at der er et stadigt Moment af Forventning, Foregriben, Søgen og Spørgen i vor Erkendelse. Man kan ikke paavise nogen absolut Passivitet hos noget levende Væsen. Der vilde, som vi ved Omtalen af den kaotiske Forskelsrække have set, behøves en uendelig Analyse, hvis dens Rigtighed skulde godtgøres. Paa ethvert Trin af psykisk Udvikling, vi kende, er der stedse visse indre Betingelser tilstede, paa hvilke det beror, baade hvorledes de Emner, der ere tilgængelige, optræde i Bevidstheden, og hvorledes de bearbejdes. Det gælder for hvert enkelt Individ og hvert Slægtled.

γ. Pragmatismen lægger Hovedvægten paa, at Emnerne bestemme Formernes Anvendelse og Specialisering. Erkendelsen er en stadig Tillempelse; det gælder, som Avenarius har udtrykt det, at tænke Emnerne med saa lidt Kraftforbrug som muligt. Her forudsættes altsaa en psykisk Energi, uden at det dog nærmere undersøges, om den ikke efter sin Natur virker paa visse bestemte Maader, der i de enkelte Tilfælde kunne udformes efter Emnernes Ejendommelighed. Man holder sig i Pragmatismen til, at vi danne de Begreber og Principer, vi behøve, og ikke andre, og derfor søge vi ogsaa at indskrænke Dannelsen af Begreber og Principer til det mindst mulige. Simpelhedens Princip, der har spillet saa stor en Rolle ved Opstillingen af nye Synspunkter og Hypoteser, udledes af Bevidsthedens Økonomi. Vi ville gennem Erkendelsen gøre os til Herre over Tingene, men med saa faa Omkostninger som muligt. Ernst Mach har paa Grundlag af Naturvidenskabens Historie udviklet denne Teori. Avenarius har udviklet den i Sammenhæng med en Undersøgelse af Problemernes Natur og Historie idethele. Fra en noget anden Side er Pragmatismen udviklet af William James, der især betoner, at vi kun af praktiske Grunde forlade den uvilkaarlige kontinuerlige Strøm, vort Sjæleliv fra først af danner. (Smlgn. 3). Vi opstille af praktiske Grunde Definitioner og Grundsætninger og Vægten maa lægges paa Motiverne, ikke paa Formerne. Medens Mach og Avenarius mest holde sig til de teoretiske Motiver, betone James og hans Efterfølgere mest de praktiske Motiver, skønt de protestere imod, at de skulde overse de teoretiske Interesser.

Hovedspørgsmaalet overfor Pragmatismen bliver, om Erkendelsens Form og Motiv kunne skelnes paa saa udvortes Maade, som den mener, og saaledes, at Formerne væsentligt ere Midler. Hvilke Motiver der saa lede os, saa kunne de dog Intet udrette, naar Evnerne og Kræfterne ikke ere der. Der kan aldrig have været et Trin af Udvikling, hvor Motiverne virkede uafhængigt af Formerne. I det uvilkaarlige og umiddelbare Liv, som James saa mesterligt har skildret,

er der ingen Forskel mellem Motiv, Form og Emne; de virke sammen paa uadskillelig Maade, ligesom i Instinktet. Er det en Abstraktion at isolere Emnet, som Empirismen, eller Formen, som Kriticismen, saa er det ogsaa en Abstraktion at isolere Motivet, som Pragmatismen. I Instinktet udløser et Emne paa en Gang en Trang og en Virken. Trang og Evne ere her Et. Og de ere i den Grad Et, at der kan være en Trang til at bruge Evnerne eller Kræfterne for deres egen Skyld, afset fra ethvert specielt Motiv. Den intellektuelle Interesse, som vi i det Foregaaende saa ofte have omtalt, er et Exempel paa denne Art af Virken; dog kan den ogsaa ved Motivforskydning udvikle sig af andre Interesser.

Det Sande i Pragmatismen bestaar i Noget, som den foregaaende Fremstilling af Kategorilæren formentligt har ladet komme til sin fulde Ret, nemlig at den specielle Udvikling af Formerne bestemmes ved de Opgaver, der stilles Tanken. Derfor skelnedes der mellem fundamentale Kategorier paa den ene Side, formale, reale og ideale Kategorier paa den anden Side. Men allerede det, at der kan stilles Opgaver, og at de stilles paa en vis bestemt Maade, forudsætter, at der foruden Trang og Motiv ogsaa er Mulighed for bestemte Virkemaader tilsetde.

Den Økonomi, hvorom Tænkningens Historie virker, er ikke blot Frugten af en særegen Sparsommelighedstrang. Den forstaas ikke blot ved Motivet, men ogsaa ved Formen for Tankens Virken, saaledes som denne lægger sig for Dagen paa alle Omraader. Simpelhedens Princip og Trangen til Enhed har sin sidste Grund i Bevidsthedens Væsen som Syntese. Det Sammenfattede er altid simplere end det Usammenhængende, det Kaotiske. Al Tænkning er forsaavidt i sin Natur økonomisk, og biologisk set vil man kun derved kunne forstaa, at tænkende Væsener have kunnet bestaa under Kampen for Tilværelsen. Derved falder det udvortes Forhold mellem Form og Motiv bort i sidste Instans. Den intellektuelle Ulystfølelse, eller maaske endog Smertefølelse, der kan opstaa ved Mangel paa Sammenhæng eller ved Selvmodsigelse og Tvivl, skyldes sikkert ikke blot Afmagtsfølelse

eller Harme over Kraftspild, men er tilsidst at føre tilbage til, at selve Bevidsthedens inderste Væsen krænkes*).

Kun gennem Arbejde udvikle Tankeformerne sig i det Enkelte. Og dette Arbejde vil lykkes bedst, naar den intellektuelle Følelse, der er bestemt ved Trangen til Enhed, Kontinuitet og Sammenhæng, er det afgørende Motiv. Kun fra det Øjeblik, en saadan Interesse er vakt, existerer Tanken som en selvstændig sjælelig Magt, bliver Mere end et Middel. Og selv hvor den skal virke som Middel for andre Interesser end den intellektuelle, vil den virke bedst, naar denne foreløbigt tager Styret. Der hører Resignation til at erkende, og den lige Vej er ikke altid den bedste. I Erkendelsesteorien forudsætte vi i hvert Tilfælde et Stadium, hvor den intellektuelle Interesse raader. Enhver Opgave kræver jo ikke blot visse til dens Løsning egnede Kræfter, men ogsaa Motiver, der ere saa nøje knyttede til selve Opgaven som muligt. Er der saa andre Motiver og Interesser, der kræve Fyldestgørelse, saa maa de se at finde denne under de ved hin Opgaves Løsning tilvejebragte Betingelser. Den aandelige Arbejdsdeling kan ikke ophæves, hvor mange Vanskeligheder den end fører med sig. Der maa søges andre Veje til at afhjælpe disse Vanskeligheder end den at gøre Tankearbejdet afhængigt af andre Principer end dets egne.

113. Motiv, Form og Emne virke i enhver Erkendelsesakt sammen med en Klangfarve, der kan variere, uden at noget af de tre Elementer nogensinde ganske forsvinder. Forskellen mellem hvad man kalder teoretisk og praktisk Tænkning, er kun en Forskel i Klangfarven, henholdsvis i det Forhold mellem de tre Elementer, denne bestemmes ved. Og saaledes er ogsaa Forskellen mellem de tre omtalte er-

---

*) Simpelhedens Princip er snart blevet opfattet som et Husraad (frustra fit per plura qvod fieri potest per pauciora): saaledes hos Will. Occam (i det 14. Aarh.), der beraaber sig paa det, — snart som en metafysisk Sætning, gældende for Tilværelsen; Kopernikus og Newton vare saaledes overbeviste om, at Naturen fulgte de simpleste Veje. Kant fandt det derimod grundet i selve vor Erkendelses Natur og fandt det virkende hvergang vi danne den simpleste Dom. Allerede længe før „Kritik der reinen Vernunft“ forklarede han paa denne Maade „favor ille unitatis, philosophico ingenio proprius, a qvo pervulgatus iste canon profluxit: principia non esse temere multiplicanda præter summam necessitatem“ *(De mundi sensibilis atqve intelligibilis forma et principiis,* § 30.) Smlgn. *Kritik der reinen Vernunft.*[2] p. 680

kendelsesteoretiske Retninger en Forskel i Klangfarven; Mere bør den i hvert Tilfælde ikke være.

Men der er et Moment, ved hvilket Kriticismen stedse vil beholde en fremragende Plads i den erkendelsesteoretiske Diskussion. Det er den Vægt, den lægger paa den analytiske eller regressive Metode til at finde Erkendelsens Former og Principer. En Undersøgelse af denne Art er, som paavist i det Foregaaende, Forudsætningen baade for Dogmatisme, Vilkaarlighedsteori (Postulatteori), Empirisme og Pragmatisme, fordi den angaar, *hvad* der skal opstilles som Dogme, som Postulat, som Erfaring eller som god Økonomi. Her er Noget, enhver Erkendelsesteori maa yde. Og her er Noget, der kan udskilles fra de historiske Former, i hvilke Kriticismen fra først af er fremtraadt, — baade fra Kants dogmatiserende Rationalisme og fra Postulatteoriens Betoning af Springet. Derved vil den baade kunne lade Motiv og Emne komme til den Ret, de virkeligt have.

Begrebet Arbejdshypotese kan meget vel stemme med denne Betragtning, naar man lægger Vægt paa, at den Maade, paa hvilken den menneskelige Tanke arbejder, maa være bestemt ved dens Natur. Og dens Natur lære vi at kende ved Studium af det uvilkaarlige Sjæleliv, saaledes som Psykologien ved Hjælp af sine forskellige Metoder undersøger det, saavel som ved Studium af Tænkningens og Videnskabens Historie. I sidste Henseende viser det sig, at der er en vis Type, der stadigt fremtræder i de videnskabelige Principer og Hypoteser, ja selv i mytologiske Forestillinger, en Type, der fører tilbage til en Trang efter Enhed og Kontinuitet. Al Undersøgelse af den menneskelige Tanke er en Undersøgelse af denne Trangs Natur og dens Kampe for at vinde Tilfredsstillelse. — Ogsaa i de speciellere Antagelser, man i Reglen først tænker paa ved Ordet Arbejdshypotese, vil hint Præg findes. Saadanne Antagelser ere blot mere begrænsede og tillempede Former for den almindelige Type.

b. Former og Emner.

114. Vi gaa nu nøjere ind paa at undersøge det irrationelle Forhold mellem Form og Emne, der allerede foreløbigt har vist sig at være tilstede.

Vort højeste, mest gennemsigtige Tankeprincip, Principernes Princip, Identitetsprincipet, der gør det muligt at sætte et Begreb istedetfor et andet og derved ophæve de Forskelle, Emnerne frembyde, møder Modstand, hvor vi maa stanse ved en Flerhed af Begreber, der maaske nok kunne ordnes i Rækker, men ikke i saadanne, der gøre Substitution mulig. Det var et romantisk Ideal, der krævede al Erkendelse udledt af et eneste Princip, som altsaa skulde kunne anvendes paa ethvert enkelt Punkt i Emnernes Rækker og ved Emnernes Overgang til hverandre. Verden, den Verden, i hvilken vi skulle tænke, er og bliver en Mangfoldighed, ikke en Verden af hvilende Identiteter. Og derpaa beror det, at det er en levende Verden. Alligevel vil Identitetsprincipet stadigt staa som Anvisning til Arbejde, nemlig til at tilvejebringe saa gunstige Betingelser for Substitution som muligt, — finde Veje, ad hvilke man i hvert Tilfælde kan forestille sig Forskellighederne som forklædte Identiteter.

De Synspunkter, fra hvilke forskellige Emner saaledes ville kunne betragtes som identiske, kunne, som flere Gange udtalt, ikke udtømme deres hele Natur. Der vil stedse gøre sig Modsætninger gældende, der bestemmes ved Identitetens Grænse. Betragtningen af de vigtigste Modsætningsforhold af denne Art vil tjene til at belyse vor Erkendelses Natur og Kaar.

α. Kvalitet og Kvantitet.

115. Som vi allerede have set i Kategorilæren, griber Videnskaben overfor irreduktible Forskelligheder til den Udvej, ad Analogiens Vej at sætte kvantitative Forskelligheder istedetfor kvalitative. Det er Kvaliteterne Tid, Tal, Grad og Sted, der lettest kunne omformes saaledes, at Identitetsprincipet kan gælde i de Rækker, de danne, saa at Substi-

tution kan blive mulig. Og i Analogi med disse Rækker ordnes de andre Kvalitetsrækker, saa at de — saa langt Analogien gælder — kunne komme ind under Identitetsprincipet. Disse Rækker ville da kunne konstrueres ved stadig Tilføjelse af identiske Led, ligesom vi konstruere Tidsrækker, Talrækker, Gradeskalaer og geometriske Figurer. — Det er først og fremmest Naturvidenskaben, der i nyere Tid er gaaet frem ad denne Vej. I Psykologien kan kun i ufuldkommen Grad en lignende Metode anvendes (se 12—13).

At vi i Naturvidenskaben kunne sætte kvantitative Forandringer istedetfor kvalitative, kommer af, at vi have flere forskellige Sanser, og at ved nogle af disse Størrelsesforskelle ere klarere fremtrædende end ved andre. Saaledes have Berørings- og Bevægelsesfornemmelser en mere kvantitativ Karakter end Syn og Hørelse, — det vil sige: hines Kvaliteter kunne lettere tydes som opstaaede ved Sammenføjen af identiske Elementer. De kvalitative Forskelle ved Berøring af en større og en mindre Flade ses let at hænge sammen med Størrelsesforskellen mellem de to Flader; og ligeledes kan den kvalitative Forskel mellem den Bevægelse, ved hvilken jeg berører mit Hovede, og den, der er nødvendig for at tage min Hat fra et højt Stativ, let ses at hænge sammen med den mindre eller større Strækning af min Arm. Bevægelsesfornemmelser ere forbundne med de fleste andre Sansefornemmelser, og derved kan Maaling af disse blive mulig. Hvor blot kvalitativt Skøn fører til Stridigheder, kan Udmaaling ved Bevægelse, ikke blot vor egen Bevægelse men ogsaa Bevægelser i Omverdenen, der hænge sammen med det Emne, Skønnet angaar, gøre Udslaget.

Tal og Figurer kunne konstrueres, idet de opstaa ved Gentagelse af samme Tankeakt, den, hvormed en Ener forestilles. Nye Kombinationer kunne i Kraft af det Identiskes Gentagelse udfindes, uden at man behøver at se hen til Erfaringen. Tanken er derfor mere selvvirksom ved kvantitative Forskelle, end naar den staar overfor Kvaliteter. Disse maa den vente paa; hine kan den foregribe, blot ved efter visse Regler at gentage samme Tankeakter. Kant har klart ud-

trykt dette (i det mærkelige Brev til Hertz af 21. Febr. 1772): „Kun derved blive Tingene Størrelser for os, kunne de forestilles som Størrelser, at vi kunne frembringe Forestillingen om dem, idet vi gentage Et nogle Gange. Derfor kunne Størrelsesbegreberne være selvvirksomme, og deres Grundsætninger kunne findes a priori. Men overfor Kvaliteter efterlader det Spørgsmaal, hvorledes min Forstand helt a priori skulde kunne danne sig Begreber om Ting, stedse en Dunkelhed med Hensyn til, hvorledes vor Forstandsevne skulde kunne stemme overens med Tingene."

Allerede Aristoteles lærte, at Bevægelse i Rummet (φορά) laa til Grund for al anden Forandring (μεταβολή), hvad enten denne bestod i Kvalitetsændring eller i Tiltagen og Aftagen (αὔξησις καὶ φθορά), Men han bekæmpede dog Demokrits og Platons Forsøg paa at føre al Forandring tilbage til Smaadeles Bevægelse. Dels hævdede han Kvalitetsforskellighedernes Oprindelighed, dels fandt han Teleologien i Naturen krænket ved den atomistiske Mekanik. Først den moderne Naturvidenskab gjorde Alvor af at lægge de kvantitative Egenskaber til Grund. Galilei staar som den store Grundlægger af, hvad man (i snevreste Betydning) plejer at kalde den mekaniske Naturopfattelse. Foruden den Simpelhed, der opnaas ved blot at have med Størrelsesforskelle at gøre, — og Galilei var sikker paa, at Naturen følger de simpleste Veje, — vandtes ogsaa den Fordel, at man kunde opnaa større Nøjagtighed i sine Beskrivelser og derfor større Sikkerhed i sine Slutninger. Derfor vilde Galilei have Alt maalt, hvad maaleligt var, og gøre det maaleligt, som ikke var det. Han ansaa endog de kvantitative Egenskaber for Tingenes „første og reale Egenskaber", medens Kvaliteterne kun skulde være Skin. Og dette var i den følgende Tid den sædvanlige Opfattelse hos Repræsentanterne for den mekaniske Naturopfattelse. De Principer, efter hvilke Naturvidenskaben arbejdede, opfattede man som Udtryk for absolute Virkeligheder. Man gjorde Analogien mellem Kvantiteter og Kvaliteter til Identitet og saa i Bevægelsen og de Elementer, der bevægede sig, en Verden, der var

den sande materielle Virkelighed. Denne Verden var ifølge Descartes og Newton umiddelbart skabt af Gud, medens materialistiske Forfattere som Holbach mente, at den havde bestaaet fra Evighed af som den eneste sande Virkelighed. Fysikerne vare paa dette Punkt Metafysikere lige til den nyeste Tid.

116. Fra forskellige Sider kan det vises, at en fuldstændig Løsning af vore Problemer ikke naas ved paa dogmatisk Vis at lægge den mekaniske Naturopfattelse til Grund.

Selvom vi tænkte os, at Alt i den materielle Natur kunde forklares efter denne Opfattelses Principer, blive Kvaliteterne dog staaende som umiddelbare Fakta, og der gives ingen Forklaring af, hvorledes de rent kvantitative Forskelle for vore Sanser kunne fremtræde som kvalitative Forskelle. Det kemiske Produkts Egenskaber kunne ikke udledes af Elementernes Egenskaber, og naar en Art af fysisk Energi faar sit Ækvivalent i en anden Art af fysisk Energi, saa har dog Ækvivalentet andre Egenskaber end den første Energiform. Det sansende Subjekt kan dog ikke skabe disse Kvalitetsforskelle af Intet. I hvert Tilfælde vilde man derved sætte uløselige psykologiske Vanskeligheder istedetfor de kemiske og fysiske Vanskeligheder, man skyder tilside.

Det maa desuden ikke glemmes, at der kun er en Gradsforskel mellem Størrelsesforskelle og andre Forskelligheder. Hine fremtræde umiddelbart ligesaa vel paa kvalitativ Maade som disse. Udstrækning og Bevægelse ere Kvaliteter, der ligesaa vel kunne behøve en Forklaring som de specielt saakaldte Sansekvaliteter. Dette Punkt blev især fremhævet af Leibniz, Berkeley og Kant overfor „den mekaniske Mytologi“. Vi have ingen Grund til at tro, at vi, naar vi ere komne til de kvantitative Egenskaber, skulde være ved Enden, have Tingenes inderste Væsen for os. Den rent metodiske Betydning af den mekaniske Opfattelse er meget vel forenelig med, at der kun tillægges denne Opfattelse dynamisk og symbolsk Sandhed. Dens Betydning bestaar i, at den lægger en Kreds af Symboler til Grund, der kan anvendes med fuld Konsekvens, — at den har fundet en Analogi, ved

hvis Hjælp der kan drages Slutninger, som bekræftes ved nye Erfaringer, der igen kunne udtrykkes ved Hjælp af de samme Symboler. Men den Mulighed er aldrig udelukket, at en anden Kreds af Symboler eller Modeller ligesaa godt, om ikke bedre, kunde udtrykke Erfaringerne og danne Grundlag for exakte Slutninger. Der vil aldrig kunne føres Bevis for, at nogen Kreds af Symboler skulde være den rette eller den eneste mulige.

β. *Succession og Kausalitet.*

117. Den egentlige Grund til det storartede Forsøg paa Omsætning af Kvalitet til Kvantitet, maa søges deri, at Aarsagsforholdet ikke er klart og gennemsigtigt, naar der vedbliver at være Kvalitetsforskellighed mellem den Begivenhed, der staar som Aarsag, og den, der staar som Virkning. Naar Tanken søger efter Aarsag, er der to Ting, den vil have Klarhed over: hvorfor en Begivenhed just indtræder i dette bestemte Øjeblik, og hvorfor den optræder med denne bestemte kvalitative Ejendommelighed. Baade hvad Tid og Kvalitet angaar, søges den enkelte Begivenhed bestemt i Forhold til andre Begivenheder, saa at der vil kunne sluttes fra disse til den. De Vanskeligheder, man har fundet ved Aarsagsbegrebet, angaa nu netop Kvalitets- og Tidsforskelligheederne. Med hvilken Ret antage vi, at, fordi Begivenheden A indtræder i dette Øjeblik, Begivenheden B derfor maa indtræde i et senere Øjeblik? Hvorledes kunne Begivenheder af forskellig Beskaffenhed og fra forskellig Tid forbindes saaledes, at de ikke kunne skilles ad?

Det vigtigste Svar vil være det Modspørgsmaal, med hvilken Ret man antager, at der gives absolute Tids- og Kvalitetsforskelle? Skulde det ikke være muligt at ordne Begivenheederne i saadanne Rækker, at der fra de tidligere Led kan sluttes til de følgende? — Det var denne Vej, Kant gik, idet han henviste til, at der vel ikke var Identitet, men dog kunde være Analogi mellem Begivenhedernes Række i Ti-

den og Rækken af Grunde og Følger (Forudsætninger og Slutsætninger) i den logiske og matematiske Tænken. De reale Kategorier kunne altsaa opfattes i Analogi med de formale. Og — føjer Kant til — kun fordi denne Analogi gælder, kunne vi skelne mellem Drøm og Virkelighed. Hvis Kant her havde sagt „forsaavidt" istedetfor „fordi", vilde han have haft Ret. Han gaar desuden dogmatisk ud fra, at dette Kriterium paa Virkelighed kan anvendes overalt, ved alle Forandringer i vore Emner. Han forudsætter med andre Ord Aarsagssætningens Gyldighed i det Øjeblik, han vil bevise den. Men Spørgsmaalet vil stille sig paany ved hver ny Forandring. Det var sikkert ogsaa det, Hume vilde have svaret Kant. Selvom ganske den samme Situation kom igen, vilde man, mente han, ikke have Ret til at vente de samme Følger; det var jo ikke sikkert, at de samme Ting nu vare i Besiddelse af samme Kraft, som da Situationen var tilstede forrige Gang. Og her vil nok saa mange Gentagelser ikke bringe os videre: „der vil stedse blive Anledning til det samme Spørgsmaal, og det i det Uendelige". *)

Kant har uden videre gjort et Princip eller en Hypotese til en Lov. Hans træffende Forbindelse af Aarsagsproblemet med Virkelighedskriteriet (hvor han iøvrigt har alle nyere Filosofer ligefra Descartes af til Forgængere, se 37) berettiger ikke til at gaa videre end til at hævde, at vi her have et Tankemiddel og en Tankeform, som vi stadigt maa forsøge at anvende, allerede af den Grund, at vi ellers ikke kunne orientere os i vor Omverden. Men Virkelighedsbegrebet er og bliver et Ideal, til hvilket kun Tilnærmelse er mulig. Og derfor betegner Aarsagsbegrebet ogsaa et Tankeideal, der aldrig kan finde udtømmende Betingelser for sin Anvendelse. En fuldkommen Bekræftelse kan Aarsagssætningen ikke faa, og naar den kaldes en Lov, kan det strengt taget kun gælde for de Tilfælde, i hvilke den har vist sig at være tilstrækkelig Vejledning for os. Dens vigtigste Betydning er bestandigt at føre os frem til nye Opgaver. Og hvor vi ikke kunne løse disse Opgaver, have vi kun Ret til at sige, at

*) Smlg. Hume: Treatise on Human Nature. I, 3, 6. (ed. Selby-Bigge p. 91.)

vi ikke have fundet Aarsagen, ikke, at der ingen er. Den Mulighed var ikke udelukket, at vi vel kunde anvende Virkelighedskriteriet til at fastslaa Sandheden af en Række Begivenheder hver for sig, men ikke kunde finde nogen Sammenhæng mellem Begivenhederne indbyrdes (saa at disse kun danne en Række af Arten (2) (se 63), naar den kronologiske Rækkefølge antages bestemt). Det er en saadan Situation, Hume synes at have tænkt sig, idet han ikke forudsætter Tvivl om de enkelte Begivenheders Virkelighed hver for sig.

Selvom Anvendelsen af Virkelighedskriteriet paanødes os af praktiske Grunde, og selvom vi ogsaa maa anvende Aarsagsbegrebet i Praxis ved at søge Midler til vore Formaal, saa er Kausaliteten dog ikke et Tankemiddel i rent udvortes Betydning. Der er heller ikke her noget rent udvortes Forhold mellem Form, Trang og Emne. Vor Tankes ejendommelige Former vil den have en spontan Trang til at anvende, uden at den behøver at være sig bevidst, at den opstiller en Hypotese og foretager et Eksperiment. Til Humes Spørgsmaal: Hvorfor anvende I Aarsagsprincipet paa nye Begivenheder? — vil Svaret kunne være: Hvorfor ikke! Lad os prøve vore Kræfter, prøve, hvor langt vi kunne komme med vore Tankers Former og Midler. Vi kunne ikke bære os ad som Manden, der ikke vilde gaa i Vandet, før han kunde svømme. Og naar Emnerne vise sig at kunne ordnes i saadanne Rækker, som Aarsagssætningen kræver, — nemlig i Rækker, der ere ordnede analogisk med en Række af Grunde og Følger, — saa faa vi ogsaa Mod til at fortsætte med vore Forsøg.

Kants Opdagelse af „Erfaringens Analogier" vil være Videnskabens sidste Ord om Aarsagssætningens Betydning, skønt han selv mente, at dette sidste Ord indeholdt Mere, end det gør. Det daglige Livs Erfaringer forbindes her med Videnskabens højeste Undersøgelser under en og samme Tanketype, der hænger nøje sammen med vor Tankes indre Organisation. Vi faa ved dette Synspunkt en stadig Opfordring til at undersøge Emnerne saa nøje som muligt, for at

Analogien kan gennemføres saa meget som muligt. I det logiske Forhold mellem Grund og Følge spille Tids- og Kvalitetsforskelligheder ingen Rolle, og forat Analogien kan gennemføres, maa man altsaa reducere saadanne Forskelligheder mellem Emnerne til det mindst Mulige. Tanken søger at udforme Emnerne til Lighed med den selv — derved opnaas baade den største intellektuelle Tilfredsstillelse, og der vindes et fuldkomnere Orienteringsmiddel.

118. Forholdet mellem Analogi og Identitet medfører dog endnu flere Spørgsmaal med Hensyn til Aarsagsproblemet. Fra empirisk Side har man hævdet, at det aldeles ingen Betydning har, om de Forandringer, der skulle staa i Aarsagsforhold, ere indbyrdes uensartede. Stuart Mill*) forkastede saaledes ganske den gamle Sætning, at det Lige frembringer det Lige. Han betragter den som Udtryk for Overtro og henviser til de mange Tilfælde, hvor man har stillet Ting sammen som Aarsager og Virkninger, blot fordi de havde en vis ydre Lighed med hinanden — som naar gule Blomster skulde kunne kurere Gulsot! — Selvfølgeligt maa Ligheden være en saadan, at Analogien med Grund og Følge virkeligt passer. Den nyere Videnskab gaar ud paa i saa høj Grad som muligt at nærme Analogien til Identitet. Det er mere end Overtro, ogsaa mere end blot Virkning af Erfaring, naar Tanken i enhver Kvalitetsforskel mellem Begivenheder ser en Opgave stillet for sig; det er, fordi Tanken vel vækkes ved Forskellighederne, men derefter søger ud over den ved dem fremkaldte Spænding og Forundring. Forundring er kun Begyndelsen til Visdom. Dersom man fastslaar, at et Aarsagsforhold kan være helt klart og forstaaeligt, selvom Leddene ere nok saa forskellige, saa vil det føre til, at man for tidligt slaar sig til Ro. Man har da rykket den Brod ud, der sporer til Fremgang.

Det var Comte's og Mill's Mission i det 19. Aarhundredes Filosofi at hævde Emnernes Forskelligheder og deres Ret overfor Spekulationens Iver for at finde „Enheden i Alt". William James fortsætter i den nyeste Tid deres

*) System of Logic. V., 3, 8. (10th ed. p. 336—344.)

Værk. Men deri toge dog Schelling og Hegel ikke Fejl, at det er Enhed vi søge. Deres Fejl var, at de for rask mente at have fundet den, og dernæst, at de proklamerede Muligheden af at udlede Emnernes Mangfoldighed af Enheden. Men Flerhedslæren (Pluralismen) indeholder ligesaa vel en Fare som Enhedslæren; ogsaa den stanser let for tidligt. Tankelivet udvikler sig kun under den stadige Brydning mellem Tendensen til Mangfoldighed og Tendensen til Enhed, og de højeste Grundsætninger for Erkendelsen maa være saadanne, der indeholde Anvisninger til et Arbejde under denne Betingelse.

William Hamilton, der opfattede alle Kategorier som Udtryk for vor Ufuldkommenhed, fordi de vise, at vi kun erkende ved at sætte det Ene i Forhold til det Andet, opfattede det konsekvent ogsaa som en Ufuldkommenhed, at vi søge efter Aarsager. Det skulde vidne om, at vi manglede Evne til at opfatte Forandring som en Forøgelse af Virkeligheden. Ifølge denne Ufuldkommenhed er det, vi søge at opfatte det Nye som en Omsætning af det Gamle i en ny Form. Der er det Rigtige heri, at naar en saadan Omsætning er foregaaet, er Forskellen udlignet for os; der behøves nu mindre Energi til at holde Emnerne sammen; der er jo vundet et Synspunkt, fra hvilket de kunne betragtes som identiske. Og her er det da ganske vist muligt at ende og at slaa sig til Ro. Men det er ogsaa muligt, at den vundne Ligevægt og den sparede Energi kan anvendes til nye Opgaver, saalænge nye Emner frembyde sig. Rytmisk Skiften af Vækkelse og Udligning er karakteristisk for Tankelivet.

119. Fra helt andre Synspunkter end det, der førte Hume til at stille sit Problem, har man i den nyeste Tid kritiseret Aarsagsbegrebet og krævet dets Elimination. Det er det Tidsforhold, dette Begreb efter den sædvanlige Opfattelse indeholder, der har fremkaldt denne Kritik. Det er jo ogsaa især Tidsforholdet, der gør, at Aarsagsforholdet er forskelligt fra Forholdet mellem Grund og Følge og kun frembyder en Analogi med dette.

Fra spekulativ Side er det gjort gældende, at saalænge

Tidsforholdet er bestemmende for vor Opfattelse af Tilværelsen, er vor Opfattelse ufuldkommen, og en absolut Erkendelse er ikke naat. Og vor Erkendelse arbejder sig — hævder man fremdeles — mere og mere bort fra Tidsforholdet: jo klarere vi forstaa Noget, des mindre en Rolle spiller Tidsforskellene, — des mere gaar den reale Viden op i den formale, Aarsagen i Grunden. Hvad vi til en Begyndelse kaldte Aarsag og Virkning, kommer under Erkendelsens Fremadskriden til at staa som Led i en Helhed, en Tankehelhed, og Forholdet mellem dem bliver rent logisk, saa at Tidsfølgen er uvæsentlig. At vi først iagttage det ene Led, derpaa det andet, har nu ingen Betydning; ti i vor Erkendelse af den lovmæssige Sammenhæng staar hele Processen for os som en Enhed. Ikke Tidsforholdet, men Enheden bagved og trods Tidsforholdet, binder det, vi kalde Aarsag, til det, vi kalde Virkning. Og der er intet Mellemrum mellem Slutningen af den Begivenhed, vi kalde Aarsag, og Begyndelsen af den, vi kalde Virkning.*)

Fra et andet Synspunkt er man kommen til et lignende Resultat. Interessen gaar her ud paa at udskille alle de Biforestillinger og Hjælpebegreber, med hvilke Emnerne, det for Tanken Givne, uvilkaarligt eller af metodiske Grunde suppleres. Erkendelsen skal snarest muligt nærme sig til en ren Beskrivelse af en kontinuerlig Proces, indenfor hvilken Forskellighederne ere reducerede til et Minimum. Dette opnaas, jo mere kvantitative Bestemmelser afløse kvalitative, hvorved det bliver muligt at paavise Ækvivalensforhold mellem de Emner, der afløse hverandre i Erfaringen. Det er da ikke længer den strænge Videnskabs Opgave at „forklare“; hvem der vil have „Forklaringer“, henvises til Mytologien eller Metafysiken. Videnskabens Maal er at give en nøjagtig, metodisk Beskrivelse af alle Forhold og Overgange i Erfaringen. Hvad nu særligt Aarsagsforholdet angaar, saa udtrykkes Emnernes Afhængighedsforhold bedre ved Hjælp af det matematiske Funktionsbegreb end ved de

*) Se især F. H. Bradley: Appearance and Reality (1893). Chap. 4—7; 18. — Lignende Tankegang allerede hos Plotinos (Drews: Plotinos. p. 181.)

ubestemte Udtryk „Aarsag og Virkning". Tilmed er der det Uheldige ved enhver Anvendelse af Begreberne Aarsag og Virkning, at to Emner vilkaarligt tages ud af hele den kontinuerlige Sammenhæng, i hvilken de forekomme, og stilles i Modsætning til hinanden. Og Tidsforskellen mellem „Aarsag" og „Virkning" har ikke nogen principiel Betydning, naar Forholdet formuleres som et matematisk Funktionsforhold, udtrykkes i en Ligning. At Tiden ikke kan „vendes om", betyder egentligt blot, at de fysiske Størrelsers Ændringer finde Sted i en bestemt Retning.*) —

De erkendelsesteoretiske Anskuelser, der saaledes med forskellig Motivering ville eliminere Aarsagsbegrebet og — i Sammenhæng dermed — negte Tidens principielle Betydning, kunne karakteriseres ved, at de sætte et Tankeideal istedetfor den virkelige Erkendelse, vi til nogensomhelst given Tid kunne besidde. Enhver Undersøgelse maa begynde paa et vist Punkt — forsaavidt med et Spring. Men det er et Spring, der netop foretages paa det Punkt, hvor Problemet frembyder sig, og hvor Forundringen er vakt. Hin Eliminering medfører egentligt Ophævelse af alle Problemer og af al Forundring. Det Tilfældige i Udgangspunktet, „Springet", er egentligt tilstede ved enhver Tankeakt. Ved en Slutning er det vilkaarligt, at vi netop begynde med disse bestemte Forudsætninger og søge, hvad der følger af dem, og ligeledes er det vilkaarligt, at vi stanse ved en vis Sætning og netop søge dens Forudsætning. Al Tænkning forudsætter Begrænsning. Vor Erkendelse udvikler sig historisk, fordi Opmærksomheden vækkes under visse bestemte Betingelser og ikke paa en Gang kan være rettet mod alle Emner i deres successive Fremtræden. Naturligvis er det af Vigtighed, at man bliver sig det Tilfældige eller Subjektive i Udgangspunktet eller Udsnittet bevidst, og hvis Tankearbejdet har Fremgang, vil jo ogsaa Udsnittet blive indarbejdet i en stor kontinuerlig Sammenhæng eller Helhed; først derved vindes den fulde Forstaaelse.

*) Richard Avenarius: *Kritik der reinen Erfahrung.*[1] II., p. 332—335. — Ernst Mach: *Zur Analyse der Empfindungen.* p. 168. *Die Mechanik in ihrer Entwickelung.*[6] p. 259 f.

Den historiske Karakter af vor Erkendelse bliver især tydelig, naar vi besinde os paa, at vi stedse staa mellem Fortidens Erfaringer og Fremtidens Muligheder. I hvert enkelt Øjeblik maa vi skelne mellem, hvad der foreligger givet, og hvad vi vente, og Forventningen kan aldrig blive mere end en Hypotese. Det enkelte Øjeblik, i hvilket der til den ene Side gælder et „ikke længere", til den anden Side et „endnu ikke", stiller os Problemet i hele dets Spænding, som kun Vanens Magt ofte forringer. Ved nye Problemer kan Spændingen i hvert Tilfælde ikke udeblive — og Tanken søger og finder stedse nye Problemer, saalænge Erfaringen fortsættes. Den fulde Sammenhæng foreligger først bagefter, og indtil den foreligger, staar Antagelsen af den som en Hypotese. Vi ville derfor aldrig kunne undvære Begreber som Kraft, Energi, Aarsag, Mulighed, der med forskellige Nuancer udtrykke et og samme Forhold: de tidligere optrædende Emners Forhold til de senere, opfattet i Analogi med Forholdet mellem Grund og Følge.

Sagen ændres ikke ved, at Forholdet mellem Grund og Følge udtrykkes i Form af en matematisk Ligning. Ligningen er jo kun en speciel Art af logisk Dom. Den udtrykker ligesom denne et tidløst Forhold. Ti der er ingen Tidsforskel mellem Subjekt og Prædikat, eller mellem Grund og Følge. Mellem de logiske og matematiske Forhold paa den ene Side, Tidsforholdene ved Emnernes Optræden paa den anden Side kan der derfor stedse kun være Analogi, ikke Identitet. Men denne Analogi gør dog den Erfaringsvidenskab, vi have, mulig, selvom den lader store Spørgsmaal staa tilbage.

120. Man kan derfor ingenlunde sige, at Hume's Problem er blevet løst ved Opdagelsen af Energiens Bestaaen, der gør det muligt at formulere Forholdet mellem de forskellige Energiformer som Ækvivalens. Ækvivalensforholdet udelukker hverken Tidsforskel eller Kvalitetsforskel, ligesaa lidt som Identitetsforholdet behøver at gøre det (se 69 og 73). Naar A og B ere ækvivalente, er det i en vis Forstand ligegyldigt, om jeg gaar over fra B til A eller fra A

til B. Og dog er det i hvert enkelt virkeligt Tilfælde enten A, der gaar over til B, eller B, der gaar over til A, — og denne Forskel kan være en Forskel mellem Liv og Død. I den Carnotske Sætning (Entropisætningen) træder dette tydeligt frem; her er Retningen netop afgørende. Varme og Bevægelse ere Ækvivalenter; men det er faktisk vanskeligere at koncentrere Varmen saaledes, at den igen kan omsættes til ganske det samme Kvantum Bevægelse end at foretage den omvendte Omsætning. Det er en stor Abstraktion at se bort fra denne Forskel. Den Carnotske Sætning strider ikke mod Sætningen om Energiens Bestaaen; den er netop en af dens Forgængere. Men den fører over til et mere konkret Problem, fører os ind i Naturens virkelige Husholdning, hvor netop Aarsagsrækkernes Retninger blive af Betydning. Et Exempel fra det menneskelige Omraade, der svarer til det Carnot'ske fra det fysiske Omraade, frembyder Forholdet mellem Genialitet, Forbilledlighed, nye friske Indskud indenfor den menneskelige Udvikling, og Efterligningens og Gentagelsens Herredømme. Mellem Opdagelse og Efterligning kunde der tænkes et lignende Forhold som mellem Varme og Bevægelse, og ogsaa her kunde der ligge en Fare i Tendensen til Udligning og Fordeling.*)

Ernst Mach, der ellers ikke lægger stor Vægt paa, at Tiden ikke kan „vendes om", fordi det „kun" er Retningen, der bliver forskellig, udtaler dog lejlighedsvis, at Naturprocesserne have en historisk Karakter, og at der heri ligger et stort Problem. „Naar vi sige, at Tiden forløber i en bestemt Retning (Sinn), saa betyder dette, at de fysiske (og altsaa ogsaa de fysiologiske) Processer kun fuldbyrdes i en bestemt Retning (Sinn). Alle Temperaturforskelle, elektriske Forskelle, Niveauforskelle overhovedet, formindskes, — ikke forstørres, — *naar de ere overladte til sig selv.* Betragte vi to *til sig selv overladte*, hinanden berørende Legemer af forskellig Temperatur, vil Erindringen frembyde større Temperaturforskelle, Iagttagelsen mindre, ikke omvendt. *I alt dette udtaler der sig helt igennem kun en ejendommelig, dybt lig-*

*) Smlg. G. Tarde: *Les lois de l'imitation.* p. 412—415.

gende Sammenhæng i Tingene. Men allerede nu at ville fordre fuldkommen Klarhed her, er det Samme som paa den spekulative Filosofis Vis at ville foregribe al fremtidig Specialforskens Resultater, altsaa at fordre en fuldendt Naturvidenskab"*). Her anerkendes altsaa, at alle Gaader ikke ere løste ved Paavisning af Ækvivalens. Der er et historisk Element, som man ikke kan slippe fra. Det store Spørgsmaal er, i hvilken Grad Aarsagsprocessernes Retning er overladt til dem selv. Ligesom Energisætningen kun kan paavises indenfor Sammenhæng, der tænkes afsluttede, saa at der ingen Tilførsel eller Afgang af Energi kan ske, saaledes gaar det ogsaa med Entropisætningen. Ad begge Veje viser det sig, at det er en Abstraktion, naar vi holde os til de kausale Processer uden at tage Hensyn til den reale Helhed, indenfor hvilken de foregaa, og som kan indeholde Tendenser af modsat Retning.

121. Skønt jeg har søgt at vise, at det historiske Element ikke kan forsvinde fra den kausale Forsken, saa viser den nærmest forudgaaende Betragtning, at det først er Helheds- og Udviklingsbegreberne, der ret betone det Historiske. Naar Forskningen staar overfor Emner, der føre til Anvendelse af disse Kategorier, staar den overfor sine vanskeligste Opgaver, og tillige overfor sine sidste Opgaver. Angaaende de Spørgsmaal, der her rejse sig, er der tildels allerede talt i Kategorilæren (93—99), og i Afsnittet om Verdensanskuelse ville vi komme tilbage til dem. Her — under Erkendelsesproblemet — drejer det sig især om de Principer for Erkendelse, hine Kategorier føre til at gøre gældende, og denne Side af Sagen kunne vi undersøge i nøje Sammenhæng med Aarsagsproblemet.

Den Analogi, hvorpaa Aarsagssætningen bygges, bliver det vanskeligere at gennemføre, jo konkretere og individuellere det Emne er, der skal forklares, og det vil sige: jo mere det udgør en Helhed og gennemløber en Udvik-

*) *Die Mechanik in ihrer Entwickelung.* [6] p. 239 f. — [Udhævelserne af mig.] — I sit lærde og skarpsindige Værk *Identité et Realité* 1908 har Meyerson stillet Entropisætningen i skarp Modsætning til Ækvivalensprincipet: hin vidner om Tidens Realitet, idet Leddene ikke kunne byttes om, medens denne tenderer til at ophæve Tiden og tilsidst al Forskel.

ling. Der er her en hel Skala med stigende Komplikationer fra den simple Stedbevægelse gennem de fysiske og kemiske Processer til de organiske, psykiske og sociale Fænomener. Jo længere vi komme frem i denne Række, des mere antager Aarsagsprincipet Karakteren af en ideal Fordring, vi kun med ringe Grad af Tilnærmelse kunne fyldestgøre. Det bliver stedse vanskeligere at opløse de sammensatte Processer i simple Aarsagsrækker, — stedse vanskeligere at opløse de enkelte komplicerede Emner i Elementer, der hvert for sig skulde kunne betragtes som Udgangspunkter. Stedse vanskeligere bliver det derfor ogsaa at godtgøre, at det er ganske de samme Emner og de samme Tilstande, vi have for os, naar en Proces synes at gentage sig. Den gamle Sætning, at Naturen stedse er i Overensstemmelse med sig selv (sibi consona, som Newton sagde) og ingen Spring gør, synes ofte at modsiges af Iagttagelsen. Netop den nyeste Tids Forsken yder Exempler derpaa. I Radium opdagedes et Stof, hvis Energiudladninger kunde synes at stride mod Sætningen om Energiens Bestaaen. I Modsætning til den ældre Darwinisme hævder man paa Iagttagelsens Grund den pludselige Opstaaen af nye Typer (ved Mutation), der foreløbigt ikke kan godtgøres at være Resultatet af en successiv Proces. (Smlgn. dog 92). En Mester i beskrivende Psykologi som William James hævder, at der kan ske nye Indskud i den sjælelige Udvikling, som ikke kunne udledes af de foregaaende Processer, og forbereder os idethele paa, at vi ofte maa lade os nøje med en rent ydre Forbindelse af Emner, en blot „Konjunktion“ uden rationel Forbindelse, et „og“ uden et „derfor“.

Saadanne Tilfælde føre dog ikke til at opgive Aarsagsprincipet. De stille Problemer — netop i Kraft af Aarsagsprincipet. Selvom, foruden Kvalitets- og Tidsforskelle, Helhedstyper og Udviklingsrækker frembyde nok saa mange Gaader, saa har Tanken nu engang ikke andre Midler end Aarsagsprincipet at belyse dem med. Dog er der nogle specielle Grundsætninger af metodisk Art, som hænge sammen med Kategorierne Helhed og Udvikling, skønt de i det

Enkelte ville vise sig i Grunden at være Anvendelser af Aarsagsprincipet.

α. Hvor en Proces synes at optræde isoleret, „overladt til sig selv", maa den dog stedse forfølges for at se, om dens Retning ikke fører til Kombination med andre Processer, der sammen med den kunne muliggøre en Helhedsudvikling. Det maa overhovedet opstilles som en Grundsætning, at intet Element og ingen Proces er isoleret. Isolation skyldes en Abstraktion, et „tilfældigt Synspunkt". Der vil naturligvis ogsaa være at undersøge, om den tilsyneladende isolerede og simple Proces ikke skyldes en Udskillelse af et Hele, som maaske er stedt i Opløsning.

Det har været nødvendigt at opløse Natursammenhængen for at finde de Love, der holde den sammen. Disse Love have ikke kunnet findes uden ved, saavidt muligt, at isolere enkelte Emner, Elementer eller Processer. Men denne Abstraktion kan ikke være Erkendelsens sidste Ord. Det er ikke blot Romantiken, det er selve den klare Besindelse over Videnskaben, dens Forudsætninger og dens Metode, der fører til at fordre Helhedsproblemet paaagtet, hvad enten det nu kan løses eller ikke.

β. Dersom det omvendt er en Helhed, der er given, vil det være Opgaven at se den som en Samfoldighed af Love og Processer. Var det hist en Syntese, der krævedes, saa er det her en Analyse. At lade Helheden forklare sig selv, ved at forudsætte mystiske Enheder og Formaalstanker, giver ingen Forklaring — uden paa det animistiske Standpunkt. At forklare en Organismes Tilbliven eller et enkelt organisk Fænomen ved at ápellere til en „Livskraft", giver kun en indbildt Forklaring, ligesom naar man forklarer specielle sjælelige Ytringer af „Sjælens" Indgriben, eller i Sociologien lader „Samfundet" optræde som en Art Substans forskellig fra og svævende over de enkelte Individer*). Naar

*) Smlg. med Hensyn til Organismen mit Foredrag om Vitalisme *(Mindre Arbejder.* I.), — med Hensyn til Sjælen min *Psykologi.* I, 1 og 7. samt nærværende Skrift § 10, — med Hensyn til Samfundet min *Etik* VIII, 4; XIII, 5 og nærværende Skrift § 40. — Den Analogi, der er mellem de tre Begreber, lægger sig for Dagen i at man ofte bruger Ordet Organisme om Samfundet, og Ordet Samfund om Organisme, samt begge Ord om Sjælen, og Ordet Besjæling om Livet og om Samfundet.

man stiller Helheden i Modsætning til Elementerne (f. Ex. Organismen i Modsætning til dens Dele, Sjælen i Modsætning til dens Tanker, Følelser eller Bestræbelser, Samfundet i Modsætning til de Enkelte), saa kan det kun betyde, at der udover den Virken, vi i de enkelte Tilfælde finde i den enkelte Del, endnu er en Verden af Muligheder, en Kapital af potentiel Energi, der under visse Betingelser kan udløses og ændre den enkelte Dels Virken. Og der er her en stadig Vexelvirkning. Ti den enkelte Del (Celle, Organ, — Tanken og Stræben, — Individ og Klasse) kan selv medvirke til fortsat Dannelse af Muligheder, ligesom den selv vil vise sig at have udviklet sig ved Hjælp fra en Mulighedens Verden, der var mere omfattende end den selv.

γ. En tredie Opgave bestaar i at finde de forskellige Trin, gennem hvilke Helheden har naat sin nuværende Form. Her viser sig ganske særligt al Forskens historiske Karakter — ikke blot i den Forstand, at selve Forskningen har en Historie, et historisk Forløb, men ogsaa i den Betydning, at dens højeste og sidste Genstand er Historie, tilsidst „Verdens" Historie, naar vi ved Verden forstaar den mest omfattende Helhed af Emner, vi formaa at tænke. „Universets" Biografi indbefatter og forudsætter al Videnskab — og peger stedse ud over enhver opnaaelig Videnskab. Kun Kunsten, ikke Videnskaben kan tilsidst give os Helhedsbilleder. Tanken ender stedse med en aaben Horizont, — med et Spørgsmaal eller et Udraab, aldrig (naar den forstaar sig selv) med et Punktum. „Meningen" er aldrig „helt ude".

122. Der er altsaa nok for Tanken at gøre, før den faar sagt sit sidste Ord. Og selve dette sidste Ord maa siges i Kraft af Aarsagsprincipet. Det lyder maaske paa, at der ingen Aarsager kan findes mere, men kan aldrig lyde paa, at der ingen er*). Som jeg tror tilstrækkeligt at have paavist, kan der ikke føres noget Bevis for Aarsagssætningens

*) Om den Udvej at stanse ved Noget, der er „Aarsag til sig selv", smlg. min *Religionsfilosofi.* § 10. (Anden Udgave p. 37—38.)

absolute Gyldighed. Den er en Arbejdshypotese — i den Betydning, i hvilken jeg ovenfor (113; 117) har taget dette Ord. Skulde der nu gives Emner, overfor hvilke vi maa opgive at anvende denne Arbejdshypotese?

Man har ment, at den menneskelige Villie var et saadant Emne, og man har — mærkværdigt nok — begrundet denne Mening ved Interessen for at hævde den menneskelige Personligheds Ejendommelighed. Man saa ikke, at man netop krænkede denne ved at negte Muligheden af en lovmæssig Sammenhæng indenfor Personligheden. Ti Personlighed forudsætter netop Enhed og Kontinuitet i højere Forstand og i højere Grad end nogen anden Totalitet, vi kende. Den forudsætter derfor Aarsagsprincipet, selvom dettes specielle Anvendelse overfor en saa inderlig Helhed er forbunden med særlige Vanskeligheder. Der er ingen Grund til, at vi ikke her skulle møde med vor Arbejdshypotese og anvende den, saa godt vi kunne. Det er i denne Forstand, jeg hævder, og forlængst har hævdet, Determinismen. Jeg paastaar ikke dogmatisk, at Alt, ogsaa de menneskelige Viljesytringer underligge Aarsagssætningen; men jeg paastaar, at hverken etiske eller psykologiske Grunde tale derimod. De etiske have vi her ikke at gøre med*); derimod er der her, under Erkendelsesproblemet, Anledning til at dvæle lidt ved den metodiske Side af Spørgsmaalet, der vil føre til at fremføre nogle psykologiske Betragtninger.

Hvis man ved Determinisme forstaar en Opfattelse, der stiller Motiv og Handling, Motiv og Personlighed i et rent udvortes Forhold til hinanden, — omtrent som Lodderne og Vægtskaalen, — saa er den en psykologisk Absurditet, der allerede er afvist ved en tidligere Betragtning (10). Motiver ere ikke Noget, man „har“ eller „faar“; der kan her ikke skelnes mellem Besidder og Ejendom, mellem Modtagen og Given. Villien virker hele vort Liv igennem fra de simpleste Instinkt- og Driftytringer til de højeste Beslutninger; den strækker sig gennem alle Motiver og Handlinger som det indre sammenholdende Baand. Den Handlende er

*) Se herom min *Etik*. Kap. V.

selv i sine Motiver og i sine Handlinger, naar han virkeligt er en Personlighed. Der kan her skelnes mellem et Centralt (som jeg plejer at kalde det reale Selv) og et Periferisk, med alle mulige mellemliggende Grader; men af Kredsen komme vi aldrig ud. Her lægger netop Helhedsbegrebet sig for Dagen i hele sin Ejendommelighed. Dette er Determinismens Hovedtanke, og det er i Tillid til den, at vi søge at oprede saa Meget af den indre Verdens Sammenhæng som muligt, hvad der kun kan ske under Aarsagsprincipets Ledelse. Under denne Bestræbelse maa vi da ofte foreløbigt betragte en enkelt Side, et enkelt Element af det personlige Liv isoleret; vi maa tage enkelte Led ud af Emnernes kontinuerlige Strøm. Men det er kun Middel til at finde en saa meget des dybere og fastere Sammenhæng. Den, der negter Aarsagsprincipets Gyldighed for Villien og altsaa hylder Indeterminismen, maa derimod en Gang for alle ophæve eller negte den indre Sammenhæng, der gør Villien, Personligheden til et Hele.

Henri Bergson staar i dette Spørgsmaal paa et ejendommeligt Stade. Han hævder, som vi vide, at det umiddelbart Givne i Sjælelivet er en kontinuerlig Strøm, som man kun paa kunstig Maade kan opløse i Elementer. Og Friheden bestaar netop i en Henstrømmen, gennem hvilken Fortidens Jeg glider over i Fremtiden. Her er ingen udvortes Forskelle, og ingen Analyse er mulig. Baade Determinismen og Indeterminismen analysere, sondre Elementer og stille dem i udvortes Forhold til hinanden, — hin i Forhold af Aarsag og Virkning, denne som helt forskellige fra og uafhængige hverandre. Det er et udvortes Forhold, baade naar man skiller Elementer ad som Aarsag og Virkning, og naar man opstiller visse Elementer som opstaaede uden nogensomhelst Sammenhæng med andre Elementer. Bergson afviser baade Indeterminismen og Determinismen; men han advarer mod at definere, hvad „Frihed“ er, da dette stedse vil føre tilbage til Determinismen, fordi man kun kan definere „Friheden“ ved at gøre Villiesakten afhængig af Personligheden. Man kan da ifølge Bergson kun hævde „Fri-

heden", naar man ikke siger, hvad den er! Og dog har han selv defineret Friheden, naar han finder Kontinuiteten mellem Fortid og Fremtid som dens væsentlige Kendemærke*). Han er da selv Determinist, ikke blot, fordi han definerer „Friheden", men fordi han definerer den paa den Maade, han gør. Bergsons Fortjeneste er det netop at have hævdet Sjælelivets Kontinuitet overfor saadan Analyseren, der forvexler sine ved Abstraktionens Kunst dannede Elementer med selve Draaberne i Livets Strøm.

Naar vi saa ofte stanse i vor Aarsagssøgen paa det psykologiske Omraade, er det især paa Grund af, at det her er langt vanskeligere end paa andre Omraader at paavise identiske Forhold og fuldkommen Ækvivalens. Men at dette er Mere end en Gradsforskel, har Ingen Ret at paastaa.

123. Ofte beraaber man sig paa en umiddelbar Bevidsthed om, at man kunde have handlet anderledes, end man gjorde. Psykologisk set maa dertil siges, at hvis en saadan Bevidsthed gives, maa det være Opgaven at vise, hvorledes den er opstaaet. Og der frembyder sig her flere forskellige Muligheder.

Jo mere en sjælelig Tilstand lægger Beslag paa vor Interesse og Opmærksomhed, des mindre agte vi paa de forudgaaende og betingende Omstændigheder, og des lettere glemme vi dem. Den hele Tilstand kommer til at staa for os som oprunden „af sig selv", og vi ere utilbøjelige til at gaa ind paa en genetisk Forklaring af den. Allermest gælder dette ved en alvorlig Villiesafgørelse. Naar efter en lang indre Debat den afgørende Beslutning skyder sig frem og i et Øjeblik jager alle modstaaende Betænkeligheder bort, da synes der at foreligge et Brud paa Kontinuiteten. Den nye Tilstand, i hvilken hele vort Sind er koncentreret i Tanken om Handlingen, staar i en saadan Modsætning til Overvejelsens Spild og Strid, at selvom vi bevare en Erindring om denne, kunne vi dog ikke let tænke os en indre Sammenhæng

*) *Les donnies immédiates de la conscience.*[4] p. 166—168; 174 f. — Et beslægtet, men ejendommeligt Standpunkt indtager W. James i følgende Ytring: *The only »free will« I have ever thought of defending is the charakter of novelty in fresh activity-situations. The experience of activity (The Psychologial Review. January 1905. p. 15.)*

mellem de to Tilstande. Achilleus' pludselige og afgørende Selvbeherskelse overfor Agamemnon (i Iliadens første Sang) kunde Homer kun forklare sig ved, at Atene kom ned fra Olymp og — kun synlig for den vrede Helt — trak ham i hans Lokker og holdt hans Sværd tilbage i Skeden. Den gammengræske Bevidsthed appellerede i saadanne Tilfælde til olympisk Indgriben; den moderne Indeterminisme til „den frie Villie".

Selve Villiesafgørelsen, Beslutningen, medfører desuden en ejendommelig Fornemmelse af Uhæmmethed og Kraft formedelst Koncentrationen om en eneste Tanke. Al indre Modstand og Tvang er falden bort. Hvad der hidtil maaske hvilede skjult i os, holdt nede af overfladiske og øjeblikkelige Tilskyndelser, kommer nu for Dagen; der sker et Gennembrud af vort reale Selv; vi have en Fornemmelse som ved et helt og fuldt Aandedrag; det er, som om vi nu først „kom til os selv". Intet Under, at vi ikke i et og samme Øjeblik kunne være i en saadan Tilstand og samtidigt klart fastholde, at den har udviklet sig af forudgaaende Tilstande.

Hvis nu alligevel Erindringen om Overvejelsens Tilstand kan gøre sig gældende, vil den kunne føre til at antage den objektive Mulighed af en anden Beslutning end den virkeligt fattede. Der fremstillede sig under Overvejelsen forskellige mulige Handlinger for vort Blik. Vi satte os ind i enhver af dem, maaske saa levende, at de hver for sig næsten allerede stode som Virkeligheder. Derfor kan nu bagefter en saadan forkastet Mulighed staa som mere end blot tænkt, som en Vej, der virkeligt existerede Side om Side med den Vej, vi slog ind paa i Beslutningens Øjeblik, ligesaa real som denne. De to Veje synes at have krydset hinanden, og fra den, vi faktisk vandre ad, kaste vi et Blik over paa den anden Vej, som ogsaa ligger der, men som vi ikke gik. Og saaledes vil det især stille sig, naar vi i Angerens Øjeblik raade over Motiver, der nu have en Kraft, de manglede i Afgørelsens Øjeblik, og som vi uvilkaarligt lægge tilbage i Forestillingen om dette Øjeblik, glemmende, at den netop er en Frugt af Angeren.

En lignende Illusion gør sig stadigt gældende, naar man med stærk Interesse og i Spænding tænker paa Fremtiden. Fremtiden vil jo blive forskellig, alt efter som jeg vælger den ene eller den anden af to Handlinger. Den staar derfor for mig i et dobbelt Lys: dels saaledes som den vil blive, naar den ene Handling udføres, dels saaledes, som den vil blive, naar den anden Handling udføres. Intet af de to Fremtidsbilleder fæstner sig, saalænge Overvejelsen varer, og det ser da ud, som om Fremtiden selv var ubestemt, svingende. Vor egen Ubestemthed forvexles uvilkaarligt med en Usikkerhed i selve Tilværelsen. I Oldtiden gjorde denne Antagelse af Fremtidens Ubestemthed sig ikke blot gældende overfor den Del af Tilværelsen, der bestemmes ved menneskelig Handlen, men overfor Tilværelsen selv, hvad den sublunariske Verden, Forandringernes Verden, angaar. Aristoteles lærte, at der til vore problematiske Domme svare objektive Muligheder i Naturen, ligesom der til vore apodiktiske Domme svare objektive Nødvendigheder i Naturen. Denne Lære skyldtes en naiv Overførelse af de Former, i hvilke vort Tankearbejde foregaar, paa Tilværelsen selv. En Rest deraf er det, der har holdt sig i den Antagelse, at vi umiddelbart skulde kunne vide, at vi i en tidligere Tid havde kunnet fatte en helt anden Beslutning end den, vi virkeligt fattede. „Sandheden af en Begivenhed," siger Hobbes i sin Kritik af den aristoteliske Lære, „afhænger ikke af vor Viden, men beror paa, hvad der virker forud for Begivenheden"*). Og det kan være meget vanskeligt at opdage Alt, hvad der virker i os forud for vor Beslutning.

γ. Subjekt og Objekt.

124. Ved Undersøgelsen af Forholdet mellem Kvalitet og Kvantitet og af Forholdet mellem Succession og Kausalitet havde vi med Forholdet mellem Emne og Form at gøre. Vi rette nu Eftertanken mod dem begge under Et, idet vi opkaste det Spørgsmaal, hvorvidt de blot ere at skrive paa det erkendende Subjekts Vegne eller besidde en objektiv

*) *Philosophia prima.* IX, 5.

Karakter. Forholdet mellem Subjekt og Objekt falder ikke uden videre sammen med Forholdet mellem Form og Emne.

Der er en uvilkaarlig Tendens til at betragte baade Former og Emner som umiddelbare Aabenbaringer. Der tillægges dem en Realitet „uden for" eller „foruden" Bevidstheden. Saaledes gaar det med Sansekvaliteterne, med Tal, Tid og Rum, med Atomerne, med Kausaliteten o. s. v. De slaas fast som absolute Eksistenser. Spørgsmaalet bliver da, hvad der er subjektivt, og hvad der er objektivt, og hvorledes en Grænse kan afstikkes.

Da vort Virkelighedskriterium er den faste og lovmæssige Sammenhæng mellem Emnerne, og da Kvalitetsforskelligheder betegne en Grænse for fuldstændig Paavisning af en saadan Sammenhæng, vil der naturligt opstaa en Tendens i den tænkende Bevidsthed til at skrive dem paa Subjektets Regning, medens det Objektive skulde være de kvalitetsløse Atomer og deres Bevægelser. I denne Retning gik den mekaniske Naturvidenskab. Den spekulative Filosofi gik endnu videre og skrev ogsaa Grads-, Tids- og Rumsforskelligheder (intensive, protensive og extensive Forskelligheder) paa Subjektets Regning; især var det Tidsforskelligheden, der for alle Tiders Spekulation stod som det Irrationelle, der maatte udskilles; var det sket, kunde den rene logiske Tænken udfolde sig med indre Nødvendighed. Baade den mekaniske Naturvidenskab og den spekulative Filosofi stolede paa, at hvad der var Betingelse for Forstaaelse og gjorde Erkendelse mulig, det maatte være det mest Objektive af Alt.

I Modsætning hertil gør den kritiske Filosofi gældende, at der vel maa skelnes mellem de Maader, paa hvilke vi efter vor Tankes Natur lægge os Emnerne til Rette for at kunne vinde, hvad der for os er Forstaaelse, — og selve Tilværelsens Beskaffenhed. Vi arbejde paa Grund af vor Tankes Natur uafbrudt og uvilkaarligt paa at omdanne Emnerne saaledes, at der kan fremtræde saa stor Kontinuitet mellem dem som muligt. Men jo mere vor egen Aands Natur og Virkemaade faa Indflydelse paa Erkendelsens Resultater, des mindre kunne vi hævde disse Resultater som

rene Objekter. — Med Kriticismen er her Pragmatismen enig, kun at den betragter Formerne som blotte Midler, ikke som Udtryk for Subjektets Natur.

Fra dette sidste Synspunkt bliver det da ikke Diskontinuiteten, men Kontinuiteten, der skrives paa Subjektets Regning. Emnerne blive derimod det, der maa have en anden Oprindelse end den subjektive.

125. Ligesom Emne og Form ere Abstraktioner, da vi i enhver Erkendelsesakt have en Forbindelse af dem, saaledes forholder det sig ogsaa med Subjekt og Objekt. Det er to Synspunkter, der kunne anlægges paa forskellig Maade, men aldrig skilles. Og de gælde hvert for sig baade for Formerne og for Emnerne.

Vi kunne gøre vort eget Subjekt til Objekt for os, nemlig naar vi studere det psykologisk, f. Ex. for at udfinde de Former, efter hvilke det arbejder i sin Erkendelse. Disse Former, der systematiseres i Kategorilæren, maa tages som Fakta. De gøres til Emner, naar der anstilles Eftertanke over dem. Enhver Erkendelse finder Sted ud fra et bestemt Standpunkt, som det kan have sin Betydning at konstatere. Vi objektivere da Subjektet. Og dette sker især, naar vi undersøge, hvorledes vedkommende Erkendelsesstandpunkt, vedkommende Subjekt har udviklet sig til det Trin, paa hvilket det nu staar, og har faat de Former, det nu virker med. Det er altsaa ikke blot Emnerne, men ogsaa Formerne, der kunne fremtræde som Objekter. — Paa den anden Side er intet Objekt givet eller tænkeligt uden i Forhold til et Subjekt, og saaledes som det fremtræder for et saadant. Ved enhver Beskrivelse af en objektiv Tingenes Orden forudsætte vi derfor, bevidst eller ubevidst, et opfattende Subjekt, enten os selv eller et Subjekt, vi konstruere i Analogi med os selv. Subjektet er det arkimediske Punkt i Erkendelsesteorien, — det Punkt, hvorfra Tilværelsen kan — ikke bevæges — men opfattes. Og et saadant Punkt maa stedse forudsættes. Mere end hvad der viser sig fra et saadant Punkt, kendes ikke, og anderledes end det viser sig fra det, kendes det ikke. Ogsaa dette gælder baade for Emners og for Formers Vedkommende.

Naar vi betragte Noget som Objekt, maa vi angive Beskaffenheden af det Subjekt, i Forhold til hvilket det gør sig gældende. Og naar vi betragte Noget som Subjekt, maa vi dels søge den objektive Sammenhæng, der bestemmer dets Beskaffenhed og derved de Emner og Former, der staa til dets Raadighed, dels agte paa, at vi ved denne Undersøgelse gøre det selv til Objekt for et Subjekt (hvis det er os selv, saa for os selv i en noget anden Tilstand, i hvert Tilfælde i et andet Øjeblik, end før). Vi have aldrig et rent Subjekt (S), men stedse et objektivt bestemt eller dog et objektiveret Subjekt (S_o). Og vi have aldrig et rent Objekt (O), men stedse et subjektiveret Objekt (O_s). S og O ere blotte Abstraktioner. Hvad vi kunne have for os er stedse S_o og O_s.

Vi kunne i Henhold til denne almindelige Betragtning anlægge tre forskellige Synsmaader med Hensyn til Forholdet mellem Subjekt og Objekt.

α. Psykologisk Synsmaade. Jeg søger her at forklare det erkendende Subjekts Tilblivelse, med dets Organisation, dets Sanse- og Tænkeevne o. s. v., ad naturvidenskabelig og historisk Vej. Ethvert Subjekt er et Produkt af visse Betingelser, som jeg kan søge, om end ikke altid finde. Det Sete afhænger af Øjnene, der se, og jeg søger her at udfinde, hvorledes Øjnene have faaet deres nuværende Beskaffenhed. Saaledes ogsaa med Tankeformerne, der maa have udviklet sig under fysiske og sociale Betingelser. Jeg udleder da, saa godt jeg kan, Subjektet (S_1) af Objektet (O_1) eller af Objekternes Indbegreb. Denne Vej gaa Empirismen og Evolutionismen. Men de overse, at de indre Betingelser ere en stadig Forudsætning for de ydre Indflydelser. Der forudsættes stedse tidligere Trin af det, der senere fremtræder som S_1. Det, som O_1 virker paa, kunne vi betegne som S_2, idet det i hvert Tilfælde danner en Analogi til S_1. (Smlgn. 9). Ud over den stadige Vexelvirkning af indre og ydre Betingelser komme vi ikke. Der er her Mulighed for en uendelig Række:

$$S_1 < O_1 < S_2 < O_2 \ldots,$$

Tegnet $<$ betyder her „forudsætter“. De indre og de ydre Betingelser forudsætte hverandre i det Uendelige. I vore Undersøgelser bevæge vi os i hvert enkelt Tilfælde paa et bestemt Sted i en saadan Række, men komme aldrig ud over den. Det er en identisk varierende Forskelsrække (65).

β. *Psykologisk-erkendelsesteoretisk Synsmaade.* Undersøger jeg Subjektet S_1 og finder dets Erkendelsesmaade betinget ved Objektet O_1, saa maa jeg i Kraft af den stadige Sammenhøren af S og O forudsætte eller konstruere et Subjekt S_2, for hvilket O_1 er til. S_2 vil ikke ganske kunne falde sammen med S_1. Den faktiske Beskaffenhed af S_2 betinges saa maaske ved O_2, der forudsætter S_3, og saaledes fremdeles. Ogsaa denne Række vil formelt stedse kunne fortsættes. Det kommer an paa, om vi have tilstrækkelige Emner. Problemet stiller sig stedse paany, afvexlende i psykologisk og i erkendelsesteoretisk Form. Det er et Vexelspil af Aarsagsforklaring og af Fortolkning. Hver Tid, hvert Folk, hvert Menneske har sit O_s og sit S_o, som det gælder at bestemme, naar de ville forstaa sig selv og den Verden, der existerer for dem. Men overvejende vil Forklaringen blive tilvejebragt af senere Generationer, der da maa sætte sig tilbage til den Tingenes Tilstand, som betingede de tidligere Generationers Opfattelse og Forstaaelse, og lære sig at se med deres Øjne.

Lade vi som før Tegnet $<$ betyde „forudsætter“, og lade vi Tegnet $\{$ betyde „objektiveret af“, faa vi følgende Række:

$$S_1 < O_1 \{ S_2 < O_2 \{ S_3 < O_3 \ldots .$$

Den er inkonvertibel og intransitiv og adskiller sig kun fra en identisk varierende Række ved, at Forholdet rytmisk ændres. Man kunde kalde den alternativt varierende.

γ. *Erkendelsesteoretisk Synsmaade.* Det staar i vor Magt at danne en Række, der formelt stadigt vilde kunne fortsættes, blot ved stadigt at henvende Eftertanke mod vor egen Tænken eller Sansen. Tanken S_1 kan blive Objekt for Tanken S_2, denne for S_3, og saaledes fremdeles. Selvbevidsthedens Akt vil stedse kunne øves paany, skønt den naturligvis vil faa stedse ringere Indhold, jo mere den fjerner sig fra den

oprindelige konkrete og emnerige Tilstand. Det er en sig selv frembringende Række, stedse fortsat efter samme Lov.*)

Lade vi atter Tegnet { betegne „objektiveret af", faa vi den identisk varierende Forskelsrække:

$$S_1 \{ S_2 \{ S_3 \ldots .$$

Interessen ved denne Række er, at den er frembragt ved Eftertanken selv, uafhængigt af særlige Emner eller Betingelser. Men Interessen er overvejende formel, og den alternativt varierende Forskelsrække er rigere paa Henvisninger til skiftende Situationer og Opgaver. Kun tilsyneladende skydes i Rækken $S_1 \{ S_2 \{ S_3 \ldots$ Objektsbegrebet ud. Det er her S selv, der stadigt gøres til O. En speciellere Form, der frembyder særegen Interesse, faa disse Rækker, naar vi tage Hensyn til, at baade den psykologiske Forklaring og den erkendelsesteoretiske Objektivering igen kunne gøres til Genstand for Objektivering. Forholdet mellem S_1 og O_1 er da i begge Henseender Objekt for S_2, og naar dette igen behandles baade psykologisk og erkendelsesteoretisk, fortsættes Rækken videre:

$$\begin{matrix} S_1 \{ \\ O_1 \{ \end{matrix} \begin{matrix} S_2 \{ \\ O_2 \{ \end{matrix} S_3 \ldots .$$

Det er den Fremskriden gennem „højere Enheder" af rent formel Art, som den spekulative Filosofi forsøgte at give real Betydning. Interessen ved en saadan Række er, at den udtrykker Syntesens Lov, den stadige Sammenfatten af anvendte Synsmaader og vundne Resultater. Kunde denne Række i Virkeligheden fortsættes — hvad der vilde kræve stadigt ny Fylde af Emner og stadigt vaagen psykisk Energi — saa vilde Idealismens højeste Aspirationer være fyldestgjorte. I hvert Tilfælde indeholder Rækken et betydningsfuldt Excelsior!

126. Af alt dette følger, at Erkendelsens Fremskriden

*) Samlg. om en saadan Række Dedekind: Was sind und was bedeuten die Zahlen? § 60 (Engelsk Overs. Chicago 1901. p. 60.) — Allerede Fichte opererer med Rækker af denne Art.

snart bestaar i at gøre det Objektive subjektivt, d. v. s. udskille det i Erkendelsens Genstande, der betinges ved Beskaffenheden af det erkendende Subjekt, snart i at gøre det Subjektive objektivt, d. v. s. gøre selve det erkendende Subjekts Natur til Genstand for Forsken. Vi erkende Verden gennem Mennesket, men vi erkende ogsaa Mennesket gennem Verden. Romantiken betonede det første Synspunkt og var tilbøjelig til at overse det andet; Positivismen betonede det andet Synspunkt og var tilbøjelig til at overse det første, Der er et stadigt Vexelspil mellem de to Synspunkter; intet af dem kan elimineres, og det ene kan ikke udledes af det andet. I skiftende Former vedbliver Vexelforholdet at gøre sig gældende, saalænge Erkendelsen er i Udvikling. I hvert enkelt Tilfælde maa vi bestemme det S_o og det O_s, vi have med at gøre (hvad enten S_o er os selv eller en Anden), — i Analogi med, at man kun kan beskrive en Bevægelse eller anvende Inertisætningen ud fra et bestemt givet Punkt.*)

Det vilde være en Misforstaaelse at antage, at Subjektiviteten i sig selv er en Hindring for Erkendelsens stadige Fremskriden. Tvertimod — jo rigere udstyret Subjektet er, des flere Former og Midler raader det over, og des flere og alsidigere kunne derfor dets Objekter være. S og O staa ikke nødvendigvis i omvendt Forhold til hinanden; derom vidner allerede Biologien ved Nervesystemets og Sanseorganernes stigende Differentiation. Erkendelse er ikke en passiv Modtagen eller Optagen, — og selv hvis den blot var det, vilde et rigt Udstyr af Evner og Organer være en Fordel. Men den er et Arbejde, som kan udføres des bedre, jo mangesidigere Kræfter der raades over. Selvfølgeligt kommer det an paa, om netop de Evner ere tilstede, som de bestemte Objekter forudsætte. Subjektet kan være rigt udstyret i sit Følelses- og Fantasiliv; det vil da maaske ikke kunne øve det Arbejde, der kræves til at udvikle strengt exakte Iagttagelser og Tankerækker, men til Gengæld kan det da være andre

*) Om teologiserende Hegelianeres Forsøg paa at hugge Knuden over ved Postulater om en „ontologisk Subjektivitet“ se mine Bemærkninger i Anledning af Rasmus Nielsens „Grundideernes Logik“ i *Danske Filosofer*. p. 189 f.

Sider af Tilværelsen, der blive tilgængelige: Shakespeare forstod, hvorledes Mennesker ere tilmode under Skæbnens tunge Gang og i svære Konflikter, og hos store religiøse Personligheder har der været en Følelse af Livets Modsætninger, en Inderlighed og en Ophøjethed i Aandslivet, der ogsaa kunne gøre Fordring paa at aflægge Vidnesbyrd om, hvad det er at være til. „Kun de kende Havets Hemmelighed, der trodse dets Farer."

Omvendt vil ogsaa en fyldigere Udvikling af Objektiviteten gøre en fuldkomnere Udvikling af Subjektet mulig. Erkendelsen er jo intet lukket System. Den alternativt varierende Forskelsrække $S_1 < O_1 \{ S_2 < O_2 \{ S_3 \ldots$ udtrykker Muligheden af, at S og O kunne stige med hinanden. De falde ogsaa med hinanden; jo ringere Subjektiviteten er, des tarveligere vil ogsaa den tilsvarende Objektivitet være. Men naar Erkendelsessubjektet blot bruger den Energi, det raader over, paa sin selvstændige Maade, vil derved dog altid vindes det Objektive, der kan blive til paa dette Stade. Det bliver maaske kun „en personlig Sandhed", men det bliver en Sandhed. Poul Møller paastod forsaavidt med Rette, at en Antagelse, der skyldtes alvorligt Selvarbejde, aldrig kunde være helt falsk. — Hvis S helt gaar ud, gaa alle Sandheder og alle Gaader bort med det.

Erkendelsen er stadigt stedt i dette Forhold mellem S og O. Dette nødvendige Forhold oversaa Kant, da han opstillede „Ding an sich" som et absolut Objekt. G. E. Schultze, og senere Albert Lange, have med Rette bemærket, at Kant konsekvent burde have indrømmet, at Distinktionen mellem Erkendelsen og den uerkendelige „Ding an sich", ligesaa vel som al vor Erkendelse, kun kunde gælde for menneskelig Subjektivitet. Der maatte da statueres en ny „Ding an sich" som Grundlag for den første, og saaledes fremdeles. — Hvad Kant har havt for Øje, har dog især netop været det irrationelle, uudtømmelige Forhold mellem Subjekt og Objekt (og fra et noget andet Synspunkt mellem Form og Emne), og „Ding an sich" kan forsaavidt tjene til Symbol for denne Uudtømmelighed, der kræver stedse fornyet Arbejde.

Se vi paa de forskellige Systemer eller Verdensbilleder, Menneskетanken har formet i Løbet af sin historiske Udvikling — lad os kalde dem O_x O_y O_z . . . — saa kunne de ikke ad rent logisk Vej udledes det ene af det andet. Overgangen fra O_x til O_y (f. Ex. fra Ptolemaios til Kopernikus eller fra Aristoteles til Kant) forudsætter Opdukken af nye Emner, som ikke vare til for det til O_x svarende S_x. Der maa stedse optages nye Præmisser, for at vi kunne komme fra det ene System til det andet. Erkendelsen, som skal fremstille og forklare Tilværelsen for os, er selv stedse en Del af Tilværelsen; derfor kan der stedse opdukke nye Emner for den, og følgeligt nye Objektiviteter. Vi have ingen Viden ud over Erfaringen; men paa intet Punkt have vi Ret til at betragte Erfaringen for afsluttet. Erkendelsen giver os, selv hvor den naar højest, kun et Udsnit af Tilværelsen. Enhver Virkelighed, vi finde, er stedse selv igen Del af en større Virkelighed.

127. Erkendelsesproblemet kan kun stilles ud fra det menneskelige Standpunkt. Det er altsaa et specielt S, der ligger til Grund. Vi kunne kalde det S_m. Det menneskelige Subjekt har visse kvalitativt udprægede Ejendommeligheder i sin Sansning og i sin Tænkning, som vi maa tage som rene Fakta (125 α og β). Deres Nødvendighed og absolute Gyldighed kan ikke godtgøres. Ad Tankeexperimentets Vej kunne vi tænke os et S_n et S_p o. s. v. — subjektive, psykiske Energier med andre specielle Former, Emner og Motiver end S_m — i Analogi med Matematikernes Hypoteser om andre Rum end det euklidiske. Desværre kunne vi ikke konstruere disse andre Subjektiviteter; men vi benytte Tankeexperimentet til at indskærpe de rent faktiske Forudsætninger, der ere givne for en Erkendelse med S_m. Man kunde vel tænke sig, at der til de samme optiske Brydningsforskelle svarede andre Synskvaliteter end vore, og man kunde tænke sig, at de logiske Principer, der staa for os som selvfølgelige, vare afledede af mere universelle Principer, ligesom Inerti- og Energisætningen maaske ere specielle Tilfælde af mere almindelige Sætninger.

Overfor en Betragtning af denne Art har man erklæret, at Sandheden kun er èn, hvad enten det er Mennesker, Umennesker eller Overmennesker, der fatte den. En Sætning maa jo dog enten være sand eller falsk!*) — Men hertil maa svares, at hvad der virkeligt er sandt for S_m, bliver ikke nødvendigvis falsk for S_n, naar S_n ud fra sikre Forudsætninger (som Former og Emner) kan indse, at Sandheden maatte fremtræde for S_m saaledes, som den gjorde. Der kunde maaske opdages en Lov, ifølge hvilken det, der fremtræder paa en vis Maade for S_n, maa fremtræde paa en vis bestemt anden Maade for S_m og paa en tredie Maade for S_p. Denne Lov vilde da være den egentlige Sandhed, hvis den kunde udstrækkes til alle tænkelige S. En af Leibniz' Monader kunde maaske opdage (og den Monade, Leibniz selv var, mente at have opdaget), at Tilværelsen spejles forskelligt i de uendeligt forskellige existerende Væsener, uden at dette ophæver dens Enhed. Der er ganske vist ikke meget Materiale til en saadan komparativ Erkendelsesteori, der selvfølgeligt maatte skrives fra Synspunktet S_m. Men S_m er selv stadigt stedt i Udvikling, og Videnskabernes, Filosofiens, Kunstens og Religionens Historie viser os nu en Række S_α S_β S_γ . . . hørende ind under S_m. Den dybest gaaende Opgave for Historikeren er ikke at beskrive blotte Begivenheder, Lærdomme, Tanker, Billeder og Dogmer, men at fremdrage de Subjektiviteter, for hvilke alle disse Ting maatte staa, som de gjorde, hvad Indhold, Gyldighed og Værdi angaar. Denne Side af Historieforskningen er først i sin Begyndelse. Aldeles overvejende læse vi hidtil Historien ud fra det mest moderne S_m.

Ogsaa mellem samtidige Subjektiviteter gælder det Samme. Paa væsentligt samme Udviklingstrin vil der fremtræde forskellige Typer. Det viser sig allerede med Hensyn til Sansning, f. Ex. i Forskellen mellem Farveblinde og dem, der opfatte alle Farver, eller mellem dem, hos hvem en eller anden Sans er særligt udviklet. Hvad Erindrings- og Forestillingslivet angaar, viser det sig i Forskellen mellem visu-

*) Husserl: *Logische Untersuchungen.* I, 117; 151f; — II, 669. (Polemiken er rettet mod Benno Erdmann.)

elle, auditive og motoriske Individer. Hos Nogle kunne indenfor Erkendelseslivet Formerne, hos Andre Emnerne, hos Andre igen Værdierne spille den største Rolle. Og jo mere Tankelivet antager en personlig Karakter, des flere Typer vil der fremtræde*).

Naar Sandheden defineres som den ved Tankearbejde frembragte faste og nøjagtige Sammenhæng mellem vore Emner, saa maa til Emnerne ogsaa regnes de forskellige Standpunkter, ud fra hvilke der kan søges efter Sandhed. Den fulde Sandhed maa ogsaa indeholde Forklaringen af Vildfarelserne og af, at de have kunnet staa som Sandheder. Er der Strid mellem forskellige Forsøg paa at finde Sandheden, saa indeholder selve Definitionen af Sandhed en Maalestok for, hvilket Forsøg der staar højest: det nemlig, i hvilket den største Mangfoldighed af Emner er forbunden paa den inderligste Maade. At Sandheden kun er én, viser sig gennem dens Historie, i hvilken denne Enhed virker som stadigt fremaddrivende Kraft, snart førende til at opsøge nye Emner, snart til at finde en nøjere Sammenhæng mellem de alt fundne. Enhver Sandhedssøger har sin Plads i denne Historie, af hvilken vi sikkert kun kende en ringe Del.

*) Smlg. om religiøse Typer min *Religionsfilosofi.* § 35—43; 94—99. Smlg. *Mindre Arbejder.* Anden Række. p. 103—140.

B. Verdensanskuelse.

a. Videnskab og Verdensanskuelse.

128. Erkendelsesproblemet opstod ved Spørgsmaalet om, hvorvidt og hvorledes Tilværelsen kunde finde Udtryk i og for en enkelt Del af den. Det viste sig, at der her stadigt maatte kæmpes med Vanskeligheder; Tanken var snart for stor, snart for lille i Forhold til Tilværelsen, idet denne snart krævede en enkelt snever Vej fulgt, snart stillede os overfor uoverskuelige Vidder. Mange Tanker maa skydes tilside, naar Virkelighedsbegrebet skal dannes; men de Emner, der sætte Tanken i Arbejde, kræve stedse nye Tanker i de gamles Sted.

Vi betragte nu Forholdet mellem Erkendelse og Tilværelse fra en anden Side, idet vi opkaste det Spørgsmaal, om noget af de Emner, der staa til vor Raadighed, egner sig til at lægges til Grund for en afsluttende Karakteristik af Tilværelsen, saa vidt denne er os tilgængelig. Hvilket Emne skal bestemme Klangfarven af den Tone, i hvilken Tilværelsen tilkendegiver sig for os? — Der er, som vi have set, en uvilkaarlig Trang til at sammenfatte Emnernes Mangfoldighed til Enhed, ikke blot saaledes, at de ses i deres lovmæssige Forhold til hverandre, men saaledes, at der danner sig et sammenhængende Billede. Fra Eftertankens og Analysens Gennemgaaen af de enkelte Emner ønske vi at stige op til en Anskuen, i hvilken alle de fundne og sammenlignede Enkeltheder finde deres Plads. Fra det Diskursive længes vi op imod det Intuitive. Det er en Anskuen, som adskiller sig fra den, der dannede Forudsætning for Eftertanken, der-

ved, at den har gennemgaaet Eftertankens Skærsild. Det er altsaa en afsluttende Syntese, der søges. Hvis man vil bruge det gamle Ord Metafysik om et Forsøg i denne Retning, kan man sige, at der hos Alle er en metafysisk Trang. Uvilkaarligt skyde de forskellige Emner, som kendes, sig sammen, og et af dem vil blive bestemmende for Helhedens Karakter. Selv hos dem, for hvem Ordet Metafysik er Udtryk for alt Ondt i Tankens Verden, vil man, hvor nærmere Undersøgelse er mulig, finde en saadan uvilkaarlig Sammenskydning, en Systemdannelse, der er foregaaet, uden at Eftertanken udtrykkeligt har været henvendt derpaa. Ogsaa her virker, hvad Kant har kaldet „den skjulte Kunst i Menneskets Indre". Iagttagelse og Forestillingsassociation, Stemningsliv og Interesse virke her i et Sammenspil, der kan være vanskeligt at udrede, men derfor ikke er mindre betydningsfuldt. I Folkereligioner saavel som i individuelle Livsanskuelser afsætter dette Sammenspil sine Resultater. „Metafysik" er forsaavidt et Faktum, og der er da her Plads for en sammenlignende Undersøgelse af saadanne uvilkaarlige Sammenskydningers Oprindelse, Motiver og Karakter. Filosofisk Interesse vil saadan Metafysik kun have, naar Sammenskydningen har fundet Sted omkring et betydningsfuldt Emne, og naar der raader en fast Holdning gennem hele Tankegangen. Den er da et ejendommeligt Udtryk for psykisk Energi, som kan være typisk for den menneskelige Tankes Stilling i Tilværelsen. Anderledes, hvor Tilfredsstillelsen af den metafysiske Trang fører til Hensynken i en enkelt Side af Livet, — og hvor det blot er Trangen til Tryghed, eller maaske endog den aandelige Magelighed, der gør sig gældende. Øjnene lukke sig da for væsentlige Sider. Det var det Goethe bebrejdede sine fromme Venner (Lavater, Jacobi, Claudius): „Dem Lehrbegierigen bleibt wenig Trost bei ihnen." Saadan uvilkaarlig Metafysik faar en dogmatisk Karakter. Den kender ikke sine egne Kilder og mener ofte at være Udtryk for „den sunde Menneskeforstand", eller at være Naturens eller Guddommens Stemme.

Allerede paa Grund af den uvilkaarlige Tendens til meta-

fysiske Forestillinger vil det være af Betydning at opstille et særligt Problem her. Som en fransk Filosof har sagt: Hélas, il est plus difficile qu'on ne l'imagine de ne point faire de métaphysique; la pire de toutes est celle qui s'ignore*). Filosofien maa prøve de aandelige Kræfter, der ytre sig i saadan uvilkaarlig Tankevirksomhed, og søge at bestemme de Muligheder, der efter Tankens Natur og Vilkaar maa siges at være tilstede. Det er Filosofiens Ære, at den har skelnet mellem Metafysik og Videnskab, før de specielle Videnskaber, der til den nyeste Tid have sammenblandet begge, have faaet Øje for Forskellen. At Filosofien ikke uden videre kan skyde Metafysiken ud, kommer af, at Erkendelsesproblemets Behandling godtgør, at hele den menneskelige Videnskab, den mest exakte som den rent empiriske, hviler paa Forudsætninger, hvis absolute Nødvendighed ikke kan begrundes. Her er og bliver et aabent Sted.

Det vil dog være hensigtsmæssigt at dele Betragtningen, saaledes at vi foreløbigt undersøge, hvorvidt en Verdensanskuelse er mulig, der ikke forudsætter andre Motiver end den rent intellektuelle Interesse, der er al Videnskabs psykologiske Motiv, og som slutter sig snevert om Tankens egne Love, kun vil have at vide, hvad disses Konsekvens føre til. Forsaavidt en Verdensanskuelse er bestemt ved Trangen til at holde Haabet og Modet oppe eller til at faa Luft for de Grundstemninger, Livets Gang vækker, er det rettest at betragte den under Vurderingsproblemet. —

Hvis man vil have et andet Ord end det for Mange skræmmende „Metafysik", foreslaar jeg Ordet Kosmologi. Dette Udtryk brugtes i ældre Tid dels i Modsætning til Psykologi, dels i Modsætning til Teologi. Den gamle Metafysik, saaledes som den sattes i System af Chr. Wolff, indbefattede foruden Ontologien (der svarer til Kategorilære og Erkendelsesteori) de tre Dele: Kosmologi, Psykologi og Teologi.**) Her vil jeg bruge Ordet Kosmologi i den mest omfattende Betydning: Verdensanskuelse, der ogsaa etymo-

*) G. Séailles: *Les affirmations de la conscience moderne* p. 229.

**) En saadan *Metafysik* have vi paa Dansk af Jens Kraft (Kjøbenhavn 1751—1753). Se herom *Danske Filosofer*. p. 19—20.

logisk kan forsvares, da Kosmos betyder Verden og Logos Tanke eller Lære.

Hovedvanskeligheden for en saadan Kosmologi vil være den, at de kosmologiske Principer, d. v. s. de Grundtanker, der betinge og bære Verdensanskuelsen, ikke uden videre kunne hentes fra noget enkelt Erfaringsomraade, nogen enkelt Gruppe af Emner, da det jo netop skulde gælde om at forbinde alle Omraader, alle Emner til et Hele og give en Karakteristik af dette.

Et Forsøg paa at behandle Tilværelsesproblemet vil dels have en formal, dels en real Karakter. Dels maa der spørges om, hvilke Fordringer, det Begreb, der skal udtrykke Tilværelsen, maa tilfredsstille, og om det er muligt at tilfredsstille dem. Dels maa der spørges, hvilket Indhold man kan give et saadant Begreb.

129. Formelt udspringe de kosmologiske Begreber af den Trang til Sammenfatten, i hvilken vi have fundet Sjælelivets Natur, og som især faar praktisk Betydning gennem Virkelighedskriteriet. Den fuldendte Sammenfatten vilde give os et afsluttet Verdensbillede, i hvilket alle Emner finde deres Plads. Men allerede Drøftelsen af Erkendelsesproblemet har lært os, at et absolut afsluttet Verdensbillede vil være umuligt. Nye Emner dukke stadigt op, og nye Opgaver med dem. Og i hvert Tilfælde maatte vort Verdensbillede, dersom det skulde være Genstand for fuldkommen Erkendelse, være at sammenholde og sammenligne med noget fra det selv Forskelligt; kun da kunde det faa sin fulde Bestemthed og sin udtømmende Karakteristik, — men *hvis* der gaves noget Saadant, vilde vort Verdensbillede ikke med Rette føre sit Navn; det vilde ikke være et absolut Helhedsbillede. — Det er her ligegyldigt, om man skelner mellem Kosmologi og Teologi, eller ikke. Modsigelserne blive de samme, hvad enten vi tale om „Verden“ eller om „Gud“*). Det Irrationelle melder sig her ligesom ved Erkendelsesproblemet. Og maaske er der her en indre Sammenhæng mellem de to Problemer. Naar Erkendelsen stedse ender i ny Søgen og ikke

*) Smlg. min *Religionsfilosofi.* § 17—18.

kan afsluttes, og naar den selv er en Del af Tilværelsen, saa ligger allerede deri, at Tilværelsen ikke kan være et afsluttet Hele. Og paa den anden Side kunde det for Erkendelsen Irrationelle, der jo især hænger sammen med Tidsforholdet, stamme fra, at Tilværelsen selv ikke er færdig, stadigt er stedt i Udvikling og derfor ikke frembyder saa klare og rationelle Former, som vor Forsken maa forudsætte. De filosofiske Systemer have været for sikre paa, at Tilværelsen i sig selv var et sluttet System, og at det kun var vor Villie og Tanke, der stedse maatte kæmpe for at bestaa og at vinde frem til Harmoni. Der er desuden den Mulighed, at Tilværelsen har Egenskaber eller Sider, der ikke aabenbarer sig paa de Linier, ad hvilke vor Tanke ene kan bevæge sig. Ifølge Spinoza er der af Tilværelsens uendeligt mange Grundformer („Attributer") kun to (Aand og Materie), der ere os tilgængelige. Wundt har her anvendt Sammenligningen mellem de saakaldte imaginære Tals [sidevendte] Række med de positive og negative Tals [fremadgaaende og tilbagegaaende] Række.*) Formlen $a+b\sqrt{-1}$ kunde være Tilværelsens Formel, men saaledes, at i vor Erfaring b altid var o. Indenfor den Dimension af Tilværelsen, i hvilken vor Tanke kan bevæge sig, støder den paa det Irrationelle, det Uudtømmelige; men de andre Dimensioner vilde den ikke støde paa, hvor rig en Fylde af Emner, den saa raadede over, og hvor konsekvent den saa gennemarbejdede disse Emner. Ved et af de speciellere Problemer ville vi komme tilbage til denne Mulighed.

130. Et realt Motiv til Spekulation ligger i den fremtrædende Rolle, et Emne eller en Gruppe af Emner spiller eller synes at spille indenfor vor Erfaring. Der kan være en rent intellektuel Interesse for at faa Sammenhæng i vor Verdensanskuelse ved at lægge et Emne til Grund for Forstaaelsen af alle de andre, og ad denne Vej vil Trangen til formel Enhed da kunne søges tilfredsstillet. De forskellige kosmologiske Systemer ere ligesaa mange Forsøg paa at lodde Tilværelsens Dyb ved at prøve, hvorvidt det er mu-

*) Spinoza: *Ethica,* I, 11; II Ax. 3. Om Wundt se min Bog *Moderne Filosofer* p. 18.

ligt at forstaa den ud fra en enkelt Side i vor Erfaring. Det er en Række af Tankeexperimenter, ved hvilke vore vigtigste Tankers Rækkevidde er bleven prøvet.

Ethvert saadant Forsøg maa, som Leibniz først har set, gaa Analogiens Vej. Vi skulle jo her ved Hjælp af de givne Emner danne os en Opfattelse af den Helhed, til hvilke de alle høre. Selv om vi nu se bort fra Helhedsbegrebets Irrationalitet, vil den Vanskelighed opstaa, at Helheden selv aldrig er given os som Emne. Det maa altsaa være et enkelt Emne (eller Gruppe af Emner), der skal udtrykke Helhedens Karakter, og til hvilket alle andre Emner skulde henføres. Det er, som Historien viser, ogsaa den Vej, ikke blot filosofiske Systemer, men alle Religioner ere gaaede, hvad enten de selv ere klare over det eller ikke.

Analogi er nu, som vi have set (74—75), et nødvendigt og berettiget Tankemiddel i Videnskaben. Videnskabens Historie viser os, hvorledes stadigt et Erfaringsomraade bruges til at belyse et andet. Men naar et Emne bruges til at belyse et andet, kan Analogien stedse prøves gennem Frugtbarheden og Holdbarheden af den Arbejdshypotese, den fører til. Man kan sammenligne Analogiens Konsekvenser med Erfaringen og finde den bekræftet eller bestridt ved nye Emners Opdukken. Men kosmologiske Analogier kunne ikke prøves paa denne Maade, da den Helhed, der skal udtrykkes ved at et enkelt Emne lægges til Grund, aldrig selv optræder som Emne, saalidt som den nogensinde foreligger afsluttet. Vi ere helt anderledes stillede end ved en Analogi mellem Dele af vor Erfaring indbyrdes.

En Verdensanskuelses Karakter og Betydning beror dels paa, hvor klart og konsekvent den til Grund liggende Analogi er gennemført, dels paa det Emne, der lægges til Grund. Dette Emne kunne vi med et Udtryk, der er hentet fra Goethe, kalde Urfænomenet. Dog forstod Goethe ved „Urfænomen“ ikke blot et Emne, der kunde tjene til at belyse andre Emner for os. Det betyder for ham en Kendsgerning, der tillige er Lov, saa at man blot behøver at udtale det for at have Forklaringen af det. Det maa desuden ikke be-

tragtes som sammensat; det er en „Grænse for vor Skuen"; det vækker „den store Undren", men betegner tillige vor Erkendelses Grænse.*) Det er bekendt, hvor skæbnesvanger en Rolle dette Begreb spillede i Goethes Farvelære (hvor det fandt sit Udtryk i „Gesetz der Trübe"); Urfænomenet — Skygger, der paa mørk Grund viste sig blaa, paa lys Grund gulrøde — kunde og maatte ikke nærmere undersøges og forklares! Men saa dogmatisk behøver Begrebet Urfænomen ikke at tages. Det kan bruges til at betegne det Punkt i vor Erfaring, ud fra hvilket vi forsøge at orientere os i alle Retninger, men som derfor godt selv kan være Genstand for videregaaende Undersøgelse og Forklaring. I Erkendelsesteorien have vi set, at uagtet det erkendende Subjekt staar som en Forudsætning, der maa underforstaas ved enhversomhelst Erkendelse, kan det derfor dog meget vel selv være Genstand for psykologisk Undersøgelse. Der gives ikke noget absolut fast Punkt i Aandens Verden, saalidt som i Materiens Verden. Hvilken Betydning et kosmologisk Forsøg ellers kan have, saa er det den første Fordring, der maa stilles til det, at det ikke optræder dogmatisk ved at skyde alle erkendelsesteoretiske Principer tilside.

131. Ethvert Forsøg paa at udvikle en Verdensanskuelse maa hvile paa Klarhed over, at det bevæger sig paa Videnskabens Grænse. Det maa ikke gribe ind i Videnskabens daglige og specielle Arbejde, i Aandsvidenskabens saalidt som i Naturvidenskabens. Urfænomenet maa selv dele alle Fænomeners, alle Emners Lod. Selve det, at Tilværelsen, saaledes som vi kende den, i stort Omfang er tilgængelig for Forstaaelsen, viser sig almindelige Love underlagt, maa i enhver Verdensanskuelse blive af væsentlig Betydning, hvad enten selve dette gøres til Urfænomen eller ikke. Selvom vi

*) Goethe's *Farbenlehre* § 124; 175—177. *Gespräche* mit Eckermann, 13. og 18. Febr. 1829; 21. Decbr. 1831. Goethe anvendte dette Begreb ikke blot i Farvelæren, men ogsaa i Læren om Magnetismen og i Biologien. *Sprüche in Prosa* (über Naturwissenschaft). *Gespräche* mit Eckermann. 27. Jan. 1830. *Unterhaltungen mit Kanzler v. Müller.* p. 39. „Ein Urphänomen muss man nicht weiter erklären wollen; Gott selbst weiss nicht mehr davon als ich." — Schopenhauer anvendte det Goetheske Udtryk om enhver Tydning af „Tingen i sig selv", ethvert Forsøg paa at naa ud over Fænomenernes Verden. Selv saa han i Villien (dette Begreb taget i videste Betydning) Urfænomenet, „den mest umiddelbare Manifestation" af Tingen i sig selv. Smlg. *Den nyere Filosofis Historie.*[2] II. p. 220—222.

vilde betragte alle Principer og Love som blotte Arbejdshypoteser, saa tjener det dog til Karakteristik af Tilværelsen, at man, hvad Forstaaelse af den og Herredømme over den angaar, kun kan komme den til Livs ad visse bestemte Veje. Enhver, selv den specielleste Gren af Naturvidenskab eller Aandsvidenskab, faar derved kosmologisk Betydning. Det er vel kun højst indirekte, Tilværelsen kundgør sig i Arbejdshypoteserne; men en Forbindelse maa der i hvert Tilfælde være, og en Kosmologi, der ganske vilde kaste Vrag paa de specielle Videnskabers Synsmaader og Resultater vilde modsige sig selv. Medens Schelling og Hegel opfattede de specielle Videnskaber som ufuldkomne Tilløb til Kosmologi og dristigt vilde sætte deres Systemer istedetfor hine Videnskabers ufuldkomne Filosofi, gribe deres moderne Tilhængere ofte den Udvej at proklamere de specielle Videnskabers Selvstændighed, men tillige erklære dem for at være Filosofien som saadan aldeles ligegyldige.*) Men Vanskeligheden for ethvert Forsøg ligger netop deri, at en Helhedsopfattelse kun kan opbygges paa Grundlag af Synspunkter og Tendenser, der allerede kundgøre sig indenfor de specielle Videnskaber.

Arbejdet paa en Verdensanskuelse foregaar paa Videnskabens Grænse. Men selv der maa der arbejdes i Videnskabens Aand. En betydningsfuld Verdensanskuelse formes nu kun, naar der til Grund ligger en stor Begejstring eller dog Betagethed af Tanken om Tilværelsen som Helhed betragtet, særligt af et enkelt Emne indenfor den. Her er det da Opgaven at forene Betagethed og Kritik. Det gælder paa en Gang at fastholde Interessen for de Ideer, ved hvis Hjælp man forsøger at kaste Lys over Tilværelsen, og at anvende dem med fuld Bevidsthed om deres problematiske Karakter. Der hører stor psykisk Energi til at arbejde paa disse Vilkaar, stor Elasticitet i Sind og Tanke til at svinge mellem den dybe Forvisning, en stor Ide kan fremkalde, og den faste

*) Saaledes Bradley (se *Moderne Filosofer.* p. 48,) og Benedetto Croce. Croce bebrejder Hegel, at han vilde fortsætte Schellings Naturfilosofi istedetfor at proklamere „l'indifferenza filosofica delle discipline naturale matematiche e la loro piena autonomia" og henvise disse Videnskaber „al non — teoretico, e cioè al pratico". *(Cio che è vivo e cio che è morto nella filosofia del Hegel.* 1907. p. 149; 155).

Overbevisning om, at fortsat Drøftelse stadigt er nødvendig. Fantasien med dens Evne til at danne Helhedsbilleder, har sin store Betydning i Videnskaben som i Kunsten. Men i Videnskaben kunne saadanne Helhedsbilleder — hvad enten de kun skulle gælde enkelte Emneomraader eller omspænde alle — kun staa som Hypoteser, som Stationer paa en Vej, der stedse kan fortsættes. I Kunsten derimod er der naat et definitivt Maal, naar der er skabt et fyldigt og karakteristisk Billede.*)

Naar jeg i sin Tid har talt om Filosofi som Kunst,**) tænkte jeg derved paa den Forening af modsatte Egenskaber, ethvert Forsøg paa en videnskabelig Verdensanskuelse kræver: et Verdensbillede skal frembringes med Anspændelse af Energi og i Begejstring — og dog stadigt staa som en Hypotese. Fra andre Synspunkter er det kunstneriske Element i Filosofiens afsluttende Ideer tidligere blevet fremdraget. Schopenhauer***) tænkte mest paa den uvilkaarlige Tilblivelse af en afsluttende Tankekonstruktion, hvorved Kunstens „Hvad?“ afløser Videnskabens „Hvorfor?“ Albert Lange†) tænkte nærmest paa den idealiserende Tendens, Trangen til i ideale Billeder at finde Udtryk for den højeste Virkelighed.

Overgangen fra Filosofiens empiriske og kritiske Dele (Psykologi og Erkendelsesteori) til Kosmologi frembyder en Analogi til Overgangen fra historisk Kritik til Historieskrivning. Historieskriveren former det kritisk behandlede Stof til et Helhedsbillede af Begivenheder og Karakterer. Der foretages derved en Afrunding, ved hvilken Forskerens Personlighed uvilkaarligt spiller en Rolle med. Saaledes forsøger Filosofen at sammenarbejde de kritisk bearbejdede Emner til en Helhed, indenfor hvilken et enkelt Emne bestemmer Klangfarven. Synspunktet (Urfænomenet) og dets Gennemførelse faar her uundgaaeligt et personligt Præg. Et stort filosofisk System er et Kunstværk, et Drama, i hvilket de enkelte Repliker og Scener slutte sig sammen, snart mere

*) Smlg. min *Psykologi.* V B, 12.
**) *Mindre Arbejder.* Første Række. p. 184—186.
***) *Den nyere Filosofis Historie.*[2] II. p, 215 f.
†) Anf. Skr. p. 550.

med logisk, snart mere med æstetisk Harmoni. Platon's, Spinoza's og Schopenhauer's Systemer frembyde især dette Præg.

I hvert Tilfælde staar et Forsøg paa en Verdensanskuelse stedse mellem Videnskaben og Kunsten. Hvis saadanne Forsøg have en Fremtid, vil der maaske her uddanne sig en Aandstype, der paa Grund af den hidtil raadende Dogmatisme endnu ikke har kunnet udfolde sig ret. Georg Simmel har fra dette Synspunkt benægtet, at Metafysiken (Kosmologien) skulde være at kalde Kunst: „Saa fattige paa selvstændige Grundformer er vor Sjæl ikke, at ethvert Billede af Tingene, der ikke er Videnskab, kun skulde være Kunst"*). Jeg vilde opponere mod dette „kun", det kunde jo være, at den kunstneriske Form var den højeste, naar den hvilede paa en stor Erfaring og et alvorligt Tankearbejde. Men Hovedsagen er, at de Bestræbelser, der stadigt maatte gøres i kosmologisk Retning, faa Frihed til at røre sig, for at deres Betydning for Livets forskellige Omraader kan blive godtgjort. En saadan Betydning ville de iøvrigt stedse have, naar de virkeligt skaffe intellektuel Tilfredsstillelse for højt udviklede Personligheder.

132. Paa en meget skarp og interessant Maade bliver det kosmologiske Problem stillet hos den nulevende Filosof, der mest direkte har taget Sigte paa en Løsning af dette Problem, Henri Bergson. Det er allerede tidligere (3) omtalt, hvor skarp en Modsætning denne Tænker antager mellem det umiddelbart Givne og Eftertanken eller Analysen. Videnskabens Arbejde er væsentligt analytisk. Af det umiddelbart Givnes Kontinuitet udskilles der Elementer, Dele og Egenskaber, der senere kun paa udvortes Maade kunne sammensættes igen. Det er det praktiske Behov, Tekniken og Sproget, der nødvendiggør disse Sondringer. Og da især Sproget, der overvejende anvender Rumsbilleder og derfor egentligt kun kan udtrykke rent udvortes Forhold. Hvad der i umiddelbar Erfaring er forbundet og paa en Gang optræder som Enhed og Mangfoldighed, det gøres nu til en Mosaik uden

*) *Schopenhauer und Nietzsche* — Ein Vortragscyclus. (1907) p, 128 f.

virkelig indre Enhed. Skal en Metafysik være mulig, maa vi ved en Villiesanstrængelse vende tilbage fra Analysen til Intuitionen, se paa Emnerne, ikke med „Forstanden"s Øjne (les yeux de la seule intelligence), der kun opdager det Ydre, men med „Aanden" (l'esprit), der er Et med Anskuelsen og med selve Livet. „Aanden" er Villiens Bøjning imod sig selv istedetfor Bøjningen udad mod Handlen i Omverdenen. Her gribes da Tilværelsen (l'Etre, l'Absolu) direkte, ikke ad logiske og matematiske Abstraktioners Omvej. Gennem den intellektuelle Sympati, der er Et med Intuition, gribes den bevægende Kraft i Virkeligheden og følges den gennem alle dens Vendinger. Kun derved hævdes Tidens Virkelighed overfor den mekaniske Krystalisering af Øjeblikkene. De mekaniske Aarsagsforhold ses som sanselige Symptomer paa den indre Strøm, der er det sande Virkelige, og det bliver saa muligt at følge Livet under dets kontinuerlige Udvikling, følge det under dets stadige Stræben efter trods de materielle Elementers Modstand at bane sig Vej til højere Former, der ikke kunne forudses. Aanden eller Intuitionen, saaledes som den i begrænset Form fremtræder hos Mennesket, er et Stadium i den store Proces. Den er ikke et Produkt af ydre Aarsager, men en Udfoldelse af Livets og Tilværelsens indre Proces (l'élan de la vie), som først paa et vist bestemt Trin bliver istand til at gribe sig selv i en Skuen, og derpaa ved „intellektuel Sympati" fortolker alle de andre Strømninger i Tilværelsen, al anden Stræben under, omkring og over os.

Bergson beklager, at Metafysiken maa bruge Forstandens Sprog, fordi kun Forstanden har et Sprog. Deraf forstaas Anvendelsen af de mange Billeder i hans glimrende Fremstillinger. Naar Spørgsmaalet opkastes, hvilke Tankemidler Metafysiken efter Bergson's Opfattelse egentligt raader over, faa vi ikke noget klart Svar. Dette er forstaaeligt, da Forstanden har lagt Beslag paa Sproget, og da Filosofien (Metafysiken) ifølge Bergson kun bliver til ved, at vi gaa i modsat Retning af Tankens vante Bevægelse: Philosopher

consiste à invertir la direction habituelle de la vie de la pensée — remonter la pente naturelle de l'intelligence!

Ved denne Definition af Filosofien*) minder Bergson om Carlyle, for hvem Filosofien ogsaa var en Kamp mod Vanen. Den har sin Berettigelse overfor dogmatisk Anvendelse af specielle Videnskabers Metoder til at løse Tilværelsens Grundproblemer. Men Et er, at vi kunne se, at vore sædvanlige Tankemidler her ikke slaa til; et Andet er, hvilke Tankemidler vi da raade over ved det sidste store Problem. Allerede ovenfor fandt jeg Vanskeligheden ved det kosmologiske Problem deri, at det her var Emnernes Indbegreb, Tilværelsen, forsaavidt den kunde betragtes som Helhed, der skulde erkendes; — men Tilværelsen er ikke given som Emne, og vi maa derfor bruge et enkelt Emne til ad Analogiens Vej at belyse alle andre. Hvis denne Opfattelse er rigtig, vil det være af Interesse at se, om den aandfulde franske Tænker vilde kunne slutte sig til den.

Bergson anvender saa stort et Arbejde paa Kritik af Sprogets og Teknikens udvortes og mekaniske Forestillinger og Udtryk, at han ikke kommer til at give os den nye Logik eller Metodelære, hans Fornægtelse af „Forstanden" og hans Appel til „Intuitionen" eller „Aanden" egentligt kræver. Det staar navnligt ikke klart, hvilket Forhold der er mellem den Intuition, til hvilken vi — naar vi med Villiesanstrengelse har arbejdet os ud af den stærke Vane til Udstykning — skulle vende tilbage, og den Analyse, hvori det videnskabelige Arbejde bestaar. Og dog forsøger han i sit sidste Værk *(Évolution créatrice)* at udvikle en Art spekulativ Vitalisme, idet han vil vise, hvorledes Ideen om Livet som et sig fremarbejdende Opsving (élan) formaar at samle Rækker af Kendsgerninger om sig. Men hvorfra kommer denne Ide, og hvorpaa grunder den sig, da den ikke skal være vunden ad Analysens Vej?

Ved at søge Svaret paa dette Spørgsmaal i Bergsons Fremstilling finder jeg Hypotesen om al Metafysik som grundet

*) *Introduction à la Métaphysique.* (Revue de Métaphysique et de Morale 1903). p. 27. — *Évolution créatrice* (1907). p. 32. — Om Carlyle smlgn. *Den nyere Filosofis Historie.*[2] II. p. 378. (Sartor Resartus I, 10.)

paa Analogi bekræftet. I hans *Introduction à la Métaphysique* (p. 25 f.) hedder det nemlig: La conscience que nous avons de notre propre personne, dans son continuel écoulement, nous introduit à l'intérieur d'une réalité *sur le modèle de laquelle* vous devons vous représenter les autres. Toute réalité est donc tendance. — Skønt Ordet Analogi ikke er brugt, er Begrebet dog tydeligt anvendt. Ligeledes er her tydeligt angivet det Emne, der ligger til Grund for Analogisering. Ud fra det psykologiske Omraade slaas der gennem Analogi en Bro, som fører ind til alle Emners Indre. Kun ad denne Vej kan Bergson komme til det Resultat, at „det Absolute er af psykologisk, ikke af logisk eller matematisk Natur" *(Evol. créatr.* p. 323*)*. Som al Idealisme er ogsaa Bergson's grundet paa Analogien med Menneskets Sjæleliv.

Det kunstneriske Træk i Bergsons Fremstilling ligger især i den Maade, paa hvilken han bringer „det umiddelbart Givne" og Analysen i den skarpeste Modsætning til hinanden og derigennem nøder os til det Spring, hvormed den metafysiske Spekulation efter hans Teori maa begynde. Hele den Vej, der fører til Katastrofen, er skildret paa den mest aandfulde Maade. Det er kun selve Overgangen eller Springet, der henstaar som en Gaade. Han har undgaaet det Skematiske, især den Stræben efter Symmetri i Begrebsopstillingen, som ifølge Poul Møller er Affektation. Han peger energisk hen paa de Betingelser, under hvilke vi kunne naa ud over alt det Stykkevise i den videnskabelige Opfattelse af Tilværelsen. Men selv efterat vi have fulgt dette Fingerpeg, bliver dog Modsætningen til den videnskabelige Analyse staaende for os, og der er ikke aabnet nogen Udvej hverken til at undvære den eller til at bruge den i en afsluttende Verdensanskuelses Tjeneste. —

Efterat have fundet vor Hypotese om Kosmologiens Natur og Fremgangsmaade bekræftet ved det sidst gjorte Forsøg i denne Retning gaa vi nu over til en nøjere Betragtning af de forskellige Urfænomener, der kunne lægges til Grund.

b. Enhed og Mangfoldighed.

133. For Filosofen ligger det nær at tage Udgangspunktet for sin Verdensanskuelse i selve den Kendsgerning, at det er muligt at orientere sig i Tilværelsen ved Erkendelsens Hjælp. Urfænomenet bliver da selve Forstaaeligheden, saaledes som den fra Tankens Side er foregrebet i Rationalitetens og Kausalitetens Kategorier. Der kan ikke bestaa noget absolut Ligegyldighedsforhold mellem vor Tankes Virkemaade og Kilden til de Emner, som bearbejdes af den. Naar vi kunne genkende Emner, — naar Hypoteser, der dannes paa Grundlag af Fortidens Emner, vise sig at gælde for senere optrædende Emner, — og naar der ved fremskridende Erfaring viser sig en stedse større Kontinuitet i Kvaliteternes og Forandringernes Verden, — saa ligger heri et Vidnesbyrd om Tilværelsens, ikke blot om vor Tankes Natur. Selve vort Kendemærke paa Virkelighed bestaar jo i den Enhed og Sammenhæng, der viser sig mellem vore Iagttagelser, de nu foreliggende og de tidligere gjorte. Det er formedelst Anvendeligheden af dette Kendemærke, at vi kunne skelne mellem, hvad der er blotte Tanker, og hvad der er en Virkelighed, vi ikke kunne komme uden om, selvom vi skyde vore Tanker tilside, men som vi maaske kunne beherske, naar vi kende dens Love. Begrebet Virkelighed opstaar dels ved en Begrænsning, dels ved en Udvidelse af vore Tanker (110; 126).

Sammenhængen mellem Tanken og Tilværelsen er ifølge det dynamiske Sandhedsbegreb kun indirekte. Men alligevel kan det, efter det nys Udviklede, med Rette siges, at Tilværelsen aabenbarer sig gennem Tankens Arbejde. Vej og Maal kunne her ikke falde helt uden for hinanden, især naar man erindrer, at Omveje og Vildfarelser ofte kunne være mere frugtbare i Sandhedens Tjeneste end de lige Veje. Virkelighedskriteriet lærer, at det ikke blot gælder at samle saa mange Emner som muligt, men ogsaa at gennemtænke dem med Konsekvens. Vildfarelsen beror paa, at et Begrænset, en Del, gøres til et Hele; men naar man saa blot konse-

kvent gennemtænker dette Begrænsede, vil man komme til at se, hvor dets Grænse ligger, ligesom man snarest vil finde ud af en Skov, naar man følger én bestemt Retning istedetfor stadigt at skifte Retning. Intellectio fictionem terminat (Spinoza). Dette, at Tilværelsens Natur kan være tilstede midt i Vildfarelsen, viser maaske aller klarest, at her er et Slægtskab, hvor nært eller fjernt det end maatte være. Den, der søger retteligt, har allerede fundet. Forsaavidt gælder Lessings Alternativ (Søgen af Sandheden — og Besiddelse af Sandheden) ikke, og Spinoza og Hegel havde Ret i deres mystisk klingende Sætning, at idet vi tænke Tilværelsen, tænker Tilværelsen sig i os. (Smlgn. 110).

Den inderste Nerve i det Arbejde, Tanken har at gøre, er Anvendelsen af Forholdet mellem Grund og Følge paa de skiftende og mangfoldige Emner. Kausaliteten bliver Urfænomen. Dens Anvendelighed — i hvor stor eller lille en Udstrækning den gælder — er en Kendsgerning af største Betydning for enhver Verdensanskuelse, der for Alvor vil skelne mellem Drøm og Virkelighed. Det er intet Under, at Aarsagsbegrebets Væsen og Gyldighed har spillet saa stor en Rolle i den nyere Filosofis Diskussioner.

Ogsaa Mytologier og Teologier bygge paa Aarsagsbegrebet. Men de anvende det hovedsageligt til at foretage en Opstigning til en „første Aarsag“ — eller til flere første Aarsager, som saa efterhaanden ordnes i et Hierarki. Man anerkender maaske underordnede Aarsager (causæ secundæ), men higer ud over alle endelige Aarsager og søger for enhver Pris at afslutte Aarsagsrækken og at hænge hele Kæden af Aarsager og Virkninger op ved et absolut Udgangs- eller Endepunkt, paa en forsvarlig Krog. Aarsagsprincipet tillader ikke dette. Det forlanger at vide, hvilken Mur Krogen sidder i. Det kræver en Aarsag til det første Led i Aarsagsrækken saavel som til hvert enkelt af de andre. Nødes vi til at slutte, ende vi med et ubesvaret Spørgsmaal. Hvor langt vi faktisk kunne følge Aarsagsrækken tilbage, er et Spørgsmaal, der til hver given Tid besvares af Erfaringsvidenskaben. For Filosofen er det ikke denne endeløse Række, der er Hovedsagen,

saa megen Interesse den end i sig selv kan frembyde; det Væsentlige er for ham den Tanke, ifølge hvilken der stadigt maa søges og kan findes nye Led i Aarsagsrækken. Han finder her en Verdensorden udtrykt, som omslutter alt Tilværende paa den inderligste Maade, — en Enhedsmagt, der forbinder alle Emner, saa ejendommelige og selvstændige de end hvert for sig ere, til at staa som Led i en stor, uoverskuelig Sammenhæng. Det var denne Magt, Spinoza paa mytologisk Vis opfattede som et Væsen („et evigt og uendeligt Væsen") og kaldte Substansen, det Bestaaende. Hvad der bestaar, er den store Enhed i Tilværelsen, der kundgør sig i den lovmæssige Sammenhæng. Denne Ide er blot en Videreførelse og Gennemførelse af den simple Tanke, Alle uvilkaarligt anvende i det daglige Liv, naar de søge at skelne mellem det Tilsyneladende og det Virkelige. Den „sunde Menneskeforstand"s daglige Praxis mødes her med den højeste Metafysik.

134. Der mangler stedse Led indenfor Aarsagsrækken, og denne kan tænkes fortsat i begge sine Retninger. Det Enhedsbillede, det er muligt at danne, staar stedse som en stor Hypotese, som et Hvilepunkt, hvor Syntesen foreløbigt har gjort sit Arbejde, og hvor der maaske mangler Midler til at komme videre. Nye Emner kunne opstaa eller opdages, saa at nye Rækkedannelser blive nødvendige. Stedse paany maa Tanken stige op fra foreløbigt kaotiske Forskelsrækker til rationelle Rækker. Ordet „absolut" har sin videnskabelige Betydning indenfor de enkelte rationelle Rækker; det udtrykker Forholdet mellem Forudsætning og Slutsætning, Grund og Følge, men kan ikke bruges til at betegne en Afslutning af al Tankesammenhæng. „Det Absolute" er en mytologisk Rest, hos Hegel som hos Spinoza, et Tegn paa, at ogsaa Metafysikere kunne blive trætte og føle Trang til at hvile ud i en sidste Tanke.

Selvom Afslutning ikke er mulig, kan Verdensanskuelsen dog bære Enhedens Præg, og enhver Verdensanskuelse maa det, hvad enten den selv lægger Vægt derpaa eller ikke. Monismen er derfor uovervindelig, selvom den stadigt maa

brydes med den fremskridende og mangfoldige Erfaring og derfor maa betegnes som *kritisk Monisme.* Det er i Kraft af Syntesens egen Lov, at enhver Enhedsanskuelse, vi kunne danne os af Tilværelsen, peger ud over sig selv: ethvert Emne bliver sat i Forhold til noget Andet, noget fra det selv Forskelligt, da det kun derved kan faa sin fulde Karakteristik. (Smlgn. 58—62). Og Erfaringen giver da ogsaa stadigt Lejlighed til Tilfredsstillelse af denne Trang, idet nye Emner dukke op og stille deres Fordringer, der ofte kræve Omdannelse eller Udvidelse af den hidtil udviklede Anskuelse. Det er ingen Ufuldkommenhed ved vor Tanke, at den saaledes stedse søger at stille et Emne i Forhold til et andet. Det er netop en Fuldkommenhed, at vi ikke kunne stanse paa noget Punkt. Vi søge stedse paany at komme ud over den Begrænsning (baade i Indhold og Omfang), ethvert færdigt Verdensbillede frembyder. Medens man har hastet med at danne afsluttende Begreber som „Verden" eller „Gud" som forsvarlige Knuder paa Tanke-Traaden*), kan det netop kaldes en Guddomsgnist i den menneskelige Tanke, at intet saadant færdigt Begreb kan tilfredsstille den.

Der ytrer sig her, indenfor Tilværelsesproblemet, en Antinomi, der danner en Analogi til de Antinomier, vi i forskellige Former have truffet i Tankens Psykologi, i dens Historie, i Kategorilæren og ved Erkendelsesproblemet. Det er Brydningsforholdet mellem Kontinuitet og Diskontinuitet, der under de forskellige Former gør sig gældende. For vor Verdensanskuelse bliver Følgen en stadig Brydning af Enhed og Mangfoldighed, uden at en fuldkommen Harmoni her er mulig. Det nytter ikke, med Hegel**), at skelne mellem den søgende Erkendelse og den sande Erkendelse. I den søgende Erkendelse, siger Hegel, er der Forskel paa Subjekt, Metode og Objekt; men i den sande Erkendelse falde disse Forskelle bort. Spørgsmaalet er netop, om Tanken nogensinde kan høre op at være søgende. Hegels eget System er faldet for den Dialektik, han selv stedse krævede som Sand-

*) Smlg. *Religionsfilosofi.* § 17—18, kfr. § 52—55.
**) *Wissenschaft der Logik.* (1812—16.) II. p. 375 f.

hedens Medium, og som ytrer sig i, at ethvert Tankeindhold stilles overfor et andet og derved fører ud over sig selv. Saaledes er det gaaet Hegels System overfor nye Emner og nye Synspunkter (ogsaa overfor visse gamle Emner og Synspunkter!). Vi skulde ifølge den hegelske Dialektik ad denne Vej stedse komme til „højere Enheder". Derpaa kunne vi nu ikke være saa sikre (smlgn. 99). Vi kunde jo foreløbigt bevæge os i en nedadgaaende Retning; Sandhedsudviklingen kan følge bugtede Veje, og vi maa være glade, hvis vi kunne fastholde Analogien med Spiralen, der kun bøjer sig for at stige: inclinata resurget!

135. Men naar den Mangel paa Afslutning, ethvert Verdensbillede saaledes maa frembyde, har sin Grund i, at Forholdet mellem Enhed og Mangfoldighed stedse gør sig gældende i nye Former, — med hvilken Ret lægges der da større Vægt paa Enheden end paa Mangfoldigheden? Hvorfor har man Ret til at sympatisere mere med Spinoza's ene „Substans" end med Leibniz's utallige „Monader"? Naar der er to Sider i vor Erkendelse, som ikke kunne undværes hverken i vor Videnskab eller i vor Verdensanskuelse, hvorfor saa betragte den ene af dem som den betydningsfuldeste og som den, der skal bestemme Klangfarven i vor Verdensanskuelse? Skulde det ikke være ligesaa berettiget at hylde en Pluralisme, som at hylde en Monisme?

Charles Renouvier og William James have i vore Dage med Energi taget Ordet for en pluralistisk Verdensanskuelse. Renouvier protesterer paa Grundlag af sin Neokriticisme mod, hvad han kalder „la superstition de l'unité"; James vil derimod bygge sin Pluralisme paa empirisk Grundlag.

Pluralismen, d. v. s. den Verdensanskuelse, for hvem Emnernes Mangfoldighed og Forskellighed er Urfænomenet, kan søge sin Berettigelse deri, at Forskel, Modsætning og Forandring er Betingelse for al Sansning og Tænkning. (Smlgn. 11; 21). Der er sikkert ogsaa under Filosofiens nuværende Tilstand god Grund til at gøre pluralistiske Synspunkter gældende. Der er endnu stedse for megen spekulativ Metafysik

i Luften, hvad enten den nu optræder i filosofisk eller i teologisk Form. Det er af Betydning, at vi ikke glemme, hvad Positivismen og Kriticismen have lært os. Den gamle engelske Skole havde den Mission at holde Filosofernes Opmærksomhed fast ved Erfaringen, og den vakte den store Bevægelse mod Dogmatismen i de to sidste Aarhundreder. Det er intet Tilfælde, at den store Problemstiller David Hume hørte til denne Skole. Pluralismen gør Verden ny for os, og den nøder os, hvor den optræder med Myndighed, til at revidere vore Kategorier, vore Principer og vore Metoder. Vi ere for tilbøjelige til dogmatisk Søvn, til at mene, at vi besidde Tanker, i hvilke al Tilværelse kan finde Udtryk.

En „radikal" Pluralisme er dog uholdbar. Hvis Mangfoldigheden var eneraadende, vilde ingen Forstaaelse være mulig. Ti at forstaa er at finde en indre Forbindelse mellem forskellige Emner, finde et Enhedsprincip for dem. Vi maa ganske vist meget ofte lade os nøje med at godtgøre enkelte, isolerede Emners Virkelighed hvert for sig. Men i saa Fald opstaar der et Problem formedelst selve Isolationen. At Isolationen er ubetinget, kan Iagttagelse i hvert Tilfælde ikke lære os. Som flere Gange bemærket, kræver Paastanden om, at en kaotisk Forskelsrække foreligger, en lang Undersøgelse. Pluralismen kan ligesaavel optræde dogmatisk som Monismen, skønt den ikke frembyder saadan Hvile, som den mystiske Enhed har ydet saa mangen træt Tanke.

De enkelte Emner bestemmes og karakteriseres stedse gennem deres Sammenhæng med andre Emner indenfor en omfattende Verdensorden. Det enkelte Emnes Plads i Tid og i Rum bestemmes ved dets Forhold til andre Emner indenfor den Rummets og Tidens Verden, der er os tilgængelig. Enhver Egenskab, vi tillægge det enkelte Emne, udtrykker den Maade, det paavirker andre Emner eller paavirkes af dem. Den Kraft eller Energi, det enkelte Emne siges at besidde, bestemmes ved en Lov, ifølge hvilken dets Forandringer medføre Forandringer i andre Emner. Det enkelte Emnes Individualitet udtrykkes i den Lov, efter hvilken dets Tilstande og dets Egenskaber forandres.

Vi kende ikke Emnerne udenfor en Sammenhæng af en af disse Arter. Det skyldes stedse en Analyse, en Sondren og Distingveren, naar vi tale om forskellige Emner; vi have da allerede taget dem ud af „det umiddelbart Givnes" kontinuerlige Sammenhæng. Enhver Analyse hviler paa en oprindelig, primitiv, uvilkaarlig Syntese, der betinger den Helhed, der ved Analysen kan skilles i sine Elementer. Hvor ender det ene Emne, og hvor begynder det andet? Selvom Forbindelsen kun er „konjunktiv" (forat bruge James's Udtryk,) og ene kan betegnes ved Ordet „og", indeslutter den dog Problemer: have vi trukket Grænselinien rigtigt? og selvom vi have det, hvilken Grad og Art af Sondring betyder da dette „og"? Analogt forholder det sig, naar der dannes Domme paa Grundlag af Anskuelser, og Slutninger af Domme. Enhver Erkendelsesakt betyder et Udsnit af et større Hele. Enhver Begrebsbestemmelse er en Begrænsning, enhver Dom hviler paa Forudsætninger, der pege ud over selve Domsakten; enhver Slutning forudsætter flere Præmisser, der hentes fra en større, forgrenet Sammenhæng. Vi bevæge os i vor Erkendelse stedse indenfor en Helhed, som omfatter Mere end de Emner, vi tænke over, og som indeholder Betingelserne for de Resultater, til hvilke vor Eftertanke kommer.

Af disse Grunde maa Monismen siges at have større Ret end Pluralismen til at karakterisere vor Verdensanskuelse. Den støtter sig til det i Tilværelsen, som gør, at vor Eftertanke overhovedet paa frugtbar Maade kan rettes mod de Emner, den indeholder. Som vi have set, bestaar Monismen kun under en stadig Kamp med Mangfoldigheden. Men vor Verdensanskuelse bærer med Rette Navn efter den af de kæmpende Parter, paa hvis Side vi stille os.

Renouvier, hvis Hovedkategori var Relationen (se 56), var det — i hans Hævden af Pluralismen — egentligt kun om at gøre at fastholde det stadige Forhold af Enhed og Mangfoldighed (la correlation de l'un et du plusieurs), som Tanken ikke kan undvære. For James hang fra først af „den radikale Pluralisme" sammen med „den rene Erfarings

Filosofi",*) medens han senere har udtalt, at Pragmatismen, der skal være et radikalt Udtryk for Erfaringsfilosofien, i lige Grad maa afvise den absolute Monisme og den absolute Pluralisme, og han betegner nu sit Standpunkt som „noëtic Pluralism", d. v. s. en kritisk Flerhedslære, der lægger Vægt paa den Kendsgerning, at der er mange Emner, mellem hvilke ingen nødvendig Forbindelse kan paavises**). Denne Opfattelse synes ikke at være principielt forskellig fra den ovenfor fremstillede kritiske Monisme; kun Tyngdepunkt eller Betoning ere forskellige — men det er ganske vist en Forskel, som kan blive afgørende for Verdensanskuelsens Klangfarve. Naar James kalder sin Pluralisme for en Metode, maa han derved mene, at den særligt lægger an paa at hævde og sikre de enkelte Emner i deres Ejendommelighed og Selvstændighed overfor Tendensen til at lade dem forsvinde i en mystisk Enhed, der let bliver den Nat, i hvilken alle Katte ere graa. Dette er en Bestræbelse, som den kritiske Monisme fuldt ud kan sympatisere med.

Monisme og Pluralisme ere ingenlunde nødvendige Modsætninger, naar det Enhedsprincip, som Monismen lægger Vægten paa, opfattes saaledes, at det netop aabenbarer sig gennem de enkelte Emner (Individer, Begivenheder, Forhold) saavel som gennem den lovmæssige Verdensorden, der bærer og betinger dem. Og i denne Retning gik Spinoza's, den mest udprægede moderne Monists Tanker. For ham stod det saaledes, at Enheden i Tilværelsen kun kunde udtrykkes gennem en Uendelighed af Enkeltvæsener; i det enkelte Væsens Evne og Trang til at forblive i sin Tilstand og hævde sin Existens saa han en særegen Form for Enhedsprincipet i Tilværelsen. Der er altsaa for ham ingen ydre Modsætning mellem det Enkelte og det Hele: i den enkelte individuelle Existens' inderste Retning og Stræben kundgjorde sig netop Tilværelsens fundamentale Princip. Spinoza's egentlige Grundtanke fremtræder sikkert paa dette Punkt. Naar hans System ikke formaar at bringe dette Punkt

*) *A World of Pure Experience.* (Journal of Psychology, Philosophy and Scientific Method. Octbr. 1904. p. 570).

**) *Pragmatism.* A new name for some old ways of thinking. (1907.) p. 51; 155; 166.

i fuld og konsekvent Sammenhæng med andre Punkter, ligger Hovedgrunden i, at han mente at kunne skaffe alt Irrationelt afvejen og med Rette fandt dettes sidste Kilde i Tidsforholdet. Dersom det sidste Princip i vor Verdensanskuelse er tidløst, kunne de enkelte Existenser, der udvikle sig successivt, ikke finde en naturlig Plads indenfor den. Hvis man derimod gør Alvor af Spinoza's Sætning, at jo mere vi forstaa Enkeltvæsenerne (res singulares), des mere forstaa vi Tilværelsens fundamentale Princip*), saa maa vi ogsaa tage den Konsekvens, som vilde have været ham en Forargelse, — at Tilværelsens inderste Væsen, forsaavidt vi overhovedet kunne forme en Hypotese derom, maa tænkes at udfolde sig i Tiden. Men i samme Øjeblik bliver vor Monisme ikke absolut eller dogmatisk, men kritisk.

136. Monismens Styrke er Forstaaelsens Kendsgerning. Dens svage Side beror paa, at der stadigt er Grænser, hidtil uløste Opgaver. Empirikere og Skeptikere ville stedse kunne stanse Monisten ved at henvise til disse Skranker. End ikke Virkelighedskriteriet kunne vi anvende overalt, altsaa ikke gennemføre en streng Modsætning mellem Drøm og Virkelighed. Verdensanskuelserne ville maaske stedse brydes paa dette Punkt. Men det vil ikke være nogen ufrugtbar Brydning, da den vil skærpe Interessen for at finde Enhed og Sammenhæng for saa mange Emners Vedkommende som muligt. Monistens Sag staar og falder med Muligheden af Erkendelsens Fremskriden. Og han vil maaske med Ironi overlade Pluralisten det Kaos, der til hver Tid synes at staa tilbage, med det Forbehold, at det ikke kan godtgøres, om det er et virkeligt Kaos, men at dets Tid til Opklaring nok vil komme — for saa maaske at afløses af nye Emners tilsyneladende Kaos.

Men den Mulighed er ikke udelukket, at Grunden til, at fuld Forstaaelse ikke er mulig, ikke blot er at søge deri, at de erkendende Subjekter ere stedte i Udvikling, men tilsidst deri, at selve Tilværelsen ikke er færdig, men stedt i

*) Qvo magis res singulares intelligimus eo magis Deum intelligimus. *Ethica.* V, 24.

Vorden og Udvikling, ligesom Erkendelsen er det. Afsluttet Erkendelse vilde kun være mulig, dersom Tilværelsen var afsluttet. Tidsformen, Kilden til al Irrationalitet, turde ikke blot være en af vore Kategorier, men en Tilværelsesform, som vi ikke have Ret til at tænke bort.

Dersom der nu opstaar noget helt Nyt i Tilværelsen, saa at de senere reale Øjeblikke ikke ere ganske som de tidligere, — i Kant's Sprog: dersom „Ding an sich" ikke virker konstant, — saa er det intet Under, at vor Erkendelse stadigt har at kæmpe med Vanskeligheder og maaske tilsidst med uløselige Gaader. Og der er i hvert Tilfælde et Punkt i Tilværelsen, hvor noget Nyt opstaar, nemlig der, hvor Forstaaelse udvikler sig af Uvidenhed, Vildfarelse eller Tvivl. Tilværelsen omfatter jo dog ogsaa Erkendelsen; baade Former, Emner og Værdier høre til den; — den kan da ikke være færdig, saalænge Formernes, Emnernes og Værdiernes Verdener ikke ere afsluttede og bragte i Ligevægt indbyrdes. Der er en kosmisk Udvikling, der foregaar gennem den menneskelige Tanke, — maaske ogsaa, hvad senere vil blive drøftet, gennem menneskelig Villie. Det var de store rationalistiske Systemers (Platons, Spinozas, Hegels) forunderlige Modsigelse, at selvom de kunde forklare alt Andet, kunde de dog ikke forklare selve den stræbende og arbejdende Tanke, hvis Værker Systemerne jo selv vare.

Den kritiske Monisme, der fastholder Tidsforholdets Gyldighed og dermed Tilværelsens Uafsluttelighed saavel som Erkendelsens, finder dog et Urfænomen i den Kendsgerning, at flere og flere Emner bringes ind under Aarsagsprincipet, — at Analogien mellem Grund og Følge paa den ene Side, Forandringernes Række paa den anden Side, stedse paany viser sig at have real Anvendelighed. Derved begrundes en Tro paa en fremskridende Enhedsmagt i Tilværelsen, som fører ud over det Sporadiske og Stridende. Tankearbejdet ses i kosmisk Belysning. Der sker et kosmisk Fremskridt, naar Tanken skrider frem — hvorledes det saa end forholder sig med andre Emner indenfor den uoverskuelige Tilværelse.

c. Aand og Materie.

137. Det første Emne, vi undersøgte i Egenskab af Urfænomen, var Tilgængeligheden for Tanken. Denne Undersøgelse førte til at se Muligheden af en kritisk Monisme. Skulde der nu ikke være Emner af mere konkret Art, der kunde gøre Fordring paa at betragtes som Urfænomener? Verdensanskuelsen vilde derved faa en bestemtere Karakter.

Eftertanken kunde da vende sig mod den Kendsgerning, at Alt, hvad vi erfare, enten er af aandelig eller materiel Art. Alle Emner falde i to store Hovedgrupper — den ene omfattende Fornemmelser, Forestillinger, Lyst- og Ulystfølelser, Stræben og Villen, den anden omfattende alt Udstrakt og Bevægeligt. Det er to fundamentale Kvaliteter, der her staa overfor hinanden. Erfaringen viser os dem paa en Gang i deres Forskellighed og i deres nøje Sammenhøren. Spørgsmaalet bliver, om et af dem, og da hvilket, egner sig til Urfænomen og saaledes kan bestemme vor Verdensanskuelses Klangfarve. Da vor Erfaring ikke frembyder flere Hovedarter af Emner end disse to, synes der at være bundet Valg imellem dem.

I Afsnittet om Tankens Psykologi blev allerede Forholdet mellem det Aandelige og det Materielle drøftet, men væsentligst fra et psykologisk, empirisk og metodologisk Synspunkt. Det gjaldt især om at finde en Synsmaade, der paa en Gang udtrykte, hvad vi virkeligt vide om dette Forhold, og hvad der egnede sig til som Arbejdshypotese at lægges til Grund ved fortsat Forsken. Hvad vi virkeligt vide, er, at der bestaar et saadant Forhold mellem de to Arter af Emner, at der kan drages Slutninger fra den ene til den anden, — at der altsaa bestaar et Funktionsforhold i matematisk Betydning imellem dem. Derimod var det tvivlsomt, om der ogsaa bestaar et Tidsforhold imellem dem, med Omsætninger fra fysisk Energi til psykisk, og omvendt. Men hint Funktionsforhold er nu ogsaa det, der først og fremmest er Brug for under den fortsatte Forsken, saa at det egner sig til at

udtrykke Forholdet mellem de Emner, Psykologien beskæftiger sig med, og dem, Fysiologien beskæftiger sig med.

Naar vi nu vende tilbage til dette Spørgsmaal, er det for at drøfte, hvorvidt vor Verdensanskuelse nødes til at stanse ved dette foreløbige Resultat, eller om det er muligt at gaa et Skridt videre i den ene eller den anden Retning. Hvad enten vi metodisk og empirisk ere Dualister, Materialister eller Spinozister, kan der spørges, om vi i nogen af de to Grupper af Emner finde Tilværelsens inderste Væsen udtrykt, saaledes at den anden kun staar som Symptom eller Symbol for den.

Ethvert Forsøg paa at besvare dette Spørgsmaal maa støtte sig til Analogi, naar det er givet, at man hverken kan udlede det Aandelige af det Materielle, eller omvendt. Spørgsmaalet bliver da, om vi opfatte det Aandelige i Analogi med det Materielle, eller det Materielle i Analogi med det Aandelige, — eller om maaske ingen af disse Analogier kan gennemføres.

138. Lægger jeg Analogien med det i Rummet Udstrakte og Bevægelige til Grund, bliver min Kosmologi, ikke blot min Metode materialistisk. Materialismen er Menneskets naturlige Filosofi. Den anbefaler sig ved sin Anskuelighed; Rummet er jo den tydeligste Opfattelsesform, vi have, hvorfor der (især hos visuelle Individer) er en Trang til at omsætte alle Tanker i Rumsbilleder. Sproget vidner derom, idet alle Udtryk for aandelige Emner ere overførte fra det Materielle, ofte ved en meget karakteristisk Symbolik. Meddelelser fra det ene Menneske til det andet om sjælelige Oplevelser faa en tydeligere Karakter, naar de kunne benytte Rumsbilleder, udtrykke Sjælelivets „indre“ Liden og Virken gennem Billeder af Stillinger og Bevægelser i Rummet. Selv Tiden anskueliggøre vi jo kun ret ved Rummets Hjælp. Forvexlinger af Identitet og Analogi ligger da her overordentligt nær, og det er paa en saadan Forvexling, den kosmologiske Materialisme i Regelen beror.

Selv efterat Forskellen mellem det Aandelige og det Materielle er bleven anerkendt, kan der være Grunde, som tale

til Gunst for at betragte det Materielle som Urfænomenet og altsaa lade det indtage den fundamentale Plads i Verdensanskuelsen. — Det Aandelige viser sig jo, naar vi strengt holde os til Erfaringen, kun at fremtræde i nogle jordiske Organismer, medens den materielle Verden breder sig i uoverskuelige Regioner. Kan da et saa forsvindende Emne med Rette staa som Udtryk for Tilværelsens inderste Væsen — i Modsætning til de uhyre Masser? — Og gaa vi ind paa at betragte det Materielle som Urfænomenet, opnaa vi en større Kontinuitet i vor Verdensanskuelse, end vi ellers vilde kunne faa. Det Aandelige opstaar sporadisk — hos forskellige Individer og ofte ogsaa hos samme Individ: der er intet Medium for de forskellige Bevidstheder indbyrdes, saaledes som der for de forskellige Legemer indbyrdes, — og hos samme Individ afbrydes Bevidsthedslivet ofte af ubevidste Mellemrum. Derimod frembyde de materielle Emner, jo mere vi trænge ind i dem, en stor Kontinuitet. Rummets Form gør det muligt at følge de materielle Forandringer ned i det forsvindende Smaa, gennemføre samme Love ned gennem det, der for Iagttagelsen staar som en Afbrydelse. Aandens Verden staar som et Fragment, eller som en Samling af Fragmenter, medens den materielle Verden frembyder Sammenhænge i det Uendelige.

Er der ikke al Grund til at opfatte det Ikke-Anskuelige i Analogi med det Anskuelige, det Smaa i Analogi med det Store, det Brudstykkeagtige i Analogi med det Sammenhængende?

Saa energisk end saadanne Grunde gøres gældende, ville de dog atter og atter opvejes ved den Tanke, der er al Idealismes Grundtanke, at vi kun kende Materien gennem aandelig Virksomhed, gennem den Energi, der ytrer sig i Sansning og Tænkning, og som derfor naturligt bliver vort sidste Tilhold. Selve Begrebet Materie, saaledes som Naturvidenskaben bestemmer det i stedse mere „æteriske“ Former*),

*) Paul Langevin *(Physics of the Electron.* Congress of Arts and Science. 1904. IV. p. 137.) mener, at Æteren nu maa betragtes som Grundlag for Materiebegrebet. Den elektroniske Materieteori, i hvilken Materie delvis er synonym med Elektricitet i Bevægelse, forklarer et stedse stigende Antal Fænomener. — Se ogsaa Christiansens Program (1905). passim.

er et Tankeprodukt, bygget paa Iagttagelser og Forsøg. Og selvom man saa igen vilde paastaa, at den Tanke, der har frembragt dette Begreb, selv igen er et Produkt af Materien, saa følger fra Idealismens Side som Gensvar, at selve denne Hypotese om Tankens Opstaaen (den være nu holdbar eller ikke) ogsaa er et Tankeprodukt. Vi møde her det tidligere (125) behandlede Forhold mellem Subjekt og Objekt i en speciel Form (ti der er andre Objekter end de materielle). Betyder T Tanke, M Materie, saa er Rækken $T < M \left\{ \begin{matrix} T \\ \ldots \end{matrix} \right.$ . . . et specielt Tilfælde af Rækken $S_1 < O \left\{ \begin{matrix} S_2 \\ \ldots \end{matrix} \right.$ . . . Holmgangen kan i en vis Forstand ikke faa Ende. Men naar vi spørge om den sidste Grund for alle Antagelser, er det dog Tanken, det eneste Emne, i og for hvilket der overhovedet existerer Grunde, vi komme tilbage til. Det var derfor, den sidste Sætning i min „Psykologi“ kom til at lyde saaledes: „Længere tilbage end til det, der for Mennesket staar som en Tankenødvendighed, kunne vi ikke komme; den Tanke, som forklarer Alt, bliver sit eget sidste og stadige Problem.“ Selvom det i Rummet Udstrakte og Bevægelige indtager en overvejende Plads blandt vore Emner, baade formedelst sit Omfang, sin Kontinuitet og sin Anskuelighed, saa er det dog kun i og for Tanken, det kan gøre sig gældende. Det er et Objekt, der stedse bærer Præg af Subjektets Arbejde (et O_s).

Men Tanken har andre Objekter end de materielle. Den arbejder ogsaa i Aandens Verden, i Studiet af Sjælelivet hos selve det tænkende Subjekt og hos andre Subjekter, dette opfatter i Analogi med sig selv. Aandsvidenskaben gør sit Krav paa at medvirke ved Verdensanskuelsens Tilblivelse ligesaa vel som Naturvidenskaben. At dens Emner ikke fylde rumligt i det anskuelige Verdensbillede, saaledes som Naturvidenskabens, er ikke det Afgørende. Der kunde jo i en Krog af Universet være opstaaet Noget, der var af langt større Betydning for den dybeste Forstaaelse af Tilværelsen end alt det Meget, der bevæger sig i Rummet. Og lægger man Vægten paa, at Tanken synes at optræde paa et meget sent Trin i Verdensudviklingen, saa kunde jo dette

antages at tyde paa, at de væsentligste Kvaliteter behøve længst Tid for ret at udfolde sig.

Ved Rummet — siger Pascal — omfatter (comprend) Universet mig som et forsvindende Punkt; men ved Tanken omfatter (comprends) jeg Universet.

139. Istedetfor at opfatte det Aandelige som en Form af det Materielle, opfatter omvendt Idealismen det Materielle som den Form, under hvilken Tilværelsens Indhold, der i sig selv er af aandelig Art, fremstiller sig for den sanselige Anskuelse. Berettigelsen eller Nødvendigheden af at tage sit Udgangspunkt fra det Aandelige eller gøre dette til Urfænomen begrundes paa forskellig Maade.

Naar Materialismen fremhæver den Kontinuitet, den materielle Verden frembyder, svares dertil, at denne Kontinuitet er udvortes og mekanisk, saaledes som Rummets Form fører det med sig. En sand Kontinuitet er kun mulig i Tanken, der forbinder de enkelte Elementer i sin Enhed. Den inderligste Enhed, som overhovedet kan tænkes, er den, der lægger sig for Dagen ved, at Tanken skrider frem fra Grund til Følge. I den materielle Verden findes kun ydre Afbilleder af denne indre Enhed, ved hvis Hjælp vi forstaa Alt. Vi kunne ikke forbinde nogen Mening med en Tilværelse, der ikke bærer en saadan Enheds Præg. Skal Tilværelsen udgøre en Helhed, kunne vi kun tænke den som en Tankehelhed. Det var Hegel's Løsning af Verdensgaaden. Tanke og Tilværelse vare for ham identiske, fordi Tankens Form er den eneste, i hvilken Tilværelsen kan opfattes som en Verden. — At det er en stor Analogi, han her opererer med, — en Udvidelse af et enkelt Emnes Ejendommelighed til at være Udtryk for al Tilværelse, — det indrømmer Hegel ikke*).

Leibniz, den metafysiske Idealismes egentlige Grundlægger, var sig derimod fuldt bevidst, at han byggede paa Analogi. Det var ved dennes Hjælp, at han opfattede Til-

*) Smlgn. ogsaa Brøchner's Standpunkt. *Danske Filosofer.* p. 202—204. — Ogsaa Wundt staar paa Hegels Standpunkt her. Heller ikke han indrømmer, at han analogiserer. Han hævder, at han — ledet af Tankens Trang til Enhed i Verdensanskuelsen — blot fortsætter og supplerer, hvad Erfaringserkendelsen giver. *Moderne Filosofer.* p. 21—24.

værelsen som et Kontinuum af Monader, idet disse repræsentere uendeligt mange forskellige Grader af det Samme, der hos Mennesket fremtræder som Sjæleliv. Det Fragmentariske i Aandens Verden er kun tilsyneladende. Naturen gør ingen Spring. Ubevidsthed og Bevidsthed ere kun gradvis forskellige, og saaledes forholder det sig ogsaa med de mange forskellige individuelle Bevidstheder. Til disse psykiske Gradsforskelligheder svare de fysiske Gradsforskelligheder mellem Hvile og Bevægelse, og mellem forskellige Bevægelser indbyrdes. — I lignende Retning som Leibniz gaa paa dette Punkt Schopenhauer, Beneke, Lotze og i den nyeste Tid Bergson (se 132).

Den metafysiske Idealisme vilde kun kunne føre til en afsluttende Løsning, dersom den kunde skaffe Midler til en positiv Bestemmelse af de forskellige Grader og Nuancer af aandelig Existens, som ifølge den udgøre Tilværelsens inderste Væsen. Men der findes ikke Midler dertil, og dette beror paa, at Begrebet potentiel psykisk Energi, hvis Anvendelse er nødvendig for Gennemførelsen af Ideen om psykisk Kontinuitet, kun betegner et Problem eller et Postulat (se 8). Allerede af denne Grund kan den metafysiske Idealisme aldrig blive Andet end en Tro. Og naar man forsøger at formulere Idealismen i en enkelt Ide, faar den uundgaaeligt mere Billedets end Tankens Karakter*). Vi staa ved Grænsen mellem Tænkning og Poesi.

140. Der er ikke bundet Valg mellem Idealisme og Materialisme, saa at den, der forkaster den ene Løsning, nødvendigvis maatte antage den anden. Det kan nemlig ikke bevises, at hvad der ikke er aandeligt, nødvendigvis maa være materielt, og omvendt. Inddelingen i aandelige og materielle Emner er rent erfaringsmæssig, og det kan ikke godtgøres, at Tilværelsens Indhold skulle være udtømt ved denne Inddeling. Ogsaa paa dette Punkt kunde Tilværelsen være uudtømmelig. Al vor Viden udvikler sig gennem en Række Prædikatsbestemmelser, Slutningsforestillinger; men om denne Række nogensinde er fuldstændig, saa at Alt, hvad der „lig-

*) Se herom *Religionsfilosofi.* § 21—22.

ger i" Grundlaget, i den ubestemte Udgangsforestilling, kommer til at optræde som Led i Rækken (smlgn. 35), kan ikke afgøres, og endnu mindre, om alle Sider af Tilværelsen kundgøre sig i det Emnegrundlag, som vor Viden saaledes bygger paa. Et Enten—Eller vilde kun foreligge, dersom det kunde bevises, at alle Tilværelsens Grundtræk kundgjorde sig i vor Erfaring, og at denne Erfaring var udtømmende karakteriseret ved Tvedelingen i aandelige og materielle Emner.

Aand og Materie forholde sig (smlgn. 129) ikke til hinanden som Ja til Nej. Der er et Modsætnings- eller Forskelsforhold mellem dem, men der behøver ikke at være et Modsigelsesforhold mellem dem. Det er muligt, at de forholde sig til hinanden, som to Farvekvaliteter forholde sig til hinanden; den ene er ikke, hvad den anden er, men derfor er det ikke sagt, at hvad der ikke har den ene Kvalitet, maa have den anden. Kendte vi kun to Farver, f. Ex. Gult og Blaat, vilde vi dog aabenbart ikke være berettigede til at sige, at hvad der ikke er gult, nødvendigvis maa være blaat. Nødvendigheden maatte i hvert Tilfælde begrænses til vor Erfaring. Vor Farveskala har en rent empirisk Karakter, en øvre og en nedre Grænse, hvad der hænger sammen med dybere liggende fysiske og fysiologiske Forhold. Naar der er Mere i Tilværelsen, end vi tænke paa i vor Filosofi, behøver Grunden ikke at være den, at vi ikke have filosoferet ret; den kan ligge i, at dette Mere ikke kundgør sig som Emne for os. Atter her støde vi paa det Irrationelle.

Ifølge denne Betragtning kunne vi, hvad den her foreliggende Del af Tilværelsesproblemet angaar, ikke afslutte vor Tænkning ved et Urfænomen, da intet af Emnerne egner sig dertil. Hvis man vilde mene, at man kunde tage dem begge sammen og sige, at Tilværelsen var „psykofysisk", vilde man derved kun have faaet et klingende Ord, ingen Løsning (smlgn. 9).

Ifølge Goethe er „det Højeste, et Menneske kan naa til, Forundringen", — „og," føjer han til, „naar Urfænomenet sætter ham i Forundring, saa være han tilfreds; et Højere

kan det ikke yde ham, og videre skal han ikke søge bagved det; her er Grænsen.“ Goethes Trang til digterisk Anskuen lægger sig her for Dagen. Men selvom vi ikke finde noget Urfænomen, — og netop fordi vi intet finde, — bliver der Plads for den store Undren. Ud over alle Emner og al Eftertanke over dem viser der sig en Tingenes Orden, indenfor hvilken vor Erfaring og vor Tænkning ere som Øer i Oceanet. — Det er naturligvis en Tro, naar vi her tale om en Tingenes *Orden*; det er en Tro, der støtter sig til det Grundlag, hvorpaa den kritiske Monisme (134) bygger.

Naar der kan opstaa en Ensomhedsfølelse ved den tilsyneladende forsvindende og uanselige Stilling, det Aandelige indtager i Forhold til det Materielle (138), saa vil der opstaa en Ensomhedsfølelse af dybere Art, naar vi blive klare over, at hele vor Verden af aandelige og materielle Emner samt den Viden og de Problemer, den betinger, igen kun er et enkelt Udsnit af en langt mere omfattende Tilværelse. Forundringen har her naturlig Grund; den staar ved vor Visdoms Ende, ikke blot ved dens Begyndelse. Om den skal blive til Beundring, er et Spørgsmaal, som maa drøftes i en anden Sammenhæng. —

Hvad der taler for at se Sagen paa denne Maade, er, at der er saa store Vanskeligheder for Tanken ved at naa til en tilfredsstillende Opfattelse af Forholdet mellem det Aandelige og det Materielle. Disse to Emner kunne ikke reduceres til hinanden, og vi kende intet Tredie, af hvilket vi kunne udlede dem som specielle Tilfælde. Det var da muligt, at disse Vanskeligheder hang sammen med, at der er Sider ved Tilværelsen, som ikke fremtræde for os, men som indeholde Grunden til Tvedelingen indenfor vor Erfaring. Vor Erkendelses Historie viser os mange Exempler paa, at udvidet Erfaring formaar at løse Problemer eller skaffe dem afvejen. Vel have vi ingen Udsigt til en Udvidelse af vor Erfaring, der her kunde hjælpe os; men vi have Ret til at opfatte vor Stilling her i Analogi med saadanne Tilfælde, hvor et Problem har vist sig at bero paa begrænset Erfaring.

Tilværelsen vilde frembyde stor Simpelhed, hvis der kun

var to Grundformer, under hvilke den traadte frem. Men det, der staar for os som simpelt og let overskueligt, kan meget vel skyldes en meget indviklet Sammenhæng. I vore simpleste Sansefornemmelser have vi Exempler herpaa, naar vi sammenligne dem med de fysiske og fysiologiske Processer, til hvilke de svare. Det kan være „økonomisk" eller „pragmatisk" at operere med Simpelhedens Princip. Men Forsøget paa at udvikle en Verdensanskuelse har kun Betydning, naar der gøres Alvor af at undersøge alle Muligheder. Det drejer sig her ikke om vor Bekvemmelighed, men om en sidste, for os afsluttende Orientering. Baade Idealister og Materialister komme i Reglen for hurtigt til deres sidste Ord. Det kan ogsaa paa et enkelt, forholdsvis begrænset Omraade være meget farligt at gaa ud fra, at kun to Muligheder, et Enten—Eller, foreligge, fordi Erfaringen foreløbigt ikke frembyder andre. Charles Darwin erfarede dette i sin Ungdom, da han i en geologisk Afhandling havde sluttet, at de parallele Linier paa den skotske Kyst maatte skyldes Havet, da ingen anden Forklaring syntes holdbar. Agasiz's Gletcherteori viste en ny Mulighed. Og Darwin lærte heraf, at man i Erfaringsvidenskaben skal være forsigtig med at anvende den udelukkede Midtes Princip*).

Blandt Tankens Mestre har Spinoza her set klarest, naar han lærte, at Forskellen mellem det Aandelige og det Materielle var rent empirisk, og at Tilværelsen i sig selv udfoldede sig under uendeligt mange Grundformer (Attributer). I et af sine tidligere Skrifter synes han at have tænkt sig Muligheden af, at vi kunde komme til at opfatte flere Attrifuter end hine to; men i sit Hovedværk (Ethica) har han opgivet denne Tanke. Grunden til, at der maa være uendeligt mange Attributer, ligger for Spinoza deri, at Tilværelsens hele Fylde kun derved kan finde Udtryk. Det er Spinozas Tro, der her lægger sig for Dagen. Han kunde simpelt hen have støttet sig til den rent empiriske Karakter af Forskellen mellem det Aandelige og det Materielle; men han havde da maattet udtrykke sig noget mindre dog-

*) Charles Darwin: *Life and Letters.* I. p. 69. 291.

matisk. Heller ikke kunne vi følge ham i den Antagelse, at alle de forskellige Attributer ere logisk sideordnede eller „parallele". Den Mulighed kan ikke afvises, at et eller flere af de for os utilgængelige Attributer indeholde Grunden til den ejendommelige Forskel og det ejendommelige „parallele" Forhold, vor Erfaring fører os til at antage mellem Aand og Materie.

Spinozas Grundtanke bevarer sin Betydning, selv naar det Dogmatiske i hans Lærebygning berigtiges. Den viser os ud til en større Horizont end den, indenfor hvilken Idealismen og Materialismen føre deres Strid.

d. Bestaaen og Udvikling.

141. Det vilde være Fuldendelsen af vor intellektuelle Stræben, dersom Tilværelsen kunde komme til at staa for os som en Helhed, hvis Dele eller Led vare bragte i saa klare og tydelige Forhold indbyrdes, at ét Blik kunde overskue dem. Det var ikke nødvendigt, at Emnerækkerne kunde afsluttes i Tid og Rum, naar blot Lovene for Rækkedannelserne kunne føres tilbage til en Grundlov eller en Grundtanke. Men selv da maatte — hvis vore foregaaende Undersøgelser pege i en rigtig Retning — Forudsætningen være, at de forskellige Emner ved Hjælp af frugtbare Analogier vare blevne omdannede til Lighed med Tankens egne Grundformer, og det vilde stedse være nødvendigt at stige ned igen i Forskellighedernes Verden for at godtgøre, at den fortsatte Erfaringsstrøm stadigt følger samme Love og gaar i samme Retning. Iagttagelse og Eftertanke vilde stadigt have Arbejde ved Siden af den hvilende Skuen. Det er, som det fra flere Sider har vist sig, Tidsforholdet, der volder den stadige Uro, stedse paany ophæver Ligevægten. Det er da intet Under, at der i Tænkningens Historie atter og atter gør sig en Stræben gældende efter at eliminere Tidsbegrebet. En saadan Stræben kan spores ligefra den gammelindiske Filosofi i „Upanishad" gennem Eleater og Platonikere til Spinoza og Hegel. Og denne Tendens ytrer sig

ikke blot i den rene Spekulation. Det uvilkaarlige Hang til at dvæle i Anskuen istedetfor at gaa over til Analyse og Domsdannelse fører allerede til at foretrække Væren for Vorden, saa at det intet Under er, naar det Uforanderlige ofte i og for sig anses for bedre end det Foranderlige. Naar der var Valg mellem Væren og Vorden som Urfænomen, foretrak Grækerne Væren. Og skulde de endeligt gaa ind paa en Vorden, vare de tilbøjelige til at antage den for rytmisk, saa at samme Situation og Begivenheder maatte gentage sig efter et Mellemrum*). Kun under disse Forudsætninger kunde Tilværelsen for dem staa som rationel, som stemmende med Tanken.

Udviklingen som en stedse fortsat Række af Forandringer er en moderne Ide, fremkaldt dels ved udvidet Erfaring paa Historiens og paa Naturens Omraade, dels ved den Betydning, Aarsagsbegrebet fik i den nyere Tids Videnskab. Rent formelt kunde Aarsagsrækkerne fortsættes i det Uendelige; men erfaringsmæssigt kunne de konvergere, saa at der gennem deres Brydning og Vexelvirkning kan opstaa nye Helheder. Derved blev Vorden Andet og Mere end Gentagelse. Og Forskningen fik netop i Dannelsen af nye Helheder sit største og sit sidste Problem. I Kategorilæren have vi især betragtet Udviklingsbegrebet som en Tankeform, der fører os til at opkaste bestemte Spørgsmaal overfor ethvert givet Emne (97—99). Nu fremdrage vi det paany for at drøfte, hvorvidt det egner sig som Grundlag for Verdensanskuelsen. Er det et Karaktertræk ved Tilværelsen, vi her have for os?

Problemet opstaar ved, at Erfaringen ikke blot ofte viser os et udvortes og ligegyldigt Forhold mellem forskellige Aarsagsrækker, men ogsaa Sammenstød mellem dem, saaledes at Brydningen eller Konvergensen ikke fører til Helhedsdannelse eller i hvert Tilfælde hæmmer og truer denne. Og efter Udvikling følger Opløsning. Spørgsmaalet bliver da, om der trods Ligegyldigheden og Sammenstødene kan

*) Smlgn. om denne, i den nyere Tid af Nietzsche genoptagne Tanke. *Moderne Filosofer*. p. 145 f; 156 f (Note 46).

spores en fremskridende Udviklingsgang indenfor Tilværelsen, saavidt vi kunne betragte denne som en Helhed.

Det Irrationelle fremtræder her i en skarpere Form end paa tidligere Punkter. Det betegner her det Hæmmende og Opløsende, Tendensen til at blive staaende ved eller vende tilbage til de mest elementære Former af Tilværelse. Alle Tilværelsesformer, der fremtræde med Helhedens Præg, maa kæmpe for at bestaa: Samfundet og Personligheden saavel som Organismen, Kloden og Solsystemet. Og Kampen kan igen have en dobbelt Karakter: den kan være Middel til fastere Bestaaen, og den kan være Indledning til Opløsning.

142. Enhver Verdensanskuelse, der vil aabne sig for alle Sider ved Tilværelsen, saaledes som denne kundgør sig i vor Erfaring, maa lægge en afgørende Vægt paa denne Kamp. Fra de spekulative Abstraktioners Verden, hvor de rent formelle Kategorier raade, komme vi her ned i de mest konkrete Situationer. Vi staa midt i en stor Verdensproces, indenfor hvilken Helhedernes Skæbne bliver det sidste og afgørende Spørgsmaal. Er det Kaos eller Totalitet, der har Magten?

Selve Erfaringens Uafsluttelighed kan og maa her spille en afgørende Rolle. Dersom der gennem Rytmen af Udvikling og Opløsning stedse skal danne sig nye Helhedsformer af højere Art, maa Forudsætningen være, at de nye Emner, der optræde, kunne indgaa som supplerende Led i Processen, snart bringe Udviklingen i Gang igen efter en Stansning, snart føre den op til højere, bestemtere udprægede Former. Da vilde Tilværelsesprocesserne kunne opfattes i Analogi med den Art fremskridende Slutninger, i hvilke der stedse maa optages nye Præmisser:

$$\begin{array}{r} A = B \\ B = C \\ \hline A = C \end{array}$$

$$\begin{array}{r} C = D \\ \hline A = D \end{array}$$

. . . . . .

Hveranden Præmis kommer her ind som noget Nyt, uden hvilket Slutningen vilde stanse, og den logiske Helhedsdannelse blive umulig. Den Verdensanskuelse, for hvilken Helheders Dannelse og Udvikling er et Urfænomen, maa derfor hvile paa den Tro, at en saadan Supplering ved Elementer, der ere nye i Forhold til vedkommende Helheder, stedse er mulig. Og den modsatte Verdensanskuelse, for hvem Kaos er det Væsentlige, maa hvile paa den Tro, at en saadan Supplering er umulig.

Problemet bliver endnu mere indviklet derved, at der er mange forskellige Helheder, fra hvis Synspunkt Udviklingen kan ses. Og det bliver da en ny Opgave at sammenarbejde alle disse Synspunkter til en Helhedsopfattelse.

Allerede den rent intellektuelle Interesse vil her føre til et Valg. Den Helhed, i hvilken Koncentration og Differentiation ere forenede paa den mest harmoniske Maade, vil være Tankens højeste Genstand, og den vil betegne dens højeste Opgave. Der vil være Mest at undersøge. Men netop derfor vil den ikke være den Genstand, Forskningen lettest kan magte. Hele vor Videnskab kan betragtes som en stor Forberedelse til at trænge ind i de konkrete Helheders Natur og Skæbner. Og den mest konkrete Helhed, hvor Vexelforholdet mellem Koncentration og Differentiation fremtræder paa den inderligste og mangfoldigste Maade, er den menneskelige Personlighed, af hvis Energi selve Videnskaben er en Frugt. Alle andre Helheder, vi kende, ere mere elementære end denne. Men det mest Individuelle og Konkrete betegner Videnskabens Grænse i Forhold til Kunsten. Naar vi rent intellektuelt interessere os mere for Helheder end for Elementer, er det, fordi hin yde os et rigere Indhold, et større Sammenspil af Love. Men Fyldestgørelsen af den intellektuelle Interesse kræver nu dog netop, at Analysen tager fat og opløser Helhedsbilledet i Elementer og elementære Love. Det er den Antinomi, ud over hvilken vi ikke komme. Den æstetiske Interesse er derimod knyttet til selve Helhedsbilledet som saadant, værner om det, og afgiver derved et gavnligt Korrektiv overfor den intellektuelle Interesse,

for hvem Billedet væsentligt maa være Grundlag for ny Analyse.

143. Udvikling og Fremskridt ere to forskellige Begreber. Alt udvikler sig, men Udviklingen har forskellig Værdi. Begrebet Fremskridt ligger paa Overgangen mellem Tilværelsesproblemet og Vurderingsproblemet. Udviklingen kunne vi beskrive skematisk efter de tidligere omtalte Synspunkter; men ved Fremskridtet forudsætte vi en bestemt Helhed, i Forhold til hvilken Fremskridtet gælder, — og tilsidst forudsætte vi de højeste Helheder, vi kende, de, til hvilke ogsaa den intellektuelle og den æstetiske Interesse især knytte sig, og som fra etiske og religiøse Synspunkter komme til at staa som Urfænomener. I sine religiøse Forestillinger har Menneskeslægten opfattet Verdensudviklingen, saaledes som man mente at kunne overskue den, som en stor fremskridende Virkeliggørelse af de højeste etiske Idealer. Det personlige Liv hos Guder og Mennesker stod som det Centrale, som det, hvis Interesser tilsidst bestemte Alt, og i de etiske Religioner var den fulde Virkeliggørelse af Retfærdighedsidealet (saaledes som dette paa vedkommende Stade opfattedes) det højeste Maal for Udviklingen. Det var en stor Projektion, der her laa til Grund, en Uendeliggørelse og en Objektivering af menneskeligt Personlighedsliv. Fuldstændigt berettiget vilde denne Synsmaade være, dersom det var muligt at se hele Verdensudviklingen i Lyset af personlige Helheder som afgørende, eller, bestemtere udtrykt, dersom alle Udviklingsprocesser kunde finde deres Forklaring ved det personlige Livs Kategorier: Stræben, Formaal, Værdier. Paa en dybsindig Maade har Augustinus, den største teologiske Tænker, der har levet, forsøgt dette*), og i Dante's store Digt har denne Opfattelse faaet sin klassiske poetiske Form. I „Paradiset", sidste Sang, fortæller han, hvad han saa i „Evighedens Lue":

> Der saa jeg, i dens Dyb, Alt, hvad herneden
> er spredt i Verdensrummet, samlet stande,
> forbundet i én Bog af Kærligheden;
> og alle Ting og Egenskaber danne
> sligt Enhedsbaand, at det, hvorom mit Kvæde
> fortæller, er ét enkelt Lys forsande.

*) Smlgn. *Religionsfilosofi.* § 64; 78.

Intet Under, at det voldte mange, og det ikke de ringeste Aander svar Anfægtelse, da det efter Grundlæggelsen af det nye Verdensbillede — af Kopernikus og hans Efterfølgere — viste sig umuligt ad videnskabelig Vej at forme en Verdensanskuelse med menneskelig Stræben og Menneskeidealer som de til Grund liggende Urfænomener. Hos Mænd som Jacob Böhme og Pascal er dette udtrykt paa en gribende Maade. Spekulativ Teologi har senere søgt at restaurere den middelalderlige Tankegang. Hegel (og hos os J. L. Heiberg) spotter over den Vægt, man lagde paa Universets Uendelighed: det er den „slette" Uendelighed; fra et ideelt Standpunkt har man stadigt Ret til at betragte de paa Jorden opdukkende aandelige Leveformer som Indgang til en i Sandhed uendelig Verden*).

Det er klart, at en nærmere Drøftelse af Udviklingsproblemet fra dette Synspunkt vilde føre os tilbage til den foregaaende Undersøgelse af Problemet Aand og Materie. Det sidste Svar, Tænkningen kan give, ligger i de Betragtninger, som dette Problem førte os til (se 140). Egentligt føje alle tre kosmologiske Problemer (Enhed-Mangfoldighed, Aand-Materie, Udvikling-Bestaaen) sig sammen i én Knude paa dette Punkt — en Knude, som kan overhugges gennem Trospostulater, men ikke kan løses. Og — vel at mærke — selvom man overhugger Knuden, vil den stedse danne sig paany, naar man da ikke holder op at tænke. Tanketraaden maa nu engang spindes efter de samme Love, hvad enten man begynder at spinde fra et formentligt overmenneskeligt Standpunkt eller fra den naturlige Menneskes Standpunkt. Det „man", der tænker, er nemlig stedse det menneskelige, hvilke naturlige eller overnaturlige Betingelser det saa mener at raade over. Og de samme Problemer vilde derfor vedblive at stille sig, kun i krassere Former. Intet kan blive sandt i Teologien, som ikke er det i Filosofien.

Filosofens sidste Pligt er det redelige intellektuelle Opgør. Han taber ikke Modet, fordi ikke alle intellektuelle

*) *Den nyere Filosofis Historie*[2] II. p. 180. Smlgn. *Danske Filosofer.* p. 134 f (Heiberg) og 139 (Martensen).

„Blomsterdrømme" modnedes. Der er Arbejde nok, ikke mindst Arbejde for at føre Forstaaelsen af Emnerne saavelsom Menneskeaandens egen Selvforstaaelse videre frem og dybere ind. Maaske har Goethe Ret i, at Mennesket ikke er skabt til at løse Problemerne, men til at se, hvor det stadigt Problematiske begynder, og saa holde sig indenfor det, der kan begribes. Allerede dette giver tilstrækkeligt Arbejde. Ti det maa stadigt paany prøves, om Grænsen for vor Tankes Energi er rigtigt funden, og indenfor „det Begribelige" kan der stedse gøres Fremskridt i Henseende til Udvidelse og Uddybelse.

Vi kunne indenfor den Del af Tilværelsen, vi nogenlunde formaa at overskue, finde en Udviklingsproces, der fra rent elementær „Existensform" fører op til de personlige Helheder, hos hvem Evne og Trang til Forstaaelse og Værdsættelse af Tilværelsen kan opstaa. Der er mange Huller at udfylde, mange Gaader at løse indenfor denne Række; men den har sin store Betydning for os ved sine Opgaver og sine Værdier, selvom vi ikke formaa at lade det hele Univers bevæge sig om den som den centrale Proces i Tilværelsen.

144. Uvilkaarligt ere vi i det Foregaaende komne til at anvende Værdibegreber. Det er tilsidst saadanne, der trænge sig frem i Forsøgene paa en definitiv Afslutning af Verdensanskuelsen. Den rent intellektuelle Interesse vil stedse kun føre til, hvad Tankens Konsekvens og Iagttagelsens Nøjagtighed indskærpe. Det er da bedst at ændre Synspunkt og direkte opstille Vurderingsproblemet.

Som Overgang til dette faar den Betragtning dog sin Betydning, at hvis Tilværelsens Udvikling enten var afsluttet eller dog var inde paa en Vej og en Retning, der ikke paa noget Punkt og i nogen Grad kunde ændres eller suppleres, saa var det unødvendigt at opstille et særligt Vurderingsproblem. Dersom Alt enten bestod i evig og aktuel Fuldendelse eller med tilstrækkelig Energi og Hastighed bevægede sig frem ad den Vej, der fører til Fuldendelse, vilde der intet menneskeligt Arbejde være at udføre, og da vilde al Vurdering være illusorisk. Kun naar der er Hæmninger

og Hindringer, der kunde overvindes ved menneskeligt Arbejde, faar Undersøgelsen af Værdibegreberne Betydning. Hvad der gør Etik mulig, er netop, at alle Individualiteter og Totaliteter maa kæmpe for at bestaa. Det gælder da Videreførelsen af den individualiserende og totaliserende Proces indenfor den Del af Tilværelsen, der er menneskelig Villie underlagt. Al Etik beror paa en Selvmodsigelse, dersom Verdensløbet ikke for en Del kan foregaa gennem menneskelig Villie, ligesom det for en Del kan foregaa gennem menneskelig Tænken. (Se 135—136). Ogsaa det religiøse Problem vil vise sig, naar det forstaas ret, at hænge sammen med det Uafsluttede og Uafsluttelige i Tilværelsen.

I sin energiske, etiske Idealisme vendte Fichte dette Forhold om. Vi skulle arbejde, udføre vor Pligt, udvikle vor Personlighed — og derfor maa der være en Realitet, et Materiale, der kan bearbejdes, et uafsluttet Univers. At der overhovedet existerer noget fra selve Tanken Forskelligt og derfor Uigennemskueligt, derfor kunde Fichte ikke finde anden Grund end netop den etiske Opgaves Kendsgerning. At der er Emner til, som Tanken kan bearbejde, skyldes da tilsidst etiske Grunde. Fornuften kunde ikke være teoretisk, naar den ikke var praktisk*). — Man behøver dog ikke at gøre Forskel her paa Maal og Middel. „Teoretisk" og „praktisk" Fornuft hvile begge paa samme Forudsætning: en ufuldendt Tilværelse. Forskellen er kun, at vi ved Vurderingsproblemet anlægge den mest specielle og konkrete Betragtningsmaade. Vore Problemer forholde sig, ligesom vore Kategorier, omvendt hvad Indhold og hvad Omfang angaar. Det Problem, vi nu gaa over til, det sidste i Rækken, er det mest personlige og i den Forstand mest specielle af alle.

*) *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre.*[2] p. 243—245.

C. Vurdering.

145. Medens det ved Erkendelsens Problem især drejede sig om Forholdet mellem Former og Emner, og ved Verdensanskuelsen om Forholdet mellem Emnerne indbyrdes, træder ved Vurderingen det tredie Element i Tankelivet, Motivet, Interessen, Værdien, i Forgrunden. Det kommer ikke som noget helt Nyt, ti ved al Erkendelse og i al Verdensanskuelse virker det med. Men vi neutraliserede det i det Foregaaende ved at forudsætte en rent intellektuel Interesse, saa at Genstanden for den Interesse, der rørte sig, kun var netop det at vinde den klareste Forstaaelse og den bedst begrundede Verdensanskuelse. Nu tage vi det Problem op, som opstaar ved, at der er andre Værdier end den intellektuelle.

Men Værdiproblemet kan ikke helt sondres fra de andre Problemer. Overalt hvor der er Tale om Værdi, forudsætte vi en Helhed af en eller anden Art, og den Værdi, et Emne faar, beror paa den Helhed, i Forhold til hvilken det betragtes, og det Forhold, i hvilket det viser sig at staa til denne Helhed — enten som fremmende dens Bestaaen eller som hæmmende, maaske ophævende den. Som Stjerne har vor Jord i en vis Forstand havt sit Højdepunkt, da den endnu var selvlysende; fra dette Synspunkt maa Afkølingen betragtes som værdiødelæggende. Som Hjemsted for organisk og psykisk Liv har den først senere naat sit Højdepunkt, om den har naat det; og fra dette Synspunkt har Afkølingen været af Værdi. Det er nu dette sidste Stand-

punkt, Vurderingen stedse fører os tilbage til, saa megen Sympati vi end kunne have for Stjerneexistenser. Det Fundamentale i Værdibegrebet er en Stræben, en Trang, der kan begunstiges eller modarbejdes. Ad Analogiens Vej kunne vi lægge en saadan Stræben ind i enhver Kreds af Emner, der kan staa som en Helhed for os. Men umiddelbart og bogstaveligt er det dog kun hos levende og besjælede Væsener, vi kende en saadan (smlgn. 100). Modsætningen mellem Fyldestgørelse og Mangel kundgør sig her som en Modsætning mellem Lyst og Ulyst eller Smerte. Som vore Sansefornemmelser tjene til Signaler om, hvad der foregaar i vor Omverden eller i vor Organisme, saaledes tjene Lyst- og Ulystfølelser som Symptomer paa, om vor Trang og Stræben — hvad den saa end gaar ud paa — begunstiges eller hæmmes. Paa alle Livets Trin danner en fundamental Aktivitet i en bestemt Retning Forudsætningen for Værdibegrebets Anvendelse. Hvad der kan blive aandelig Næring for os, bestemmes, ligesaa vel som hvad der kan blive legemlig Næring for os, ved vor Naturs Trang og Retning, der ikke er den samme paa ethvert Trin og hos ethvert personligt Væsen, men hvis Historie er Menneskelivets egentlige Historie. Gennem mange Forskydninger, Kontrastvirkninger og Expansioner, som det er Psykologiens Sag at beskrive i deres almindelige Grundtræk,*) udvikler den fundamentale Villen sig, der i de enkelte Tilfælde betinger, hvad der skal faa Værdi for Individet som Totalitet betragtet, eller for en Gruppehelhed af Individer, hvis Stræben uvilkaarligt eller vilkaarligt gaar i en og samme Retning.

Værdiproblemer kunne opstaa ad to forskellige Veje. — Det kan baade for den individuelle Helhed og for Gruppehelheden være forbundet med Vanskelighed at opnaa det Værdifulde. Det gælder da, om Midler og Veje kunne findes. Værdibegrebet afføder da Begreber som Formaal og Norm (101, 2), og der opstaar en Kamp for at naa Formaalet og hævde Normen. En hel Række middelbare Værdier udspringe her som Forudsætninger for den umiddelbare Værdis Virke-

*) Smlgn. *Psykologi.* V B, 8 d, VI C; 1—2. — *Etik.* XIII, 4.

liggørelse. En anden Række af Problemer opstaar ved, at Værdi staar mod Værdi indenfor samme Helhed. Indenfor det enkelte Individ kunne organiske, økonomiske, intellektuelle, æstetiske, etiske og religiøse Værdier staa imod hverandre, og Kampen vil dreje sig om, hvilken af dem, der skal være den afgørende, der bestemmer de andres Plads og Rang. En Gruppehelhed, et Samfund er en Verden, indenfor hvilken igen de enkelte Individer eller Grupper med deres forskellige Værdier og Virkninger kunne staa imod hverandre.

146. Skal der nu anstilles en Sammenligning mellem alle disse Værdier, maa der forudsættes en Grundværdi, i Forhold til hvilken de andre Værdier indtage deres Rang. Paa bar Grund kan ingen Vurdering finde Sted. Da enhver Værdi viser tilbage til Forholdet mellem en Helhed og Betingelserne for dens Bestaaen, og da dette Forhold maa undersøges ad Erfaringens og Eftertankens Vej, viser der sig Muligheden af en videnskabelig Værdilære. Vi staa her ved det samme Punkt, som tidligere (6) viste sig at være det, hvor Mennesket første Gang staar overfor Nødvendigheden: Forholdet mellem Middel og Maal. Her ligger den Mulighed for Rationalitet og Objektivitet, der betinger en videnskabelig Værdilære. Etiken f. Ex. kræver biologisk, psykologisk og sociologisk Begrundelse af alle Vurderinger, særligt af alle Normer*). Udtrykket „praktisk Fornuft" kan bruges om den Eftertanke, der ad saadanne forskellige Veje anvendes i Vurderingsproblemets Tjeneste. Denne Fornuft er naturligvis ikke af nogen anden Art end den „teoretiske"; kun arbejder den under andre Betingelser, og navnligt indenfor den Begrænsning, Begrebet Grundværdi antyder. Hvor den praktiske Fornuft intet kan udrette, — hvor ingen Midler og Veje kunne findes, ingen Harmonisering af de forskellige Værdier er mulig, — der høre Værdierne ikke nødvendigvis op at være Værdier, men de iklæde sig de mere eller mindre „fromme" Ønskers Form.

Begrebet Grundværdi indenfor Vurderingen svarer til Be-

*) *Etik* III, 11; 14—16; 21.

grebet Urfænomen indenfor Verdensanskuelsen, og Forholdet mellem Grundværdien og andre Værdier svarer til Virkelighedskriteriet indenfor Erkendelsen. Der vil stedse være en større eller mindre, uvilkaarlig eller bevidst tilstræbt Analogi mellem disse tre Synspunkter; i hvert Tilfælde vil en Disharmoni imellem dem, naar den træder klart frem, føles som aandelig Smerte. Det er jo egentligt en Disharmoni mellem forskellige Værdier, en Disharmoni, der skyldes Arbejdets Deling paa Aandslivets Omraade, og som derfor kan indtræde, naar Kulturudviklingen har naat et vist Trin. Hvor Virkelighedskriterium, Urfænomen og Grundværdi falde sammen og kunne udtrykkes ved én Tanke, er der ikke Forskel mellem Videnskab, Verdensanskuelse, Moral og Religion. Der er da heller ikke Trang til Filosofi. Den psykiske Energi virker paa instinktiv Vis. I store Billeder udtrykkes paa en Gang Tilværelsens Sammenhæng og Værdiernes Rige. Der stilles større Fordringer til Energien, naar Livets Elementer sondres, — naar Former, Emner og Værdier træde i Modsætning til hverandre, og Aandslivets Enhed dog skal bevares.

Rousseau fremdrog først det Problem, der herved stilles. Han var paa Vurderingsproblemets Omraade, hvad Hume omtrent samtidigt var paa Erkendelsesproblemets Omraade.

I sin mest centrale Form fremtræder Vurderingsproblemet paa det etiske og religiøse Omraade. Det er ogsaa ud fra dette Omraade, at de organiske, økonomiske og æstetiske Værdier (Sundhed, Ejendom, Skønhedsanskuen) faa deres Plads anvist i Livets hele Sammenhæng. Etikens Hovedproblem er de forskellige individuelle og sociale Værdiers indbyrdes Forhold. Det religiøse Problem angaar Værdiernes Skæbne. Der er ingen Grund til etisk Eftertanke, hvor Livets Værdier uvilkaarligt slutte sig sammen i harmonisk Enhed. Og der opstaar intet religiøst Problem, hvor der intet Modsætningsforhold erfares mellem Værdiernes og Virkelighedens Verden. Tvivlen er her som overalt Tankens Moder.

a. Det etiske Problem.

α. *Det etiske Arbejde.* (Formal Etik).

147. For ethvert personligt Væsen er der et Arbejde at udføre, et Arbejde, der ikke falder sammen med at forstaa Tingene eller danne sig en Verdensanskuelse, men som dog hænger ligesaa nøje sammen med, og maaske er et endnu mere direkte Udtryk for den psykiske Energi, der ytrer sig i Tanken. Det er et Arbejde paa at frembringe større Kontinuitet, d. v. s. paa en Gang større Fylde og større Enhed i Personligheden. Det er Fortsættelse af den kosmiske Udvikling indenfor Personlighedens lille Verden. Udviklingslovene ere analoge*).

Der rører sig en Mangfoldighed af Følelser, Drifter og Tanker, af Evner og Tilskyndelser, som kan nærme sig mere eller mindre til en kaotisk Forskelsrække, og som det gælder om at ordne og forme. Og det personlige Liv udfolder sig i en Række af Øjeblikke og gennem skiftende Situationer. Den successive saavel som den simultane Mangfoldighed skal formes saaledes, at Helheden hævdes, uden at Fylden lider derunder. I det primitive Aandsliv raade her Instinkt og Tradition. Den psykiske Energi vækkes let og ledes ligesaa let ad bestemte Veje. Den primitive Etik er dels biologisk, dels sociologisk. Allerede det organiske Liv kræver til sin Bestaaen, at der bevares en Sammenhæng mellem Livets Elementer. Her raader Instinktet. Og da ethvert menneskeligt Individ bliver til indenfor en Gruppe og uvilkaarligt lever sig ind i dens Ordning og dens psykiske Atmosfære, saa faar den Maade, paa hvilken det stræber efter at harmonisere sine indre Emner, fra først af en social Karakter. Som det tilegner sig Sproget, og altsaa former sin Trang til at

---

*) En analog Synsmaade kunde (smlgn. 104 Slutning) gøres gældende med Hensyn til det æstetiske Problem. Ogsaa ved dette gælder det om Betingelsen for Helheder, nemlig for karakteristiske Billeder. I Virkeligheden frembringes der sjældent fuldkommen karakteristiske Emner (Individualiteter, Grupper), og det er da Kunstens Sag at arbejde videre paa Grundlag af, hvad Naturen har ydet. Den afsluttende, individualiserende Karakteristik yder den kunstneriske Fantasi. Saaledes fortsættes Tilværelsen gennem menneskelig Fantasi, ligesom gennem menneskelig Erkendelse og gennem menneskelig Villen. Der er Analogi mellem Erkendelsesproblemet, det æstetiske og det etiske Problem. Smlg min *Psykologi.* V B, 12 Slutning.

give sine Sindsbevægelser, sine Erfaringer og sine Tanker Udtryk efter Omgivelsernes Forbillede, saaledes er det ogsaa de sociale Forbilleder og de i Gruppen overleverede Bud, der forme dets Villiesliv. Kun naar den uvilkaarlige Tryghed, som Overleveringer, Autoriteter og Forbilleder fremvirke, af en eller anden Aarsag ophæves, optræder der etiske Problemer. Da ere det uvilkaarligt stillede Formaal og det med instinktiv Hengivelse fulgte Forbillede ikke længere selvfølgelige. Og det bliver i hvert Tilfælde ikke selvfølgeligt, at Maalet skal naas ad den hidtil fulgte Vej, eller at man skal efterfølge Forbilledet paa den hidtil antagne Maade. Man opdager Vanskeligheder og Konflikter, hvor Alt før syntes saa naturligt og saa nødvendigt. Nye Værdier, og dermed nye Formaal, kunne opdages; kunne de forenes med de overleverede, og kan der overhovedet findes et fælles Synspunkt for dem? — Der kan her, praktisk set, vise sig Mulighed for en kaotisk Forskelsrække. Mennesket vil dette, men vil ogsaa hint; Villiens naturlige Enhed, der tilsidst bunder i den psykiske Energis Enhed, truer med at sprænges. Der maa gennem de mange Formaal og de mange Midler strække sig en skjult Identitet, eller i hvert Tilfælde en Kontinuitet, hvis den personlige Helhed skal bestaa.

Det gælder om, at den Energi, der rører sig sporadisk i de enkelte Tilskyndelser, og som i denne Form vilde true med Opløsning eller Stansning, kan forenes i en samlet Strøm gennem Omformninger og Retningsændringer af de enkelte Øjeblikkes og Tilskyndelsers Stræben. Denne Opgave løses des fuldkomnere, jo mindre Livets Elementer miste deres Ejendommelighed og Energi, og dog munde ud i en Enhedsstræben. Og skal et enkelt Element, et enkelt Øjebliks Tilfredsstillelse, en enkelt Trangs Fyldestgørelse nødvendigvis udelukkes, kan det kun ske ved, at der indføres indføres andre Elementer, der kunne drage Energien til sig. En Trang eller en Drift kan ganske vist dø en naturlig Død af Mangel paa Næring; men en saadan Afdøen vil let tære paa Energien idethele og volde et afgørende Tab for Sjælehelheden. Hvor Trangen ikke ophæves ved, at Næringen und-

drages, maa der vækkes en anden Trang eller Drift, der kan hæmme den første. Som rent negativ Dyd er Selvbeherskelse psykologisk umulig*). Derimod er det muligt, at en Retningsændring af den i Trangen eller Driften virkende Energi kan ske ved Indflydelse af nye Tilskyndelser, saa at Energien kan overføres paa andre Elementer. Der maa paa en eller anden Maade skaffes psykiske Ækvivalenter; det er gennem deres Række, at den personlige Helheds Udvikling skrider frem. I Platon's *Symposion* er Ideen om det personlige Livs kontinuerlige Udvikling gennem psykisk Ækvivalens for første Gang udtalt, og Muligheden af en Trinrække fra de mest elementære Livsytringer til de højeste (de for Platon højeste) Aandsformer er paavist. Hvad Platon tænker sig foregaaet i den enkelte Individualitets Livsløb, foregaar i Virkeligheden stedse indenfor en social Gruppe, hvorfra Tilskyndelser af forskellig Art og dermed udløsende Kræfter og udfyldende Værdier komme. Det sociale Synspunkt for det Etiske er ikke blot ved den første Grundlæggelse af et Personlighedsliv, men ogsaa ved selve Frigørelses- og Selvstændiggørelsesprocessen af afgørende Betydning. Det er ikke blot det positive, men ogsaa det negative Forhold til Gruppen, der kan føre den Enkeltes Udvikling fremad. Gennem æggende Paavirkninger kan der udløses Kræfter, der ellers vilde slumre.

Vi tale her endnu ikke om den Grundværdi, der bestemmer Retningen af den Strøm, til hvilken alle Øjeblikke og alle Tilskyndelser skulle give deres Bidrag. Foreløbigt have vi kun at gøre med, hvad man kunde kalde den formale Etik, der blot undersøger Betingelserne for en personlig Helheds Bestaaen, uden Hensyn til Kvaliteten af Værdier og Formaal. Det er Karakterudviklingens Teori i al Almindelighed, saaledes som den former sig i Overensstemmelse med Begrebet psykisk Energi (Syntese) (Se 1). Allerede her kan der være Tale om lavere og højere Trin. En Karakter indtager des højere et Trin, jo større en Fylde af Interesser og Tanker, der er forenet i den ved en

*) Smlg. mine *Etiske Undersøgelser*. p. 70.

Grundværdi bestemte Villiesstrøm. Det er i og for sig et rent formalt Kriterium. En Djævel kan være Karakter saavel som en Engel. Og Karakterudviklingen kan desuden rumme de største Modsætninger, naar blot den sammenholdende Energi er saa meget des større. Det er Tapperheden, baade den indre og den ydre, der efter den formale Etik bliver Hoveddyden. Maalestokken bliver den Grad af psykisk Spænding, som kan udholdes. Det er Maalestokken i Kierkegaards Lære om „Stadierne"*), saavel som hos Nietzsche**); hos begge bliver Spændingen til Overspændthed, men det er et stort Blik paa Livet, denne Maalestok vidner om, og det er vigtige Bidrag til Etikens Udformning, de ved denne Maalestok have givet. Den Vurdering, der saaledes hentes fra Syntesens Energi, behøver en Supplering gennem reale eller kvalitative Synspunkter; men den har sin selvstændige Betydning. Ikke blot bliver der her lettest Enighed i Vurderingen. Man kan beundre Energien hos Buddha og St. Franciscus uden at beundre den reale Side af deres Etik. Aandens Helte kunne findes i alle Lejre, og der er endnu Opdagelser at gøre i denne Henseende. Men dertil kommer, at den udfoldede Energi i et personligt Liv kan komme andre Værdier til Gode end den, i hvis Tjeneste den oprindeligt udvikledes, ligesom i den fysiske Verden Energiens Retning kan ændres uden Tab for selve Energien. Brøchner har paa en interessant Maade gjort dette gældende***) og derved givet et Korrektiv til Kierkegaards Lære om Springene mellem de forskellige Stadier. —

Fra to forskellige Sider kunde der maaske blive gjort Indvendinger mod den formale Etik, som den her er karakteriseret.

148. Fra et udpræget sociologisk Standpunkt (smlgn. 40) vil man sige, at hele denne Fremstilling er for individualistisk. Det Etiske existerer — siger man — kun gennem Samfundets aandelige og materielle Magt over de Enkelte. Dette er nu ogsaa indrømmet i det Foregaaende: hverken

*) *Danske Filosofer.* p. 165.
**) *Moderne Filosofer.* p. 143. kf. 124 f.
***) *Danske Filosofer.* p. 201 f.

Personlighedens Grundlæggelse eller dens Frigørelse er mulig uden i og ved den sociale Atmosfære, i hvilken den Enkelte bliver til og udvikler sig. Men et etisk Problem bliver først til, naar den Vexelvirkning, der stadigt finder Sted mellem Individ og Samfund, afløses af en Krise, idet den Enkelte faar Selvstændighed og Energi nok til at stille sin Vurdering (der naturligvis selv har udviklet sig under positiv og negativ social Paavirkning) mod det bestaaende Samfund. Ud fra det ensidigt sociologiske Synspunkt er man for tilbøjelig til at overse, at Individet allerede før Kriserne stedse reagerer, d. v. s. optager Samfundsindskydelsen paa sin Maade, individualiserer den, ligesom man ogsaa forvexler vor Mangel paa Viden om individuelle Initiativer, naar Talen er om de primitive Tilstande, med hvilke Sociologien hidtil især har beskæftiget sig, med en fuldstændig Fraværelse af saadanne Initiativer. Men i hvert Tilfælde kan der indenfor enhver social Udvikling komme det kritiske Punkt, hvor sociale Traditioner og overleverede Forbilleder ikke finde uvilkaarlig Anerkendelse. Og det er her, et etisk Problem dukker op*). Hvad vil Sociologen her sige og gøre? Vil han moralisere og forbyde os at tvivle og at tænke? Hovedrepræsentanten for den sociologiske Skole, Émile Durkheim, har svaret hertil, at den etiske Krise i den nyere Tid ikke udspringer af intellektuelle Grunde, men har dybere Aarsager, idet den skyldes Arbejdsdelingen indenfor Samfundet, der har medført en Isolering og Individualisering, som ophæver de uvilkaarligt virkende sociale Indflydelser. Vore Pligter have nu ikke længere deres Grund i den reale Tingenes Orden, og Slappelse bliver Følgen deraf, en Slappelse, der kun kan ende, naar en ny Disciplin udvikler sig. Vor første Pligt er nu at skaffe os en Moral**). — Det er sandt, at de intellektuelle Tvivl først bleve mulige ved den fremskridende Individualisering; de ere i Grunden kun Formuleringer af dennes Konsekvenser. Den Enkelte spørger, hvorfor han skal give Samfundet Mere, end det kan aftvinge

*) Smlg. min *Etik*. Kap. I.
**) *De la division du travail soial.* (1893) p. 460.

ham, naar han dog kan leve helt og fuldt i sin egen lille Verden, i sine Interesser og sit Arbejde. Det er ogsaa sandt, at det ikke blot er Tankens Sag at raade Bod paa Vanskelighederne. Men det er ikke let at forstaa, hvad der menes med, at det er vor første Pligt at skaffe os en Moral (notre premier devoir actuellement est de nous faire une morale). Kan det være en Pligt, Samfundet paalægger os? Det vilde være at bevæge sig i en Kreds, da enhver Moral først bliver til gennem Samfundets Autoritet overfor os: La morale commence là ou commence l'attachement à un groupe quelle qu'il soit*). Og Krisen opstaar jo netop ved, at den sociale Autoritet er opløst! Den Cirkelslutning, som her foreligger hos den skarpsindige og energiske Sociolog, viser tydeligt det store Problem, vi her staa overfor. Fra en anden Side træder Problemet frem, naar Spørgsmaalet om selve Samfundets moralske Værdi opkastes. Durkheim svarer: Samfundet staar ikke blot fysisk, men ogsaa moralsk over Enhver af os, fordi det er Kilde, Bevarer og Overleverer af Civilisation, særligt af det aandelige Livs Goder**). Her maa da spørges: fyldestgør Samfundet altid denne Betingelse, og hvem skal afgøre, hvorvidt det i det enkelte Tilfælde gør det? Atter her stiger Problemet op, og den individuelle Tænknings Ret maa hævdes. Krisen kan først hæves, naar det paa rationel Maade kan afgøres, at den Enkelte kun kan opnaa sine højeste Goder ved og gennem Samfundet, saa at dette har en virkelig Værdi for ham. Der fører ingen Vej uden om denne Skærsild, i hvilken vi maaske endnu i lange Tider maa forblive, indtil baade Samfund og Individer ere blevne lutrede. Ti det er ikke min Mening, at Uretten ene skulde ligge paa Samfundets Side. Det Tragiske er netop, at Skyld og Uskyld findes paa begge Sider. Individet kan være løbet for tidligt af Skole; det kan med uberettiget Selvgodhed sætte sin ofte spinkle Fornuft mod det uoverskuelige Indbegreb af Erfaringer, det Resultat af Generationers ofte skæbnesvangre Virken og Liden, der er nedlagt i Samfunds-

*) Durkheim i Bulletin de la société francaise de philosophie. 1906. p. 115.
**) l. c. p. 131: 192.

ordenen. For mit eget Vedkommende er jeg ganske klar over, at den individuelle Etik kun kan forstaas som Led i den sociale Etik: „Begreberne Samfund og Slægt have den etiske Betydning at pege dels paa det Uoverskuelige i de Livsinteresser, der skal tages Hensyn til, dels paa Nødvendigheden af at tilvejebringe Muligheder, Betingelser, potentielle Værdier, og ikke blive staaende ved det, der kun har aktuel Værdi [smlgn. 101, 1c] og maaske kun har denne for en stakket Tid. De muliggøre altsaa det mest omfattende Synspunkt for Vurderingen af det enkelte Individs Villen og Handlen“*).

Se vi nu bort fra de pædagogiske Vanskeligheder, der kunne være forbundne med at faa den Enkelte til at betragte sin Færd fra dette omfattende Synspunkt, og tænke os dette Synspunkt anlagt, — saa vil der ogsaa fra dette Synspunkt fremtræde Muligheden af en formal Etik. Og denne udspringer ogsaa her af Forholdet mellem Helhed og Elementer. Den sociale Helhed vil være des fuldkomnere, jo mangfoldigere og jo mere forskelligartede Individualiteter den formaar at sammenholde under en fælles Livsform. Der er her en Analogi med den enkelte Personlighed, som beror paa, at begge ere Totaliteter. Mangfoldigheden og den udprægede Ejendommelighed hos de Enkelte kan gøre det vanskeligere at bevare Samfundsenheden; men lykkes det at løse denne Opgave — hvilket forudsætter, at de Enhedsformer, der kun kunde gøre Fyldest, saalænge Instinkt og Autoritet beherskede Alt, afløses af andre, — saa siges Samfundet at have naaet et højere Trin. Til et saadant Trin nærmer Samfundslivet sig forhaabentligt gennem den Krise, Arbejdsdelingen har medført. Men denne Tilnærmelse vil ikke kunne gøres uden stadig Vexelvirkning af individuelle og sociale Kræfter. Ikke udenom, men gennem den fremskridende Individualisering gaar Vejen til det nye Samfund. Foreløbigt gaar Kritiken af Arbejdsdelingen ikke ud paa, at den medfører for megen Individualisering, men netop paa, at den yder for liden Udvikling af de enkelte Per-

*) *Etik.* XIII, 5. smlgn. VIII, 4.

sonligheder, da saa mange af disse kun faa Anledning til at udvikle en enkelt, elementær Side af deres Natur*).

Ligesom der indenfor Personligheden er et stadigt Arbejde at gøre med at indføje de enkelte Øjeblikke, Drifter og Interesser i den personlige Livshelhed, saaledes er der et stadigt Arbejde at gøre med at indføje de enkelte Personligheder i Samfundshelheden og gøre dem til levende Led i denne, saa at de kunne staa baade som Formaal og Midler. Socialt som individuelt gælder det, etisk set, om en Fortsættelse af Tilværelsesudviklingen gennem menneskelige Villier, et Arbejde paa større og rigere Enhed og Kontinuitet. Det etiske Arbejde danner baade Modsætning til og Fortsættelse af Processer i den øvrige Tilværelse.

149. Fra en helt anden Side vil man overfor den i 147 givne Fremstilling spørge, med hvilken Ret det enkelte Øjeblik og den enkelte Trang skal underordnes Personligheden som Helhed. Som Samfundet kan kritiseres fra den Enkeltes Synspunkt, saaledes kan Personligheden kritiseres fra det enkelte Øjebliks eller den enkelte Interesses Synspunkt. Men selvom man anlægger dette Synspunkt, viser det sig alligevel, at den formelle Etiks Grundbegreber blive de samme.

Det vil stedse staa som en Ufuldkommenhed, naar et Øjeblik, en Livsperiode, en Interesse gøres til blotte Midler for Livshelheden uden selv at have umiddelbar Værdi (se 101, 1b). Opgaven maa her, ligesom i Samfundet, være at forene umiddelbar og middelbar Værdi paa ethvert Punkt. Maaske er der lykkelige Naturer, der uvilkaarligt, som ved et Instinkt, formaa at virkeliggøre dette og dog naa den Fuldkommenhed (smlgn. 147), som overhovedet er mulig for dem. Deres Karakterudvikling foregaar da som en Vækst, og der existerer intet etisk Problem for dem.

Desuden kan det tænkes, at hele Personlighedens Liv er repræsenteret ved det enkelte Øjeblik eller den enkelte Trang, saa at naar de ikke faa deres fulde Ret, fornegtes Personligheden som Helhed. Dette er Tilfældet i Opofrelsens store Øjeblikke, de Øjeblikke, i hvilket Mennesket, som Aristo-

*) *Etik.* Kap. XXIV—XXV.

teles siger, „hellere vil udføre en stor og skøn Handling end mange smaa“, og saaledes er det, hvor Mennesket ser sit hele Livs Kald i Fyldestgørelsen af en enkelt Trang. Ogsaa da bevares Kontinuiteten, den indre Sammenhæng i Livet. Om Værdien af det, for hvilket Alt ofres, tale vi endnu ikke, kun om selve Opofrelsens psykologiske og etiske Mulighed. Den staar som et specielt Tilfælde af den formelle Etiks Grundbegreb.

Ja, vi kunne gaa et Skridt videre. Selv hvor Øjeblikkets Suverænitet forkyndes paa ubetinget Maade, saa at Nuets Nydelse bliver det eneste Gode, selv dèr viser sig Forudsætningen om Livets Kontinuitet at ligge til Grund. Det vil nemlig være umuligt, at gaa helt og fuldt op i hvert enkelt Øjeblik, naar der ikke antages en Harmoni mellem alle de enkelte Øjeblikke. Det enkelte Øjebliks Ret forudsætter alle andre Øjeblikkes Ret; ellers vilde det kunne berøve dem Noget, og Opgaven vilde ikke være løst. Aristippos, der har proklameret dette Standpunkt, krævede derfor ogsaa besindig Eftertanke (φρόνησις) som Betingelse for, at det skal kunne hævdes. Den har kun middelbar, ikke umiddelbar Værdi ifølge Aristippos; heri ligger en Hindring for hans Princips Gennemførelse, en Hindring, der netop skriver sig fra, at Øjeblikket ikke kan isoleres fra Livshelheden. Paa det beslægtede Standpunkt, som Kierkegaard har beskrevet i hvad han kalder den æstetiske Livsanskuelse, ligger det Højeste egentligt i den frie Vilkaarlighed, med hvilken der svæves over de enkelte Øjeblikke, ikke i Fordybelse i dem hver for sig. I denne Svæven, der er nødvendig for ikke at hildes og fastholdes af noget Enkelt, kundgør Livshelheden sin Fordring. I den spores Kontinuiteten, saa meget Livet end ellers udstykkes. Det er jo ogsaa klart, at man ikke med Bevidsthed, end sige i Teoriens Form, kan opstille en Øjeblikketik, uden at der ligger et Henblik til Livshelheden bagved som Forudsætning. Man gaar ud over det enkelte Øjeblik, saasnart man proklamerer dets Suverænitet. (Smlgn. 26).

150. Den formelle Etik frembyder saaledes analoge Træk

paa realt og kvalitativt set helt forskellige Standpunkter. Det har, som jeg har søgt at vise, sin Grund i, at det overalt er Forholdet mellem en Helhed og dens Elementer, der ligger til Grund. Der er derfor ogsaa en Kreds af formelle etiske Begreber, som anvendes paa ethvert etisk Standpunkt. Det er Begreber som Maal og Middel, som Pligt, Dyd og Ret*). Forskellen mellem de forskellige Standpunkter beror dels paa den forskellige Vægt, der lægges paa disse Begreber, dels paa Besvarelsen af det Spørgsmaal, *hvad* der er Maal, Dyd, Pligt o. s. v. Det etiske Problem stilles først paa afgørende Maade, naar vi drage dette Spørgsmaal frem.

β. *Den etiske Vurderings Rationalitet.* (Real Etik).

151. Allerede ved den rent formale Etik kan der gøre sig Forhold gældende, der ikke kunne udtrykkes udtømmende i rationelle Formler. Ligesom Forholdet mellem Form og Emne i Erkendelsen, og mellem Del og Helhed i Verdensanskuelsen stedse foranledige nye Problemer og nye Tankenuancer, saaledes gaar det ogsaa indenfor Etiken, hvad Forholdet mellem Enhed og Mangfoldighed, Kontinuitet og Differentiation angaar. De ovenfor nævnte formale etiske Begreber indeholde derfor allerede adskillige Problemer. Selv Sociologien maa, som vi have set, indrømme dette.

Men en særegen Klasse af Problemer opstaar ved, at Fordringen om etisk Arbejde kan stilles ud fra forskellige Udgangspunkter. Vi komme atter her tilbage til Værdibegrebets Sammenhæng med Helhedsbegrebet. Der gives en Række af Helheder fra Øjeblikket og den enkelte Drift gennem Livsperioder og varige Interesser til Personligheden, og fra denne igen til Samfundet, og her igen fra mindre Samfund til større. Enhver saadan Helheds Bestaaen og Udvikling kan være Grundværdien, der anviser alle andre Værdier deres Plads og altsaa bestemmer Vurderingen i det Enkelte. Enhver etisk Tankegang gælder kun under Forudsætning af en bestemt Grundværdi. Forholdet mellem Grund-

*) *Etik* VIII, 1.

værdi og de enkelte Værdier udredes gennem Anvendelse af de formale etiske Begreber. Den, der vedkender sig en Grundværdi og er tilstrækkeligt bekendt med de faktiske Forhold, under hvilke den skal hævdes, kan logisk tvinges til at indrømme Gyldigheden af visse bestemte Handlemaader. Baade den enkelte Personlighed og Samfundet kunne kontrollere sig selv ved deres Grundværdier og disses Konsekvenser under givne Forhold. Her er et logisk Element i Etiken. Den første og mest universelle etiske Fordring, det egentlige kategoriske Imperativ vil være det sokratiske: Kend dig selv! Det betyder: Bliv klar over, hvad der for dig er Grundværdien, og over, hvorvidt din Villen og Handlen stemmer dermed! Men naar der skal gaas over fra en Grundværdi til en anden, er den logiske Konsekvens ikke nok. Det kan være muligt uden Inkonsekvens at fastholde Øjeblikkets Interesse i Modsætning til Livshelhedens, Personlighedens i Modsætning til Samfundets, det mindre Samfunds i Modsætning til det større. Baade indenfor den individuelle og indenfor den sociale Etik opstaa her de største Problemer, Kriser og Kampe.

De mindre omfattende Helheder muliggøre større Inderlighed og Styrke, medens de større Helheder give Interessen større Omfang og videre Horizont*). Men paa hvilken Side er det absolute Fortrin, naar de stilles i Modsætning til hinanden? Kan Inderligheden og Styrken uden videre beholdes, naar den etiske Horizont udvides, og vil paa den anden Side ikke Begrænsningen medføre Sneverhed og Ensidighed? En rent rationel Afgørelse er her ikke mulig, saa at almindelige Sætninger uden videre skulde kunne opstilles. Man kan ikke bevise et Menneske, at han bør stille sig andre Hovedformaal end dem, han nu har. Grundværdierne blive ikke til ad den rene Logiks Vej. Tænkningen kan paavise Selvmodsigelser, naar forskellige Grundværdier sammenblandes. Det er en Selvmodsigelse at paastaa, at man lever for sin Kunst eller sin Videnskab, naar der faktisk er helt andre Interesser, der lægge Beslag paa Tiden og Kraften.

*) Smlgn. *Etik.* XII, 1; XIV, 3.

Det er en Selvmodsigelse at paastaa, at man lever for det Hinsidige, naar man dog faktisk er optagen af, hvad der hører „denne" Verden til. Men Spørgsmaalet bliver da, hvorledes Selvmodsigelsen skal skaffes afvejen. Den bortfalder jo ligesaa godt, naar den ene Værdi bortfalder, som naar den anden bortfalder. Logiken tilfredsstilles paa begge Maader — men Etiken? Her ligger Problemet.

En Grundværdi danner sig kun ved en psykologisk-historisk Proces, der forudsætter andre Elementer end logisk Konsekvens og grundig Erfaring. Det er Sociologiens Opgave at skrive Grundværdiernes Historie. De psykologiske Processer, der under bestemte historiske og sociale Betingelser ere mulige som Overgangsprocesser mellem forskellige Grundværdier, kunne henføres til to Hovedformer: Motivforskydning og Værdiforskydning*). Ved Motivforskydning (subjektiv Værdiforskydning) sker der en Overgang fra middelbar til umiddelbar Værdi. Hvad der først kun var Middel, bliver senere til Formaal. Ved Værdiforskydning (objektiv Værdiforskydning) bliver det, der først stod som Grundværdi eller Formaal, selv Middel i Forhold til en ny Grundværdi, der dukker op. Ved Motivforskydningen opdages den umiddelbare Værdi af Midlet gennem den Beskæftigelse med dette eller Fordybelse i det, som den stadige Brug fører med sig. Ved Værdiforskydningen opdages en hel ny Værdi, idet det viser sig, at den Grundværdi, ved hvilken man hidtil stansede, medførte Virkninger eller Konsekvenser, som selv have deres Værdi. Men i begge Tilfælde er det en real, psykologisk-historisk Proces, der foregaar. Eftertanken virker med, men det er i det uvilkaarlige Følelses- og Villiesliv, at Processen hovedsageligt foregaar. Og de Forskydninger, der ere fuldbyrdede i Fortiden, kunne senere gennem Sprog, Opdragelse, Sæder, Traditioner og Institutioner paavirke de nye Slægters Udvikling fra Begyndelsen af. Om fysisk, ikke blot social Arvelighed virker med her, er et omstridt Spørgsmaal. Men muligvis medvirke Mutationer, ligesom i Planteverdenen, snart begun-

*) *Etik.* XIII, 4. — *Psykologi* VI B, 1–5

stigende, snart hæmmende de fuldbyrdede Forskydningers Virkninger. I alle Tilfælde kan hele denne Udvikling ikke forstaas ved klart bevidste Motivers Indflydelse. Det er her, som saa ofte, først Resultaterne, der dukke op over Bevidsthedens Tærskel, og da først kommer det Punkt, hvor den bevidste Vurdering kan gribe ind.

Men *medens* en saadan gennemgribende Forandring af Følelses- og Villieslivet gaar for sig, saa at der ikke er nogen fast Grundværdi, kan Eftertanken kun udrette Lidet. Det kan navnligt ikke nytte at ræsonnere ud fra Forudsætninger, der endnu ikke have fæstnet sig, men som først kunne virke, naar Processen er fuldendt. Det gælder ved Forskydningsprocesser imellem Samfundets Grupper, som det gælder ved Forskydningsprocesser mellem den enkelte Personligheds Elementer. Ved Opdragelsen kan man ikke argumentere med Barnet ud fra de Voxnes Forudsætninger, som jo Barnet først skal erhverve sig. Historiske Personligheder kunne vi ikke bedømme efter vor egen Tids Forudsætninger; vi maa søge at gøre os Rede for deres egne Grundværdier; — det er netop Historieforskningens egentlige Opgave her. Den formale Etik kunne vi stedse genfinde og anvende ved historisk Bedømmelse. Klarhed over sit Maal og konsekvent energisk Fastholden af det ere Karakterytringer, som under alle kvalitative Forskelligheder i etiske Synsmaader ville bevare deres Værdi.

Paa dette Forhold beror det Berettigede i den Opfattelse, der gør Etiken til en Del af Sociologien og derfor kun antager en historisk, ikke en rationel Etik. Ti hine Motiv- og Værdiforskydninger ere kun mulige indenfor Samfundslivet. Det er her, den Enkelte kommer i Forhold og Situationer, der kunne medføre Overgang fra Midler til Maal og fra Maal til andre Maal. Grundværdierne ere historisk og socialt bestemte. Men det er, som allerede antydet, tillige netop hine Processer, der gøre det muligt, at Individet kan stille sig i Modsætning til Samfundet, søge nye Veje, og dermed maaske igen virke tilbage paa Samfundet. Hvorvidt Isolationen eller Emancipationen kan gaa, vil være forskelligt i de for-

skellige Tilfælde; fuldstændig vil den aldrig kunne blive. Men disse Muligheder ere af stor Betydning, især i kritiske Tider, og naar den sociologiske Etik har Tilbøjelighed til at overse eller foragte dem, nærmer den sig paa betænkelig Maade en romantisk Opfattelse, der lader de enkelte Individer forsvinde i Samfundets mystiske Enhed. Dertil kommer endnu, at Brydningen ikke blot finder Sted mellem Individ og Samfund, men mellem forskellige Grupper (Familie, Stænder, Klasser) indenfor samme Samfund, og mellem forskellige, dels ligestillede, dels over- eller underordnede Samfund indbyrdes. Naar Sociologerne ofte blot tale om „Samfundet" i al Almindelighed, skjule de derved over en Mængde Problemer.

152. Paa de Punkter, hvor Konsekvensen ud fra en given Grundværdi ikke længere kan virke, gaar Etiken over i Psykologien, Sociologien og Pædagogiken. Det gælder at finde psykologiske og sociale Betingelser for Grundværdiers Skiften, og det gælder praktisk (pædagogisk og agitatorisk) at vække og styrke nye Grundværdier. Her gælder det, at der er Forskel paa at begrunde Moral og at prædike Moral; hvad der er lettest, er ikke let at afgøre, men er i denne Sammenhæng ligegyldigt. Teoretisk set er her Etikens Forhold til Psykologi og Sociologi af størst Interesse. Naar Etiken ved Overgangen fra en Grundværdi til en anden, foreløbigt overlader Ordet til Psykologien og Sociologien, bliver den Belæring, den ad denne Vej kan vinde, frugtbar med Hensyn til den fortsatte etiske Tænkning. Det bliver efter saadan Belæring lettere at se, hvorledes Vejen kan beredes for fortsat Udvikling af Individet og Samfundet.

Historien er Grundværdiernes store Kampplads. Her staar Samfund mod Samfund, Samfund mod Individ, Individ mod Samfund og Individ mod Individ. Det er de fire Arter af Krig, som Hugo Grotius — udgaaende fra den Sætning, at det er lettere at sige, hvad Uret er, end hvad Ret er — undersøgte i sit berømte Værk. Jeg vilde føje til, at indenfor den enkelte Personlighed staa de forskellige Interesser og Tilskyndelser mod hverandre. Alle disse forskellige Bryd-

ninger hænge sammen indbyrdes og staa i stadig Vexelvirkning. Tilsammen bevirke de, at der ikke foregaar en jevnt fremskridende Udvikling gennem Historien, hvad Grundværdierne angaar. Gennem alvorlige og ofte dybtgaaende Kriser af individuel og social Natur fæstnes efterhaanden Grundværdierne. Under hele denne Proces kan den etiske Tænkning kun indirekte spille en Rolle med. Dens Betydning bestaar i at drage Konsekvenserne af hvert enkelt Stade og belyse deres Betydning ved saa mange Erfaringer som muligt. Det er en Selverkendelse paa sokratisk Vis. Og dog er den Rolle, etisk Tænkning spiller under Værdiernes Kamp, betydningsfuldere end Sociologiens. Ti Sociologen staar, ligesom Psykologen, blot som Betragter, men Etikeren er midt i Striden, arbejdende for den fulde Tankeklarhed over, hvad der kæmpes for, og over de Midler, der kæmpes med, saavel som over Forholdet mellem Maal og Midler.

Man bebrejder undertiden Moralfilosoferne, at de overse, at det er de elementære Drifters Magt, der bestemmer Udviklingen, og at teoretiske og ideale Betragtninger ikke hjælpe her*). Det forekommer mig ikke, at denne Bebrejdelse rammer. Sokrates, Selverkendelsens Profet, indrømmede jo om sig selv, at han ikke var klar over, om der i hans Natur boede Mildhed og Harmoni, eller Vildskab og Brynde. Og længe før Darwin opstillede sin Lære om Kampen for Tilværelsen, lærte Hobbes, Kant og Schopenhauer Alles Kampe mod Alle og satte udtrykkeligt denne Lære i Sammenhæng med deres etiske Ideer. Paa den anden Side grunder selv Marx, hvis „historiske Materialisme“ skal vidne om et særligt Blik for „de store Massebevægelsers elementære Motiver“, tilsidst sin sociale Teori paa det Postulat, at Mennesket aldrig bør behandles som blot Middel!**) Etiske Ideer kunne maaske ofte vanskeligt høres midt i Kamplarmen. Men der kommer Stansninger, hvor Sindet er i Ro (animus sedatus, som Hobbes sagde), og hvor der kan blive Lydhør-

*) Tønnies: *Ethik und Sozialismus.* (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1905). p. 95.

**) Se herom min *Etik*[3]. p. 391 — *Den nyere Filosofis Historie*[2]. II. p. 283.

hed. Et saadant aandeligt Vindstille (Demokrit's γαλήνη) forudsætter ogsaa Undfangelsen og Gennemførelsen af den store Tanke, paa hvilken „den historiske Materialisme" hviler. Etikeren behøver ikke at vugge sig i Illusioner med Hensyn til den Magt, hans Tanker have. Det er for ham ikke Opgaven at forsyne „de store Masser" med Dogmer og Slagord, der tiltale deres „elementære Drifter", ligesaa lidt som han med Overmenneskets Foragt ser ned paa Massebevægelserne. Han overlader Profeten at forme og udtale de Idealer, der virkeligt kunne føre fremad; selv er det ham kun om Tankens Klarhed at gøre, og han stoler paa, at den ogsaa kan give sit Bidrag til at afbetale paa „Tidernes store Gæld".

153. Baade i Samfundet og i den Enkelte er Opgaven den at forene Enhed og Sluttethed med den størst mulige Fylde af ejendommelige og selvstændige Elementer. Der bestaar, som det fra Oldtiden af gentagne Gange er blevet udtalt, en Analogi mellem Begreberne Organisme, Personlighed og Samfund, en Analogi, der i hvert Tilfælde kan benyttes som Ledetraad.

Af særlig Betydning bliver her Forholdet mellem Personligheden og Samfundet. Dette Forhold gør sig først gældende som Problem i de kritiske Tider, hvor den uvilkaarlige sociale Enhed ikke længere gælder. Indenfor Personligheden selv rører sig to Tendenser, den ene i Retning af individuel Afsluttethed, den anden i Tilslutning til en Gruppe, en større Helhed. Den ene er en Trang til Selvhævdelse, den anden til Hengivelse. De fremtræde under mange Former hver for sig, som vi ikke her kunne forfølge. De finde deres Forening i Retfærdigheden, opfattet som en Villie til at behandle ethvert personligt Væsen, ogsaa det egne, paa en Gang efter dets individuelle Ejendommelighed (hvad Natur og Kaar angaar) og efter dets Betydning for Gruppen (Samfundet, Slægten), til hvilken det hører. Retfærdigheden lader Selvhævdelsen komme til sin Ret, idet den Enkelte staar som anerkendt efter sin Ejendommelighed, og Hengivelsestrangen sker ogsaa Fyldest, idet Hen-

synet til en omfattende Tingenes Orden bestemmer den Enkeltes Plads og Opgave. Retfærdigheden kan, psykologisk og historisk set, udvikle sig af Selvhævdelse, idet denne begrænses overfor andre personlige Væseners Selvhævdelse og derevd fremtræder som en Frihed, der agter Andres lige Frihed. Men den kan ogsaa udvikle sig af Hengivelsestrangen, idet den fremtræder som den af Visdom ledede Kærlighed (Leibniz' caritas sapientis). Retfærdigheden vil i de enkelte Tilfælde udvikle sig ad begge Veje, og det forskellige Forhold mellem de to Elementer, der forene sig i den, vil give den forskellig Klangfarve*). Som yderste Modsætninger fremtræder den absolute Hengivelse, som den i vore Dage er hævdet af Leo Tolstoi, og den hensynsløse Selvhævdelse, for hvilken Friedrich Nietzsche i nogle af sine Skrifter har taget Ordet.

Historisk have maaske de Sociologer Ret, der finde Retfærdighedens første Fremtræden i den Følelse af Harme eller af Angst, som Krænkelse af Gruppens Sæd og Skik vækker. Her virke begge Elementer — baade Selvhævdelse og Hengivelse — uvilkaarligt sammen. Individet føler sig solidarisk med sin Gruppe, og en Krænkelse af dens Overleveringer fylder det derfor med Afsky, hvad enten nu Andre eller det selv er Overtræderen. Der ytrer sig her en uvilkaarlig Evne til at betragte Handlinger fra et socialt og uinteresseret Synspunkt, medens dog tillige Selvhævdelsestrangen sættes i Bevægelse paa Grund af den inderlige Maade, paa hvilken Individet føler sig knyttet til Gruppen, og desuden paa Grund af de Følger (f. Ex. Dadel og Foragt, om ikke fysisk Straf), Individet selv vilde paadrage sig, hvis det var Overtræderen. Senere kan det saa ske, at den Enkelte udtaler Domme om selve Gruppens Sæd og Skik, giver en Kritik af disse og selv udtaler Normer, der ere formede i Analogi med de Normer, der forhen hævdedes paa Gruppens Vegne. Han taler da paa et idealt Samfunds Vegne, appellerer fra det ufuldkomment udviklede Samfund til et mere fuldkomment Samfund. Saaledes kan den

*) Smlgn. *Etik.* III, 9; X, 1. 4; XXV, 1.

individuelle Samvittighed voxe frem af den sociale*). Overgangen er træffende udtalt i et Fragment af Demokritos: „Lær at skamme dig for dig selv mere end for Andre."

Det er først under Udviklingens Gang, at Selvhævdelse og Hengivelse træde i skarpere Modsætning til hinanden. Trods deres Modsætning have de hver for sig deres Opgave, og de supplere hinanden; det er netop derved, at den inderlige Forbindelse af begge, Retfærdighedsbegrebet udtrykker, kan blive til. Jo mere Personligheden er udviklet efter sin fulde Ejendommelighed, des mere Værdi faar Hengivelsen, — des værdifuldere et Bidrag kan den Enkelte give til det Heles Udvikling. Og paa den anden Side kan Hengivelsen til mere omfattende Interesser end dem, der ere knyttede til Individets isolerede Selvhævdelse, udløse Evner og Kræfter, der ellers vilde ligge ubrugte. Den sociale Arbejdsdeling, der, som flere Gange bemærket, først ret har fremkaldt det etiske Problem, indeholder dog netop en Mulighed baade for højere Udvikling af individuelle Ejendommeligheder og for en værdifuldere Solidaritet, end de primitive Samfundsformer gjorde mulige. Det store Spørgsmaal er, om denne Mulighed vil blive benyttet. Udviklingen vil da gaa i Retning af den store Grundsætning, der forlængst er opstillet, men som først ret kan begrundes ud fra Retfærdigheden som Grundværdi: at ethvert Menneske paa én Gang skal staa som Formaal og som Middel.

Retfærdighedsbegrebet udtrykker den etiske Syntese, ligesom Sandhedsbegrebet (36—38; 68; 107) udtrykker den intellektuelle Syntese. Det er de to højeste Udtryk for den psykiske Energi. Paa en Gang at fastholde en omfattende Tingenes Orden og den egne personlige Ejendommelighed, saaledes at begge gensidigt blive Maal og Middel for hinanden, det kræver Energi af højeste Grad.

I Selvhævdelsen er det tilsyneladende kun Individets Velfærd, i Hengivelsen tilsyneladende kun Gruppens Velfærd, der stiller sine Fordringer. Men Gruppens Velfærd kræver ogsaa kraftig Selvhævdelse hos de Enkelte, og Individets

*) Smlgn. *Etik.* IV, 1. 4. — Westermarck: *The Origin and Development of moral ideas.* I. p. 121—124. (Justice, the flower of all moral feelings).

Velfærd kræver en kraftig Udvikling af Samfundslivet. Retfærdighedsbegrebet fyldestgør alle disse Interesser, ikke ved udvortes Tillempelse, men gennem en Lutring og Klaring af begge Tendenser. Den blinde Trang er i „alle Dyders Blomst" naat frem til Forstaaelse og til Udblik, har vundet baade i Inderlighed og i Omfang.

154. Skal det her opstillede Retfærdighedsbegreb gennemføres, maa Etiken opgive den Dogmatisme, med hvilken den i Regelen mener at kunne opstille universelle Regler, der uden videre kunne lægges til Grund i de specielle Tilfælde. Etiske Domme angaa Villiesytringer af Individer, der møde med højst forskellige indre og ydre Betingelser for at fyldestgøre de Fordringer, almindelige Principer føre til at opstille. Hverken i Art eller Grad ere Anlæg og Tilskyndelse de samme hos alle Individer. En og samme Fordring rettet til forskellige Individer paalægger dem derfor et højst forskelligt Arbejde. Begyndelsespunktet og Begyndelseshastigheden ere ikke de samme for Alle. Nogle Individer ere maaske allerede uvilkaarligt paa Vej til Retfærdighed; andre maa kæmpe haardt for at faa lagt den Grund, ud fra hvilken det første Skridt kan gøres. Hvis altsaa Fordringen skal være den samme til Alle, maa den baade kvalitativt og kvantitativt lyde forskelligt til Enhver. Enhver maa, som Schiller's Wilhelm Tell siger, beskattes efter Evne. Af den Ene vil hans Samvittighed med Rette kræve den højeste Opofrelse; af den Anden vil den med samme Ret kun kræve en Fyldestgørelse af de mest elementære Krav til Fred og Orden. Dette er ikke, som man har ment, „at sænke Idealet". Det er at hæve det. Forskellen mellem „Pligt" og „Fortjeneste" falder bort. Det er min Pligt at indlægge mig den Fortjeneste, jeg formaar, og det er en Fortjeneste at gøre sin Pligt, naar man maa sætte sin sidste Kraft ind derpaa.

Der maa foretages en gennemgaaende Individualisering af den etiske Opgave — ikke blot forat den virkeligt kan blive den samme for Alle, men ogsaa forat Etiken ikke skal komme til at forsynde sig mod sin egen højeste Grundsætning, den, at Enhver skal behandles baade som Maal

og som Middel. Mennesket skal ikke paa noget Punkt gøres til blot Middel for Formaal, der — i hvert Tilfælde foreløbigt — ligge ud over hans Horizont. Den etiske Fordring skal ikke komme som et fremmed Bud fra en hinsidig Verden, men skal have sit Tilhold i den Enkeltes eget Væsen, svare til de etiske Muligheder, dette frembyder, og være istand til at udvikle dem. Den etiske Guddom maa blive Menneske. Lovgivning, Dom og Opdragelse kunne ikke holdes skarpt ude fra hverandre*). Men herved bliver unægteligt den etiske Vurdering i de enkelte Tilfælde vanskeligere, end man i Regelen — paa Grund af den store Lyst til at moralisere — forudsætter. Der fremtræder her, ligesom ved Erkendelsesproblemet, en Forskel mellem et statisk og et dynamisk Sandhedsbegreb. Den etiske Sandhed staar ikke en Gang for alle fast som en objektiv Ting, med hvilken vi uden videre og paa skematisk Maade kunne sammenligne de enkelte Handlinger. Den maa arbejdes frem i de enkelte Tilfælde og vil aldrig kunne blive Mere end en stor Tilnærmelse til, hvad de individuelle Forudsætninger og den konkrete Situation kræve. Atter her er Verden — Personlighedens lille Verden saavel som Slægtens store Verden — stor, og vor Hjerne lille. Og dog maa vi antage, at i hvert enkelt Tilfælde kan kun én Afgørelse være den rette. Vore Tanker kredse om den snevre Vej, der fører til den etiske Sandhed og arbejde sig frem under stadig Kamp med det Irrationelle. Og hvor vore Tanker blive trætte, lyder der dog stadigt et Excelsior!

b. Det religiøse Problem.

155. Værdiproblemer opstaa først ved Arbejdsdelingen paa det aandelige Omraade (145). Dette gælder ganske særligt det religiøse Problem. I Religionens klassiske Tider staar den som den ene, koncentrerede Form, i hvilken alle Aandslivets Fornødenheder tilfredsstilles. Enten anerkendes der ikke andre aandelige Fornødenheder end netop den

*) Se mine *Etiske Undersøgelser*. p. 51—83 og min *Etik*. IV, 2; VIII, 6.

religiøse Trang, en Higen mod det ene Fornødne. Eller ogsaa formaar Religionen at optage alle andre aandelige Bestræbelser i sig. Den er da ikke blot Hjælp og Trøst, men er Poesi, Moral og Videnskab paa en Gang, eller formaar i hvert Tilfælde at optage alle disse Omraader i sig. Naar Poesi, Moral og Videnskab udsondre sig og hver for sig følge deres egne Love, opstaar der to betydningsfulde Spørgsmaal. Hvilken Betydning kan Religionen nu faa i Aandslivet, naar den hverken er nødvendig af æstetiske, etiske eller intellektuelle Grunde? Og vil der nu ikke indtræde en Nedgang og en Svækkelse, da Aandslivet ikke længere besidder et saa koncentreret Udtryk for al sin Trang som i hine klassiske Tider, et Enhedsudtryk, der gav Sluttethed i Tanke og Villie og holdt Uro og Delthed borte? — Det første Spørgsmaal angaar selve Religionens Stilling; det andet Spørgsmaal angaar Muligheden af psykiske Ækvivalenter (147) for den koncentrerede Kraft, Religionen har haft.

Overfor disse Spørgsmaal indtages der i Nutiden forskellige Standpunkter. — Nogle erklære, at der i Virkeligheden ingen Forandring er sket, saa at Problemet falder bort. De samme Dogmer læres jo stedse, og den samme Kultus øves! At der er dem, der ikke føle Trang til Dogmer eller Kultus, forandrer ikke Noget i Religionens virkelige Stilling. — Herimod hævdes af Andre, at Kontinuitet i Dogmer og Kultus Intet betyder. Hvad det kommer an paa, er, om disse ydre Former fyldes af det samme personlige Indhold som før, og om selve Livsførelsen er besjælet af den Aand, af hvilken Dogme og Kultus oprindeligt udsprang. Efter denne Opfattelse er der sket en Nedgang, en Slappelse, et Brud paa Kontinuiteten, som man af Blindhed eller med Hykleri lægger Skjul paa. — Endeligt er der dem, der mene, at med den kulturelle Arbejdsdeling, der har emanciperet Videnskaben og Moralen, er Religionens Tid forbi, og at dette er at betragte som en Vinding, da det betyder større Klarhed og Fornuft, og da det vil frigøre Kræfter, der hidtil anvendtes i falske Idealers og illusoriske Formaals Tjeneste.

Begrebet Religion er et historisk-psykologisk Begreb, der

fremtræder i saa mange Former og Nuancer, at det kan være vanskeligt at sige, hvor dets Omraade begynder, og hvor det ender. De forskellige Standpunkter overfor det religiøse Problem hænge tildels sammen med denne Mangfoldighed. Hvad der interesserer Filosofien ved dette Problem, er ikke den rent historiske Side, men den Maade, paa hvilken Religionen gør sig gældende i Sjælelivet, — de Sider af dette, den særligt lægger Beslag paa, — og dernæst de religiøse Forestillingers intellektuelle Gyldighed og den religiøse Livsførelses etiske Karakter. Derfor vil en Religionsfilosofi naturligt have et psykologisk, et erkendelsesteoretisk og et etisk Afsnit. Besvarelsen af de stillede Spørgsmaal vil bero paa Resultaterne af disse tre Undersøgelser.

Religionshistorien har hidtil lagt mest Vægt paa Religionens objektive Karakter. I Kultusformerne haves bestemte religiøse Dokumenter, som Historikeren kan holde sig til. Begrebet Kultus, og dermed Begrebet Religion, frembyder to Hovedkaraktermærker. — Gennem Ofringen, det Centrale i al Kultus, opnaar Mennesket en virkelig Forbindelse med højere Magter, og især naar det er en Gud selv, der ofrer sig, sker der en real Meddelelse af højere Kræfter, en Udstrømmen af disse i den menneskelige Verden. Snart er det fysiske, snart er det aandelige Goder, der paa denne Maade blive Menneskene tildel; men Princípet er det samme overalt. Og i Forhold til Myter og Dogmer er Kultus ofte det Oprindelige, hvoraf de have udviklet sig, idet Offerskikkene uvilkaarligt fik kosmisk Betydning, stode som Udslag af overmenneskelige Kræfter. — Foruden denne reale Karakter, i Forhold til hvilken al Symboliseren har et moderne Præg, er Kultus' sociale Karakter at fremhæve. Kultusformerne skyldes Overlevering og ere fælles Former. Den Enkelte staar ikke ved dem overfor Noget, han selv har frembragt; det er Samfundets objektive Magt, der kundgør sig i dem, og det er en social Handling, han foretager, naar han følger dem *).

*) Hubert et Mauss: *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice.* (Mélanges d'histoire des religions. 1909).

Dette Begreb om Religion er klart og simpelt. Men der er et Moment, som Historikeren dog ikke kan overse, og i Regelen heller ikke overser, nemlig de Motiver, der føre de Enkelte til at gaa ind under og maaske endog under Kamp og Lidelser hævde de religiøse Former. Hvis disse Motiver kun vare sociale, d. v. s. hvis det var mekanisk Efterligning, Frygt for Foragt, uvilkaarlig Lydighed mod Overleveringen, der ene virkede, vilde Religionens sociale Karakter indeholde Forklaringen af dens reale Karakter. Men tilbage staar dog stedse det Spørgsmaal, hvorledes visse bestemte reale Kultusformer have kunnet faa en social Karakter. Naar man ikke vil bruge Begrebet Samfund som asylum ignorantiæ, vil man blive nødt til at gaa tilbage til Processer, der maa være foregaaede i de Enkeltes Indre. Samfundet bestaar af Individer og har sin Bestaaen ved det Tilhold, det har i de Enkeltes Indre. Forklaringen er i Psykologens Øjne ganske simpel: Trangen til den reale Forbindelse med højere Magter udspringer af, at disse raade for selve Livet, sidde inde med selve Betingelserne for Existensen og for alle dens Goder. Det er en Trang, som enhver anden Trang; kun faar den en særlig Karakter ved den Genstand, den er rettet imod.

For Filosofien har det særligt Interesse at se, i hvilket Forhold de religiøse Forestillinger staa til andre Forestillinger, og hvorledes der finder en Vexelvirkning Sted imellem dem. Og hvad selve den religiøse Trang angaar, ønsker den Oplysning om dens forskellige Nuancer fra de mest elementære til de højeste. Af de ydre Skikke kunne disse ikke uden videre sluttes; her maa personlige Vidnesbyrd om, hvorledes de Enkelte opfatte og vurdere Kultus og Dogme, blive af væsentlig Betydning. Ti det er i det Indre, at de afgørende Metamorfoser af Religionen foregaa, og det især jo mere man kommer til de Folkereligioner, der ene ere af Interesse nutildags for Drøftelsen af det religiøse Problem. Og Spørgsmaalet bliver da, om ikke den væsentligste af de indre Bevægelser i Sindet, om ikke den Higen og Tragten, der fandt sin Fyldestgørelse og sit Udtryk i

Religionerne, og indenfor disse førte til Udvikling af ideale Former, kan bestaa under helt andre Former, — hvad enten man saa fremdeles vil kalde den religiøs eller ikke.

Det er David Hume, der først med Klarhed og Energi har taget Ordet for en Religionspsykologi. I Modsætning til den Opfattelse, der lagde Hovedvægten paa Religionens intellektuelle Side, fremdrog han Haab og Frygt, Spænding og Begejstring som de raadende Motiver. Særligt har han allerede havt Øje for de store Modsætninger, den religiøse Trang kommer til at svinge imellem, — paa den ene Side Tendensen til at hæve sin Genstand over al Begrænsning og Ufuldkommenhed, paa den anden Side Tendensen til at føle sig den nærværende, endog sanseligt nærværende, baade hvad Natur og hvad Skæbne angaar. Den sammensatte Karakter af de religiøse Følelser har han faaet Øje paa og staar herved højt over de mange Forsøg paa at forklare et af Historiens største Fænomener ud fra et enkelt og elementært Motiv. Dog ofrer ogsaa han paa sin Tids Alter, naar han deraf, at de Magter, paa hvilke der tros, hæves ud over al Begrænsning, slutter, at det ogsaa maa være en kunstlet (affected) Følelse, der svarer til disse Forestillinger*). Derved miskender han et Element, der er af stor Betydning i Religionen, nemlig Følelsen ved det Ophøjede. Naar Forestillingen om det Uoverskuelige og Uendelige i de Magter, der raade i Tilværelsen, opgaar, kan der vel ikke dannes noget Billede eller formes noget Begreb, der ganske svarer til dette Emne, men netop dette kan paavirke Sindet paa det Stærkeste. Og paa den anden Side kan det netop være den stærke og inderlige Følelse, der driver Forestillingen ud over alle Grænser. Det er ikke blot Tankens Lidenskab, der stedse stræber videre; der er i Følelseslivet, naar det bevæges af Livets Skæbner, en Tendens til det Grænseløse, til en Betagethed, i Forhold til hvilken ingen Forestilling kan gøre Fyldest. —

156. I min Religionsfilosofi har jeg søgt at vise, at de religiøse Forestillinger ikke besvare vore Problemer, hver-

*) *Natural History of Religion.* Sect. VII. (affected ravishment and devotion.)

ken de store eller de smaa. Dette fra den erkendelsesteoretiske Side. Dernæst har jeg ment som Kærnen i Religionen paa alle Trin at finde en Trang og Villie til at fastholde Livsværdiernes Bestaaen ud over den Grænse, indenfor hvilken menneskelig Villie kan virke for dem. Det er Afhængigheden, der fører til i den religiøse Kultus at søge Adgang til Livets Kilder. En analog Stemning vedbliver at leve hos den, der midt i Livets Skæbner, trods alle snart tragiske, snart komiske Sammenstød, fastholder den Tro, at der gaar en Livsstrøm gennem Tilværelsen, en Strøm, der bringer os hvad vi opleve af Værdifuldt, og atter medtager i sit fortsatte Løb de Værdier, vi selv maatte formaa at finde eller frembringe. Om man vil kalde denne Tro, der giver sig Udtryk i en af Livets Trang og Skæbner fostret Poesi, Navn af Religion eller ikke, er ligegyldigt. Vi mangle maaske et træffende Ord for det, der her kan foreligge. Have vi i andre Tilfælde for mange Ord, saa have vi her for faa. For det Tredie har jeg søgt at vise, at uagtet Etiken mere og mere kan opbygges uden at forudsætte noget religiøst Grundlag, er dog en Tro som den antydede af stor etisk Værdi, fordi den giver Udblik til en stor Horizont for vort Arbejde, og fordi den bringer Tilfredsstillelse for en dybt liggende Trang, der ikke behøver at dø, fordi de Former, i hvilke den i Aartusinder har fundet Udtryk, falde bort.

Her, i den almindelige Drøftelse af Problemerne, vil der kun være Grund til at gaa ind paa to Spørgsmaal. Det ene angaar Religionens psykologiske Sted, det andet angaar det nærmere Forhold mellem Religionshistorie og Religionsfilosofi.

α. Religionens psykologiske Sted.

157. Til enhver Følelse og Trang svarer en Værdi. Til Hunger og Tørst og andre Arter af Livsfølelse og Selvopholdelsestrang svarer, hvad man kunde kalde organiske Værdier; Sandhed, Skønhed og Godhed ere derimod Værdier, der svare til de intellektuelle, æstetiske og etiske Fornødenheder.

(Se 101). Disse forskellige Værdier antage i Løbet af det menneskelige Aandslivs Udvikling mere og mere Selvstændighed og virkeliggøres hver ad sin Vej. Til hvilken Trang svarer da Religionen, og hvor findes den Plads i det menneskelige Aandsliv, der vilde staa tom, dersom Religionen faldt bort uden psykisk Ækvivalent? Der synes ikke at blive nogen Værdi tilbage for den.

Kun én Mulighed staar tilbage. Alle hine Værdier maa kæmpe for deres Bestaaen, en Kamp, der som vi have set (143—146), falder ind under Synspunktet af Helhedens Kamp for sine Existensbetingelser. Der er tilsidst Livets, særligt Sjælelivets Bestaaen, hin Kamp gælder. Denne Kamp vækker Følelser af Haab og Frygt, af Jubel og Angst, af Fryd og Sorg, Forventning og Fortvivlelse. Kunde vor Villie uden Grænse arbejde for sine Maal, vilde denne Sindbevægelsernes Bølgegang ikke blive saa stærk. Men Villien raader ikke helt for den Skæbne, dens egne højeste Idealer maa lide. Og hvad der atter og atter fører Mennesker til Religion, er en Trang til at vide deres højeste Goder — Livet, Sjælen og dennes højeste Higen — sikrede. Religiøse Kultusformer aabne Adgang hertil, og i Myter og Dogmer fremstilles for Fantasi og Forestilling, hvorledes Tilværelsen maa forudsættes at være beskaffen i dens inderste Grund, naar hin Trang skal ske Fyldest. Det religiøse Problem angaar derfor Forholdet mellem Kontinuitet og Diskontinuitet, i Analogi med alle andre Problemer (103—104). Er Værdiernes Verden udtømt med de Fragmenter, vi kende, med de faa Lysglimt af noget Stort og Herligt, Erfaringen viser os, eller er der ogsaa for deres Vedkommende en stor Sammenhæng, der kun sporadisk dukker op i vor Erfaringsverden? Er hele Tilværelsen maaske et Hjemsted for Værdier? Af Angst over at se alle Goder svinde hen*), eller af Begejstring over atter og atter at se Værdistrømmen springe frem med ny Kraft**) udspringer Religionen, hvor den udspringer paa første Haand. Al Religion er da en bevidst eller ubevidst Tro paa Værdiernes

*) C'est une chose horrible de voir s'écouler tout ce qu'on possède. Pascal.
**) Mit Befrielsens Aar er kommet. Deuterojesaja.

Kontinuitet, ad hvilken Vej og ved hvilke Kræfter man saa tænker sig denne Kontinuitet opnaaet.

Denne religiøse Kontinuitetstro danner en Analogi til den intellektuelle Tro paa Tilværelsens Rationalitet eller Forstaaelighed („Fornuftighed"), og de Vanskeligheder, den har at kæmpe med, ere ogsaa analoge. Forskellen er, at Kampen paa det religiøse Omraade ikke blot er en Kamp af Tanker mod Tanker, men en Kamp mellem Haab og Angst, mellem Tryghed og Fortvivlelse. De Religioner, der have optaget de dybeste Livserfaringer i deres Kultus og Lære, give Plads for de største Følelsesmodsætninger, lade selve Guden lide og dø for atter at opstaa til Sejr; i denne Skiften af Højhed og Fornedrelse, af Sejr og Undergang skaffe de Luft for de stærkeste og mest modsatte Stemninger, som Livets og Skæbnens Gang fremkalder. Selv overfor de mest skærende Disharmonier giver den religiøse Tro ikke tabt: „Livets Kilde springer, hvor evigt den sprang." Selv den største Lidelse og Fornedrelse kan være Led i det sande Værdifuldes store Udviklingsgang. Heller ikke intellektuelt give vi jo tabt, fordi vi gøre Erfaringer, der stride mod vore logiske Idealer. Fordi de foreliggende Erfaringer føre til Selvmodsigelse, antage vi ikke, at Tilværelsen er ulogisk. Vi arbejde paa at udvide vor Erfaring i det Haab, at Modsigelserne ville kunne falde bort under en større Horizont. Ved det store Spørgsmaal om Helhedernes Kamp med Elementerne forene de intellektuelle og de religiøse Problemer sig (141—144). Vi stødte allerede rent teoretisk her paa et Sted, hvor Poesien kunde føre Ordet, medens Tanken havde naat sin Grænse. Det var det Sted, hvor der endnu kunde udformes og projiceres store Analogier, men hvor ingen Bekræftelse af disse Analogiers Gyldighed var mulig.

158. Hvilke Værdier der antages at høre til hin evige Strøm, den religiøse Tro forudsætter i Tilværelsen, beror paa, hvad der for Mennesket paa det givne Trin staar som Grundværdi. Religionen varierer derfor (selv indenfor samme Gruppe eller Konfession) i utallige Nuancer, som psykologisk Iagttagelse og Analyse kun lige er begyndt at efter-

spore. Af Menneskenes religiøse Forestillinger, f. Ex. deres Forestillinger om Guddommen eller om et andet Liv, lærer man ikke saa meget deres Forstand at kende, som man lærer, hvad der ligger deres Hjerte nærmest; det er det, hvis Bestaaen de have en Trang til at tro paa. I de mest primitive Religioner, vi kende, er det de organiske Værdier, det fremfor Alt gælder. Senere — i de saakaldte etiske Religioner — træde de aandelige Værdier i første Linie, og Guderne forestilles som deres Bærere og Repræsentanter. Og efterhaanden trænger den Bevidsthed sig frem, at vore Værdibegreber her tilsidst ere ligesaa utilstrækkelige som vore formale og reale Kategorier have vist sig ved de sidste Spørgsmaal paa Tilværelsesproblemets Omraade. Det indses, at det ikke kan være de empiriske Værdier, der bestaa, men at netop de maa forsvinde, for at en mere omfattende Værdisammenhæng kan ske Fyldest. Vi se jo ogsaa ved Motiv- og Værdiforskydning Værdi opstaa og forgaa uden Brud paa Kontinuiteten. Tilsidst erklæres da ogsaa det, der bestaar, at være Noget, som intet Øje har set og intet Øre hørt. Den hellige Tavshed, der skulde herske ved Ofringerne, kommer da til at herske med Hensyn til selve det, alle Ofringer og Bønner skulde angaa. Som en græsk Forfatter har sagt: Af Menneskene lære vi at tale, af Guderne at tie. Dog vil Religionen, naar den i sin Udvikling er kommen til dette Punkt, i Regelen hurtigt vende tilbage til sit Billedsprog som Udtryk baade for den højeste Sandhed og den højeste Værdi. Og den vil kræve en særegen Ærefrygt for dette Billedsprog*).

Der er paa dette Punkt en sidste Resignation, den religiøse Bevidsthed krymper sig ved at gaa ind paa: Anerkendelsen af Billedsprogets poetiske Karakter. Der gives derimod et Standpunkt, paa hvilket der gennem Livets Blanding af Tragedie og Komedie, af Sejr og Nederlag, er vundet en Grundstemning, som paa en Gang har Karakteren af Alvor — formedelst det Store, der er oplevet, og den

*) Martensen anfører med Tilslutning det Ord af Grundtvig, at med Billedsproget tør der ikke leges. (Smlgn. *Danske Filosofer.* p. 144.

Smerte, det ofte har kostet, — og af Ironi overfor ethvert Forsøg paa i Billeder eller i Begreber at ville udtrykke, hvad der i sin Fylde og ved sine Modsætninger sprænger enhver Form, man forsøger at slaa fast. Den Livsanskuelse eller Livsfølelse, der saaledes opstaar, fastholder Forvisningen om en stor Enhed i Tilværelsen, hvad Værdier saavel som alle andre Emner og Elementer angaar, og kan derfor vende sig spøgende mod Livets Tilskikkelser, fordi de ere magtesløse overfor hin Forvisning, ligesaavel som mod Forsøgene paa at udsige det Uudsigelige. Spøgen faar dog Vemodets Karakter, fordi der stadigt føles en Modsigelse ved, at det Store saa ofte er knyttet til det Ringe, og ved, at det ikke kan lykkes at faa sagt et afsluttende Ord om Livets Kærne og Livets Kaar. Bag Ironien og Vemodet vil der ligge en stor Resignation, snart mere praktisk, snart mere kontemplativ, — snart bitter, snart frejdig.

En Livsanskuelse som denne svarer til, hvad Kierkegaard kaldte Humor og betegnede som det sidste rent humane Standpunkt forud for det Religiøse*). Efter hans Maalestok var den af lavere Rang end de religiøse Standpunkter. Men hvis Maalestokken hentes fra den Fylde af Livserfaringer, ikke mindst af Erfaringer om Livets Modsætninger, en Livsanskuelse formaar at omspænde, er der Intet til Hinder for, at den beskrevne Livsanskuelse kan yde det Højeste. Den forudsætter den intellektuelle Redelighed, den Respekt for og den til den personlige Evne svarende Dyrken af uinteresseret objektiv Forsken og Virkelighedserkendelse, som desværre spillede altfor ringe en Rolle i Kierkegaards Redegørelse. Netop derved bliver Livsanskuelsens Indhold mangesidigere, dens Problemer bestemtere og realere, dens Fodfæste paa Erfaringens Grund mere urokkeligt. Den medtager Elementer, som Kierkegaard bevidst og lidenskabeligt lukkede Øjnene for. Den sætter ikke Klosterets Erfaringer over de Erfaringer, der kunne gøres midt i Menneskelivet, og dog forstaar den den Respekt for Middelalderens Klosterbevægelse, Kierkegaard krævede. Den

*) Se *Danske Filosofer*. p. 160 f. (Smlg. 205 f.)

frembyder selvfølgeligt hos dem, der nære den, mange Grader og mange Nuancer. Den forudsætter Eftertanke og Kritik, paa samme Tid som den forudsætter en levende Erfaring og en dyb Sympati. Den kan ikke læres af Andre, ikke forplantes og udbredes gennem Overlevering; den maa voxe frem hos den Enkelte som Frugt af hans Arbejde og hans Oplevelser. Derfor vil den ogsaa se den Kendsgerning under Øjne, at Alle ikke kunne have den samme Livsanskuelse. Det hører med til det Irrationelle ved Tilværelsen, til Livets Ironi. Alt Jorderigs Kameler kunne, som Jakobsen har sagt, ikke gaa gennem samme Naaleøje. Derfor profeteres der heller ikke her om Religionens Fremtid, skønt det vel staar klart, under hvilke Betingelser det religiøse Problem fremtidigt vil kunne gøre sig gældende i Teori og i Praxis. Det forudses, at teoretiske Diskussioner ville spille en mindre og mindre Rolle, men at det vil komme an paa, hvor dybt og alsidigt Livets Gang og Skæbner føles af den Enkelte, og hvilken Trang disse Oplevelser vække hos ham til at udforme hans Tanker om Livet, vække Livspoesien i ham og styrke hans Villie. Det vil da vise sig, om Følgen af alt dette for ham nødvendigvis bliver en Tilslutning til Religion i Betydning af en social Ordning, der aabner Adgang til real Livsmeddelelse fra overnaturlige Magter og yder afsluttende Tankerammer. Og det vil da fremdeles vise sig, hvilken Værdi igen en saadan Tilslutning har.

En gennemgaaende Individualisering er nødvendig paa Livsanskuelsens Omraade ikke mindre end paa Etikens Omraade (154). Den fælles Maalestok vil ogsaa her være Graden af den psykiske Energi, der lægges for Dagen. Og jo højere denne Grad er, medens samtidigt Forbruget af Dogmer, Kultusformer og metafysiske Postulater er saa ringe som muligt, des fuldkomnere en Livstype maa vi siges at have for os. Henimod Anerkendelsen af en saadan Maalestok bevæge vi os langsomt. Det er det eneste Lysglimt, vi efter de uendelige Stridigheder paa det religiøse Omraade kunne faa Øje paa. Men hverken Troende eller Fritænkere

have endnu virkelig Sans for denne Side af Sagen, der dog er den egentligt menneskelige, og som tillige aabner Adgang til at se en større, skjult Sammenhæng i menneskeligt Aandsliv bag alskens Bekendelser og Fornegtelser.

159. Filosofiens Forhold til Religionen (saavelsom til Livsanskuelser, der have en Analogi med Religionen, hvad enten man vil kalde dem religiøse eller ikke) kan kun være det, at den i Religionen ser en aandelig Livsform, hvis psykologiske Karakter og hvis Plads og Værdi indenfor Aandslivet idethele det gælder at bestemme. Filosofien kan ikke frembringe Tro og har stedse kun indirekte Betydning for den Livsanskuelse, der udvikler sig hos selve Filosofen. Personlighedens Syntese er stedse mere omfattende end Tankens, Videnskabens Syntese. Det er Filosofens Opgave at forbinde den intellektuelle Redelighed, der anvender den strenge Undersøgelses Fremgangsmaade paa ethvert Punkt og hellere ender med at erkende sin Uvidenhed end med en illusorisk Løsning, med den personlige Sandhed, der lader Livsanskuelsen grunde sig paa, hvad der virkeligt er oplevet og ikke blot optaget ved Efterligning eller fra Overlevering. Selvfølgeligt vil han stræbe efter at faa den størst mulige Sammenhæng mellem Tankens Udbytte og Livserfaringens Frugter; men han vil sikkert stedse erfare, at de ikke dække hverandre. For enhver Videnskabsmand vil denne Modsætning gøre sig gældende, naar han ser klart; men Filosofen har særlig Anledning til at føle den.

Romantikens Filosofi mente at kunne føre ud over denne Modsætning og genføde en Tid, i hvilken Kunst, Videnskab og Religion skulde gaa sammen til Enhed, eller i hvert Tilfælde til Harmoni. Hvorledes det i Danmark gik med denne Forjættelse i Løbet af det nittende Aarhundrede har jeg fremstillet i min Bog *Danske Filosofer*. Karakteristisk var især Stillingen henimod Aarhundredets Midte. For J. L. Heiberg var Religionen et Emne, som Filosofien, saaledes som Hegel havde udviklet den, fuldstændigt kunde optage og oversætte i den rene Tankens Form. Tankens Syntese kunde altsaa optage det personlige Livs hele Syntese i sig.

Ikke-Filosofer maatte saa lade sig nøje med Religionens Billeder og Ceremonier. Det religiøse Indhold fik for Heiberg som for Hegel kun Berettigelse, forsaavidt det kunde omsættes eller oversættes i rent logisk Form. Martensen var vel enig med Heiberg i, at Logiken (særligt som Hegel havde udviklet den) var den Form, i hvilken Dogmet skulde og kunde udvikles i Teologien som Videnskab, men han krævede paa Forhaand en udtrykkelig Tro paa en skabende Gud. Kun ved Hjælp af denne Tro kunde den højeste Videnskab grundes, og Teologien blev da erklæret for den centrale Videnskab. For Martensen var Religion ikke, som for Heiberg, blot Emne; den var tillige Autoritet; og Logiken underordnedes mere og mere under denne Autoritet. For Kierkegaard endeligt var Religionen blot Autoritet, Livsideal, og det var formasteligt at behandle den som Emne for Videnskab, for Filosoferen saavel som for historisk Forsken. Der gaves for Kierkegaard kun en praktisk-psykologisk Indledning til Kristendommen, ingen videnskabelig. Og siden hans Tid er Hovedspørgsmaalet (afset fra den historiske Forsken af de religiøse Kildeskrifter, som Kierkegaard med romantisk Overmod skød tilside) netop det, hvorhen Menneskets personlige Livserfaring fører ham, naar han gør sig uafhængig af den blotte Overleverings Magt.

Kultus og Dogme ere Former, der ere fælles for hele Menneskegrupper, og som derfor med Rette betragtes som vigtige religiøse Dokumenter. I dem har Religionen faaet en social Karakter. Men det er klart, at jo mere Vægten lægges paa personlig Erfaring, Selvoplevelse af Livets Modsætninger og af de Kampe, i hvilken Livets Værdier stadigt ere stedte, des mere maa den sociale Karakter træde i Baggrunden og staa som afledet. Spørgsmaalet er jo netop nu, om personlig Erfaring fører Mennesket til Tilslutning til en af de overleverede Religioner, f. Ex. til Fastholden af den, i hvilken han selv er opdragen. Det kan være en Støtte for den Enkelte, at der er aandelige Livsformer, han kan leve sig ind i, ligesom han har levet sig ind i sit Modersmaal. Den Enkelte kan finde Styrkelse ved Samkvemmet

med Andre, ogsaa naar det gælder at finde Form og Udtryk for sine egne inderligste Erfaringer. Og der kan røre sig en Angst for at gaa alene ad Livets dunkle Veje. Men det er ogsaa en Kendsgerning, at der kan opstaa et Modsætningsforhold mellem det Individuelle og det Sociale paa det religiøse som paa andre Omraader. Kultus og Dogme maa fra først af skyldes enkelte Personligheders Optræden, selvom deres Navne ikke ere opbevarede, fordi det, de fandt, uvilkaarligt blev Gruppens Ejendom. Indenfor enhver Gruppe af Mennesker skyldes Initiativerne stedse Enkelte. Hvad der er fælles, maa engang have været individuelt. Et Folk kan ligesaalidt lave Religion som digte Poesi. Men jo mere uvilkaarlig Produktionen og Meddelelsestrangen er, des hurtigere vil en Tradition være grundlagt og Traditionens Stiftere glemte. Den fremskridende Udvikling medfører en større Betoning af, hvad der skyldes enkelte Individer, og i de Folkereligioner, vi kalde de højeste, staa da ogsaa personlige Skikkelser, omhyllede af Legender og Myter, ved Kilderne. Hvad der saaledes i Religionens Historie stedse maa forudsættes, selvom det ligger skjult, det vil nu mere og mere komme frem i første Linie.

Begrebet personlig eller religiøs Erfaring stiller den Fordring, at den Enkelte selv skal blive klar over, hvilke Postulater Livet kræver. Det er ikke nok, at han prøver paa i egen Erfaring at genfinde, hvad den religiøse Tradition indeholder; det er heller ikke nok, at han af sine Erfaringer drives til at slutte sig til en religiøs Overlevering. Skal Ordet Erfaring tages i samme Betydning som ellers, maa der skelnes mellem det Oplevede og dets Aarsag. Et Aarsagsforhold kan ikke umiddelbart iagttages. At en Oplevelse har en bestemt Aarsag, kan kun godtgøres gennem et Bevis for, at ingen anden Aarsag formaaede at forklare det givne Tilfælde. Man maa stedse kunne gøre Kontraprøve, naar et Aarsagsforhold skal bevises. Selv Videnskaben bliver mere og mere klar over, at en Hypotese kun faar sin fulde Bekræftelse, naar den kan vendes om, saaledes at man ved streng Slutning ligesaa vel kan gaa til-

bage fra Virkning til Aarsag som fra Aarsag til Virkning (108; 115). Naar Videnskaben søger at aflægge sin Dogmatisme, bør Religionen ogsaa gøre det. Uvilkaarligt vil den Enkelte maaske udtale, at Livet og Tilværelsen vilde miste deres Værdi for ham, dersom han ikke fastholdt visse Forestillinger. Men han kan ikke tillægge den Erfaring, han saaledes mener at have gjort, almen Gyldighed.

Der er her en Krise, Menneskeslægten maa gennemgaa, før de simpleste Fordringer til Sandhed i Livsanskuelse kunne siges at være fyldestgjorte*). Hverken Troende eller Antitroende have hidtil ret havt Blik for denne Side af Sagen. De have været for optagne af Apologi og Kritik. Der maa igen stiges ned til de oprindelige Kilder, af hvilke de positive (sociale) Religioner udsprang under andre Kulturforhold end vore, og det maa da vise sig, om der behøves Forudsætninger, som ligge ud over Erfaring, for at leve et ædelt Menneskeliv med Kraft og Mod. Det vil da vise sig, om man med Rette beholder Ordet Religion for den Maade at tage Livet paa, som virkeligt voxer ud af personlig Livserfaring, — om Religionens Tid er forbi eller ikke.

Hvad der har blivende Værdi i de historiske Religioner, er især den store Poesi, i hvilken Livets Modsætninger og Skæbner have faaet saa gribende Udtryk. Hos de Enkelte, der ikke kunne undvære det religiøse Fællesskab, vil den øvede psykologiske Iagttagelse ofte kunne skelne imellem, hvad der virkeligt skyldes personlig Erfaring, og hvad der enten uvilkaarligt eller med en vis Tvang er optaget uden at være erhvervet gennem egen Erfaring. Medens den spekulative Filosofi og Teologi vilde omtyde Dogmer og Kultusskikke saaledes, at de kom til at staa som symbolske eller allegoriske Udtryk for metafysiske Sandheder, vil Religionspsykologen i de Enkeltes Bekendelser eller i de kirkelige Hymner og Skikke søge Virkninger og Billeder af menneskelige Erfaringer, der maaske kunne gøres igen under helt andre Forhold og skaffe sig Udtryk paa helt anden Maade. I denne Forstand ere de historisk foreliggende Re-

*) Om Begrebet religiøs Erfaring se nærmere min *Religionsfilosofi*. § 26—31.

ligioner Emner for Tanken, medens de ikke kunne være Autoriteter.

160. Troen paa Værdiens Bestaaen kan selv faa Værdi ved at holde Modet oppe under Kampen for Livet og ved at anspore til at søge og finde nye Værdier som Ækvivalenter for de Værdier, der forsvinde. Religionen kan paa dette Punkt nærme sig til Etiken i den Grad, at den staar som en nødvendig Forudsætning for al Handlen. Dette var Fichte's Opfattelse (i hans første Periode). Han lærte en Identitet af Moral og Religion. Naar jeg sætter mig et etisk Formaal, maa jeg ogsaa antage, at dets Opnaaelse er mulig, og deri ligger allerede en Tro paa en moralsk Verdensorden. Der maa ifølge Fichte være en Harmoni mellem Idealernes og Erfaringens Verden (altsaa mellem Værdi og Virkelighed), dersom etisk Handlen overhovedet skal være mulig. Fichte's „Ateisme" bestod i, at han gjorde sand Religion til Et med Tro paa en saadan Harmoni. At denne Tro fandt Udtryk i Antagelsen af et personligt Væsen som Aarsag til Harmonien, var for ham noget Afledet, der kunde have sine store Betænkeligheder*).

Fichte har peget paa et idealt Punkt, til hvilken Udviklingen langsomt nærmer sig, forsaavidt som etiske Synspunkter spille en stedse større Rolle baade indenfor Religionen og ved Bedømmelsen af dem. Men etiske Synspunkter kunne ikke føre til Antagelsen af en fuldkommen Harmoni mellem Værdi og Virkelighed. Det drejer sig i hvert Tilfælde ikke om Tilværelsens aktuelle Værdi, men om de Muligheder, den frembyder for Tankens og Villiens fortsatte Arbejde. Vi behøve ikke at antage Verden for den bedste af alle mulige Verdener. Naar der blot stadigt er bundne og skjulte Værdier at udløse og frembringe, er det nok til at gøre Tilværelsen til en Verden, i hvilken vi ikke behøve at føle os hjemløse.

Paa den anden Side vil der sikkert stedse være Trang til noget Mere end en saadan Forudsætning. Der vil være en Trang til at finde Udtryk for den samlede Livserfaring

*) Fichte: *Appellation gegen die Anklage des Atheismus.* 1799. p. 34—41.

i en Livspoesi, ved hvilken de overleverede Billeder kunne bruges, naar Fantasien ikke paa egen Haand kan frembringe nye. Poesien udspringer altid af en kraftig Leven, og at Religionerne have formaaet at give Stødet til en saa stor og mægtig Poesi, hænger nøje sammen med den koncentrerede Maade, paa hvilken Menneskene i den Religion, der virkeligt er deres Ejendom, føle og leve Livet og bevæges af de Skæbner, det medfører. Ogsaa fra dette Synspunkt set, vil Religionen ikke kunne forsvinde uden Ækvivalent — hvis der ikke skal ske en Nedgang i det aandelige Livs Værdi. Hvis man definerer Religion som en Tro paa Værdiens Bestaaen, er det en religiøs Tro, at de historiske Former for Religion ikke kunne forsvinde uden Ækvivalenter.

β. *Den historiske og den filosofiske Betragtning.*

161. Historien fremstiller Religionernes og Livsanskuelsernes Mangfoldighed i deres Sammenhæng med Tidsforhold og stedlige Forhold. Naar vi nu lægge Mærke til, hvorledes Historikerne uvilkaarligt gaa frem i deres Karakteristik af de forskellige Religioner, vil det vise sig, at der er tre Hovedsynspunkter, der stedse komme igen, og som ville bekræfte den Opfattelse af Religionen og det religiøse Problem, der i det Foregaaende er gjort gældende.

Religiøse Forskelligheder vise sig dels at bero paa, hvad Menneskene tillægge Værdi, og som de derfor have Trang til at tænke som evigt bestaaende, dels paa, hvilken Erkendelse de besidde af Tilværelsen, indenfor hvilken Værdierne skulle bestaa, dels endeligt paa, hvorledes de opfatte Forholdet mellem det Værdifulde, de kende, og Tilværelsen, saaledes som de kende den. Det er en Hovedtanke i min Religionsfilosofi, at alle Forskelle mellem Religioner indbyrdes ville kunne føres tilbage til disse tre Hovedpunkter.

1) Spørgsmaalet, hvorfor Guder dyrkes, maa opkastes overfor enhver Religion, og selv de mest objektive Sociologer opkaste det, skønt denne Side af Sagen interesserer

dem meget lidet. Saa vigtigt det er at faa at vide, hvilken Kultus der øves, — hvilke Forestillinger der knyttes til denne Kultus, — og hvilke Dogmer der igen udfolder sig af disse Forestillinger, — saa naar man dog kun til en virkelig Karakteristik af Religionen, naar man opkaster hint Spørgsmaal. Det viser sig da, at Menneskene i Religionen, og især gennem Kultus, søge Delagtighed i de Goder, de guddommelige Magter formaa at skænke: snart Kraft og Sundhed, Næring og Beskyttelse, snart Visdom, Godhed, Fred i sin Sjæl for Alt, hvad der splitter og kuer. Ved Forskellen mellem de forskellige Værdier, der saaledes ligge til Grund, betegnes Forskellen mellem Naturreligioner og etiske Religioner, en Forskel, der forudsætter, at Menneskene selv gennem Samfundslivets Udvikling have naat til at skelne mellem elementære og ideelle Værdier (101, 1 a). Denne Forskel behøver ikke at medføre nogen ydre Forskel i Kultus og Dogme; kun tydes disse nu anderledes, og Vægten lægges paa andre Sider end før. Det er gennem en Række af Motiv- og Værdiforskydninger, at denne Udvikling foregaar, for Religionens som for Etikens Vedkommende (155).

Foruden Arten af de Værdier, der skulle hævdes, er ogsaa Forholdet mellem de Magter, der hævde dem, og selve Værdierne forskelligt. Guderne kunne være blotte Midler for menneskelige Formaal, saa at de ringeagtes, naar disse kunne naas uden deres Hjælp. Men Guderne kunne ogsaa staa ikke blot som Bærere af det højeste Værdifulde, men som Repræsentanter for dette, saa at Menneskene netop ved det komme i Forbindelse med Guderne, der ere delagtige i de højeste Værdier. Forskellen mellem middelbar og umiddelbar Værdi er da falden bort. I Fortsættelse af dette Standpunkt ligger en Opfattelse som Fichte's, for hvilken Forskellen mellem det Etiske og det Religiøse tilsidst falder bort. Dette Standpunkt, der hænger sammen med Overgangen fra Animisme til Platonisme (43—44), kommer allerede frem hos Platon, naar han taler om „Ideerne" som det, der gør Gud guddommelig (πρὸς οἷσπερ θεὸς ὢν θεῖος ἐστιν),

og senere hos Plotinos, naar han udtaler, at Grunden til, at Guderne ere Guder, selv maa være „en højere Gud" end de!*) — Det Guddommelige bliver efter denne Fortolkning en Forening af de højeste Værdier og af Magten til at udvikle og hævde dem, — en Forening af umiddelbare og middelbare Værdier.

2) Virkelighedserkendelsen virker altid ind paa Religionens Karakter. Fuld Ligevægt og Tryghed raader kun, hvor det er Religionen, der selv giver Grundlaget for Opfattelsen og Forklaringen af Virkeligheden. Efterhaanden som Virkelighedserkendelsen udvikler sig til Selvstændighed, og man lærer at skelne mellem Emnerne og deres Tydning, begynde religiøse Problemer at opstaa. Fra Religionens Side følger man derfor den intellektuelle Udvikling med Mistænksomhed. Enhver Religion med organiseret Kultus og Lære er tillempet efter en vis Verdensanskuelse, og det store Spørgsmaal bliver da, om de nye Iagttagelser og Synspunkter, og især hele den nye Maade at spørge og svare paa, kan blive en virkelig Bestanddel af Religionen. Det vil navnligt være Trangen til en Afslutning af Verdensanskuelsen og dermed ogsaa til anskuelige Forestillinger, der vil gøre sig gældende fra religiøs Side. Indenfor en begrænset Verden kan man saa at sige se en Stige mellem Værdiernes Himmel og Virkelighedens Jord og forestille sig en stadig Op- og Nedstigen af Værdibærere. — Naar de europæiske Folkereligioner i de sidste Aarhundreder nødigt, men stedse mere have maattet indrømme, at Virkeligheden ikke kan forklares ud fra de religiøse Dokumenter, saa er netop derved en væsentlig Side af det religiøse Problem fremtraadt.

3) Mest indgribende virke dog de Erfaringer, Mennesket paa sine egne eller paa sit Folks Vegne gør om, hvorledes det her i Verden gaar med det, der giver Livet Værdi. Folkenes Skæbner afspejle sig i deres Religioner, og den Enkeltes Tilskikkelser i hans Livsanskuelses Klangfarve. I den nyeste Tid have Religionspsykologer fremhævet Modsætningen mellem de én Gang fødte og de to Gange fødte, d. v. s.

*) Platon: *Fajdros.* p. 249. C. — Plotinos: *Ennead.* V, 1, 2

mellem Mennesker, hvis Udvikling gaar i lige Linie, saa at de optage Lykke og Ulykke som Elementer i deres Livsanskuelse, uden at der sker noget Brud, — og Mennesker, der af indre og ydre Aarsager føres til Brud med den første Del af deres Bane og kun gennem en Omvæltning i deres Sjæleliv naa til deres afsluttende Livsanskuelse. Ogsaa i Folkenes Tro kunne saadanne Forhold gøre sig gældende. Og i alle saadanne Tilfælde er det Forholdet mellem Værdierne og Tingenes virkelige Gang, det drejer sig om. De højeste Religioner ville være de, der rumme Udtryk for alle saadanne Modsætninger. Det er især „de to Gange fødte", der i Kristendommen ville genfinde deres Erfaringer. Den religiøse Stemning naar her først Dybde og Fasthed, naar den gennem Brydning og Lidelse er naat op til Salighed. I den gamle Offerkultus, der ikke stansede ved Offerets Indvielse til Guden, men udviklede den Forestilling, at det var Guden selv, der blev ofret, har den religiøse Bevidsthed fundet et af sine dybeste Udtryk, Symbol for de mest indgribende Livserfaringer. — Der har været en Tilbøjelighed i religiøse Organisationer til at lægge en eneste Type til Grund og fordre den efterlignet og gennemført af Alle. Megen Aandskuelse er bleven Følgen heraf. Den nyeste Tids sammenlignende Religionspsykologi har fundet en stor Mangfoldighed af Typer, skønt Modsætningen mellem expansive og disharmoniske Naturer synes at være den betydningsfuldeste*). Baade i Livets kraftige Udfoldelse, der skyller Hæmninger og Forstemninger bort som den klare Kilde Smudset, og i Kampen for at bøje stridende Kræfter sammen til Enhed, ytrer den psykiske Energi sig paa afgørende Maade. Naar Følelsen overfor Tilværelsen, Erfaringen om Værdiernes Skæbne ikke mere saa aldeles overvejende som hidtil paa Forhaand bestemmes ved Overlevering og Autoritet, da vil det først ret vise sig, hvorvidt der paa dette Omraade kan være Tale om almenmenneskelige Erfaringer. Det vil da ogsaa vise sig, hvorvidt

*) I min *Religionsfilosofi.* § 36—43 og § 94—96 har jeg karakteriseret en Række religiøse Typer. — I mine *Mindre Arbejder.* (Anden Række.) p. 124 f og 137—140 har jeg anstillet en Sammenligning mellem mine Typer og de af nyere Religionspsykologer (amerikanske og franske) fundne og paavist en Overensstemmelse i de store Træk.

der paa rent menneskelig Grund kan udvikle sig psykiske Ækvivalenter for den store Koncentration i Aandslivet, Religionerne i deres klassiske Tider have formaaet at bringe. —

162. Baade for Religionsfilosofien og for Religionshistorien staar Religionen som et Emne, hvis Karakter og hvis Plads i Aandslivet det gælder at bestemme. Religionshistorien studerer Religionens givne Former efter almindelig historisk-kritisk Metode og med Filologiens og Arkæologiens Hjælp. Det Arbejde, der her gøres, kommer Religionsfilosofien til Gode. Men Filosofien interesserer sig ikke saa meget for de ydre, færdige Kultusformer og Dogmer, som for de Kræfter og Motiver, der virke i dem, og som maaske ikke behøve at være bundne til visse bestemte Former. Det var den Stilling, allerede Kant indtog overfor dogmatiske Systemer i Filosofien. Hvad der her interesserede ham, var den Trang og Evne, der havde ført til saadanne Tankebygninger, og ved at undersøge dem vilde han blive klar over, hvorvidt der her var Noget, der kunde vinde Betydning i nye Former. Den menneskelige Aand maa befris fra Fortidens Værker for at staa uhildet og med fuld Kraft overfor dens nye Opgaver. Og en saadan Befrielse kommer ikke ved blot Tvivl eller ved Kritik af de færdige Værker. Tvivlen er ogsaa en Optagethed af Fortiden, ligesaa vel som den dogmatiske Vedholden. Fremtidens Erfaring skal vindes og Fremtidens aandelige Arbejde gøres paa Trods af gamle Dogmer og nye Tvivl.

Et Exempel paa historiske Undersøgelser, der kunne kaste Lys over det psykologiske Grundlag, have vi i Drøftelsen af Forholdet mellem Magi og Religion. Forskellen mellem Magi og Religion bestaar deri, at i Magien virker den Enkelte mere selvstændigt end i den egentlige Kultus. Han sætter paa egen Haand Kræfter i Bevægelse, der kunne føre til hans Formaals Virkeliggørelse. I Kultus derimod aabnes der ham Adgang til at modtage Hjælp og Meddelelse af guddommelige Kræfter. Ifølge Frazer har der været en Periode, hvor der anvendtes Magi, medens der endnu ikke var Religion. Først da Mennesket havde gjort den Erfaring,

at de Kræfter, han selv kan sætte i Bevægelse, ikke slaa til, altsaa da han havde erfaret sin Afhængighed, bøjede han sig for højere Magter*). Det var da gennem Resignation, at Religionen blev til. Mennesket har først trot ved egne Kræfter at kunne sikre sig det Værdifulde; først naar han har set sin Evnes Grænse, er der Mulighed for Religion. Det er næppe Frazer's Mening, at Erfaringen om Magiens Utilstrækkelighed er den eneste Vej til Religion; ogsaa paa mange andre Maader kan Mennesket erfare sin Begrænsning.

Et andet Exempel, der ogsaa afslører dybtliggende aandelige Processer, henter jeg ligeledes fra Frazer. Isis var først en Frugtbarhedsgudinde ligesom Astarte og Kybele, men „hendes skønne, madonnalignende Skikkelse afspejler en ædlere social og moralsk Tilstand end Astartes og lignende Gudinders plumpe, sanselige og grusomme Skikkelser.“*) En lignende Overgang fra elementære til ideelle Motivers Virken frembyder Oldenberg's Sammenligning mellem den indiske Varuna og den persiske Ahura—Mazda. Til Grund for begge disse Guder skal ligge en indoarisk Maanegud, og hvis denne Hypotese er rigtig, vil der, som Oldenberg bemærker, i den successive Lutring af den lurende, lumske himmelske Troldmand til den zaratustraske Guds aandelige Højhed ligge et Bevis for vældige Forandringer i religiøse Forestillinger og menneskelig Moral.**)

Af endnu større Interesse for Filosofen end de Indblik i de indre sjælelige Processer, Kultusformers og Guders Metamorfoser kunne give, ville Selvvidnesbyrd af religiøse Personligheder være. De vise os umiddelbart, hvad der giver

---

*) Frazer: *Adonis Osiris, Attis.* (1906). p. 3—5; 137 f. 149. — Hubert et Mauss *(L'Origine des Pouvoirs Magiques.* Mèlanges d'Histoire des religions. p, 131 ff) betone stærkere end Frazer Magiens sociale Karakter som beroende paa Tradition og særegen Indvielse. Men de lægge dog ogsaa Vægt paa, at den magiske Evne øves, eller kan øves, af Individet som isoleret; den Enkelte kan her unddrage sig Mængden og handle paa egen Haand. Ogsaa efter denne Teori staar da Magien mere end Kultus som en Form for selvstændig Virken. La Magie fournit à l'individu les moyens de se faire valoir à ses propres yeux et aux yeux des autres, ou bien d'ècarter la foule, d'èchapper à la pression sociale et à la routine .... Les savants sont fils des magiciens. (Hubert et Mauss. p. XXV.)

**) Adonis etc. p. 154 ff; 283 ff.

***) *Die iranische Religion.* (Kultur der Gegenwart I, 3, 1.) p. 82.

Religionen Værdi for Mennesker. Vi kunne ikke derved lære Religionens rent historiske Oprindelse at kende. Tvertimod forudsætte saadanne Selvvidnesbyrd i Regelen en bestemt historisk Religion og dens Forkyndelse som given. Men hvad der for Filosofen er vigtigere: vi kunne faa at vide, hvilken Plads Religionen indtager i Aandslivet, saaledes som dette fremtræder hos betydelige Personligheder. Naar det religiøse Liv har en rent instinktiv Karakter og umiddelbart bestemmes ved Kultus og Overlevering, vil der ikke være Mulighed for en Eftertanke som den, hine Selvvidnesbyrd forudsætte. Men paa det Punkt, hvor Eftertanken vaagner, medens der dog leves helt og fuldt i det Overleverede, vil der være Mulighed for et Vidnesbyrd paa første Haand. Saaledes have vi f. Ex. i Augustins „Confessiones" en højt begavet og dybt greben Personligheds Forsøg paa gennem Eftertanke at blive sig bevidst, hvorledes og af hvilke Motiver den af ham gennemløbne religiøse Udvikling er gaaet for sig. At ethvert saadant individuelt Vidnesbyrd maa behandles med psykologisk og historisk Kritik, og at det først faar sin rette Betydning ved at sammenlignes med andre „Bekendelser", følger af sig selv. De individuelle Former for Religion kunne ikke forstaas uden i Sammenhæng med Religionens almindelige Historie. Og her vil det netop være af stor Interesse at undersøge Vexelforholdet mellem Overleveringen og de enkelte Personligheder, altsaa mellem det sociale og det individuelle Moment i Religionen. I min „Religionsfilosofi" har jeg derfor ogsaa, med Benyttelse af en Række historiske Exempler, anstillet en særlig Undersøgelse af dette Punkt.*) Et religiøst Fænomen forstaas kun ret som Følge af saadan Vexelvirkning. Saa stor

*) *Religionsfilosofi.* § 56—64: Den religiøse Erfaring og Traditionen. — Jeg forstaar ikke, hvorledes Wundt (*Mythus und Religion.* Völkerpsychologie. II, 3. p. 728) kan tillægge mig den Mening, at man ud fra den individuelle Psykologi, med Tilsidesættelse af Religionens Historie, skulde kunne forstaa Religionens Oprindelse. Jeg er kun gaaet den Vej, at udfinde, hvad en given Religion til en given Tid har været for betydelige Aander, der virkeligt vare grebne af den. Jeg er saa heldig her at kunne beraabe mig paa en Forsker som Wilamowitz—Moellendorff, der er gaaet den samme Vej. For at forstaa Herakles's religiøse Betydning er han ikke stanset ved Myter og Skikke, men har opsøgt en stor, af Guden betaget Aand og fundet en saadan i Pindar: „Aus dem ersten nemeischen Gedichte habe ich den Herakles verstanden." (*Euripides' Herakles.*[2] I. p. 107.)

Betydning man end vil tillægge „Folkespykologien", maa det dog aldrig glemmes, at Folket bestaar af Individer, og at Folkets Sjæleliv gaar for sig i deres Sjæle. Derfor maa det være af Betydning at faa umiddelbar Adgang til et af Arnestederne for Folkets sjælelige Liv. —

Om Fremtidens Livsanskuelse vil udvikle sig kontinuerligt af Fortidens Religioner, eller om der her vil opstaa noget helt Nyt, en aandelig Livsform, for hvilken vi endnu ikke have noget Navn, det kunne vi ikke afgøre. Men den religionsfilosofiske Betragtning fører os til at se, at ligesom det intellektuelle Arbejde er en Fortsættelse af Verdensudviklingen gennem menneskelig Tanke, og det æstetiske Arbejde en Fortsættelse gennem menneskelig Fantasi (147, Note), — saaledes rører der sig i den religiøse Tro, saavelsom i de Livsanskuelser, der kunne tjene som dens Ækvivalenter, en Stræben efter at fastholde Udviklingstanken ud over det Omraade, menneskelig Tanke og Villie kunne beherske. En saadan Stræben vil være nødsaget til at benytte Analogier, der ikke kunne vinde Bekræftelse ved Erfaring. Kun i Poesiens Form kan en Livsanskuelse, der vil sammenknytte det inderste Personlighedsliv med de mest universelle Tanker, skaffe sig Udtryk. Men skal denne Poesi have Betydning, maa den være en *Livspoesi*, til hvilken alle Bestræbelser paa Tankens og Villiens Omraade yde deres Bidrag. Kun Faa er det forundt at frembringe og forme denne Livspoesi paa første Haand. Men enhver redelig menneskelig Stræben virker med til at forberede den.

PROFESSOR DR. HARALD HØFFDING

PSYKOLOGI i Omrids paa Grundlag af Erfaring. Femte paany gennemsete Udgave. *6 Kroner 50 Øre*

ETIK. En Fremstilling af de etiske Principer og deres Anvendelse paa de vigtigste Livsforhold. — Tredie paany gennemsete og delvis ændrede Udgave. *10 Kroner*

DEN NYERE FILOSOFIS HISTORIE. En Fremstilling af Filosofiens Historie fra Renaissancens Slutning til vore Dage. To Bind. Anden gennemsete Udgave. *16 Kroner 50 Øre*

ETISKE UNDERSØGELSER. Om Muligheden af en filosofisk Etik. — Om Velfærdsprincipet. — Forholdsloven i Etiken. *1 Krone 40 Øre*

FORMEL LOGIK. Til Brug ved Forelæsninger. Femte omarbejdede Udgave. *1 Krone*

SØREN KIERKEGAARD SOM FILOSOF. *2 Kroner 50 Øre*

KORT OVERSIGT OVER DEN NYERE FILOSOFIS HISTORIE. Fjerde paany omarbejdede Udgave. *1 Krone 85 Øre*

MINDRE ARBEJDER. Første Række. *4 Kroner 50 Øre*

MINDRE ARBEJDER. Anden Række. *4 Kroner 50 Øre*

VED AARHUNDREDESKIFTET. Tale holdt paa Københavns Universitet. *50 Øre*

RELIGIONSFILOSOFI. Andet Oplag. *6 Kroner*

MODERNE FILOSOFER. *2 Kroner 75 Øre*

DANSKE FILOSOFER. *3 Kroner 50 Øre*

UDVALGTE STYKKER AF DANSK FILOSOFISK LITTERATUR med Indledninger af *Harald Høffding.* Indbunden *3 Kroner*

Forlagstrykkeriet, Klareboderne 3, København K

